

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2024 48(1)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Fuat Ően

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Emel Memiş Parmaksız

Editör Yardımcıları

Ekin Değirmenci- Gülçin Özge Tan- Nuray Şahin

Alan Editörleri

Aslı Yılmaz Uçar- Dinçer Demirkent- Ünsal Doğan BaŐkır- Umut Can Adısönmez

Türkçe Dil Editörü

Nuray Şahin

İngilizce Dil Editörü

Ekin Değirmenci

Teknik Editör

Orhan Ürüncan Yücel

Yazı İŞleri Müdürü

Fuat Ően

Koordinasyon

Elif Karakurt

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyedergi.info e-posta: mulkiyedergi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Orhan Ürüncan Yücel

Web Sayfası Sorumlusu

Erkan Muniroğlu

Baskı

Eğiten Matbaacılık

Zübeyde Hanım Mah. Süzğün Sk. No:7 Altındağ/ANKARA, Sertifika No:47083

Basım tarihi:

15 Mart 2024

Bahar 2024 48(1)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarıncı taranmaktadır.

DANIŐMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF Emekli)
Sina AkŐın (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF Emekli)
Kerem Altıparmak (İnsan Hakları Okulu)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi İletifim
Fakóltesi)
Ahmet Murat Aytaç (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakóltesi)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet Üniversitesi)
Nur Betöl Çelik (AÜ İLEF Emekli)
Gölten Demir (Marmara Üniversitesi, SBMYO,
Dif Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF Emekli)
Bölent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı İğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi AİİTE)
Uygur KocabaŐođlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Levent Köker (Atılım Üniversitesi)
Ahmet HaŐım Köse (AÜ SBF Emekli)
Bilsay Kuruç (AÜ SBF Emekli)

Ahmet Makal (AÜ SBF Emekli)
Őebnem Oğuz (Başkent Üniversitesi İİBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Őennur Özdemir (AÜ SBF Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İŞletme Fakóltesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Göluy Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ SBF Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF Emekli)
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi, Bölge
Çalışmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Ali Somel (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Alper Yağcı (Boğaziçi Üniversitesi)
Aslı Yılmaz Uçar (Altınbaş Üniversitesi)
Bölent Özçelik (Kapadokya Üniversitesi)
Boran Ali Mercan (Ankara Üniversitesi)
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Çağrı Kaderoğlu Bulut (Ankara Üniversitesi)
Cenk Saraçoğlu (Ankara Üniversitesi)
Diñçer Demirkent (Ankara Üniversitesi)
Ece Kocabiçak (The Open University)
Emel Memiş (Ankara Üniversitesi)
Erdem Çolak (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Esra Sarıoğlu (Max Planck Institute)
Ferda Dönmez (Ankara Üniversitesi)
Funda Hülagođ (Margburg Philipps Universität)

Hasan Hüseyin Aksoy (Ankara Üniversitesi)
Meltem Kayıran (Ankara Üniversitesi)
Nazan Bedirhanoğlu (Xavier University)
Pınar Dönmez (De Montfort University)
Recep Aydın (Hitit Üniversitesi)
Selman Saç (Dumlupınar Üniversitesi)
Umut Can AdıŐonmez (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Ünsal Doğan BaŐkı (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Vedat Ulvi Aslan (Ankara Üniversitesi)
Yasemin Dildar (California State University)

İçindekiler

Yeni Sayıda.....VI

Makale

**İşsizlik-Ücret İlişisine Yedek İşgücü Ordusu Üzerinden Bakmak:
Sektörel Bir İnceleme.....1**

Senem Oğuz

**İşveren Sendikalarının Grev Kırma ve Sendikasızlaştırma Faaliyetleri:
Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası (MESS) Örneği.....29**

M. Seyyid Yelek

**Kemer Sıkmanın Siyasal İktisadi Yazındaki Kökenlerine İlişkin Bir
İnceleme.....71**

Ali Berçem Aşıcı

**Garbiyatçılık Bağlamında Bilimin/Bilginin İslamileştirilmesi: Eleştirel
Bir Yaklaşım Denemesi.....99**

Süleyman Sıdal

**Said Halim Paşa'nın Siyasal Tasavvuru: Osmanlı'nın Krizi ve İslam'ın
Yeniden Siyasallaşması.....127**

Şenol Gündoğdu

**Kapitalizmin Kurucu Dinamizmi Olarak Göç Olgusu: Makinesel ve
Kolektif Sözcelem Asamblajların İzinde Eleştirel Bir Analiz.....157**

Emre Özcan

**Kolonyal Hava Polisliğinden "Teröre Karşı Savaş"ta Dronlara: Bir Devlet
Terörizmi Biçimi Olarak Hava Gücü.....185**

Ömer Çona

**Politik Kutuplaşma ve İdari Davalar: Avrupa ve Türkiye İçin Ampirik Bir
Analiz.....219**

Sacit Hadi Akdede- Öznur Özdamar- Yusuf Utma

**Bankacılıkta Uzaktan Kimlik Tespitinde Karşılaşılan Riskler ve Çözüm
Önerileri.....245**

Serdal Yıldırım

Bahri Savcı: AP İktidarı Karşısında Bir Demokratik/ Toplumcu Siyasal Sistem Savunucusu.....279
Yaşar Özkandaş

Kitap İncelemesi

Kuramdan Pratiğe Duygu Düzenleme Kitap İncelemesi.....301
Ali Eren Demir

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları....307

Yeni Sayıda...

Sevgili okurlar,

2024'ün Mart sayısına katkı sağlayan yazarlara, hakemlere ve yayının hazırlanma sürecinde bizi destekleyen tüm yayın kurulu üyelerine teşekkür ederiz.

Bu sayı, Türkiye'de işsizlik-ücret ilişkisi üzerine bir inceleme ve işveren sendikalarının grev kırma ve sendikasızlaştırma girişimlerini değerlendiren araştırma makaleleriyle başlıyor. İşsizlik göstergesi olarak yedek işgücü ordusu ile ücretler arasındaki ilişkiyi inceleyen Senem Oğuz, makalede, yaklaşık on yıllık bir dönemi kapsayan zaman diliminde Hanehalkı İşgücü Anket verilerinden dokuz sektör düzeyinde yedek işgücü büyüklüğü ve ortalama ücret göstergelerini sunuyor. Yedek işgücü ordusunun ölçümünde "durgun" yedek işgücü yarı zamanlı, düzensiz, güvencesiz, birden fazla işte çalışan, işini değiştirmek veya daha fazla çalışmak isteyen ve çok uzun saatler çalışıp çok düşük gelir elde edenlerin ilgili sektördeki oranı kullanılıyor.

İkinci makalede ise Seyyid Yelek, Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası (MESS) örneğini, sendikanın yayınları ve kuruluşunda yer ve görev alan yöneticilerin biyografilerini ve anı yazılarını inceleyerek grev kırma girişimlerini ve sendikasızlaştırmanın süreçlerini aktarıyor. Makale işveren örgütlerinin, sendikasızlaştırma ve grev kırılcılığı sürece dair detaylı bilgi sunarken işsizlik-ücret ilişkisine ait bulgular, bu sürecin sonuçlarını ortaya koyuyor.

Sayının üçüncü makalesi "Kemer Sıkmanın Siyasal İktisadi Yazındaki Kökenlerine İlişkin Bir İnceleme" başlığıyla Ali Berçem Aşıcı'ya ait. Makalede ekonomik kriz sonrası öne sürülen kemer sıkma politikalarının Antik Çağ'a dayanan tarihsel dönüşümü aktarılıyor. Söz konusu politikaların yalnızca bir mali disiplin aracı olarak değil aynı zamanda hegemonyanın korunmasına yönelik işlevi olduğuna dikkat çekiliyor. İzleyen makalede Süleyman Sıdal, "Garbiyatçılık Bağlamında Bilimin/Bilginin İslamileştirilmesi: Eleştirel Bir Yaklaşım Denemesi" başlığıyla bilginin ve bilimin üretiminde Batı etkisinden arındırma çabasının İslamileştirilmeye dönüşmesi ve bu sürecin tarihsel koşullarını tartışmaya açıyor.

Sayıdaki beşinci makale, 1908 yılında meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinin ardından İttihat ve Terakki'nin üst kademesinde yer alan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında sadrazamlık yapan Said Halim Paşa'nın; ülkenin içinde olduğu krizden İslamlaşma ve bu sürecin öngördüğü siyasal düzenle çıkabileceği düşüncesinin özgün özelliklerini ortaya koyuyor. Emre Özcan'ın "Kapitalizmin Kurucu

Dinamizmi Olarak Göç Olgusu: Makinesel ve Kolektif Sözcelem Asamblajların İzinde Eleştirel Bir Analiz” başlıklı makalesi ise göç ve mülteciliği kapitalizmin bir sonucu ve edilgen uzantısı algısına eleştiriler sunuyor. Yazar, göç ve mülteciliğin kapitalizmin kurucu dinamiğini oluşturduğu ve somut direniş biçimi olarak ele alınması savını ortaya koyuyor.

Sayının yedinci makalesi “Kolonyal Hava Polisliğinden ‘Teröre Karşı Savaş’ta Dronlara: Bir Devlet Terörizmi biçimi Olarak Hava Gücü” başlığı ile Ömer Çona’ya ait. Makalede güvenlik ve terörizm araştırmalarına eleştirel bir katkı ve devlet terörizmine yönelik kuramsal ve vaka incelemelerinin eksikliğini giderme çabası sunuluyor. Sekizinci makale politik kutuplaşmalar ve idari davalar arasındaki ilişkiyi konu ediniyor. Türkiye ve Avrupa ülkeleri için yapılan analizde politik kutuplaşmanın yüksek olduğu illerde kişi başına düşen idari dava sayısının arttığı istatistiksel yöntemlerle açıklanıyor. Dokuzuncu makalede Serdal Yıldırım, bankaların uzaktan kimlik tespiti yöntemlerini güvenli bir şekilde kullanmalarının önemine dikkat çekiyor.

Yaşar Özkandaş’ın “Bahri Savcı: AP İktidarı Karşısında Bir Demokratik/Toplumcu Siyasal Sistem Savunucusu” başlıklı makalesi Türkiye’nin en önemli anayasacılarından Bahri Savcı’nın AP iktidarının başlangıcından 12 Mart 1971 Muhtırası’na kadar olan döneme dair gözlemlerine yer veriyor.

Sayı, Ali Eren Demir’in kitap inceleme yazısı ile son buluyor. Demir’in “Kuramdan Pratiğe Duygu Düzenleme” isimli derleme kitabı incelediği değerlendirme yazısı, alanda açılan ve genişleyen duygu düzenleme konusuna katkı sunuyor.

Bu sayı ile birlikte aramıza yeni bir isim katılıyor. Önceki dönem teknik editörümüz olan Erkan Muniroğlu’na, bu sayı dahil, vermiş olduğu bütün katkı ve destekleri için teşekkür ediyor, yeni teknik editörümüz Orhan Ürünçan Yücel’e hoş geldin diyoruz.

Yeni sayıda görüşmek dileğiyle...

Editör ve Yayın Kurulu Adına

Emel Memiş, Ekin Değirmenci, Gülçin Özge Tan, Nuray Şahin

İşsizlik-Ücret İlişkisine Yedek İşgücü Ordusu Üzerinden Bakmak: Sektörel Bir İnceleme¹

Senem Oğuz, Bağımsız Araştırmacı

ORCID: 0000-0002-3600-9328

E-Posta: senemoguz27@gmail.com

Özet

İşsizlik ile ücret arasındaki ilişki iktisat kuramının önemli tartışmalarından birini oluşturmaktadır. Ana akım iktisat kuramına göre işsizlik, denge seviyesinin üzerine çıkan ücretler nedeniyle aşırı işgücü arzından kaynaklanmakta; bu anlamda işsizlik-ücret ilişkisinde nedensellik yönü ücretlerden işsizliğe doğru açıklanmaktadır. Bununla birlikte farklı yaklaşımlarda işsizlik oranından ücret düzeyine doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığına dair önemli bulgular ortaya konulmaktadır. Bu bulguların dayandığı analizlerin ortak noktası, ücret düzeyi veya ücret düzeyindeki değişimlerin işsizliğin modellenmesinde ücretin bağımlı, işsizliğin bağımsız değişken olarak kabul edilmesi ve işsizliğin ücretler üzerinde negatif ve baskılayıcı bir etkiye sahip olduğu görüşüdür. Bu çalışma, işsizlik-ücret ilişkisini "yedek işgücü ordusu" üzerinden incelemek ve kapitalist rekabete dayalı sermaye birikimi koşullarında yedek işgücü ordusunun büyüklüğünün ücretler üzerinde baskılayıcı bir etkiye sahip olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda yedek işgücü ordusu ile reel ücret hareketleri arasındaki ilişki ve sektörler arasındaki farklılıkların uzun dönemde kalıcı olup olmadığı araştırılmaktadır. Çalışmada Hane Halkı İşgücü Anketlerinin karşılaştırılabilir verileri doğrultusunda 2004-2013 yıllarını kapsayan on yıllık zaman dilimi ele alınmakta; bu veriler üzerinden belirlenen yedek işgücü ordusu göstergesi ile ücretler arasındaki ilişki tarım, sanayi ve hizmet alanlarından oluşan dokuz sektör için panel veri analizi ile incelenmektedir. Yedek işgücü ordusunun göstergesi olarak "durgun" yedek işgücü kategorisi kullanılmakta; buna göre güvencesiz, süreksiz, yarı veya esnek zamanlı, uzun saatli ve düşük ücretli biçimlerde çalışan ve/veya bu gibi kötü çalışma koşulları nedeniyle ek/başka işler arayan emekçilerin ilgili sektördeki oranı kullanılmaktadır. İncelemede yedek işgücü ordusu ile reel ücret dalgalanmalarının ters yönde hareket ettiği, nedensellik yönünün yedek işgücü ordusundan ücretlere doğru olduğu ve sektörel farklılıkların bu ilişkide anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Buna göre, bir sektörde yedek işgücü ordusunun büyüklüğü sektöre ait ortalama reel ücretler üzerinde baskılayıcı bir etkiye sahiptir ve yedek işgücü ordusundaki bir birimlik artış, reel ücretlerde 0,23 birimlik azalmayla ilişkilidir. Sektörler arasındaki ücret ve yedek işgücü ordusu farklılıklarının ise kalıcı olmadığı sonucuna ulaşılmakta; buna karşılık uzun dönemde ücretlerin eşitlenmesi eğilimini açıklayan serbest rekabet kuramında yedek işgücü ordusu hareketlerinin açıklayıcı olduğu ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İşsizlik, Klasik/Marksist Rekabet Kuramı, Ücret, Sektörel Ücret Farklılıkları, Yedek İşgücü Ordusu.

Abstract

The relationship between unemployment and wages constitutes a significant debate within economic theory. Mainstream approach traditionally attributes unemployment to an excess labor supply resulting from wage levels surpassing equilibrium. In this approach, causality is construed from wages to unemployment. Nonetheless, alternative perspectives have yielded compelling empirical evidence supporting a causal link from unemployment rates to wage levels. A common feature among these analyses is the treatment of wages as the dependent variable and unemployment as the independent variable when modeling the relationship between wage dynamics and unemployment. Furthermore, it is argued that unemployment exerts a negative and suppressive impact on wage levels. This study adopts a perspective investigating the unemployment-wage relationship through the concept of "reserve army of labor" and argues that the reserve army of labor has a repressive effect on wages, within the conditions of capitalist accumulation driven by competitive forces. In this context, our research delves into the relation between the reserve army of labor and real wage fluctuations, as well as the persistence of inter-industry differentials. Drawing upon comparable data from Household Labor Force Surveys, we analyze a decade-long period of the years 2004-2013. Our study employs panel data analysis to examine the relation between the indicator of the reserve army of labor derived from this data set and wage dynamics across nine sectors, encompassing agriculture, manufacturing, and services. We use the "stagnant" category of reserve army as an indicator, which encompasses the proportion of workers in the relevant sector engaged in precarious, impermanent, part-time, extended-hour, and low-wage forms of employment, and/or actively seeking additional employment due to adverse working conditions. Our findings reveal a negative correlation between reserve army of labor and wages, a causal direction from the reserve army of labor towards wages, and the industry-specific effects have significant role in this relation. Notably, within a given sector, the magnitude of the reserve army of labor exerts a constraining effect on the average real wage, with a one-unit increase in the reserve army of labor associated with a 0.23-unit decrease in real wages. Results also show that wage and reserve army of labor differentials across industries are not persistent. For the trend of wage equalization in the long term as posited by the theory of free competition, we suggest that the reserve army of labor serves as an explanatory factor.

Keywords: Unemployment, Classical/Marxian Theory of Competition, Wage, Inter-industry Wage Differentials, Reserve Army of Labor.

Giriş

İşsizlik ile ücret arasındaki ilişki, işgücü piyasasının analizine dayanan iktisadi tartışmaların en önemli konularından birini oluşturmaktadır. Ortodoks yaklaşıma göre işsizlik, "tam rekabet" eksikliği sonucunda ücretin denge ücret seviyesinin üzerinde olmasının yarattığı aşırı işgücü arzı olarak açıklanmakta; işsizlikle ücret ilişkisinin, ücretlerden işsizliğe doğru pozitif yönlü olduğu kabul edilmektedir. Buna göre, ücret düzeyi denge seviyesinin üzerinde yükseldikçe işsizlik artmaktadır. Öte yandan pek çok çalışma, bu yaklaşımın aksine, işsizlik-ücret ilişkisinde nedensellik yönünün işsizlik oranından ücretlere doğru olduğu negatif bir korelasyonun varlığını ortaya koymaktadır. Bu analizlerde bölgesel ve/veya sektörel işsizlik oranlarının, ücret düzeyleri üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisi olduğunu yansıtan negatif eğimli "ücret eğrileri" elde edilirken, aynı zamanda ücret farklılıklarının işsizlik oranı farklılıklarıyla ilişkili olduğu ortaya konulmaktadır.² Buna göre, işsizlik oranlarının yüksek olduğu bölge ve sektörlerde, ücret düzeylerinin düşük olduğu gözlemlenmektedir.

İşsizlikle ücret arasındaki bu ilişkinin kuramsal olarak temellendirilmesi; etkin ücret ve ücret pazarlığı gibi eksik rekabet modellerine ve Marx'ın kapitalist rekabet çerçevesinde ele aldığı yedek işgücü ordusu analizine dayandırılarak yapılmaktadır (İlkkaracan, 2001: 30-33). Bu analizlerin ortak noktası, ücret düzeyi veya ücret düzeyindeki değişimlerin işsizlikle ilişkisinin modellenmesinde ücretin bağımlı, işsizliğin bağımsız değişken olarak kabul edilmesi ve işsizliğin ücretler üzerinde negatif ve baskılayıcı bir etkiye sahip olduğu görüşüdür. Bununla birlikte, Marx'ın yedek işgücü ordusu analizi işgücü piyasasına ait değişkenleri kapitalist üretim biçimine özgü yapılarıyla ele alması ve işgücü piyasasının analizini eşitler arası bir mübadeleden ziyade tarihsel ve sınıfsal bir zemine oturtması bakımından diğer kuramsal yaklaşımlardan ayrılmaktadır.

Marx'ın yedek işgücü ordusu analizinde işsizlik, kapitalist üretim biçiminin varlık ve devamlılık koşulu olarak ele alınırken; ücret belirlenimi de sınıf mücadelesi bağlamında açıklanmaktadır. İşsizlik bir yandan ücretli işlerde çalışan emekçileri iş kaybı tehdidiyle daha düşük ücretlerde daha fazla çalışmaya zorlamakta, öte yandan yedek işgücü ordusunu büyütürken sermayenin yeni işgücü talebini ücretleri artırmadan karşılamasını sağlamaktadır. Bu şekilde sermayenin emek üzerindeki gücü ve denetimi, ücret artışlarını sermaye birikiminin devam etmesini sağlayacak düzeyle sınırlandırmaktadır. Bu analiz aynı zamanda işsizliğin ve ücret artışlarının sınırlılığının tesadüfen değil, kapitalist birikim koşullarına özgü olduğunu açığa çıkarmaktadır.

Yedek işgücü ordusunun aktif işgücü üzerindeki yoğun çalışma ve düşük ücret baskısı, yazında “yedek ordu etkisi” olarak da tartışılmakta; bu çalışmalarda yedek işgücü ordusunun veya genellikle onun bir göstergesi olarak alınan işsizliğin, işçilerin “kontrol altında tutulması”, işgücü piyasasının düzenlenmesi, ücretler, işgücü üretkenliği gibi değişkenler üzerindeki etkisi incelenmektedir. Bu konuda örneğin; Tsuru (1988, 1991), Green ve Weisskopf (1990), Bowles (1991), Marshall (2000) işsizliğin ücretler ve çalışma koşulları üzerindeki baskılayıcı etkisini farklı temellerde tartışmaktadır. Bu çalışmalar dışında yedek işgücü ordusu ile ücretler arasındaki ilişkiyi inceleyen Angelo (1997), ABD’de yedek işgücü ordusunun bölgesel ücret değişimleri üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Türkiye’de ise işsizlik-ücret ilişkisiyle ilgili olarak İlkaracan ve Selim (2003), mikro düzeyde bireysel ücret verilerini kullanarak bölgesel işsizlikle ücretler arasında anlamlı negatif bir ilişkinin varlığını sorgulamaktadır. Bunun yanı sıra Onaran (2000), yedek işgücü ordusu ile ücretler arasındaki ilişkiyi, imalat sanayiinin alt sektörlerinde resmî işsizlik oranı ve birim işgücü maliyeti verilerini kullanarak incelemektedir. Ücretlerle ilişkisi dışında yedek işgücü ordusunun Türkiye’de (Omay, 2011; Oğuz, 2016; Bölükoğlu, 2018; Oğuz, 2020b gibi) ve küresel ölçekte (Basu, 2013; Duggan, 2013; Foster ve McChesney, 2017 gibi) ele alındığı farklı çalışmalar da bulunmaktadır. Ayrıca, kadın emeğinin yedek işgücü ordusu bağlamında incelenmesi üzerine yazında önemli bir tartışma alanı bulunmaktadır (Oğuz, 2020c: 42-47).

Bu çalışma, işsizlik-ücret ilişkisini yedek işgücü ordusu üzerinden incelemekte ve kapitalist rekabet koşullarında yedek işgücü ordusu ile reel ücret hareketleri arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır. Bu doğrultuda ilk bölümde yedek işgücü ordusu ile ücretler arasındaki ilişkinin kuramsal çerçevesi çizilmekte; ardından 2004-2013 yıllarına ait Hanehalkı İşgücü Anketlerinden elde edilen veriler üzerinden yedek işgücü ordusunun göstergesi ile yine aynı anketlerden belirlenen ücretler arasındaki ilişki dokuz sektör için panel veri analizi ile incelenmektedir. Yedek işgücü ordusunun göstergesi olarak "durgun" yedek işgücü ordusunun aktif işgücü içindeki payı kullanılmaktadır. Takip eden bölümde ise yedek işgücü ordusu ile ücretler arasındaki sektörel farklılıklar araştırılmakta; bu farklılıkların kalıcı olup olmadığı, Klasik ve Marksist rekabet kuramı çerçevesinde kısmi uyarlama modeliyle (Mueller, 1986) incelenmektedir.

Marx, yedek işgücü ordusunu analiz ederken "durgun" kategorisi dışında "akıcı", "saklı" ve "yoksul" kategorilerini de tanımlamaktadır. Ancak yedek işgücü ordusunun ücretlerle ilişkisinin Hanehalkı İşgücü Anketleri üzerinden incelenmesi, anketlerdeki ücret ve sektör verilerinin yalnızca ücretli istihdamdakilerle sınırlı olması nedeniyle bu incelemeyi de "durgun" yedek

işgücü ile sınırlandırmaktadır. Bu nedenle çalışmada yedek işgücü ordusunun göstergesi olarak "durgun" kategorisi kullanılmaktadır. Bu kategorinin belirlenmesinde yazarın daha önceki çalışmasında (Oğuz, 2020b) çerçevesi çizilen yöntem temel alınmakta; buna göre güvencesiz, süresiz, yarı veya esnek zamanlı, uzun saatli ve düşük ücretli biçimlerde çalışan ve/veya bu gibi kötü çalışma koşulları nedeniyle ek/başka işler arayan emekçilerin ilgili sektördeki oranı kullanılmaktadır.

Çalışmanın, yedek işgücü ordusu ile ücretler arasındaki ilişkinin incelenmesinde resmî istihdam veya işsizlik oranları yerine, (durgun) yedek işgücü ordusu oranını kullanması ve sektörel ücret farklılıklarını yedek işgücü ordusu oranlarının sektörel farklılıkları üzerinden incelemesi açısından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kuramsal Çerçeve: Yedek İşgücü Ordusu ile Ücretler Arasındaki İlişki

Marx, yedek işgücü ordusunu kapitalist rekabete dayanan birikim koşullarına bağlı olarak sermaye birikiminin hızlandığı dönemlerde işgücü piyasasına çekilip birikimin yavaşladığı dönemlerde işgücü piyasasından itilen ve sermayenin ihtiyaçları için "yedek depo" işlevi gören bir nüfus olarak tarif etmektedir. Birikimin yavaşladığı dönemlerde işgücü piyasasından dışlanan emekçilerle işgücü arzında bir "fazlalık" hâlinde görünen bu nüfus, birikimin hızlandığı dönemlerde ortaya çıkan yeni yatırım alanlarında ihtiyaç duyulan emek gücü için "hazır bir emek deposu" görevini görmekte ve bu sayede istihdam artışı, ücretleri artırmadan gerçekleşebilmektedir (Marx, 1997a: 603). Bu tarife göre yedek işgücü ordusu; hâlihazırda ücretli istihdamda, işsiz veya işgücünün dışında olmak üzere hangi işgücü durumunda olduğu fark etmeksizin, sermaye birikimi için bir sömürü tabanı haline gelebilen, bunu genel işgücü talebinde ve dolayısıyla ücretlerde "kâr oranını tehdit eden" bir artış yaratmadan gerçekleştirebilen ve bu anlamda hem istihdamdaki emekçileri hem de işgücüne katılabilecek potansiyel işçilerin çalışma koşullarının sermaye açısından baskı altında tutulabilmesini sağlayan kapitalizme özgü bir nüfus yasasını ifade etmektedir (Oğuz, 2016).

Marx'ın bu tarifi, işgücü piyasasının analizinde geçerli olduğu kabul edilen kuramsal yasaların görüldüğü gibi işlemediğini açıklamakta; işgücü arzını, işgücü talebini ve ücret düzeyini sermaye birikimine özgü koşullara dayandırmaktadır. Ücret düzeyindeki değişimler de bu koşulların sürekli yeniden ürettiği yedek işgücü ordusu ile şekillenmektedir (Foley, 2010: 86).

Yedek işgücü ordusu ile ücretler arasındaki ilişkinin kuramsal temelinde Klasik

ve Marksist ekonomi politiğın sermaye birikimi analizini yaparken kullandığı serbest rekabet kuramı oldukça önemli bir role sahiptir. Rekabetin fiyatları eşitleyici ve piyasayı dengeye getirici etkisi ile fiyatları farklılaştırıcı ve dengeden uzaklaştırıcı rolü hem sermaye birikiminin hem de ücret kuramının temelini oluşturmaktadır (Tanyeri, 2000).

Bu analizde serbest rekabet, doğal fiyat ve piyasa fiyatları³ çerçevesinde üretim faktörlerinin herhangi bir üretim alanına serbestçe hareket edebilmesini kapsamaktadır. Tam rekabet kuramının aksine, fiyat alıcı değil, fiyat belirleyici olan firmalar farklı sektörlerde farklı kâr oranlarına sahip olabilmekte; sermayenin yüksek kâr oranı olan sektörlerle yönelmesiyle "artı kârlar" ortadan kalkarak ortalama kâr oranına doğru eşitlenme eğilimi göstermektedir. Bu süreci, yine daha fazla ve ortalamanın üzerinde kâr elde etme rekabeti izlemekte ve üretim maliyetlerini düşüren veya kâr oranını artıran yöntem ve gelişmelerle üretimin örgütlenmesindeki değişimler, ortalamanın üzerindeki "artı kârların" oluşmasını sağlamaktadır (Smith, 2001: 56-61; Marx, 1997a: 593-597). Dolayısıyla rekabet, bir yandan artı kâr elde etme yarışındaki sermaye sahiplerinin üretimin teknik koşullarında iyileşmelere yol açmasını, bu doğrultuda kâr oranlarının yükselmesi ve farklılaşmasını sağlarken; diğer yandan kâr oranlarının eşitlenme eğilimi içine girmesi ve artı kârların ortadan kalkması sonucunu doğurmaktadır. Bu şekilde kâr oranları, çekim merkezi olan ortalama (doğal) seviyeleri çevresinde dalgalanma göstermektedir.

Klasik iktisadın ücret kuramı da kâr oranlarının düzenlenmesini açıklayan bu analize dayanmaktadır. Buna göre, işçilerin görece yüksek ücretli firma ve sektörlerle yönelmesiyle yüksek ücretler ortadan kalkmakta ve farklılaşan ücretlerin ortalama ya da doğal oranları çevresinde dalgalanarak eşitlenme eğilimi ortaya çıkmaktadır (Shaikh, 2016: 750). Bu eğilimde özellikle Malthus (1798) ile işgücü arzını belirlediği kabul edilen nüfustaki değişimlere önemli bir rol atfedilmektedir. Buna göre ücretlerin doğal (geçimlik) seviyede eşitlenme eğilimi, nüfus artış hızındaki değişimlerle kontrol altında tutulmaktadır. Sermaye birikimindeki hızlanmayla ücretlerin geçimlik seviyenin üzerine çıkması durumunda nüfus artışı hızlanmakta; geçim araçlarına göre aşırı bir nüfus ve işgücü arzının ortaya çıkması, ücretleri geçimlik seviyeye ve daha altına düşürmeye yönelmektedir. Bu süreçte artan yoksulluk sonucunda nüfus artış hızı düşmeye başlamakta ve aşırı nüfusun azalmasıyla ücretlerin yeniden geçimlik seviyeye ulaşması gerçekleşmektedir (Mills, 1917: 15-17).

Klasik politik iktisadın bu analizi, aşırı nüfus ve işgücü arzı fazlasının (işsizliğin), ücretleri geçimlik seviyede tutması eğilimini yansıtan "ücretlerin demir/tunç

kanunu” olarak anılmakta ve Marx’ın analizi de yanlış bir şekilde bu yaklaşım içinde değerlendirilmektedir (Linder ve Sensat, 1977: 215-217; Mandel, 2008: 87-98). Oysa Marx’ın analizi, Malthus’un "aşırı nüfus" kuramına dayanan işsizlik-ücret ilişkisini, yedek işgücü ordusunu oluşturan “görelî artı nüfus” kavramı ile kapitalizme özgü nüfus yasası olarak açıklamakta ve işsizlikle ücret arasındaki ilişkiyi doğal ve demografik yasalarla değil, kapitalizme özgü olan sermaye birikimi yasalarıyla açıklamaktadır.⁴ Bu analizde Marx (2006), öncelikle emek ile emek-gücü arasındaki farkı ortaya koymakta, değişen sermaye ile değişmeyen sermayeyi ayırmakta; emek gücüne olan talebin toplam sermayenin değil, değişen sermayenin artış oranıyla arttığını ve bu oranın rekabet doğrultusunda giderek azaldığını göstermektedir.

Sermaye birikimi artı değere el konulmasına, bu bağlamda sömürüye dayandığı için kapitalist tarafından bir işçinin çalıştırılması ancak artı değere kaynaklık etmesi durumunda gerçekleşmektedir. Dolayısıyla ücret, karşılığı ödenmemiş belli bir miktarda emeğin harcanmasını daima en baştan gerektirmektedir (Marx, 1997a: 512, 590). Bu sebeple, sermayenin bileşimi aynı kalırken birikimle birlikte işgücüne olan talep artsa bile, bundan kaynaklanan ücret artışı, sermaye birikiminin gerçekleşmesine zarar vermediği müddetçe devam etmekte, aksi durumda ücret artışı durmakta veya sınırlanmaktadır:

‘Doğal nüfus yasası’ denilen şeyin temelinde yatan kapitalist üretim yasası, kendini kısaca şuna indirgemiş olur: Sermaye birikimi ile ücret oranı arasındaki bağıntı, sermayeye dönüştürülen karşılığı ödenmemiş emek ile, bu ek sermayenin harekete geçirilmesi için gerekli, karşılığı ödenmiş ek emek arasındaki bağıntıdan başka bir şey değildir [...] İktisatçıların sözde doğa yasası imiş gibi göstermeye çalıştıkları kapitalist birikim yasası, aslında yalnızca şunun ifadesidir: Birikimin özünde saklı niteliği, emeğin sömürülme derecesindeki her türlü azalması ve kapitalist ilişkinin gittikçe büyüyen boyutlarda olmak üzere devamlı yeniden-üretimini ciddi şekilde tehlikeye sokacak her türlü ücret artışını her zaman dışlar. (Marx, 1997a: 592)

Bununla birlikte, birikim sürecinde sermayenin bileşimi de aynı kalmamakta; rekabet doğrultusunda sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmesi ile üretimin örgütlenmesindeki değişimler, işgücü üretkenliğinin artışı, makineleşme ve teknolojik değişimlerle sermayenin organik bileşimi artmakta ve değişen sermayenin oranı azaldığı için işgücü talebi de azalan oranlarda olmaktadır. Bu şekilde sermaye, üretkenlikteki artış oranında serbest bıraktığı ve giderek daha az miktarda ihtiyaç duyduğu işçilerle işgücü arzını işgücü talebinden daha büyük bir hızla yükseltmekte ve sermaye birikimine göre fazlalık hâlinde görünen bir artı nüfus oluşturmaktadır.

Toplam sermayenin artış hızıyla birlikte giden ve bu artıştan daha hızlı hareket eden, değişen kısımdaki bu hızlı nispi küçülme, öteki kutupta ters bir şekil alır; işçi nüfusunda mutlak bir artış olduğu görüntüsünü verir... Ama aslında, bu nispi aşırı emekçi nüfusu... kendi enerjisi ve büyüklüğü ile doğru orantılı olarak durmadan üreten şey, kapitalist birikimin ta kendisidir⁵. (Marx, 1997a: 600-601)

Dolayısıyla Marx ücret hareketlerini, bundan etkilenen nüfus hareketleriyle değil; sermaye birikiminin oluşturduğu görece artı nüfus ve yedek işgücü ordusunun varlığı ile açıklamaktadır (Marx, 1997a: 593-607). Yedek işgücü ordusu, aynı zamanda işçiler arasında istek ve beklentileri aşağı çekme ve aşırı çalışma şeklinde bir baskı unsuru oluştururken, sermaye birikiminin hızlandığı dönemlerde artan işgücü talebine cevap vererek ücretlerin kâr olanaklarının sınırları dışına çıkmasına izin vermemektedir. Sermaye birikiminin hızına göre göre bazen işgücü piyasasına çekilip küçülen, bazen serbest bırakılıp büyüyen yedek işgücü ordusu ve görece artı nüfusun hareketi böylece ücret hareketlerinin belirlenmesini ve arz ve talep yasasının çalışmasını sağlamaktadır. Buna göre, sermaye artışı ile işgücü talebi; nüfus artışı ile işgücü arzı eşdeğer değildir. İkisi de sermaye birikimi tarafından belirlenmektedir (Marx, 1997a: 609-610).

Marx'ın analizi, ücret düzeyindeki hareketleri bu şekilde sermaye birikimine bağlı olarak açıklarken aynı zamanda işsizliğin, işgücü arzının ve talebinin tesadüfi veya kendiliğinden değil; kapitalist birikim koşulları ve sınıf mücadelesi ile şekillendiğini ortaya koymaktadır (Mandel, 2008: 79-92). Öyle ki; ücret düzeyinin diğer tüm metalarda olduğu gibi uzun vadede emek gücünün değerine eşitlenmesi eğilimi, emek gücünün değerinin sabit olmamasıyla diğer tüm metalara göre farklılık göstermektedir. Marx (2006: 73-75); biri yalnızca fiziksel, diğeri tarihsel ve toplumsal olmak üzere emek gücünün değerinin iki ögeden oluştuğunu ve ücret düzeyinin; kapitalistlerin sürekli olarak ücretleri fiziksel alt sınıra indirme eğilimi ile işçilerin sürekli olarak ters yönde baskı yaptığı güç ilişkileri ile belirlendiğini açıklamaktadır.

Bu şekilde ücret düzeyinin en üst limiti sermayenin kendini genişletmesi koşuluyla belirlenirken bu düzeyin en alt limiti işçinin fiziksel varlığını sürdürebilmek için gerekli geçim araçlarının değeriyle belirlenmektedir. Ücret düzeyinin bu limitler içinde belirlenmesi ise yedek işgücü ordusunun büyüklüğü ve hareketi ile yakından ilişkili olan güç ilişkileri doğrultusunda gerçekleşmekte ve farklılaşmaktadır (Botwinick, 1993). Dolayısıyla ücret düzeyinin kendisi de bu düzeyin değişimi ve farklılaşması da farklı sermaye bileşimleri ve farklı üretkenlik düzeyleriyle birlikte yedek işgücü ordusunun büyüklüğü ve değişimine bağlı olmaktadır.

Yedek İşgücü Ordusu ile Ücretler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi

Yedek işgücü ordusunun ücretlerle ilişkisinin incelenmesinde Hanehalkı İşgücü Anketi (HHİA)'nin karşılaştırılabilir verileri doğrultusunda 2004-2013 yıllarına ait mikro veriler kullanılmaktadır. Anketlerde yer alan; ücretli, maaşlı ve yevmiyelilere ait aylık gelir bilgisi ve çalışılan yerin ana faaliyeti bilgisi⁶ ile Tüketici Fiyatları Endeksi (TÜFE) kullanılarak dokuz farklı sektör için ortalama reel gelir düzeyleri hesaplanmakta ve bulunan büyüklükler sektör bazında ortalama reel ücretin bir göstergesi olarak kullanılmaktadır.

Yedek işgücü ordusunun göstergesi olarak ise "durgun" yedek işgücü kategorisi kullanılmakta; bu göstergenin belirlenmesinde yazarın daha önceki çalışmasında (Oğuz, 2020b) kuramsal olarak temellendirdiği yöntem ve tanımlar kullanılmaktadır. Buna göre; HHİA verilerinden güvencesiz, süreksiz, yarı veya esnek zamanlı, uzun saatli ve düşük ücretli biçimlerde çalışan ve/veya bu gibi kötü çalışma koşulları nedeniyle ek/başka işler arayan emekçiler belirlenmekte, farklı sektörler için belirlenen durgun yedek işgücü ordusunun aktif işgücü ordusu içindeki (%) payı *YİO oranı* şeklinde, yedek işgücü ordusunun bir göstergesi olarak alınmaktadır. HHİA'daki gelir ve sektör soruları sadece istihdamda kabul edilen nüfus için sorulduğundan yedek işgücü ordusunun diğer biçimleri olan akıcı, saklı ve yoksul nüfusa ait bilgiler bu incelemede yer almamaktadır. Bu sebeple inceleme, aktif işgücü ordusu ile yedek işgücü ordusunun kesiştiği "durgun" biçimdeki yedek işgücü ordusunu kapsamaktadır.

YİO oranı, yedek işgücü ordusunun önemli bir kısmını dışarıda bırakmakla birlikte, işgücü piyasasında esnekleşme ve güvencesizliğin giderek arttığı ve işgücü piyasasına çekilen görece artı nüfus biçimlerinin daha çok durgun kategorisinde emek sürecine dâhil olduğu düşünüldüğünde, bu orandaki değişimlerin yedek işgücü ordusundaki hareketi ve sektörel değişimleri kısmen de olsa yansıttığı söylenebilir. Bu doğrultuda 2004-2013 yılları için hesaplanan dokuz sektöre ait *YİO oranları* ve reel ücret göstergeleri Tablo 1'de özetlenmektedir.

Tablo 1. Sektörlere Ait Reel Ücret ve Yedek İşgücü Ordusu Göstergeleri
YİO Oranı (%)

Yıl \ Sektör	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1	99,40	99,27	99,38	99,56	99,69	98,28	99,58	99,39	99,30	99,29
2	47,58	41,14	49,00	53,81	56,65	60,99	61,13	71,25	72,84	72,81
3	79,27	79,28	81,54	81,59	81,71	83,58	84,84	85,04	85,23	85,74
4	21,94	28,38	28,57	23,45	28,47	38,04	65,66	68,93	67,64	68,61
5	90,57	90,46	92,23	91,43	91,06	91,29	92,06	91,28	91,32	91,51
6	90,58	91,32	90,75	90,48	91,01	85,69	92,06	90,77	91,13	91,90
7	66,70	67,79	68,40	68,63	71,02	70,30	73,58	74,59	74,69	72,96
8	58,95	61,96	63,74	67,47	70,73	74,39	77,08	77,47	79,17	79,28
9	37,65	38,93	40,59	38,18	38,86	37,71	40,24	38,33	37,28	38,91

Ortalama Reel Ücret (TL)

Yıl \ Sektör	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1	241	249	263	263	278	285	299	325	347	349
2	656	766	722	684	694	658	646	592	584	629
3	410	448	449	462	486	480	474	477	485	501
4	731	746	773	823	802	746	696	690	711	712
5	360	392	429	454	471	472	475	499	501	515
6	359	387	405	421	433	468	429	438	452	460
7	527	558	573	588	601	621	605	602	641	674
8	552	583	576	564	579	562	559	549	561	568
9	597	638	666	697	722	785	812	811	845	854

Sektörler: 1. Tarım, Ormancılık, Avcılık, Balıkçılık; 2. Madencilik ve Taşocakçılığı; 3. İmalat Sanayi; 4. Elektrik, Gaz ve Su; 5. İnşaat ve Bayındırlık İşleri; 6. Toptan ve Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller; 7. Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama; 8. Mali Kurumlar, Sigorta, Taşınmaz Mallara Ait İşler ve Kurumları, Yardımcı İş Hizmetleri; 9. Toplum Hizmetleri, Sosyal ve Kişisel Hizmetler

Tablo 1'e bakıldığında farklı yıllar ve farklı sektörlerde *YİO oranı* ile reel ücret düzeyinin bazen aynı yönde, bazen de ters yönde hareket ettiği görülebilir. Bu ilişkiyi tespit edebilmek için iki değişken arasındaki doğrusal ilişkinin varlığı ve

yönü (pozitif veya negatif), hem mutlak büyüklükleri hem de yüzde değişimleri için test edildiğinde, korelasyon katsayıları iki durumda da doğrusal ilişkinin varlığının negatif ve anlamlı olduğunu göstermektedir. Korelasyon testlerine ait sonuçlar Tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 2. Yedek İşgücü Ordusu ile Ücretler Arasındaki Korelasyon

Değişkenler	Dw – Dyio (% değişimleri)	w – yio (mutlak büyüklükleri)
Korelasyon Katsayıları	-0.5530*	-0.8976*

* Katsayıların %1 seviyesinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Korelasyon katsayıları, reel ücretlerle yedek işgücü ordusu arasındaki negatif yönlü doğrusal ilişkinin, mutlak büyüklükler söz konusu olduğunda daha kuvvetli olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, bu çalışmada yedek işgücü ordusunun ücret düzeyleri yerine ücretteki dalgalanmalarla ilişkisi ele alınmaktadır. Zira, anketlerdeki mikro veriler ışığında hesaplanan reel ücret ve yedek işgücü oranlarının birer gösterge niteliğinde olduğu dikkate alındığında, yedek işgücü ordusu ile ücretler arasındaki ilişkinin analizinde, değişkenlerin mutlak büyüklüklerinin kullanılması yerine bu büyüklüklerin yüzde değişimleri üzerinden ele alınmasının daha sağlıklı sonuçlar elde edilmesini sağlayacağı düşünülebilir. Bu doğrultuda, yüzde değişimler arasındaki ilişkinin modellenmesinde, yatay kesit ve zaman serisi içeren veri seti için panel veri analizi kullanılarak aşağıdaki ücret denklemine ait katsayılar tahmin edilmektedir:

$$Dw_{it} = \alpha_i + \beta_{it} Dyio + \mu_{it} \quad (1)$$

Denklem (1)’de $i = 1, 2, \dots, 9$ olmak üzere sektörleri ve $t = 2004, 2005, \dots, 2013$ olmak üzere yılları temsil etmektedir. Bağımlı değişken Dw ve bağımsız değişken $Dyio$ sırasıyla reel ücretlerdeki ve YIO oranındaki yüzde değişimi yansıtmakta; μ ise hata terimini ifade etmektedir. α_i sabit terimi sektörlerle ait farklılıkları temsil ederken β eğim katsayısı YIO oranındaki yüzde değişim ile reel ücretlerdeki yüzde değişim arasındaki ilişkiyi yansıtmaktadır. (1) numaralı ücret denkleminin tahmin sonuçları Tablo 3’te sunulmaktadır.

Tablo 3. Ücret Denkleminin Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: Reel Ücretlerdeki % Değişim (Dw)	
Sabit	2.967018 (6.95)*
Dyio	- 0.231972 (- 5.90)*
R ²	0.3058
F	34.80* (p-olasılık değeri: 0.000)

Notlar: Tahmin yöntemi havuzlanmış panel veri modelidir, t-istatistikleri parantez içinde verilmiştir.

* %1 seviyesinde anlamlılığı göstermektedir.

Tahmin sonuçları, tüm katsayıların ve modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Buna göre; sektörel farklılıkları yakalayan sabit terim, reel ücretlerdeki değişimde sektörel özelliklerin etkisinin anlamlı olduğunu göstermekte ve negatif işaretli eğim katsayısı, reel ücret değişimlerinin *YİO oranındaki* değişimle ters yönde hareket ettiğini, *YİO oranındaki* (bir birimlik) artışın reel ücretlerde (0,23 birim) azalmaya yol açtığını göstermektedir. Tahmin edilen denklemin açıklayıcı gücünün %30 olması, denklemde tek açıklayıcı değişken olmasına bağlanabilir. Bu durum aynı zamanda, reel ücretlerdeki değişim üzerinde *YİO oranı* dışında başka değişkenlerin de etkili olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Eğim katsayısının negatif ve anlamlı olması, yedek işgücü ordusunun ücretler üzerindeki baskılayıcı etkisini yansıtmaya açısından kuramsal çerçeveye uyumlu görünmektedir. Ancak, hem tanımlanan modelin tek açıklayıcı değişkene sahip olması hem de *YİO oranı* için durgun yedek işgücü ordusunun aktif işgücü ordusu içindeki payının kullanılması, durgun yedek işgücünün hâlihazırda uzun çalışma saatleri ile düşük ücretlerin bir bileşimini de içermesi bakımından (Hausman Testi ile içsellik problemine rastlanılmasa da), ücret denkleminde nedensellik yönü için ayrı bir sınama yapılmasının gerekli olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda, Holtz- Eakin vd. (1988) modelini panel veri analizinde nedenselliğin yönünü tespit etmek için kullanan Genç ve Atasoy (2010) ile Yıldırım ve Kesikoğlu (2012) çalışmaları izlenerek aşağıdaki denklem oluşturulmuştur:

$$Dw_{it} = \alpha_{0t} + \sum_l^m \alpha_{lt} Dw_{it-l} + \sum_l^m \beta_{lt} Dyio_{it-l} + f_i + u_{it} \quad (2)$$

Denklem (2), bağımlı değişken olan reel ücret değişiminin, kendi ve *YİO oranındaki* değişimin m uzunluğundaki gecikmesi ile açıklanacak şekilde kurgulanmaktadır. Zamanda değişmeyen sabit etkileri temsil eden *f_i* teriminin

giderilmesi için bu denklemin birinci farkı alınarak aşağıda sunulan denklem (3) elde edilmektedir.

$$\Delta Dw_{it} = \sum_l^m \alpha_{lt} \Delta Dw_{it-l} + \sum_l^m \beta_{lt} \Delta Dyio_{it-l} + \Delta u_{it} \quad (3)$$

Aynı işlem *YİO oranındaki* değişimin bağımlı değişken olduğu denklem için de uygulanarak denklem (4) elde edilmektedir.

$$\Delta Dyio_{it} = \sum_l^m \alpha_{lt} \Delta Dyio_{it-l} + \sum_l^m \beta_{lt} \Delta Dw_{it-l} + \Delta u_{it} \quad (4)$$

Denklem (3) ve (4)'ün analizinde, Arellano-Bond (1991) tahmin yönteminin kullanılmasıyla tutarlı tahminler elde edilebilmektedir. Bu yöntem, β tahminlerinin sıfıra eşit olduğu boş hipotezin test edilmesini (Wald Testi) sağlayarak nedensellik ilişkisinin yönünün belirlenmesinde kullanılabilir. Buna göre, ΔDw ve $\Delta Dyio$ değişkenlerinin ayrı ayrı bağımlı değişken olduğu (3) ve (4) denklemlerinde, sırasıyla ($l = 1$ olmak üzere) $\Delta Dyio_{it-1} = 0$ ve $\Delta Dw_{it-1} = 0$ olan boş hipotezleri test edilmekte, hipotezler reddedilemezse bu değişkenlerin bağımlı değişkenin değişimini açıklamadığı (değişimin nedeni olmadığı) şeklinde karar verilmektedir.

Tablo 4'te sunulan sına sonuçlarına göre, denklem (3)'ün tahmininde boş hipotez reddedilirken, denklem (4)'ün tahmininde $\Delta Dw_{it-1} = 0$ hipotezi reddedilememiştir ve bu doğrultuda nedensellik yönünün sadece *YİO oranından* reel ücretlere doğru olduğuna karar verilmiştir.

Tablo 4. Nedensellik Yönünün Belirlenmesinde Test Sonuçları

Bağımsız Değişkenler		
Denklem (3)	ΔDw_{it-1}	$\Delta Dyio_{it-1}$
(Bağımlı Değişken: ΔDw)	-0.4366 (-4.31)*	-0.1231 (-2.71)*
Wald Testi: 22.51* (H ₀ Ret)		
Denklem (4)	$\Delta Dyio_{it-1}$	ΔDw_{it-1}
(Bağımlı Değişken: $\Delta Dyio$)	-0.3774 (-3.27)*	-0.4600 (-1.56)
Wald Testi: 2.42 (H ₀ Kabul)		

Notlar: Gecikme uzunluğu Schwarz ve Akaike kriterleriyle $m=1$ olarak belirlenmiştir. Araç değişken olarak kullanılan gecikmeli değişkenler Sargan testi ile sınanmış ve uygun bulunmuştur.

* %1 seviyesinde anlamlılığı göstermektedir.

Yedek İşgücü Ordusu ile Ücretlerin Sektörel Farklılıklarının İncelenmesi

Yedek işgücü ordusunun ücretlerle ilişkisinin gözlemlenmesinde, reel ücretlerdeki dalgalanmaların *YİO oranı* ile ters yönde hareket ettiği ve sektörel farklılıkların bu ilişkide anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu bölümde bu farklılıklara odaklanılmakta ve sektörlerle ait ortalama reel ücret ve *YİO oranı* farklılıklarının kalıcı olup olmadığı 2004-2013 yıllarını kapsayan on yıllık bir dönem için incelenmektedir.

Daha önce kuramsal çerçevede ele alındığı gibi (serbest) rekabet, bir yönüyle, farklı üretim alanlarında farklılaşan birikim koşulları doğrultusunda kâr oranlarının ve ücretlerin sektörler arasında farklılaşmasına neden olurken, diğer yönüyle de bu oranların ortalamaya geri dönmesi ve eşitlenmesi eğilimine neden olmaktadır. Bununla birlikte Marx'ın; ücret hareketlerini nüfus değişimiyle değil, güç ilişkileri ve göreceli artı nüfus değişimiyle açıkladığı analizde ücret farklılıklarında göreceli artı nüfus ve yedek işgücü ordusunun oynadığı rol ön plana çıkmaktadır.

Buna göre; bir üretim alanındaki kâr, ortalama kârdan yüksek olduğunda, bu alana çekilen ek sermaye işgücü talebini ve ücretleri artırmakta, bu süreçte yine bu alana çekilen büyük işçi nüfusu ile ücretler ortalamaya (bazen de ortalamadan altına) yeniden düşmektedir. Bu süreç hem göreceli artı nüfusun varlığı ile gerçekleşmekte hem de göreceli artı nüfusu yeniden yapılandırmaktadır. Dolayısıyla belirli bir sektörde görülen dalgalanmalar, sermayenin değişen gereksinimleri doğrultusunda işçi nüfusunun farklı yatırım alanlarına bölünmesini yansıtmaktadır (Marx, 1997a: 608-609).

Bu doğrultuda, sektörler arası ücret farklılıklarının kaybolmaması ya da bu farklılıkların kalıcı olmasının, yedek işgücü ordusunun bu sektörlerdeki farklı oranlarının kalıcı olmasıyla ilişkili olup olmadığı sorusu anlam kazanmaktadır. Çalışmada bu bağlantının incelenmesi için öncelikle sektörler arasında ücret farklılıklarının kalıcı olup olmadığı araştırılmakta, daha sonra aynı şekilde yedek işgücü ordusu için sektörel *YİO oranları* incelenmektedir. İncelemede, Mueller (1986) tarafından uygulanan kısmi uyarılma yöntemini kâr oranlarındaki kalıcı farklılıkları araştırırken kullanan Bahçe ve Eres (2012) çalışmasından yararlanılmaktadır. Bu yöntem aşağıda sunulan kısmi denge denklemi kullanılarak ortalama reel ücretler ve *YİO oranı* için uygulanmaktadır.

$$w_{it} = w_t + \beta_i + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

Denklem (5)'teki w_{it} terimi i sektöründe t yılındaki ortalama ücreti; w_t terimi

t yılındaki genel ortalama (tüm sektörlerin ortalaması olan) ücreti; β_i sektöre özgü özellikleri ve ε_{it} hata terimini temsil etmektedir.

Bu denklem, genel ortalama ücretten farklılaşan sektörel ücretlerle, sektöre özgü özellikler arasındaki ilişkiyi yansıtmaları açısından yeniden düzenlendiğinde aşağıda sunulan denklem (6) elde edilmektedir.

$$\delta_{it} = w_{it} - w_t = \beta_i + \varepsilon_{it} \quad (6)$$

Denklem (6)'da δ_{it} sektörel ücretin genel ortalamadan farkını göstermektedir ve bu farkın sıfır olması, $\beta_i = 0$ ve $E(\varepsilon_{it}) = 0$ olmasını gerektirmektedir. Ancak, ortaya çıkan şokların en az bir dönem boyunca kaybolmayacağı düşünüldüğünde, hata teriminin birinci dereceden otoregresif (AR (1))⁸ bir yapıya sahip olduğu söylenebilir:

$$\varepsilon_{it} = \lambda_i \varepsilon_{it-1} + \mu_{it} \quad (7)$$

Bu denklemde λ_i terimi, ortaya çıkan şokun etki sürecini ya da kalıcılık derecesini temsil etmekte ve bu anlamda yakınsama katsayısı olarak değerlendirilmektedir. Denklem (6) ve (7) birleştirildiğinde aşağıda yer alan denklem (8) elde edilmekte ve bu denklemdeki katsayılar, tahminciler cinsinden sektör bazında ele alınarak denklem (9)'da yeniden ifade edilmektedir.

$$\delta_{it} = \beta_i (1 - \lambda_i) + \lambda_i \delta_{it-1} + \mu_{it} \quad (8)$$

$$\delta_t = \hat{\alpha} + \hat{\lambda} \delta_{t-1} + \mu_t \quad (9)$$

Sektörel ücret farklılığının ortadan kalkması; tüm sektörlerdeki ücretin genel ortalama ücrete eşitlenmesi eğilimi, yani δ_t teriminin sıfıra yakınsaması ile gerçekleştiğinden, bu değer bulunması için denklem (9)'daki ilişkinin uzun dönemde $\delta_t = \delta_{t-1} = \hat{\delta}$ gibi sabit bir değere eşitleneceği varsayılmaktadır. Uzun dönemde bu eşitliğin sağlanması, aynı zamanda sektörlerde ortaya çıkan şokların etkisinin olmadığı ya da kaybolduğu bir durumu yansıttığından, hata terimi de sıfıra yakınsamaktadır. Dolayısıyla sektörel ücretin uzun dönemde ortalamadan farkı aşağıdaki şekilde elde edilmektedir:

$$\hat{\delta} = \frac{\hat{\alpha}}{1-\hat{\lambda}} \quad (10)$$

Bu şekilde, sektörler arası ücret farklılıklarının kalıcı olup olmadığının incelenmesi, denklem (10)'daki $\hat{\delta}$ teriminin istatistiksel olarak sıfırdan farklı olup olmadığının incelenmesiyle yapılmaktadır.⁹ Sektörel ücretin uzun dönemde

ortalamadan farkını yansıtan bu terimin istatistiksel olarak anlamsız bulunması (sıfır olması), uzun dönemde sektörel ücretin genel ortalama ücrete yakınsadığı ve sektörel ücret farklılığının kalıcı olmadığı anlamına gelmekte, aksi durumda ise farklılıkların kalıcı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Ücretler üzerinden açıklanan bu yöntem, aynı şekilde sektörel *YİO oranları* için de uygulanmakta ve sektörel ücret farklılıkları ile *YİO oranı* farklılıkları arasında kurulabilecek bir ilişkinin varlığı araştırılmaktadır. Bu doğrultuda, öncelikle reel ücret ve *YİO oranı* serileri birim kök sınavına (Genişletilmiş Dicky-Fuller, GDF testi) tâbi tutulmakta ve daha sonra denklem (9), hem sektörel reel ücretler hem de *YİO oranları* için AR (1) modeli ile ayrı ayrı tahmin edilmektedir. Tahminden elde edilen bulgular doğrultusunda denklem (10) ile uzun dönemde sektörel farklılıkların kalıcı olup olmadığı test edilmektedir. Ücretler ve *YİO oranları* için yapılan testler ve tahmin sonuçları sırasıyla Tablo 5 ve Tablo 6'da sunulmaktadır.

Tablo 5. Sektörel Ücret Farklılıklarının İncelenmesinde Tahmin Sonuçları

Sektör	GDF	α	λ	δ
1. Tarım, ormancılık, avcılık, balıkçılık	-4.491* ^a	-254.447*	0.732**	-952.724
2. Madencilik ve taşocakçılığı	-5.274* ^b	109.173**	0.785**	509.755
3. İmalat sanayi	-2.711***	-83.114*	-0.021	-81.339**
4. Elektrik, gaz ve su	-1.991** ^{a, c}	188.142*	0.822*	1062.349
5. İnşaat ve bayındırlık işleri	-1.876*** ^c	-97.752*	0.681*	-306.732
6. Toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller	-2.245** ^d	-125.185*	0.181	-152.963
7. Ulaştırma, haberleşme ve depolama	0.584	55.603**	0.848*	367.181
8. Mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri	-2.660** ^c	19.705	0.927*	271.004
9. Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler	-0.658	188.042*	0.939*	3105.747

Notlar: GDF testi sonuçlarında, ^a iki gecikmeyi, ^b eğilim katsayısı eklendiğini, ^c sabit terimin çıkarıldığını, ^d sürüklenme (drift) terimi eklendiğini ifade etmektedir. * %1, ** %5, ***%10 anlamlılık seviyesini temsil etmektedir.

Ücret farklılıklarına ilişkin tahmin sonuçlarının sunulduğu Tablo 5'in ilk sütununda, birim kök testinin bulguları yer almaktadır. Bu bulgular, yedinci ve dokuzuncu sektör dışında ortalama ücretten sapma serilerinin birim kök içermediğini; serilerin durağan olduğunu göstermektedir. İkinci ve üçüncü sütunlarda yer alan sektöre özgü sabit terim ve eğim (yakınsama) katsayıları, toplamda üç sektör dışında¹⁰ tüm sektörler için istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu durumda genel olarak, sektörel ücretlerin ortalamadan

farklarında, sektöre özgü bileşenlerin etkisinin anlamlı olduğu ve ortaya çıkan bir şokun etkilerinin takip eden dönemlerde devam ettiğini söylemek mümkündür. Yakınsama katsayısının istatistiksel olarak anlamlı bulunduğu sektörlerde, bu katsayının 1'e oldukça yakın olduğu görülmekte ve ortalama değeri 0.819'a karşılık gelmektedir. Yakınsama katsayısının yüksek olması, şokların kalıcılığının yüksek olduğu ve etkilerinin uzun süre devam ettiği anlamına gelmektedir. Bu anlamda, sektörel ücret farklarının, uzun dönem değerlerine ($\hat{\delta}$) yakınsama hızının $(1-\lambda)$ genel olarak düşük olduğu söylenebilir. Uzun dönem değerlerine bakıldığına ise, dört sektörde ortalamadan farkların negatif değer aldığı, yani sektörel ücretlerin genel ortalamasının altında olduğu; beş sektörde de pozitif değer olarak ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir.¹¹ En yüksek negatif fark; tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılık sektörüdeyken (-952.724), en yüksek pozitif fark ise toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler sektöründedir (3105.747). Bu bulgularla birlikte, uzun dönem ortalamadan farkların, imalat sanayi haricinde tüm sektörlerde istatistiksel olarak anlamsız bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla, sektörlerde genel olarak kalıcı ücret farklılığının olmadığı, sektörel ücretlerin ortalamaya yakınsama eğiliminde olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Aşağıda yer verilen Tablo 6'daki *YİO oranlarına* ait bulgular da benzer sonuçlara işaret etmektedir. İlk olarak birim kök testleri, yedinci sektör (ulaştırma, haberleşme ve depolama) dışında, ortalamadan sapma serilerinin durağan olduğunu göstermektedir. Sektöre özgü bileşenleri temsil eden sabit terimin, iki sektör dışında¹² istatistiksel olarak anlamlı olduğu, yakınsama katsayısının ise tüm sektörlerde anlamlı bulunduğu görülmektedir. Yakınsama katsayısının ortalaması 0.732'ye karşılık gelmektedir. Bu ortalamanın ücretlere kıyasla daha düşük olduğu, ancak yine 1'e yakın olmasıyla şokların kalıcılık derecesinin yüksek olduğu ve uzun dönem farklara yakınsama hızının genel olarak düşük olduğu söylenebilir. Uzun dönem değerlerine bakıldığında ise, beş sektörün ortalamadan fark değerlerinin negatif olduğu, bu sektörlerde uzun dönem *YİO oranlarının* ortalamasının altında olduğu, diğer dört sektörde ise bu farkların pozitif değer aldığı, yani uzun dönemde sektörel *YİO oranlarının* ortalamasının üstünde olduğu görülmektedir.¹³ En yüksek negatif fark; toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler sektörüdeyken (-485.272), en yüksek pozitif fark ise tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılık sektöründedir (528.098). Bununla birlikte, sektörel *YİO oranlarının* uzun dönemde ortalamadan farkları, bütün sektörler için istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Dolayısıyla sektörel *YİO oranlarının* da uzun dönemde ortalama değerlere yakınsama eğiliminde olduğu ve ortalamadan farkların kalıcı olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 6. Sektörel YİO Oranı Farklılıklarının İncelenmesinde Tahmin Sonuçları

Sektör	GDF	α	λ	δ
1. Tarım, ormancılık, avcılık, balıkçılık	-3.283* ^b	27,460*	0,948*	528.098
2. Madencilik ve taşocakçılığı	-4.548* ^a	-12,718***	0,695***	-41.802
3. İmalat sanayi	-14.838* ^c	10,747*	0,838**	66.501
4. Elektrik, gaz ve su	-1.661*** ^{b, c}	-27,209***	0,856**	-190.241
5. İnşaat ve bayındırlık işleri	-2.667* ^b	19,229*	0,938*	310.674
6. Toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller	-1.754*** ^b	19,057*	0,864**	141.066
7. Ulaştırma, haberleşme ve depolama	0.278	-1,632	0,876*	-13.216
8. Mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri	-2.538**	-1,844	0,840*	-11.562
9. Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler	-1.656*** ^{c, d}	-33.496*	0.930*	-485.272

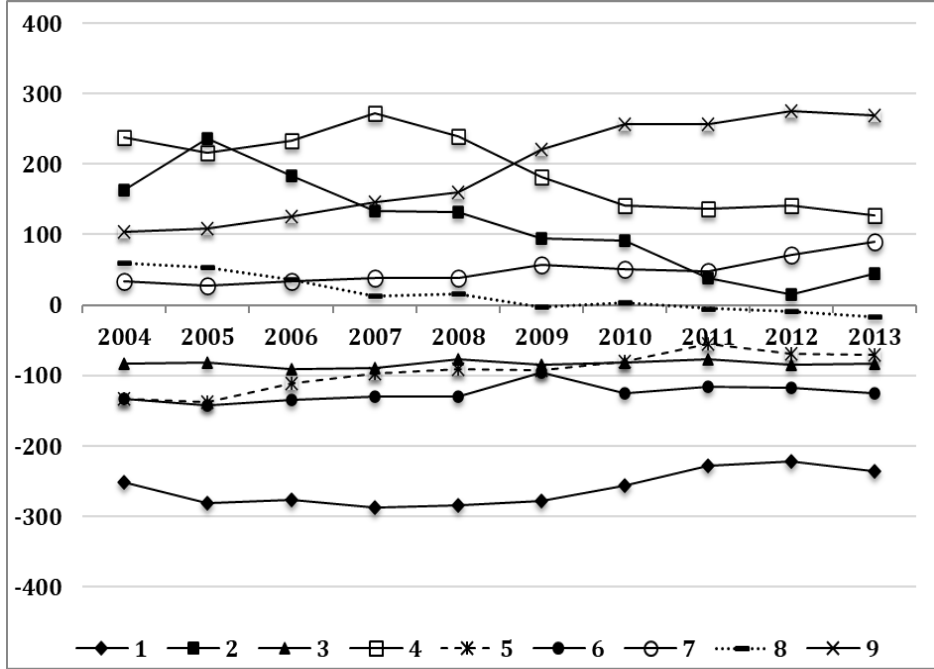
Notlar: GDF testi sonuçlarında ^a eğilim katsayısı eklendiğini, ^b sabit terimin çıkarıldığını, ^c sürüklenme (drif) katsayısı eklendiğini, ^d bir gecikmeyi, ^e üç gecikmeyi ifade etmektedir. * %1, ** %5, ***%10 anlamlılık seviyesini temsil etmektedir.

Bu bulgular ışığında, ücretler açısından sadece imalat sanayi sektöründe kalıcı farklar tespit edilirken, *YİO oranı* için hiçbir sektörde kalıcı farklılığın olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, ücretlerle *YİO oranları* arasında sektörel farklılıklarda kalıcılık bağlamında değil, ortalamaya eşitleme eğilimi bağlamında bir paralelliğe işaret etmektedir. Ücret hareketlerinin ve yedek işgücü ordusunun yeniden yapılandırılmasının arkasındaki kuvvetin rekabete dayalı sermaye birikimi koşulları olduğu düşünüldüğünde, bu paralelliğin anlamlı olduğunu ve ücretlerin eşitlemesi eğilimini açıklayan serbest rekabet kuramında yedek işgücü ordusu hareketlerinin açıklayıcı olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte, yakınsama katsayılarının ya da şokların etki derecesinin yüksek olduğu, bu anlamda ücret ve *YİO oranı* farklarının uzun dönem değerlerine doğru yavaş hareket ettiği göz önüne alındığında, incelemenin on yıl ile sınırlandırıldığı bu çalışmada uzun dönem hareketin tamamının gözlenemediği de düşünülebilir. Bu anlamda sektörel ücret ve *YİO oranı* farklılıklarının incelenmesinde daha uzun yılları kapsayan bir gözlemin bu ilişkiyi yorumlamada daha kuvvetli ve açıklayıcı olacağı söylenebilir.

Sektörel ücret ve *YİO oranlarının* ortalamadan farklarına ait hareketlerin

grafikler üzerinden incelenmesi de bazı çıkarımlara olanak sağlamaktadır 2004-2013 zaman dilimine ait veriler doğrultusunda sektörel ücret ve *YİO oranları* için ortalamadan farkların değişimi sırasıyla Grafik 1 ve Grafik 2’de sunulmaktadır.

Grafik 1. Sektörel Ücretlerin Ortalamadan Farkları

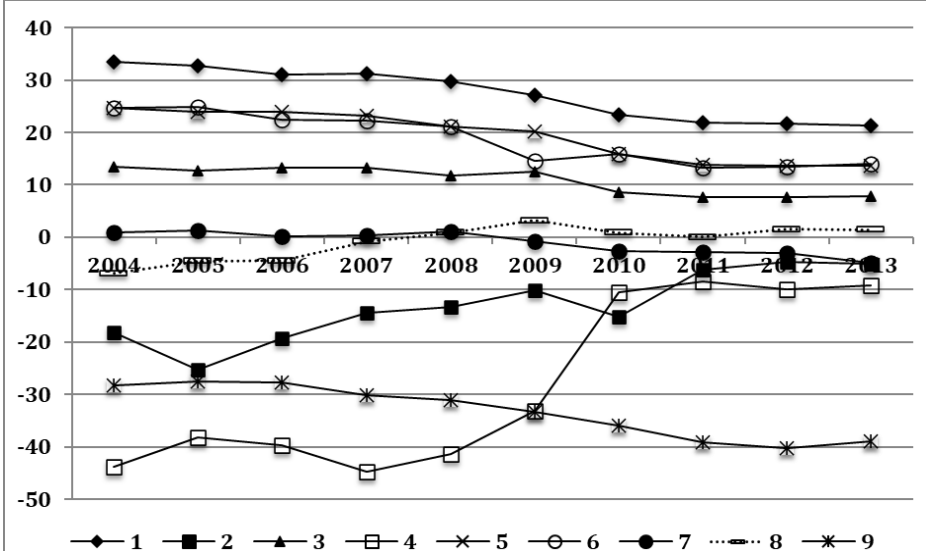

1. Tarım, Ormancılık, Avcılık, Balıkçılık; 2. Madencilik ve Taşocakçılığı; 3. İmalat Sanayi; 4. Elektrik, Gaz ve Su; 5. İnşaat ve Bayındırlık İşleri; 6. Toptan ve Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller; 7. Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama; 8. Mali Kurumlar, Sigorta, Taşınmaz Mallara Ait İşler ve Kurumları, Yardımcı İş Hizmetleri; 9. Toplum Hizmetleri, Sosyal ve Kişisel Hizmetler

Grafik 1’de sıfır çizgisi, sektörel ücretin genel ortalama ücrete eşit olduğu ve bu anlamda ortalamadan farkların sıfıra eşitlendiği noktaları göstermektedir. Bu doğrultuda, grafiğe bakıldığında genel olarak serilerin sıfır çizgisine doğru yöneldiği veya buraya yakın bir şekilde dalgalandığı söylenebilir. Bununla birlikte, ortalamanın üzerinde olan sektörel ücretlerin ortalamaya yakınsamasının daha belirgin, daha hızlı olduğu; ortalamanın altındaki sektörel ücretlerin ise daha doğrusal bir eğilimle ortalamaya yöneldiği görülebilir. Bu durumun bir istisnası olarak, dokuzuncu sektör olan “toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler” sektörüne işaret edilebilir. Bu sektörde ücretlerin 2008-2010 yılları arasında ortalamanın üzerine doğru saptığı, 2010 yılıyla birlikte bu sapmanın daha doğrusal bir eğilime girdiği görülmektedir. Bu durum, 2008 kriziyle birlikte

diğer sektörlerdeki ortalama ücretin düşüş oranlarının daha yüksek olmasıyla ve kriz döneminde bu sektörde daha çok "durgun" yedek kategorisinde yer alanların işten çıkarılması sonucu *YİO oranında* önemli bir düşüş yaşanmasıyla açıklanabilir. Zira, Grafik 2'deki bulgular da buna işaret etmektedir.

Grafik 2. Sektörel YİO Oranlarının Ortalamadan Farkları

1. Tarım, Ormancılık, Avcılık, Balıkçılık; 2. Madencilik ve Taşocakçılığı; 3. İmalat Sanayi; 4. Elektrik, Gaz ve Su; 5. İnşaat ve Bayındırlık İşleri; 6. Toptan ve Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller; 7. Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama; 8. Mali Kurumlar, Sigorta, Taşınmaz Mallara Ait İşler ve Kurumları, Yardımcı İş Hizmetleri; 9. Toplum Hizmetleri, Sosyal ve Kişisel Hizmetler

Grafik 2'ye bakıldığında da genel olarak, sektörel *YİO oranı* farklarının ortalamaya doğru yöneldiği ve ücretlerde gözlemlenen durumun tam tersinin geçerli olduğu söylenebilir. Buna göre, ortalamanın altında olan sektörel *YİO oranı* farkları (9. sektör hariç) daha ivmeli bir hızla ortalamaya yönelirken, ortalamanın üstünde olan *YİO oranları* ise daha doğrusal bir eğilimle ortalamaya yönelmektedir. Ortalamadan farkların yıllar içindeki değişimi bağlamında kıyaslandığında, *YİO oranlarının* ortalamaya yakınsamalarının ücretlerde olduğundan daha belirgin olduğu söylenebilir. Bu durum, ücretlerin farklılaşmasında sektörel *YİO oranı* farklılıklarının ötesinde başka değişkenlerin de etkisi olduğu ve ücret farklarının tek başına *YİO oranları* ile açıklanamayacağı şeklinde yorumlanabilir. Bununla birlikte, genel olarak, ortalamanın üzerindeki ücretlerin ortalamaya doğru yönelmesi ve ücretlerin nispeten daha kararlı bir şekilde ortalamanın altında kalmasının sektörlerdeki yedek işgücü ordusu oranları ile ilişkili olduğunu söylemek

mümkündür. Dolayısıyla, bir önceki bölümde *YİO oranlarının* değişimiyle ücret dalgalanmalarının ters yönde hareket ettiği bulgusu, sektörel farklar çerçevesinde de geçerli olmaktadır.

Sektörel *YİO oranları* ve ücretlerin ortalamadan farklarının uzun dönem değerleri bu incelemede istatistiksel olarak anlamsız bulunmuş olsa da bu değerlerin incelenmesi iki değişken arasındaki ilişki bakımından önemli çıkarımlar sağlamaktadır. Örneğin, *YİO oranının* en yüksek pozitif farka sahip olduğu tarım-ormancılık-avcılık-balıkçılık sektöründe, ücret farkının en yüksek negatif değere sahip olduğu görülmekte; toplum hizmetleri-sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe ise *YİO oranı* en yüksek negatif farka sahipken ücretin ortalamadan farkı en yüksek pozitif değere sahip olmaktadır. Benzer şekilde, *YİO oranı* farklarının ortalamanın üzerinde olduğu sektörlerde, ücret farklarının ortalamanın altında olduğu görülmektedir. Tablo 7’de sektörel ücret ve *YİO oranlarının* uzun dönem ortalamadan farklarının aldığı işaretler (negatif veya pozitif) ve en yüksek negatif farktan (1) en yüksek pozitif farka doğru (9) sektörlerin sıralaması gösterilmektedir.

Tablo 7. Sektörel Ücret ve *YİO Oranlarının* Uzun Dönem Ortalamadan Farklarına Ait Özellikler

Sektörler	<i>YİO Oranları</i>		Ücretler	
	İşaret	Sıra	İşaret	Sıra
1. Tarım, ormancılık, avcılık, balıkçılık	+	1	-	9
2. Madencilik ve taşocakçılığı	-	7	+	3
3. İmalat sanayi	+	4	-	6
4. Elektrik, gaz ve su	-	8	+	2
5. İnşaat ve bayındırlık işleri	+	2	-	8
6. Toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller	+	3	-	7
7. Ulaştırma, haberleşme ve depolama	-	6	+	4
8. Mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri	-	5	+	5
9. Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler	-	9	+	1

Tablo 7’de görüldüğü gibi, sektörel değişkenlerin uzun dönemde ortalamadan farkları ters işaretler almakta ve sıralamaları da tam olarak ters yönde ilerlemektedir (*YİO oranı* baştan birinciyse ücret sondan birinci vb. gibi). Bu ters yönlü hareket, sektörel ücretlerin ortalamaya yakınsamasının aynı sektördeki

YİO oranının ters bir yönde ortalama ya yakınsamasıyla birlikte gerçekleştiğini göstermektedir. Dolayısıyla, ücretlerin ortalama değerleri etrafındaki dalgalanmalarında farklı *YİO oranlarının* açıklayıcı olduğu ve bu ilişkinin, serbest rekabet kuramının işleminde yedek işgücü ordusunun oynadığı rolü yansıttığı söylenebilir.

Değerlendirme

Yedek işgücü ordusu ile ücretler arasındaki ilişkinin Türkiye işgücü piyasasına ait dokuz sektör üzerinden ele alındığı bu çalışmada, Hanehalkı İşgücü Anketlerinin mikro verileri kullanılarak sektör bazında iki değışkene ait göstergeler belirlenmiştir. Yedek işgücü ordusunun göstergesi olarak "durgun" yedek işgücünün aktif işgücü içindeki payı kullanılmış; sektörlere ait verilerle yarı zamanlı, düzensiz, güvencesiz, birden fazla işte çalışan, işini değıştirmek veya daha fazla çalışmak isteyen ve çok uzun saatler çalışıp çok düşük gelir elde edenlerin ilgili sektördeki oranı hesaplanmıştır. Sektörel ücretin bir göstergesi olarak ise ilgili sektördeki aktif işgücünün aylık ortalama reel gelir verileri kullanılmıştır.

Anketlerdeki gelir verilerinin yalnızca istihdamda kabul edilenlerle sınırlı olması, yedek işgücü ordusunun göstergesi açısından da önemli bir kısıt oluşturmuştur. Yedek işgücü ordusunun akıcı, saklı ve yoksul kategorilerini dışarıda bırakan bu gösterge yedek işgücü ordusu ve görelî artı nüfusun önemli bir kesimini kapsaması da ücretlerle ilişkisinin ortaya konmasında önemli çıkarımlar sağlamıştır.

Bu göstergelerle 2004-2013 yılları için yapılan incelemede, yedek işgücü ordusu ile ücret değışimleri arasında negatif bir korelasyon olduğu; yedek işgücü ordusu oranındaki bir artışın reel ücretlerde bir düşüşle ilişkili olduğu ve bu ilişkide sektöre özgü özelliklerin anlamlı etkileri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan incelemede yedek işgücü ordusundaki bir birimlik artışın, reel ücretlerdeki 0,23 birimlik azalmayla ilişkili olduğu görülmüştür.

Reel ücret dalgalanmalarının durgun yedek işgücü ordusu oranındaki dalgalanmalar ile ters yönde hareket etmesinde sektöre özgü özelliklerin etkisi serbest rekabet kuramı çerçevesinde daha ayrıntılı incelendiğinde, bu etkilerin uzun dönemde ücretler ve yedek işgücü ordusu oranı bağlamında sektörel farklılıklara neden olduğuna dair yeterli bulguya rastlanılamamıştır. Buna karşılık, sektörel ücretlerin ortalama değerlere eşitleme sürecinde sektörel yedek işgücü oranlarındaki değışimin etkili olduğu çıkarımı yapılmıştır.

Çalışmada incelenen yedek işgücü ordusu ile ücretler arasındaki ilişkiye dair elde edilen sonuçlar, kurama dair kanıt sunmaktan ziyade gözlemlenebilir verilerle belirli bir soyutlama düzeyinde genel çıkarımlar yapılabilmesine katkı sağlama amacını taşımaktadır. Zira, ücretlerle yedek işgücü ordusu arasındaki ilişki; farklı üretim alanlarında farklılaşan süreçlerin, sermaye bileşimlerinin ve üretkenlik düzeylerinin yanı sıra tarihsel ve toplumsal değişimlerin ve emekle sermaye arasındaki güç ilişkilerinin değişimini de yansıtmaktadır. Bu anlamda yedek işgücü ordusunun ücret hareketleriyle ilişkisinin açıklanmasında, ücretler ve yedek işgücü ordusundaki dalgalanmaların izlenebilmesi için uzun dönemli bir incelemenin yapılması önem kazanmaktadır. Dolayısıyla, bu çalışmada incelenen on yıllık zaman diliminin genişletilmesi daha kesin çıkarımların yapılmasını sağlayabilir.

Buna ek olarak, yedek işgücü ordusu ile ücretler arasındaki ilişkinin sektör bazında incelenmesinde daha fazla sektörün kapsanması da bu incelemenin detaylandırılması ve açıklayıcılığının artması açısından önemlidir. Bu çalışmada ele alınan dokuz sektör, pek çok alt sektöre sahiptir ve 2004-2013 yılları arasında karşılaştırılabilir sektörler elde etmek için bu alt sektörler birleştirilmiştir. 2009 yılından itibaren işgücü anketlerinde yer verilen daha fazla sektörün, zaman dilimi genişletilerek ve/veya ek değişkenler kullanılarak ele alınması, bu konuda daha ayrıntılı bir incelemenin yapılmasını sağlayabilir.

Sonuçta, bu çalışmanın sınırlı bir zaman dilimiyle ve sınırlı verilerle gözlemlemeye çalıştığı bu ilişkinin farklı zaman dilimleri, farklı sektörler, farklı ülkeler ve farklı değişkenlerle zenginleştirilip geliştirilmesi mümkündür.

Sonnotlar

1) Bu çalışma Doç. Dr. Benan Eres'in danışmanlığında hazırlanan ve 19 Ocak 2017 tarihinde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde savunulup tamamlanan "İşsizlik ve Ücret: İşgücü Piyasası Üzerine Makaleler" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Ayrıca, tezden üretilen kitap için bkz. Oğuz (2020a).

2) Bu konudaki bazı önemli çalışmalar için bkz. Blanchflower ve Oswald (1995); Card (1995); İlkaracan ve Selim (2003); Elhorst, vd. (2007).

3) Doğal fiyat, bir toplumda belirli bir dönem için alışımlı veya ortalama olan fiyatlar olmak üzere; piyasa fiyatının çekim merkezi olan fiyattır. Piyasa fiyatı ise, bir metanın piyasada satıldığı fiili fiyattır ve arz-talep ilişkisine dayanmaktadır (Smith, 2001: 56-58).

4) Marx'ın ücret kuramının pek çok açıdan ele alınıp tartışıldığı oldukça geniş bir literatür bulunmaktadır. Klasik ücret kuramından farklılaştığı noktaların ele alındığı çalışmalar ve bu konu üzerine yapılan bazı tartışmalar için bkz. Baumol (1983), Cottreal ve Darity (1988), Green (1991), Ábalos, (1997), Ramirez (2007).

5) Marx'ın sermaye birikimi analizinin temelinde olan rekabet sonucunda üretimin teknik koşullarının iyileşmesi ve değişmeyen sermaye oranının artması, kâr oranlarının sadece eşitlenmesini ve ortalamaya doğru yönelmesini değil, aynı zamanda ortalama kâr oranının düşme eğilimini de kapitalist üretimin zorunlu bir yasası olarak açıklamaktadır (bkz. Marx, 1997b: 188-229). Bu şekilde Marx, işgücü talebindeki düşme ile sermaye birikiminin görece artı nüfusu da biriktirdiğini analiz ederek, emek ve sermaye arasındaki diyalektik ilişkiyi, aşırı nüfus ve aşırı birikim arasında kurduğu ilişkiyle analitik bir kuramsal çerçeveye oturtmaktadır. Bu analizi formüle eden Goodwin (1967), sermaye birikiminin döngüsel hareketini ortaya koymakta ve birikim döngüsünde yedek işgücü ordusunun yeniden yapılandırıldığını göstermektedir.

6) 2009 yılına kadar HHİA'da dokuz sektöre yer verilmekte, bu doğrultuda, sonraki anketlerde yer alan sektörler bu başlıklara göre birleştirilerek incelenmektedir. Bu sektörler şunlardır: 1. Tarım, ormancılık, avcılık, balıkçılık, 2. Madencilik ve taşocaklığı, 3. İmalat sanayi, 4. Elektrik, gaz ve su, 5. İnşaat ve bayındırlık işleri, 6. Toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller, 7. Ulaştırma, haberleşme ve depolama, 8. Mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri, 9. Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler.

7) Torres-Reyna (2007)'de sunulan yöntemlerle Stata programında panel veri analizine yönelik testler yapılmıştır. İlk olarak denklemin hangi modelle tahmin edilmesi gerektiği Hausmann ve Breusch-Pagan LM testleriyle kontrol edilmiştir. Buna göre denklem, havuzlanmış panel veri modeli (pooled OLS) ile tahmin edilmiştir. Aynı çalışmada panel veri analizi için sunulan tanınmış testler de uygulanmış olup modelde değişen varyans, otokorelasyon ve birim kök problemlerinin olmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, modelde yatay kesit bağımlılığının olduğu tespit edilmiş, bağımlı paneller için standart hata düzeltilmiştir. Bu durumda tanınmış testler yeniden yapılarak, modeldeki yatay kesit bağımlılığının tahmincilerin anlamlılığını ve tanınmış testlerin sonuçlarını değiştirmedeği görülmüştür. Modelde tespit edilen yatay kesit bağımlılığı, sektörler için standart hata düzeltilmiştir. Bu durumda tanınmış testler yeniden yapılarak, modeldeki yatay kesit bağımlılığının tahmincilerin anlamlılığını ve tanınmış testlerin sonuçlarını değiştirmedeği görülmüştür. Modelde tespit edilen yatay kesit bağımlılığı, sektörler için standart hata düzeltilmiştir. Bu durumda tanınmış testler yeniden yapılarak, modeldeki yatay kesit bağımlılığının tahmincilerin anlamlılığını ve tanınmış testlerin sonuçlarını değiştirmedeği görülmüştür. Modelde tespit edilen yatay kesit bağımlılığı, sektörler için standart hata düzeltilmiştir. Bu durumda tanınmış testler yeniden yapılarak, modeldeki yatay kesit bağımlılığının tahmincilerin anlamlılığını ve tanınmış testlerin sonuçlarını değiştirmedeği görülmüştür.

8) Otoresif özelliğın kaçınıcı dereceden olduğuna Schwarz ve Akaike kriterlerine bakılarak karar verilmiştir.

9) için t-testinin hesaplanmasında asimptotik varyans formülü şu şekilde hesaplanmaktadır:

$$Var(\delta) = \left(\frac{1}{1-\hat{\lambda}}\right)^2 Var(\hat{\alpha}) + \left(\frac{\hat{\alpha}}{(1-\hat{\lambda})^2}\right)^2 Var(\hat{\lambda}) + 2 \left(\frac{1}{1-\hat{\lambda}}\right) \left(\frac{\hat{\alpha}}{(1-\hat{\lambda})^2}\right) Cov(\hat{\alpha}, \hat{\lambda})$$

10) Sektöre özgü özellikleri yansıtan α katsayısı sadece sekizinci sektörde (mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri) istatistiksel olarak anlamsız bulunurken yakınsama katsayısı imalat sanayi sektöründe ve altıncı sektörde (toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller) istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur.

11) Negatif değer alan sektörler: “tarım, ormancılık, avcılık, balıkçılık”, “imalat sanayi”, “inşaat ve bayındırlık işleri” ve “toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller”dir. Pozitif değer alan sektörler: “madencilik ve taşocakçılığı”, “elektrik, gaz ve su”, “ulaştırma, haberleşme ve depolama”, “mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri” ve “toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler”dir.

12) Bu sektörler; “ulaştırma, haberleşme ve depolama” sektörü ile “mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri” sektörüdür.

13) Negatif değer alan sektörler: “madencilik ve taşocakçılığı”, “elektrik, gaz ve su”, “ulaştırma, haberleşme ve depolama”, “mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri” ve “toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler”dir. Pozitif değer alanlar ise: “tarım, ormancılık, avcılık, balıkçılık”, “imalat sanayi”, “inşaat ve bayındırlık işleri” ve “toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller”dir.

Kaynakça

Ábalos J M G (1997). Marx's Theory of Wages. *International Journal of Political Economy*, 27(4), 96-114.

Angelo L (1997). The Role of the Reserve Army of Labor in Regional Wage Variation: A Historical and Empirical Investigation. <https://www.proquest.com/openview/f81ec4127ac3da8e2803ad2cbb9d34d5/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>. Son erişim tarihi, 12.12.2023.

Arellano M ve Bond S (1991). Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations. *Review of Economic Studies*, 58, 277-297.

Bahçe S ve Eres B (2012). Competing Paradigms of Competition: Evidence from the Turkish Manufacturing Industry. *Review of Radical Political Economics*, 20(10), 1-24.

Bakkalcı A C ve Arğın N (2011). Dış Ticaretin Ücretler Yoluyla Emek Piyasalarına Etkileri. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 2(1), 90-112.

Basu D (2013). The Reserve Army of Labor in the Postwar US Economy. *Science & Society*, 77(2): 179-201.

Baumol W J (1983). Marx and the Iron Law of Wages. *American Economic Review Papers & Proceedings*, 73, 303-308.

Blanchflower D G ve Oswald A J (1995). An Introduction to the Wage Curve. *Journal of Economic Perspectives*, 3, 153–167.

Botwinick H (1993). *Wage Differentials and Capitalist Competition: A Marxist Analysis Of Persistent Inequality*. Princeton NJ: Princeton University Press.

Bowles S (1991). The Reserve Army Effect on Wages in a Labour Discipline Model: US, 1954-1987. İçinde: T Mizoguchi vd. (der), *Making Economies More Efficient and More Equitable: Factors Determining Income Distribution*, Kinokuniya, 385-406.

Bölükoğlu A (2018). Female Employment as A Reserve Army Of Labor: Case Of Turkey, 1988-2013. *Journal of Research in Economics, Politics & Finance*, 3(1): 50-67.

Card D (1995). The Wage Curve: A Review. *Journal of Economic Literature*, 33(2), 78-99.

Cottrel A ve Darity Jr W A (1988). Marx, Malthus and Wages. *History of Political Economy*, 20, 73-90.

Duggan M C (2013). Reserve Army of Labor and Migration. http://www.academia.edu/6222930/Reserve_Army_of_Labor_and_Immigration. Son erişim tarihi, 15.12.2023.

Elhorst J P, Blien U ve Wolf K (2007). New Evidence on the Wage Curve: A Spatial Panel Approach. *International Regional Science Review*,30(2), 173-191.

Eraslan V (2012). Türkiye İşgücü Piyasasında Ücret Seviyesinde Cinsiyet Ayrımcılığı: Blinder-Oaxaca Ayrıştırma Yöntemi. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/8830>. Son erişim tarihi, 07.09.2023.

Foster J B ve McChesney R W (2017). The Global Reserve Army of Labor and the New Imperialism. İçinde: S Aronowitz ve M J Roberts. *Class*. <https://doi.org/10.1002/9781119395485.ch32>. Son erişim tarihi, 15.12.2023.

Genç M C ve Atasoy Y (2010). Ar&Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 5(2), 27-34.

Goodwin R M (1967). A Growth Cycle. İçinde: C H Feinstein (der), Cambridge University Press, Cambridge, 54-58.

Gökalp M F, Baldemir E ve Akgün G (2011). Türkiye Ekonomisinde Dışa Açılma ve Gelir Eşitsizlikleri İlişkisi. *Yönetim ve Ekonomi*, 18(1), 87-104.

Green F (1991). Marx, Malthus, and Wages: A Comment on Cottrell and Darity. *History of Political Economy*, 23(1), 95-100.

Green F ve Weisskopf T E (1990). The Worker Discipline Effect: A Disaggregative Analysis. *The Review of Economics and Statistics*, 72(2), 241-249.

Holtz-Eakin D, Newey W ve Rosen H (1988). Estimating Vector Autoregressions with Panel Data. *Econometrica*, 56, 1371-1395.

İlkkaracan İ (2001). The Role of Unemployment in Wage Determination: Three Essays on Wage Curve. (Basılmamış Doktora Tezi). New York, USA: New School University.

İlkkaracan İ ve Selim R (2003). The Role of Unemployment in Wage Determination: Further Evidence on the Wage Curve from Turkey. *Applied Economics*, 35, 1589-1598.

Kızılırmak B (2003). Explaining Wage Inequality: Evidence from Turkey. *Ankara University Faculty of Political Science Research Center for Development Society*, Working Paper Series, 57.

Linder M ve Sensat J (1977). *Anti-Samuelson*. New York: Urizen Books.

Malthus T (1798). *An Essay on the Principle of Population*. <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>. Son erişim tarihi, 02.07.2016.

Mandel E (2008). *Marx'ın Kapitali*. Çev. O S Binatlı, 1. Baskı, İstanbul: Yazın Yayıncılık.

Marshall A (2000). Labor Market Regulation, Wages And Workers Behavior: Latin America in the 1990s. *XXI International Congress of the Latin American Studies Association*. https://www.researchgate.net/profile/Adriana-Marshall/publication/228604393_Labor_market_regulation_wages_and_workers_behavior_Latin_America_in_the_1990s/links/55d78e3008aeb38e8a85b1e3/Labor-market-regulation-wages-and-workers-behavior-Latin-America-in-the-1990s.pdf. Son erişim tarihi, 07.09.2023

Marx K (1997a). *Kapital: Kapitalist Üretim Eleştirel Bir Tahlili*. Çev. A Bilgi, Cilt 1, 5. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.

Marx K (1997b). *Kapital: Ekonomi Politikinin Eleştirisi*. Çev. A Bilgi, Cilt 3, 3. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.

Marx K (2006). *Ücret Fiyat Kâr*. Çev. A Bilgi, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Mills F C (1917). Contemporary Theories of Unemployment and Unemployment Relief. <http://dspace.gipe.ac.in/xmlui/bitstream/handle/10973/26175/GIPE-047736.pdf?sequence=3&isAllowed=y>. Son erişim tarihi, 24.08.2016.

Mueller D C (1986). *Profits in the Long Run*. Cambridge: Cambridge University Press.

Oğuz S (2016). İşgücü İstatistiklerinden Yedek İşgücü Ordusuna Nüfusu Yeniden Sınıflandırmak. *Mülkiye Dergisi*, 40(4), 31-68.

Oğuz S (2020a). *Türkiye'de Yedek İşgücü Ordusu: Kriz, İşsizlik, Ücret*. İstanbul: Kor Kitap.

Oğuz S (2020b). Türkiye'de Yedek İşgücü Ordusu ve Farklı Biçimleri: Hane Halkı İşgücü Anketlerinden Gözlemler, 2004-2013. *Praksis*, 53, 141-170.

Oğuz S (2020c). İşgücü Anketlerinden Türkiye'de Ücretli-Ücretsiz Kadın Emeği Üzerine Gözlemler: 2008 Krizinin Etkileri. *Praksis*, 52, 35-68.

Omay U (2011). Yedek İşgücü Ordusu Olarak Kadınlar. *Çalışma ve Toplum*, 3, 137-166.

Onaran F (2000). Türkiye’de Yapısal Uyum Sürecinde Emek Piyasasının Esnekliği. *Toplum ve Bilim*, 86, 194-204.

Özkan G S ve Özkan B (2010). Kadın Çalışanlara Yönelik Ücret Ayrımcılığı ve Kadın Ücretlerinin Belirleyicilerine Yönelik Bir Araştırma. *Çalışma ve Toplum*, 24(1), 91-104.

Ramirez M D (2007). Marx, Wages, and Cyclical Crises: A Critical Interpretation. *Contributions to Political Economy*, 26(1), 27-41.

Shaikh A M, Maniatis T ve Petralias N (1999). Explaining Inflation and Unemployment: An Alternative to Neoliberal Economic Theory. İçinde: A Vlachou (der), *Contemporary Economic Theory: Radical Critiques of Neoliberalism*, London: Palgrave Macmillan, 89-112.

Smith A (2001). *Ulusların Zenginliği*. Çev. A Yunus ve M Bakırcı, 9. Baskı, İstanbul: Alan Yayıncılık.

Tanyeri İ (2000). Adam Smith’in Rekabet Analizi Üzerine. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), 307-320.

Taştan H ve Akar M (2013). Türkiye İmalat Sanayiinde Bölgesel ve Sektörel Ücret Eşitsizliği. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 63(1), 17-49.

Torres-Reyna O (2007). Panel Data Analysis Fixed and Random Effects Using Stata. <https://www.princeton.edu/~otorres/Panel101.pdf>. Son erişim tarihi, 07.09.2023.

Tsuru T (1988). Change in the Wage-Unemployment Relation: The Reserve Army Effect in the Postwar Japanese Economy. *Economic Review*, 39(3), 242-252.

Tsuru T (1991). The Reserve Army Effect, Unions, and Nominal Wage Growth. *Industrial Relations*, 30(2), 251-270.

Yamak N ve Topbaş F (2004). Kadın Emeği ve Cinsiyete Dayalı Ücret Ayrımcılığı. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18(3-4), 143-156.

Yıldırım E ve Kesikoğlu F (2012). Ar-Ge Harcamaları ile İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkileri: Türkiye Örneğinde Panel Nedensellik Testi Kanıtları. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(1), 165-180.

İşveren Sendikalarının Grev Kırma ve Sendikasılaştırma Faaliyetleri: Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası (MESS) Örneği¹

M. Seyyid Yelek, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

ORCID: 0000-0001-9642-6716

E-Posta: mseyyidyelek@mu.edu.tr

Özet

Sermaye sahiplerinin piyasada birbirleri ile rekabet etmeleri onların kolektif hareket etmelerini güçleştiren bir olgu olsa da tarihi seyir içerisinde kimi formal ve enformel örgütler etrafında birleştikleri bilinmektedir. İlk dönemler için geçici nitelik gösteren bu örgütler zaman içerisinde kalıcı hale gelmiştir. Bu süreçte sermaye sahiplerinin farklı alanlardaki çıkarlarını korumak ve ileriye taşımak amacıyla farklı nitelik ve işlevlere sahip örgütler kurmaları ise işveren örgütlerinin çeşitlenmesine yol açmıştır. İşveren sendikaları, sermaye sahipleri tarafından bu kapsamda oluşturulan ve onların endüstri ilişkilerindeki çıkarlarını temsil eden örgütlerdir. İşveren sendikaları kuruluşlarını takip eden süreçte çeşitli faaliyetler üstlenmişlerdir. Bu kapsamda yürüttükleri toplu pazarlık ve temsil faaliyetleri, çalışma hayatını düzenleyen kuralların oluşturulmasında onların önemli bir aktör olarak öne çıkmasına olanak tanımış ve sonraki gelişimleri üzerinde belirleyici olmuştur. İşveren sendikaları geleneksel olarak kabul edilen bu temel faaliyetlerin yanı sıra, üyelerinin çıkarlarını korumak amacıyla daha az görünür olan ancak kendileri için oldukça kritik başka faaliyetler de üstlenmişlerdir. İşçilerin örgütlenme girişimlerinin ve giriştikleri iş mücadelelerinin zayıflatılmasına ve/veya engellenmesine yönelik çalışmalar, işveren sendikalarının bu kapsamda izledikleri faaliyetler arasındadır. Çalışma kapsamında, işveren sendikalarının grev kırma ve sendikasılaştırma yöntemleri, kuruluşundan günümüze kadar geçen süreçte Türk endüstri ilişkilerinin önemli aktörlerinden biri haline gelen Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası (MESS) özelinde ele alınmıştır. MESS, Türkiye'deki işveren sendikaları arasında ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. MESS'e bu ayrıcalıklı konumu kazandıran ise, üyelerinin önemli bir kısmının ekonomide etkili olan büyük şirketler olması, görece yüksek üye sayısının beraberinde getirdiği yüksek temsil gücü ve üyelerinin sağladığı mali güçtür. Bu unsurlar, MESS'in endüstri ilişkilerindeki kural koyma sürecinde belirleyici olmasına imkân tanımıştır. Doküman analizi yöntemine dayanan çalışmada, başta MESS olmak üzere konuyla ilgili kurum ve kuruluşların basılı ve elektronik materyalleri incelenmiş ve yorumlanmıştır. MESS'in, işkolunda meydana gelen grevler karşısında grev kırma faaliyetlerine giriştiği ve bu girişimlerinin bir kısmında başarılı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca MESS'in işkolundaki örgütlenme süreçlerine etki etmeye çalıştığı ve çeşitli sendikasılaştırma yöntemlerine başvurduğu gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İşveren Sendikaları, Grev Kırma, Sendikasılaştırma, Endüstri İlişkileri, MESS.

Strike-Breaking and De-unionization Activities of Employers' Associations: The Case of Turkish Employers' Association of Metal Industries (MESS)

Abstract

Although the fact that capitalists compete with each other in the market makes it difficult for them to act collectively, it is known that they have united around some formal and informal organizations in the historical process. These organizations, which were temporary at first, became permanent over time. In this process, the fact that capital owners established organizations with distinct traits and functions in order to protect and advance their interests in different fields led to the diversification of employer organizations. Employers' associations are organizations created by capitalists in this context and represent interests related to industrial relations. Employers' associations have undertaken various activities in the period following their establishment. In this context, collective bargaining and representation activities undertaken by employers' associations following their formation allowed them to emerge as a significant actor in the creation of the rules regulating working life and were determinative on their subsequent development. In addition to these traditionally recognized core activities, employers' associations have undertaken other less visible but critical activities to protect the interests of their members. Attempts to weaken and/or prevent workers' efforts to organize and their labor struggles are among the activities followed by employers' associations in this context. The study focuses on the strike-breaking strategies and de-unionization methods of employers' associations in the case of the Turkish Employers' Association of Metal Industries (MESS), which has become one of the important actors of Turkish industrial relations from its establishment to the present. MESS has a privileged position among the employers' associations in Turkey. This privileged position is due to the fact that a significant portion of its members are large corporations that are influential in the economy, the high representation power that comes with a relatively high number of members, and the financial power provided by its members. These factors have enabled MESS to be decisive in the rule-making process in industrial relations. The study is based on document analysis method. Published materials (printed and electronic) of MESS and other relevant institutions and organizations were examined and interpreted. It has been determined that MESS has engaged in strike-breaking activities in the metal industry and has been successful in some of these initiatives. In addition, there has been observed that MESS tried to influence the unionization efforts in the industry and attempt to various de-unionization methods.

Keywords: Employers Associations', Strike-Breaking, De-unionization, Industrial Relations, MESS.

Giriş

İşveren örgütleri, sermaye sahiplerinin ortak çıkarlarını korumak ve geliştirmek amacıyla bir araya gelerek oluşturdukları örgütlerdir. Sermaye sahiplerinin iktisadi olarak birbirleri ile rekabet halinde olmaları, onların kolektif hareket etme kabiliyetini en azından belirli konularda sınırlamış ve erken dönemde kurulan örgütlerin kısa süreli ve geçici olmasına sebep olmuştur. Ancak üretim ve çalışma ilişkilerinde zaman içerisinde yaşanan gelişmeler ve bu gelişmelerin sermayenin tekil çıkarlarını korumanın sınıfsal çıkarları korumaktan geçtiğine yönelik inancı pekiştirmesi, sermaye sahiplerinin sınıf bilinci edinmesini ve kurulan örgütlerin daha kalıcı hale gelmesini beraberinde getirmiştir.

Sermaye sahipleri, süreç içerisinde çeşitli ihtiyaçları doğrultusunda birbirinden farklı işlevlere sahip farklı türde örgütler oluşturmuştur. Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmediği ve işçi sınıfının olgunlaşmadığı dönemde işverenler genellikle bireysel olarak gerçekleştirmekte zorlandıkları çeşitli ekonomik çıkarlarını korumak amacıyla sendika dışı örgütler altında hareket etmişlerdir. İşveren dernekleri ve odalar bu kapsamda görülen öncü örgütler olmuşlardır. Sermaye sahiplerinin odağı endüstri ilişkileri olan işveren sendikalarını oluşturmasında ise Sanayi Devrimi ile kapitalizmin egemen sistem haline gelmesi ve sınıf ilişkilerinin netlik kazanması belirleyici olmuştur.

Kuruluşlarını takip eden süreçte işveren sendikaları çeşitli faaliyetler üstlenmişler ve endüstri ilişkilerinin gelişiminde aktif rol almışlardır. İşveren sendikalarının üstlendikleri faaliyetler literatürde genellikle toplu pazarlık, temsil ve üyelere yönelik içsel faaliyetler olarak ele alınmıştır. Akademik yazında genel kabul gören bu faaliyetlerin yanı sıra, işveren sendikaları üyelerinin –kimi durumlarda ve zamanlarda ise üyeleri ile sınırlı kalmayarak mensubu oldukları sınıfın- çıkarları doğrultusunda başkaca faaliyetleri de yerine getirmişlerdir. İşveren sendikaları, bu kapsamda zaman zaman işçilerin sendikal faaliyetlerini zayıflatmak ve/veya engellemek amacıyla da çeşitli eylemlerde bulunabilmektelerdir. Bu eylemler zaman içerisinde süreklilik gösterdiği ve belirli bir düzen içinde hayat bulduğu ölçüde bir faaliyet alanı haline gelebilmektedir.

Çalışmada işveren sendikalarının grev kırma ve sendikasızlaştırma girişimleri Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası (MESS) özelinde ele alınacak, MESS'in bu faaliyetleri yürütürken hangi araçları kullandığı ve bu araçları kullanırken izlediği yöntemler ayrıntılı bir şekilde incelenecektir. Böylelikle işveren sendikalarının endüstri ilişkilerinin bu alanlarındaki etkileri ile bu faaliyetlerin sonuçları değerlendirilecektir.

İşveren sendikalarını temsilen MESS'in seçilmesindeki birinci etken, sendikanın endüstri ilişkilerindeki etkili varlığıdır. Kuruluşundan bu yana geçen süreçte MESS, faaliyetleri ve etkinliği ile Türkiye'deki işveren sendikaları arasında ön plana çıkmış ve yalnızca bulunduğu işkolunda değil genel olarak Türk endüstri ilişkileri sisteminde belirgin bir ağırlığa ulaşarak önemli bir temsil gücüne erişmiştir. MESS'in seçilmesindeki bir diğer etken ise örgütün görünürlüğü ile ilgilidir. İşçi sendikalarına kıyasla daha az toplumsal görünürlüğe sahip olan ve gizliliklerine daha fazla önem atfeden işveren örgütleri ile karşılaştırıldığında MESS, kamuoyunda daha görünür olması, düzenli ve geniş çaplı yayın faaliyetleri ile işveren sendikaları alanında çalışmak isteyen araştırmacılara daha fazla bilgiye ulaşma imkânı tanımaktadır.

Çalışmada doküman analizi yönteminden yararlanılmıştır. Bu kapsamda arşiv araştırması yoluyla MESS tarafından yayınlanan süreli ve süresiz yayınlar ile belgeler gibi birincil kaynaklardan sıkça yararlanılmıştır. Bu kaynakların yanı sıra MESS'in kuruluşunda bulunan veya sonradan MESS'te görev alan yöneticilerin ve iş insanlarının biyografilerine de başvurulmuş ve bu yolla sendikada aktif görev almış kişilerin anılarından yararlanılmıştır. MESS kaynaklı belgelerin yanı sıra, ulusal yayın yapan günlük gazetelerde yayınlanan MESS ile ilgili haber ve yazılar, metal işkolunda kurulu işçi sendikalarının dergi, gazete, belge ve kitapları da başvurulan diğer önemli kaynaklar olmuştur. Böylelikle çok yönlü bir bakış açısı elde edilmeye çalışılmıştır. Çalışma kapsamında, daha önce yapılmış sözlü tarih çalışmalarından ve diğer ikincil kaynaklardan da yararlanılmıştır. Bunlar mümkün olduğu kadarıyla birincil kaynaklarla desteklenmeye çalışılmıştır.

Endüstri ilişkilerine yönelik yazın incelendiğinde, Türkiye'de gerek sendikasılaştırma gerekse iş mücadelelerine ilişkin çalışmalar olmakla beraber, çalışmaların odağında genellikle bireysel işverenlerin eylemlerinin yer aldığı görülmektedir. Bu çalışmada ise sendikasılaştırma ve grev kırma faaliyetleri tek tek işverenler özelinde değil, sermaye sınıfının temsilcisi konumunda bulunan bir işveren sendikası üzerinden ele alınmaktadır. Bu ise iki açıdan önem arz etmektedir. Birincisi sermaye sınıfının örgütlü hareket etmesinin güç bir olgu oluşuyla ilişkilidir. Piyasada birbirleri ile rekabet halinde bulunan sermaye sınıfı üyelerinin birlikte hareket etme kabiliyeti edinmeleri, onların tekil çıkar farklılıklarından doğan sınıf içi çekişmelerini göz ardı etmelerini gerektirmektedir. Bu olgunun gerçekleşmesi bir yandan sermayenin karşısındaki tehdidin büyüklüğünü ve sermaye sınıfının bu tehdidi ciddiye alma derecesini gösterirken diğer yandan sermaye sınıfı içinde bir sınıf bilincinin geliştiğini ve olgunlaştığını göstermektedir. İkincisi ise örgütlü sermayenin çeşitli mekanizmaları bireysel işverenlerin araçlarına nazaran daha istikrarlı

ve uzun soluklu harekete geçirebilme yetenekleriyle ilgilidir. Bu durum ise söz konusu anti-sendikal nitelikteki faaliyetlerin başarıya ulaşma ihtimalini artıran bir etkiye sahiptir. Bu kapsamda, çalışmada sendikasızlaştırma ve grev kırma faaliyetlerinin bir işveren sendikası üzerinden incelenmesi ile hem işveren sendikalarının literatürde göz ardı edilen faaliyetlerinin gün yüzüne çıkarılacağı hem de endüstri ilişkilerindeki etkilerinin daha açık bir şekilde anlaşılacağı ve çalışmanın literatüre katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

İşveren Sendikacılığına İlişkin Genel Bilgiler

İşveren sendikaları, üyeleri işverenlerden oluşan ve amaçları işverenler ile işçiler ya da işçi sendikaları arasındaki ilişkileri düzenlemek olan her türlü örgüt olarak tanımlanmaktadır (Salamon, 1987: 207). Bir diğer tanımda, işveren sendikalarının “işçilerle işverenler arasındaki ilişkileri düzenlemek, bu konuda ortaya çıkacak sorunlarda işverenlere yardım etmek, işverenlerin ortak çıkarlarının hükümet, bürokrasi ve diğer örgütler nezdinde temsil edilmesini sağlamak amacıyla kurulan örgütler” (Tokol, 1998: 144) olduğu belirtilmektedir.

İşveren sendikaları, doğaları gereği işçiler ve işçi sendikaları ile ilişki içerisinde olmalarından ve endüstri ilişkilerindeki kural koyma süreçlerinde ve özellikle çalışma barışının sekteye uğradığı dönemlerde işçiler ve sendikaları ile mücadele içerisine girmelerinden dolayı, sermaye sınıfı tarafından oluşturulan örgütler arasında *sınıf tavrı* en belirgin olan örgütlerdir (Öztürk, 2009: 338). Ancak günümüzde işveren sendikalarının çoğunluğu, diğer işveren örgütlerinin fonksiyonlarını da yerine getirmekte ve çalışma ilişkilerinden başkaca konularla da ilgilenmektedir (Salamon, 1987: 207). Bu durum işveren sendikaları ile diğer işveren örgütleri arasındaki ayrımı da bulanıklaştırmaktadır. Bu kapsamda bir işveren örgütünün temel odak noktasının endüstri ilişkileri olup olmadığı, o örgütün işveren sendikası olarak nitelendirilmesi için üzerinde durulması gerekli bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır (Windmuller, 1987: 1). Ayrıca örgütün doğrudan veya dolaylı olarak toplu sözleşmeleri müzakere etme imkânı ve isteğinin olması; emek piyasası ve endüstri ilişkilerine yönelik konularda iki taraflı veya üç taraflı istişare süreçlerinde yer alması ve bu konularla ilgilenen özel bir departmanın bulunması da işveren sendikalarını diğer işveren örgütlerinden ayırmak için yardımcı olan unsurlardır (Behrens, 2004: 80).

Sermaye sahipleri çok eski dönemlerden itibaren çıkarlarını korumak ve geliştirmek amacıyla formel ve enformel çeşitli örgütler etrafında birleşmişlerdir (Engels, 1975: 116; Smith, 2006: 186). Ancak odağı endüstri ilişkileri olan işveren sendikalarının oluşumu kapitalist döneme ait bir olgudur ve literatürde bu durum genellikle üç sebep üzerinden ele alınmıştır. İlk sebep işçi

sendikalarının oluşumudur. İşçilerin Sanayi Devrimi sonrasında oluşan çalışma koşullarını değiştirmek amacıyla kolektif hareket etmeye başlamaları ve sınıf bilinci geliştirerek iş mücadelelerine başvurmalarının sermayenin çıkarlarını sınırlandırmaya başlaması, işveren sendikalarının kurulmasında önemli bir etken olmuştur. İşçi sınıfından gelen örgütlü tehdit karşısında harekete geçen işverenler örgütlenme yolunu seçmişler ve kendi sendikalarını oluşturmuşlardır (Barry ve Wilkinson, 2011: 152; Behrens, 2004: 78; Schmitter ve Streeck, 1999: 12). İşveren sendikalarının oluşumunda etkili olan bir diğer sebep ise devlet müdahalesidir. Süreç içerisinde hükümetlerin ücretler, işçi sağlığı ve güvenliği, çalışma saatleri gibi çalışma ilişkilerine dair önemli konulara yönelik düzenlemeler getirmesi ve bu kapsamda devlet müdahalesinin sermayenin yönetsel ayrıcalıklarına tehdit oluşturması işverenlerin sendikalaşmasında etkili olan bir diğer unsurdur (Barry and Wilkinson, 2011: 152; Behrens, 2004: 78; Schmitter and Streeck,1999: 12-13). Son olarak sermaye sınıfının kendi arasındaki rekabeti yönetmek istemesi, özellikle birbirleri ile giriştikleri ücrete dayalı rekabeti önleme arzuları da işveren sendikalarının oluşumunda etkili olmuştur (Barry ve Wilkinson, 2011: 152; Schmitter ve Streeck,1999: 12-13).

İşveren sendikaları bu süreçte üyelerinin çıkarlarını korumak ve geliştirmek amacıyla çeşitli faaliyetler üstlenmişlerdir. İşveren sendikalarının temel faaliyetlerinin başında toplu pazarlık gelmektedir. İşveren sendikaları, endüstri ilişkilerinin gelişimine bağlı olarak bu faaliyetini farklı düzeylerde yerine getirebilmekte ve üyeleri adına toplu iş sözleşmesi imzalamaktadırlar (Gladstone, 1987: 35-39). İşveren sendikalarının bir diğer temel faaliyeti ise temsil faaliyetidir. İşveren sendikaları üyelerini özellikle endüstri ilişkilerine ilişkin meselelerde, devlet önünde temsil etmektedir. Bu bağlamda bir baskı grubu olarak hareket eden işveren sendikaları özellikle lobi faaliyetlerinde bulunarak ve devlet politikalarını etkileyerek kendi çıkarlarını korumaya ve geliştirmeye çalışırlar. İşveren sendikaları ayrıca çalışma hayatına yönelik konuların tartışıldığı ikili ve üçlü danışmanlık mekanizmalarında ve çeşitli komisyonlarda yer almak suretiyle de üyelerini temsil etmektedirler (Gladstone, 1987: 27-28; Oechslin, 1982: 192-193). İşveren sendikalarının bir diğer temsil alanı ise medya ve kamuoyu önünde kendisini göstermektedir. İşveren sendikaları bu faaliyetlerini genellikle doğrudan kendi yayınlarını dolaşıma sokarak veya kitle iletişim araçları aracılığıyla kendi görüş ve fikirlerini kamuoyuna aktararak yerine getirirler (Gladstone, 1987: 27-28). İşveren sendikaları yukarıda sayılan faaliyetlerin yanı sıra üyelerine yönelik özel hizmetler de sunmaktadır. Bu kapsamda işveren sendikaları üyelerine eğitim, danışmanlık vb. nitelikte birçok özel hizmet sunumunda bulunmakta, dava süreçlerinde onlara yardımcı olmakta ve toplu görüşmelerin anlaşmazlıkla sonuçlanması halinde üyelerine

grev ve lokavtta geçen sürelerde mali destekte bulunmaktadır (Traxler, 2008: 230).²

Yukarıda anlatılan saiklerle kurulan ve çeşitli faaliyetler üstlenen işveren sendikaları, toplu pazarlıkların yaygınlaştığı ve merkezileştiği süreçlerde yer almış, temsil faaliyeti çerçevesinde mevzuatın gelişiminde belirleyici bir rol üstlenmiş ve endüstri ilişkileri sisteminin önemli bir aktörü haline gelmiştir. 20. yüzyıl boyunca endüstri ilişkileri içerisinde işçi sendikaları ile ortak bir zeminde buluşmayı başaran ve kamu politikalarının oluşumunda ve uygulamasında yer alan işveren sendikalarının rolleri, 1980’li yıllarla beraber en başta bir nevi varlık sebepleri olan işçi sendikalarının zayıflaması ve tehdit güçlerinin azalması, akabinde birincil fonksiyonları olan toplu pazarlıklar üzerinde yaşanan baskılar ve bunun neticesinde toplu pazarlıkların giderek adem-i merkezileşmesi, kolektif hareketin düşük seyrettiği hizmet sektörünün gelişimi, politik iklimin düzenleme ve çıkarların toplu temsilinden kuralsızlaştırma ve bireyselleşmeye kayışı (Hornung-Drauss, 2002: 210-212) gibi bir dizi sebebe bağlı olarak sorgulanmaya başlanmıştır. Bu gelişmeler karşısında işveren sendikaları, diğer işveren sendika ve örgütleri ile birleşmek; yeniden yapılanma yoluna giderek maliyetleri azaltmak; toplu pazarlık bağitlayıcısı profilinden uzaklaşıp daha fazla hizmet sunumu sağlamak; sendika içi katılımı artırarak üyelere daha fazla söz hakkı tanımak ve toplu pazarlıklarda üyelerine daha fazla esneklik sağlayacak yöntemler izlemek gibi yeni arayışlar içerisine girerek mevcut güçlerini muhafaza etmeye çalışmışlardır (Hornung-Drauss, 2002: 213-216).

“Sermayenin Vurucu Gücü”: MESS

Türkiye’de, işveren sendikaları ilk olarak 1947 yılında çıkarılan 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun sonrasında kurulmuştur. Ancak ilk dönem için işveren sendikacılığı yavaş ve istikrarsız bir gelişim göstermiş, kurulan örgütler işveren sendikası adı taşısa da nitelik olarak diğer işveren örgütlerinin faaliyetlerini üstlenmiş, endüstri ilişkilerine yönelik faaliyetleri temel ilgi alanı olarak benimsememiş ve büyük ölçüde kalıcı olamamıştır (Lök, 1966). İşçilerin iş mücadelesi araçlarından mahrum olmaları (Tuna, 1967), işverenlerin bir örgüt türü olarak “sendika”lara karşı besledikleri olumsuz duygular (Saymen, 1960: 52-53), mevzuatın kimi hükümlerinin işverenlerin sendika kurma ihtiyacını zayıflatması (Lök, 1966: 239), diğer işveren örgütlerinin işveren sendikaları tarafından yapılması beklenen faaliyetleri üstlenmiş olmaları (Makal, 2002: 297) ve iş mücadelesi araçlarına sahip olmayan işçilerin “zayıf” baskılarının enformel birlikler üzerinden çözümlenebilecek nitelikte olması (Esin, 1974: 172) gibi sebepler Türkiye’de işveren sendikacılığının gelişmesini geciktiren sebeplerdir.

Temel odağı endüstri ilişkilerinde kural koyma sürecinin bir parçası olarak yer almak olan gerçek anlamda işveren sendikalarının oluşumu ise 1961 yılı ve sonrasına denk gelmektedir. İşveren sendikalarının bu dönemde canlılık göstermesi, öncelikle 1961 Anayasasının grev hakkını güvence altına alması ile sendikal hakların bütüncül bir şekilde işlerlik kazanacak olmasının sonucudur. İşçi sendikalarının işverenleri toplu pazarlığa zorlama ve grev hakkına erişmesi bu kuruluşların güçlenmelerine yol açarken, işverenlerin de sendikalar karşısında birlikte hareket etme ihtiyacı hissetmesine neden olmuştur (Tuna, 1965: 16).

Çalışmanın odağını oluşturan MESS'in kuruluşu ise 14 Ekim 1959 tarihine denk gelmektedir. MESS'in resmi anlatsına göre, MESS kurulduğunda bunu gerektirecek hiçbir nesnel koşul bulunmamaktadır. Grev hakkının yasalarda henüz kendisine yer bulmadığı dönemde, işçi sendikalarının sahip oldukları haklar işverenleri örgütlenmeye itecek kadar kuvvetli değildir. Ancak MESS'in ifadesiyle metal sektöründe faaliyet gösteren 'vizyon sahibi' 11 sanayici yakın gelecekte bir işveren sendikasına ihtiyaç duyulacağını önceden öngörmüş ve MESS'i kurmak için bir araya gelmiştir (MESS, 1999: 16-17). Kurucuların anılarından ve demeçlerinden anlaşılan ise MESS'in kuruluşunun bir gelecek öngörüsünden ziyade işkolundaki işçi örgütlenmesine yönelik bir reaksiyon sonucunda gerçekleştiğidir. Kuruculardan Jak Kamhi (2013: 218-219) Türkiye Maden, Madeni Eşya ve Makine Sanayii İşçileri Sendikası'nın (Maden-İş) kurulmasından sonra işyerlerinde oldukça etkili olmaya başlaması, sözleşme dönemlerinde işçi sendikasının kanundaki boşluklardan faydalanarak iş yavaşlatma vb. gibi uygulamaları organize etmesinin kendilerini örgütlenmeye ittiğini belirtmektedir. Bir diğer kurucu Bedi Taranto da işveren sendikası kurma fikrinin oluşmasında, faaliyetlerine henüz başlamış olan Maden-İş'in etkili olduğuna inandığını belirtmektedir (MESS İşveren, 01.01.1984: 2).

Gerek ekonomideki ağırlığı gerekse endüstri ilişkilerindeki varlığı açısından Türkiye'deki en etkili işveren örgütlerinden birisi konumunda bulunan MESS (Öztürk, 2009: 338-339), Türkiye'de işveren sendikacılığının oluşumunda önemli bir işlev üstlenmiştir. MESS, 1960'lı yılların başında diğer işveren sendikaları ile ortak hareket etmek için çeşitli girişimlerde bulunmuş ve kurulu işveren sendikaları ile temasa geçmeye çalışmıştır. Bu yönde çabaların olumsuz sonuçlanmasından sonra MESS, bu işveren sendikalarının büyük çoğunluğunun işlevsiz olduğuna ve özünde sendika hüviyeti taşımadıklarına kanaat getirmiş ve İstanbul Sanayi Odası ile birlikte hareket ederek, diğer işkollarındaki işveren sendikalarının kurulmasına öncülük etmiştir (MESS, 1999: 51). Bu dönem, işveren sendikalarının kurulması işçi sendikaları tarafından da olumlu karşılanmıştır (Tercüman, 15.06.1961).

MESS kuruluşundan sonraki ilk dönemde teşkilatlanma çalışmalarına ağırlık vermiş ve 1960'lı yılların sonlarına gelindiğinde hem üye sayısı açısından hem de üye işyerlerinde çalışan işçi sayısı açısından Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) içindeki en güçlü örgüt konumuna ulaşmıştır (MESS, 1999: 127). MESS 1970'li yıllar boyunca güçlü konumunu pekiştirmiş ve üye sayısını artırmaya devam etmiştir (MESS, 1999: 370-371). MESS'in 1970'li yıllardaki başlıca amacı toplu pazarlığı merkezileştirmek olmuştur. Bu kapsamda MESS, üyelerini yeniden örgütleyerek daha hiyerarşik bir örgüt haline gelmiş, üyeleri adına toplu iş sözleşmelerini yürütme ve üyelerinden bağımsız olarak nihai kararı verme yetkisini ele geçirmiştir (MESS, 2010: 46-47).³ Toplu pazarlığın merkezileşmesine karşı çıkan işçi sendikaları ve özellikle Maden-İş ile dönem boyunca giriştiği yoğun mücadelelerdeki duruşu ve sınıf kavgası ile uzun soluklu kitlesel grevlerin merkezinde yer alması sebebiyle (öyle ki bu dönem MESS ile Maden-İş arasındaki görüşmelerin uyuşmazlıkla ve iş mücadelesiyle sonuçlanması neredeyse olağan bir durum haline almıştır) MESS, kamuoyunda yalnızca metal işkolundaki işverenlerin değil bütünüyle sermaye sınıfının temsilcisi olarak görülmeye başlanmıştır.⁴

12 Eylül 1980 Askeri Darbesi sonrasında MESS'in tutum ve faaliyetlerinde belirgin bir değişim gözlemlenmektedir. 1980 öncesinin sert ve kavgacı işveren örgütü, sermayenin vurucu gücü olarak bilinen MESS, özellikle yayınları aracılığıyla bu imajı zayıflatmaya ve toplum nezdindeki itibarını artırmaya gayret göstermiştir. Aynı amaç doğrultusunda MESS, 1980 sonrasında akademiyle de yakın ilişkiler kurmuştur. MESS'in akademi ile kurduğu ilişki, bir yandan politikalarına bilimsel destek sağlama hizmeti görmüş diğer yandan da örgütün toplumsal saygınlığının artışında etkili olmuştur (Yeşilbağ, 2015).

MESS'in endüstri ilişkilerindeki muarızları olan işçi sendikaları ile kurduğu ilişkinin niteliği de 1980 sonrasında değişmeye başlamıştır. Bu dönem, çatışma yerine uzlaşma amaçladığını belirten ve yayınlarında sık sık barış sözünü vurgulamaya başlayan MESS, işçi sendikaları ile daha uzlaşmacı bir ilişki içerisine girmiştir. MESS, 1980 sonrasında benimsediği yaklaşımı 1990'lı yıllarda da devam ettirmiştir. Dönem boyunca gerek MESS'in yayınlarında gerekse de MESS yöneticilerinin söylemlerinde sosyal diyalog vurgusunun ön plana çıktığı görülmektedir. Ayrıca 1980'li yıllarda başlayan bu uzlaşmacı tutumun sonucunda MESS'in işçi sendikaları ile geliştirdiği diyalogun daha kapsamlı ve daha belirgin hale geldiği söylenebilir. İşçi sendikaları ile ortak toplantılar düzenlemek⁵, ortak projeler geliştirmek⁶ ve MESS yayın organlarında işçi sendikası liderleri ile yapılan röportajlara yer vermek, bu dönem MESS'in sosyal diyalog kapsamında ele aldığı girişimlerden bazılarıdır.⁷ Yine de bu diyalogun

toplular sözleşme dönemlerinde yerini çoğunlukla gerilime bıraktığını da söylemek gerekmektedir. Özellikle MESS'in 1990'lı yıllar boyunca toplu pazarlıklarda esneklik kavramını gündeme getirmesi, esnekliği metal işkolunda yerleştirme çabaları ve ekonomik krizin hissedildiği dönem boyunca işçi sendikalarının talepleri karşısında sık sık işsizlik kozunu öne sürmesi, işkolunda kurmaya çalıştığı sosyal diyalogu zedeleyen uygulamalar olmuştur.

Bir önceki başlıkta ele alındığı üzere işveren sendikaları, kimi zaman işçi sendikaları karşısında birlikte hareket ederek onların gücünü bastırmak, kimi zaman rekabeti yönetmek, kimi zamansa siyasi iktidarların oy kaygısı ile yürüttükleri emek yanlı politikaları sermaye lehine törpülemek amacıyla kurulurlar ve bu karşıtıktan beslenirler. Ancak 2000'li yıllarda çalışma hayatının sermaye yanlı politikalarla çevrelenmiş oluşu, işçi sendikalarının karşı politikalar geliştirmedeki başarısızlığı ve giderek güçlerini yitirmeleri, işverenlerin ortak hareket etme ihtiyaçlarını zayıflatmış ve bu süreç işveren sendikalarının tümü için olduğu gibi MESS için de temsil gücünde bir zayıflamayı beraberinde getirmiştir.⁸

Grev Kıırma Stratejileri

İşçi sendikalarının gücünün kaynağını oluşturan grevi "bir şikâyeti dile getirmek veya bir talebi zorla kabul ettirmek amacıyla, işin bir grup çalışan tarafından geçici olarak durdurulması" şeklinde tanımlamak mümkündür (Hyman, 1989:17). Güzel (1993) ise grevi daha geniş bir çerçevede ele almaktadır. Ona göre grev:

Çalışanların (işçi, memur ve benzer şekilde bağımlı çalışan diğerlerinin) yaşam ve çalışma koşullarını korumak, bu koşullarda iyileştirme ve düzeltmeler sağlamak, ücret artışı, çalışma süresinin kısaltılması vb. amaçlarla işverenler ve işverenlerin oluşturduğu kapitalist sınıfa karşı ya da kamu kuruluşları kararları üzerinde baskı yapmak amacıyla, belirli veya belirsiz bir süre için gönüllü olarak topluca ve birlikte bir hareketle, ekonomik alanda bir işyeri, işletme, işkolu, veya bütün işkollarında, coğrafi alanda bir semt, kent, bölge veya bütün ülkede işi yavaşlatma, önemli ölçüde aksatma ya da tümü ile durdurma eylemi[dir].

Grevi geniş bir çerçevede ele alan bu yoruma karşın yasalar, grevi bu kapsamda tanımlamamakta, çeşitli sınırlamalara tabi tutmaktadır. Örneğin Türkiye'de greve ancak toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında uyuşmazlık çıkması halinde ve yarıda belirtilen koşulların oluşması ile başvurulabilmektedir. Kanuni grev için aranan şartlar oluşmadan yapılan grev ise kanun dışı grev olarak kabul edilmekte ve işverenler, kanun dışı grevin yapılması kararına katılan, grevin yapılmasını teşvik eden, greve katılan veya katılmaya ya da devama teşvik eden

işçilerin iş sözleşmesini haklı nedenle feshedebilme hakkına sahiptirler.

19. yüzyılda dünyanın hemen hemen her yerinde yasak bir faaliyet olan grev, işçi sınıfının girdiği uzun mücadelelerin neticesinde ancak 20. yüzyıla beraber bir hak olarak kabul edilmiştir. Ancak grevin bir hak olarak tanınmasından önce görülen uygulamalarda ve bunun sonrasında sermaye sınıfının zaman zaman grevler karşısında reaksiyon gösterdiği, grevleri engellemeye ve etkisini azaltmaya yönelik girişimlerde bulunduğu bilinmektedir. Sermaye sınıfının gerek bireysel gerekse örgütleri aracılığıyla giriştikleri bu faaliyetler ise literatürde grev kısıcılığı kavramı ile ifade edilmektedir.

Grev kısıcılığını en basit haliyle bir grev kararının veya uygulamaya konulmuş bir grevin etkisini azaltmak ve mümkünse grevi tamamen engellemek üzere yapılan eylemler ve propagandalar olarak tanımlamak mümkündür (Caniklioğlu, 1998: 506). Bu kapsamda sermaye sınıfı, grevlerin endüstri ilişkilerinin bir parçası haline geldiği ilk günlerden bu yana işçiler tarafından başlatılan grevlerin etkisini azaltmak için birçok yola başvurmuştur. Greve çıkan işçilerin yerine yeni işçiler almak, grevci işçilerin arasına ajan sokmak, yine grevci işçilerin arasına sokulan 'görevliler'in yaydıkları söylentilerle grevdeki işçilerin gücünü kırmak (Smith, 2003), grev kırma primi olarak anılan ve greve katılmayan veya grevden vazgeçen işçilere çeşitli maddi yardımlarda bulunulacağını taahhüt etmek (Akyiğit, 1993), grevci işçileri korkutmak veya çeşitli sebepler ileri sürerek bu işçilerin iş sözleşmelerini feshetmek işverenlerin tarihsel süreç içerisinde dünyanın birçok yerinde grevleri kırmak için kullandığı yollardan bazıları olmuştur.

Türkiye'de grev hakkı ile donatılmış serbest toplu pazarlık dönemine girildikten sonraki ilk evrede işveren sendikaları, istisnai örnekler olmakla beraber,⁹ hem işçi sendikacılığına hem de grev kurumuna karşı sonraki döneme kıyasla daha ılımlı bir yaklaşım benimsemişlerdir (Esin, 1974: 248-253). Ancak ilerleyen süreçte işçi sınıfının giderek güçlenmesi ve greve başvurma sıklığında yaşanan artış karşısında, sermaye sınıfı bir bütün olarak grev konusunda olumsuz tavır takınmış, grev hakkının kısıtlanmasına yönelik söylemlerde bulunmuş ve grevleri etkisizleştirmek için zaman zaman çeşitli faaliyetler yürütmüştür. Bu girişimler metal işkolunda hayat bulan iş mücadeleleri sırasında da görülmüş, MESS tarihsel süreç içerisinde yaşanan iş mücadelelerinde grevleri kırmak için çeşitli stratejiler izlemiştir. Bu kapsamda MESS'in grevlerin etkisini azaltmak veya ortadan kaldırmak amacı ile izlediği yöntemler üç başlık altında ele alınmaktadır.

1980 öncesinde metal işkolunda neredeyse her toplu sözleşme döneminin

doğal bir uzantısı haline gelen grevlerin, bu dönemden sonra bir istisna haline geldiğini belirtmek gerekmektedir. MESS'in grup pazarlığını işkoluna yerleştirme girişiminde başarıya ulaşması¹⁰ ve darbeden sonraki sürecin iş mücadelelerini baskılayıcı bir zemin hazırlaması, grevlerin sıklığında görülen azalışta başlıca etken olmuştur. Bu kapsamda MESS, 1980'i takip eden süreçte, yalnızca 1990 (Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 1998: 296), 2011 (Birleşik Metal-İş, 2011: 177-182) ve 2015 (Tokol ve Güler, 2017; Çelik, 2015; Özveri, 2016) yıllarında dolaysız veya dolaylı bir şekilde büyük çapta ve görece uzun süren grev veya grev dışı eylemlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu noktada MESS'in örgütlü olduğu işyerleri açısından 1980 sonrasında toplu sözleşme dönemlerinin genellikle uzlaşma ile tamamlandığı, grevlerin ise bu düzenden bir sapma belirtisi olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısı ile aşağıdaki alt başlıklar altında ele alınan uygulamalarda 1980 öncesine ilişkin örnekler daha fazla yer kaplamakla beraber, MESS'in bundan sonraki dönemde meydana gelen iş mücadelelerinde izlediği yöntemlere de tespit edilebildiği ölçüde yer verilmiştir.

İletişim Kanalları Aracılığıyla Grev Karşıtı Propaganda Yapmak

İşçilerle doğrudan iletişime geçmek için çeşitli iletişim kanallarının kullanılması MESS'in takip ettiği stratejilerden birisidir. Bu genellikle iki tür yaklaşımı içerisinde barındırır. Birincisi, işçilerin grevin kendileri üzerinde doğuracağı olumsuz koşullar hakkında bilgilendirilmesidir. Sermayenin bu uygulamayı hayata geçirmekteki amacı işçileri korkuya sevk etmek ve böylelikle onları yapılacak olan bir greve katılmamaya veya hâlihazırda başlamış olan bir grevden ayrılmaya ikna etmektir. İkincisi ise işçilerin greve katılmamaları veya grevden ayrılmaları halinde ödüllendirileceklerinin taahhüt edilmesidir.

Bu kapsamdaki faaliyetlerden birisi, grevdeki işçilere çeşitli yazılı materyaller gönderilerek grevden vazgeçmeleri yönünde yapılan çağrılardır.¹¹ MESS tarihinin anlatıldığı kitapta, sendikanın işçilere doğrudan seslenme girişiminin ilk kez 1975 yılında bastırıldığı "Grev Nedir?" broşürü ile gerçekleştiği belirtilmektedir. Bu broşürde, işçilerin çalışma koşullarını iyileştirmek için şüphesiz çeşitli haklara sahip oldukları ve grevin de bu kapsamda değerlendirildiği belirtilmiş ancak mevcut grevlerde işçi sendikalarının yasal sınırları aşan uygulamalarda buldukları ifade edilmiştir. Aynı broşürde bu eylemlerin sonuçlarının da nihayetinde greve katılan işçileri bağlayacağı uyarısı yer almıştır. MESS, "kardeşimiz" diyerek seslendiği işçilerden "yasalara hürmette kusur" etmemelerini dilemiştir (MESS, 1999: 520).

İşçilerle doğrudan iletişime geçme faaliyeti sınıf mücadelesinin şiddetlendiği 1970'li yılların sonlarında MESS'in kendi yayın organı aracılığı ile düzenli bir hal

40 Yelek M S (2024). İşveren Sendikalarının Grev Kıрма ve Sendikasızlaştırma Faaliyetleri: Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası (MESS) Örneği. *Mülkiye Dergisi*, 48(1), 29-70.

almıştır. 1976 yılında yayınlanan MESS İşveren gazetesinde yer alan “Bizden Size” başlıklı bir yazıda, “İşçi kardeşlerimize ulaşmalıyız, okunmalıyız” denmiş, gazetenin işçilere hitap etmeye hazırlandığı belirtilmiştir (MESS İşveren, 1976:1). Bu gelişmeye paralel olarak MESS İşveren gazetesinin baskı sayısı 1960’lı yıllar boyunca 1600 civarında seyrederken, 1970’li yılların ilk yarısında baskı sayısı artış eğilimi göstermiş ve 1974 yılında 2500’e ulaşmıştır. Ancak bu dönemden sonra, özellikle grevlerin sıklaştığı 1977-1980 arasında, yayın organının baskı sayısında büyük sıçramalar olmuştur. Bunun sebebi grevlerde geçen günlerde işçilere doğrudan seslenmek ve onları grevlerden vazgeçirmek isteyen MESS’in, üyelerinden aldığı adresler aracılığıyla gazetesini doğrudan işçilerin evlerine göndermeye başlamış olmasıdır. Bu kapsamda MESS İşveren gazetesinin baskı sayısı 1976 yılında 6 bine, 1977 yılında 18 bine, 1978 yılında 22 bine, Nisan 1980’de 26 bine ulaşmış, 1980’in Eylül ayına geldiğinde ise bu sayı 36 bin olmuştur (MESS, 1999: 521-525).

MESS’in bu uygulamaları 1980 öncesi ile sınırlı kalmamış, bu dönemden sonra da MESS iletişim kanalları aracılığı ile işçileri grevden vazgeçirmeye yönelik çalışmalarına devam etmiştir. 12 Eylül 1980 Askeri Darbesini takip eden süreçte, “*çalışma barışının da sağlanmış*” olması ile MESS İşveren gazetesinin baskı sayısı yeniden düşmüş, 1984 yılında 6 bin, 1989 yılında 7 bin 500 olmuştur. Ayrıca gazetenin yayın sıklığı da düşmüş, 1980 öncesindeki grev dönemlerinde haftalık olarak çıkarılan gazete, 1980’lerin ilk yarısında 15 günde bir, 1980’lerin sonlarından itibaren ise ayda bir çıkarılmaya başlanmıştır. Ancak MESS’in ifadesiyle bu dönemden sonra da “*çalışanları toplu sözleşme görüşmelerinin gidişatı üzerine bilgilendirmek amacıyla*” grup toplu pazarlık süreçlerinde gazetenin baskı sayısı artırılmış ve MESS üyesi işyerlerinde çalışan işçilerin evlerine gönderilmiştir (MESS, 2000a: 523-525). 2000 yılında ise MESS işçi ile işveren arasındaki iletişimi geliştirmek amacıyla doğrudan üye işyerlerinden çalışan işçilere gönderilen “Biz Bize” isimli yeni bir gazete çıkarmıştır. Son dönemlere kadar düzenli aralıklarla çıkarılan bu gazete toplamda yaklaşık 146 bin çalışana ve ailelerine ulaştırılmıştır.

1970’li yılların ikinci yarısından itibaren baskı sayısı artan MESS İşveren gazetesinin içeriği de işveren sendikasının yönelimine uygun bir şekilde genişletilmiş ve artık işçilerin evlerine de gönderilen gazetede doğrudan işçilere hitap eden yazılar ile doğrudan işçilerden geldiği ileri sürülen mektuplar sık sık yer almaya başlamıştır. Doğrudan işçilere hitap eden yazıların sıklaştığı dönem 1977-1980 yılları arası olmakla beraber, serbest toplu pazarlığın yeniden başlamasından sonra da -genellikle toplu pazarlık ve mücadele süreçleri ile sınırlı kalmakla birlikte- MESS’in bu yöntemi kullandığı görülmektedir.

Bu kapsamda 1977 yılındaki büyük grev sırasında işçilere hitap edilen yazılardan biri “grevdeki işçilerimize; [duyuru]” başlığı ile paylaşılmıştır (MESS İşveren, 1977: 3). Bu yazıda işçilere grevin işçi sendikasının uzlaşmaz ve anlamlandırılmayan tutumundan kaynaklandığı, MESS’in teklifinin yeterince tatmin edici olduğu ve grevin özünde sebepsiz bir grev olduğu ileri sürülmüştür. Grevin ülke ekonomisi üzerindeki olumsuz etkilerinin de yer aldığı yazıda, bunun sonuçlarının işsizliği artıracığı ve grevlerin daha da uzaması halinde işyerlerinin daha az sayıda işçi ile işbaşı yapabileceği belirtilmiş, işçiler işsizlikle korkutulmak istenmiştir. Bunun yanı sıra MESS, aynı yazıda işçi sendikasını da suçlamıştır. İşçi sendikasının çok güçlü bir teşkilat olmasına rağmen grevdeki üyelerine tüzüğünde yazan grev yardımında bulunmadığını ileri süren MESS, işçilerin düştüğü duruma onların adına kendilerinin de üzülüğünü belirtmiştir.¹²

İşçilerin evlerine gönderilen gazetelerin içerisinde ayrıca “MESS İşçisi Diyor Ki” ve “İşçi Mektupları” gibi çeşitli başlıklarla ayrılmış, işçilerin ağırlıklı olarak grevlerden ve sendikalarından şikâyetlerini dile getirdikleri bir köşe de yer almaktadır.¹³ Burada çıkan yazılarda, işçi sendikasının grevdeki işçilere yapmakla mükellef olduğu yardımları yapmadığı sıklıkla ileri sürülmüştür. Greve katılmayıp çalışmak isteyen işçilerin tehdit edildiği, işçi sendikalarının işçileri işveren sömürsünden koruma amacıyla yola çıkıp kendi sömürü düzenlerini başlattıkları ileri sürülen iddialardan bazıları olmuştur. MESS’e göre işyerlerine gönderilen gazeteler işçilerin gerçekleri görmesinde etkili olmuştur. Bu sebeple gazetelerin militan işçiler tarafından yakıldığı, gazeteyi okuyan işçilerin ise tehdit edildiği MESS tarafından ileri sürülmüştür.

MESS’in işçilere gönderdiği gazetelerde yer alan yazıların birisinde, dini değerlere atıf yapılarak belirli bir işçi kesiminin hedef alındığı görülmektedir. Bu kapsamda, 1980 yılındaki grev sırasında MESS’in yayın organında yayınlanan “İslamiyet’te İşçi ve İşveren” (Gökmen, 1980: 5) başlıklı bir yazıda, Kuran-ı Kerim’den ve Hadis-i Şeriflerden yapılan alıntılarla dinin işverene de işçiye de çeşitli yükümlülükler yüklediği belirtilmiş, “*işçi ve işveren İslami değerlere şartlınırsa grev ve grev yasaklarına gerek kalmayacaktır*” denilmiştir. MESS böylelikle, dini değerlere sahip olduğunu düşündüğü grevci işçilere, inançları doğrultusunda grevden vazgeçmelerini salık vermiştir.

MESS yayın organında, dini değerlerin yanı sıra milli değerlere de referans verildiği görülmektedir. 1980 yılındaki grev sırasında MESS İşveren gazetesinde çıkan bir yazıda, A. Brayer tarafından 1836 yılında yazılmış olan “İstanbul’da 9 Yıl” isimli bir kitaptan çeşitli alıntılara yer verilmiş ve bir yabancıнын gözünden Türklerin yaşamları, dürüstlükleri, birlik ve beraberlikleri üzerine çeşitli çıkarımlar

yapılmıştır. Nihayetinde Türklerin tarihlerinin birlik, beraberlik ve iyilikten ibaret olduğu söylenmiştir. Mevcut koşulların doğurduğu anarşi ortamının ise yalnızca bu değerlere yeniden sahip çıkmak ve severek çalışmakla aşılabileceği vurgulanmıştır (Ağan, 1980: 2). MESS yayın organında, bu minvaldeki dini ve millî referanslara söz konusu grev dönemi dışında rastlanılmamıştır.

Bu içeriklere ek olarak MESS gerçekten ileri düzeyde tekliflerle toplu pazarlık masasına oturduğunu düşündüğü dönemlerde, yayın organlarında tarafların üzerinde anlaşmadığı maddelere -genellikle ücrete ilişkin maddelerle sınırlı olmak kaydıyla- yer vermektedir. MESS'in böylelikle işçileri sebepsiz bir greve çıktıklarına ikna etmeye ve greve çıkan işçi sendikasını baskılamaya çalıştığı ileri sürülebilir. MESS bu iddiasına yalnızca kendi gazetesinde yer vermemekte, ulusal gazetelere verdiği ilanlarla da ulaştığı kitleyi genişletmektedir. Söz konusu yayınlar incelendiğinde bu uygulamanın örneklerinin 1970'li yıllarda başladığı, sonraki dönemlerde de devam ettiği ve günümüze kadar geldiği görülmektedir. MESS bu yol ile işçi sendikalarına sunduğu tekliflerin oldukça yüksek olduğu, işçi sendikasının buna rağmen işçileri greve sürüklediği, sendikanın sunduğu tekliflerin kabulü halinde işletmelerin iflasa sürükleneceği ve işçilerin işsiz kalacağı propagandasını birçok mecrada yapmaktadır. MESS bu propagandasında genellikle dönemin ekonomik koşullarını ve kamu ile özel sektörde imzalanan diğer toplu iş sözleşmesi örneklerini değerlendirmekte ve yaptığı mukayeselerle işçilere MESS'in teklifinin aslında makul ölçülerde olduğu ve uzlaşmazlığın işçi sendikalarından kaynaklandığı izlenimini vermeye çalışmaktadır.

Ayrıca işçilerin kanun dışı greve başvurdukları hallerde¹⁴ MESS yayın organlarında hangi tür eylemlerin kanun dışı grev kapsamına gireceği, kanun dışı grevin sonuçları ve hukuktaki yeri konusundaki yazılara yer verilmesi de MESS'in 1970'li yıllarda başlattığı bir diğer uygulamadır (Ernam, 1977: 2-3). MESS'in özellikle toplu sözleşme dönemi içerisinde hayat bulması sebebiyle kanun dışı kabul edilen 2015 eylemlerinde¹⁵ de bu uygulamaya başvurduğu görülmektedir. MESS gerek yayınladığı bildiriler¹⁶, gerekse de yayın organlarında yer verdiği akademisyen görüşleri (Centel, 2015; Ekmekçi, 2015) aracılığıyla, mevcut eylemlerin kanun dışı olduğunu ve işçilerin işlerinin başına dönmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Bu yazılarda kanun dışı grevin işverenlere işçinin iş sözleşmesini haklı nedenle feshetme yetkisi verdiği hatırlatılmış ve işçilerde işlerinden olabilecekleri endişesi yaratılmak istenmiştir.

Yasal Yolların Kullanılması

İşverenlerin grev kırma yöntemlerinden bir diğeri de toplu iş ilişkilerini

düzenleyen yasaların çeşitli hükümlerinin bu kapsamda yorumlanması ve kullanılması ile mümkün olmaktadır. Bu noktada özellikle grev oylaması kurumuna, mevzuattaki yeri, uygulamadaki işlevi ve işverenler tarafından kullanılmasının kolaylığı sebebiyle zaman zaman bir grev kırma yöntemi olarak başvurulabilmektedir (Caniklioğlu, 1998: 506).

Grev oylamasını genel olarak bir grev kararının alınması, başlatılması veya devam etmesinin işçilerin onayına sunulması şeklinde tanımlamak mümkündür. Ancak Türkiye’de mevzuat, grev oylamasının ancak yetkili işçi sendikasının almış olduğu grev kararından sonra ve grevin uygulamasından önce yapılabileceğini hükme bağlamıştır. 6356 sayılı Kanun’un 61. maddesi grev oylamasının, “Grev kararının işyerinde ilan edildiği tarihte o işyerinde çalışan işçilerin en az dörtte birinin ilan tarihinden itibaren altı iş günü içinde işyerinin bağlı bulunduğu görevli makama yazılı başvurusu üzerine görevli makamca talebin yapılmasından başlayarak altı iş günü içinde” yapılabileceğini hükme bağlanmıştır. Aynı maddenin devamında ise, grevin ilan edildiği tarihte işyerinde çalışan işçilerden oylamaya katılanların salt çoğunluğunun grevin yapılmaması yönünde karar vermesi halinde grev kararının uygulanmayacağı kararlaştırılmıştır. Bu durumda taraflar kendilerine tanınan süre içerisinde anlaşamazlarsa veya kanunda belirtilen süre içerisinde işçi sendikası Yüksek Hakem Kuruluna (YHK) başvurmaz ise kendisine verilen yetki belgesinin hükmü düşmektedir.

Doktrinde grev oylamasını yalnızca greve karar veren işçi sendikasının değil, uyuşmazlık kapsamındaki işyerlerinde çalışan tüm işçilerin grev yönündeki iradelerinin karşılık bulduğu bir alan olarak değerlendiren ve bu yönüyle demokratik ve olumlu bir uygulama olarak yorumlayan bir yaklaşım bulunmaktadır (Demir, 2011: 129; Sur, 2012: 168). Ancak bu görüşün aksine grev oylamasını olumsuzlayan ve uygulamanın, geçmişten günümüze mevzuattaki düzenleniş şekliyle grev kırma aracı olarak kullanılmaya açık olduğunu savunan diğer bir görüş de doktrinde kendine yer bulmuştur. Bu görüşe göre, grev oylaması işçilere tanınan anayasal bir hak olan grevin kullanılmasını engelleme ve grev hakkını sınırlama işlevi görebilmektedir (Taşkent, 1987: 232-233). Bu doğrultudaki bir başka görüş ise grevi başlatma veya başlamış bir greve son verme yetkisinin yalnızca greve karar verme iradesine sahip olan işçi sendikasında olması gerektiğini savunmaktadır. Bu görüşte grev yetkisinin toplu sözleşme yetkisinin bir parçası olduğundan hareket edilmekte, dolayısıyla grev yetkisi güvenceye alınmamış bir işçi sendikasının gerçek anlamda toplu sözleşme yetkisinden de bahsedilemeyeceği sonucuna varılmaktadır (Demircioğlu, 1998: 508).

6356 sayılı Kanun’da yapılan düzenlemeler ise grev oylamasının bir grev kırma

aracı olarak kullanılmasını önceki kanunlara kıyasla daha da kolaylaştırmıştır. Buna göre 2822 sayılı Kanun'daki "grev oylamasında grev ilanının yapıldığı tarihte işyerinde çalışan işçilerin salt çoğunluğu grevin uygulanmamasına karar verirse o işyerinde grev uygulanamaz" hükmünün, yeni kanunda "Oylamada grev ilanının yapıldığı tarihte, işyerinde çalışan işçilerden, oylamaya katılanların salt çoğunluğu grevin yapılmaması yönünde karar verirse, bu uyuşmazlıkta, alınan grev kararı uygulanamaz" şeklinde düzenlenmiş olması doktrinde eleştirilmiş; kanun koyucunun grev yapılmaması yönündeki sonuca daha kolay ulaşılmasını amaçladığı şeklinde yorumlanmıştır (Gerek, 2013: 8).

Türkiye'de mevzuatın düzenlediği şekliyle grev kararı ancak uzun ve meşakkatli bir sürecin sonucunda alınabilmektedir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda işçilerin dörtte biri kadar düşük bir oranın grev oylaması için yeterli kabul edilmesi ve yalnızca oylamaya katılanların salt çoğunluğunun grevin yapılmaması yönünde karar verebilmesi ise, doktrinde "bir bakıma yasa yolu ile grev kırıcılığı özendirilmesi olarak" değerlendirilmiştir (Ulucan, 2013: 280). Ayrıca, Türkiye'de grev oylamasına başvuru süreci genellikle işverenlerin inisiyatifinde gerçekleşmekte ve bu süreçte oylamada grevin yapılmaması yönünde bir karar çıkması için işverenler tarafından yoğun propaganda yapılmaktadır. Bu durum dikkate alındığında, 6356 sayılı Kanun'daki düzenlemenin grevin engellenmesini kolaylaştırdığı ve bu yöndeki girişimleri cesaretlendireceği de ileri sürülebilir (Yorğun, 2013: 364-375). Son olarak, oylamaya katılanların salt çoğunluğunun kararının belirleyici olması, işverenin işçilerin oylamaya katılımını kolaylaştırma veya zorlaştırma yolu ile grev oylamasının sonucuna doğrudan müdahale etmesini kolaylaştırabileceği de üstünde durulan bir diğer olgudur (Özveri, 2012: 171). Bunlara ilaveten işverenlerin toplu pazarlık sürecinin uzlaşmazlık ve grevle sonuçlanacağını düşündükleri erken bir aşamada işyerine yeni işçi almak suretiyle ilerleyen süreçte başvurulacak bir grev oylamasında grevin uygulanmaması yönünde karar çıkmasında etkili olabileceği ve zaman zaman bu yola başvurdukları da bilinmektedir.

İşçi sendikaları ve konfederasyonları da grev oylaması talep etmek için gerekli olan şartların hafif ve bu kurumun mevcut haliyle işverenler tarafından manipüle edilmeye açık olduğunu belirtmektedir.¹⁷ İşveren sendikaları ise mevcut düzenlemenin yetersiz olduğunu düşünmektedir. Bu kapsamda TİSK, grev oylamasının grev sürecinin doğal bir parçası olması ve bütün grevler öncesinde başvurulması zorunlu bir mekanizma haline gelmesi gerektiğini savunmuştur (Demircioğlu, 1998: 508).

Bütün bu değerlendirmelerden sonra grev oylamasının Türkiye'de düzenleniş

biçimi ve uygulamada hayat bulduğu şekliyle bir grev kırma aracı olarak kullanılabilirliği görülmektedir. Geçmişten bugüne MESS üyesi işyerlerinde alınan grev kararlarından sonra da birçok vakada grev oylamasına gidilmiştir. Bu süreçlerde işçiler ve işçi sendikaları grev oylamasının işverenin ve işveren sendikasının zorlaması veya teşvikiyle gerçekleştiğini sıklıkla dile getirmiştir. Ayrıca yine bu oylamaların sonucunda kimi zaman işçiler grevin yapılmaması yönünde karar vermiş, bunun sonucunda bazı durumlarda işçi sendikalarının yetkileri düşmüştür.

MESS'in, 1975 yılında yayınladığı ve grev oylamalarına ilişkin bilgiler içeren raporuna göre, üye işyerlerinde 1975 öncesindeki on yıl boyunca alınan 234 grev kararından 24'ünde grev oylaması talep edilmiş, bu işyerlerinin 16'sında oylama sonucunda grevin yapılmamasına yönelik karar çıkmıştır (Milliyet, 1976: 9). Çalışma kapsamında, yayınlanan bu rapordan sonra MESS üyesi işyerlerinde gidilen grevlerin bilgilerine ve bu grevlerde grev oylamasına başvurulup başvurulmadığına yönelik kayıt altına alınmış istatistikleri içeren başkaca bir rapora rastlanmamıştır. Ancak arşiv taraması yoluyla konu ile ilgili yayınlar ve yazılı medya incelendiğinde grev oylamasının yıllar içerisinde süreklilik arz ettiği ve işverenlerin bu süreçlerde zaman zaman dolaysız etkilerinin olduğu görülmektedir. Ayrıca aşağıda bazı örnekleri¹⁸ de verilecek bu uygulamalar, tek tek MESS üyesi işyerlerinde gerçekleştirilmiş olsa dahi, örneklerin birçoğunda işçilerin ve işçi sendikalarının söylemleri ve iddiaları, grev oylamasının bir grev kırma faaliyeti haline gelmesinde işyerlerinin bağlı olduğu işveren kadar MESS'in de payının olduğunu düşündürmektedir.

1977 yılındaki uyuşmazlık sürecinin sonunda işçi sendikasının grev kararı almasından sonra yaşananlar bu kapsamda verilebilecek örneklerden birisidir. İşçi sendikası, belirtilen dönemde yürürlükte olan yasalardaki bir boşluktan faydalanan işverenin grev oylamasını manipüle etmek için işyerinde çalışan mevcut işçi sayısından daha fazla yeni işçi aldığını ve bu işçilerin oylama sonrasında hizmetlerinin karşılığını alarak işten çıkarıldıklarını ileri sürmüştür (Şafak, 2012: 146). Bu dönem uyuşmazlık kapsamındaki MESS üyesi işyerlerinde grev oylaması yolu ile grevin kırıldığı başka örnekler de mevcuttur (MESS, 1999: 436). Üstelik 1977 yılındaki grev sürecinde bu işyerlerinde yapılan grev oylamalarında grevin yapılmaması yönünde çıkan kararlar, işçi sendikasının yetkisinin düşmesi ile sonuçlanmış ve bir anlamda sendikasızlaştırma aracı olarak da kullanılmıştır.

MESS üyesi işyerlerinde grev oylaması aracılığıyla grev kırma faaliyetlerine ilişkin bir diğer örnek de 1986 yılında gerçekleşmiştir. Bu örnekte de grev oylamasının

46 Yelek M S (2024). İşveren Sendikalarının Grev Kırma ve Sendikasızlaştırma Faaliyetleri: Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası (MESS) Örneği. *Mülkiye Dergisi*, 48(1), 29-70.

sendikasızlaştırma süreci ile iç içe geçtiği görülmektedir. Otomobil-İş Sendikası ile MESS arasında grup pazarlık sürecinde yaşanan uyuşmazlık sonucunda alınan grev kararından sonra uyuşmazlık kapsamındaki işyerlerinin bazılarında grev oylamasına gidilmiştir. İşçi sendikası bu süreçte grev oylamasını talep eden işçilerin aslında işverenin baskısı ile karşı karşıya kaldığını, aynı süreçte bazı işçilerden de sendikalarından istifa ettiklerine dair imza alındığını (Milliyet, 1986: 11), istifa etmeyenlerin de iş sözleşmelerinin feshedildiğini ileri sürmüştür (Milliyet, 1986: 7).

Türk Metal Sendikası ile MESS arasında 1990 yılındaki görüşmelerin anlaşmazlık ile sonuçlanması ve işçi sendikasının grev kararı almasından sonra da uyuşmazlık kapsamındaki birçok işyerinde işverenler grev oylaması yapmak için yoğun bir çaba içerisine girmişlerdir. Bu kapsamda işçi sendikası zaman zaman MESS'i ve üyesi işverenleri grev oylaması kararının alınması için işçilere baskı yapmak ve yer yer de işçileri tehdit etmekle suçlamıştır (Sönmezsoy ve Aslıyüce, 1991: 482-483, 495, 521). Ayrıca bu süreçte kimi işyerlerinde grev oylamasının sonucunda grevin yapılmasına karar verildiği durumlarda, çeşitli gerekçeler ileri sürülerek grev oylamasının yeniden yapılması ve mahkemenin kararının sonuçlanmasına kadar geçecek süre boyunca grevin ertelenmesinin talep edilmesi MESS üyesi işverenlerin grevi kırmak için denediği bir başka yöntem olmuştur (Sönmezsoy ve Aslıyüce, 1991: 782-785).

Birleşik Metal İşçileri Sendikası'nın (Birleşik Metal-İş) 2011 yılında 28 işletmede aldığı grev kararından sonra da bu işletmelerin 14'ünde grev oylamasına gidilmiştir. Birleşik Metal-İş'e göre grev oylamasına başvurmak doğrudan MESS'in güdümünde gerçekleşmiştir. İşçi sendikasının iddiasına göre grev kararının alınmasından sonra MESS üyelerini toplantıya çağırılmış ve beyaz yakalı işçilerin lokavt ile tehdit edilerek oylama için gerekli olan imzaların toplanmasını salık vermiş, üye işverenler de MESS'in görüşüne uymuşlardır. Sonuç olarak oylama yapılan işyerlerinin 8'inde greve evet kararı çıkarken, 6'sında ise grev yapılmaması yönünde karar çıkmıştır (Birleşik Metal-İş, 2011: 177-182). 2015 yılında da Birleşik Metal-İş'in MESS üyesi işyerlerinde grev kararı almasından sonra birçok işyerinde grev oylaması yapılmıştır. Bu süreçte, MESS üyesi işverenlerin işçileri doğrudan arayarak oylamada grevin yapılmaması yönünde oy kullanmaları için tehdit ettiği ve grevi engellemeye çalıştıkları işçi sendikası tarafından ileri sürülmüştür.¹⁹

İşverenlerin grevleri kırmak için kullandığı yasal yolların bir diğeri ise grev ertelemeleridir. Grev kararının alınmasından sonra grevin uygulamaya geçmesini engelleyen veya uygulamaya konulmuş bir grev kararını kesintiye

uğratan grev ertelemesini, ertelemeye sebep olarak sunulan milli güvenliği bozuculuk gerekçesinin geniş yorumlamaya açık oluşu ve bu yöneme giderek daha sık başvurulması sebebiyle teknik olarak bir grev kırma faaliyeti olarak ele almak mümkündür. Ayrıca grev erteleme, uygulamada grevin ertelenmesinden ziyade yasaklanması anlamına gelmektedir. Çünkü grevlerin siyasi iktidarın kararı ile ertelenmesinden sonraki süreçte greve yeniden başlama olanağı kalmamakta, süreç, tarafların anlaşması veya işçi sendikasının YHK'ya başvurusu ile sonuçlanmaktadır. İşçi sendikasının erteleme süresinin uyuşmazlıkla sonuçlanmasından sonra YHK'ya başvurması ise, yetki belgesinin düşmesi sonucunu doğurmaktadır.

Görüldüğü üzere bir grev kırma faaliyetine de dönüşebilen grev erteleme, özünde siyasi iktidar tarafından kararlaştırılmaktadır. Ancak, kuruluş amaçları ve faaliyetleri göz önünde tutulduğunda işveren sendikalarının en önemli işlevlerinden birisinin de lobi faaliyetleri yürütmek ve siyasi iktidarlar üzerinde etkili olarak kendi çıkarlarını korumak ve geliştirmek olduğu görülecektir. Bu kapsamda, işveren sendikalarının işçi sendikaları tarafından alınmış grev kararlarının ertelenmesi için hükümetlere baskı yapması doğrudan onların varlık sebeplerinden biridir. Fakat lobi faaliyetleri, genellikle kapalı kapılar ardında gerçekleşmesinden ötürü izleri kolaylıkla sürülebilir faaliyetler olmadığından, işveren sendikalarının bu girişimlerini ve neticelerini açık bir şekilde ortaya koymak çoğu zaman için mümkün olmamaktadır.

Ancak 2015 yılındaki uyuşmazlık sürecinde basında yer alan haberler ve yazılar, bahsedilen dönemdeki grev erteleme kararında MESS'in etkisini göstermesi açısından önemlidir. Bu dönem Birleşik Metal-İş'in almış olduğu grev kararı sonrasında ilk olarak işyerlerinde grev oylaması yapılmış ve bu oylamalarda grevlerin yapılması yönünde karar çıkmıştır. Basında yer alan haberlere göre bu kararı takiben MESS, uzlaşmazlık kapsamındaki işyerlerinin önemli bir kısmının Kocaeli'de olmasından hareketle Kocaeli Sanayi Odası'ndan grevin ertelenmesi yönünde siyasi iktidarla iletişime geçmesini istemiştir. Bunun üzerine Kocaeli Sanayi Odası da siyasi iktidarla iletişime geçmiş ve görüşmelerin sonucunda metal işkolundaki grev "milli güvenlik" gerekçesi ile ertelenmiştir (Özveri, 2015). Daha eski tarihli bir örnekte de 1990 yılında Türk Metal Sendikası'nın çıktığı grevlerde işçi sendikası MESS'i Körfez Savaşı'nı bahane ederek hükümeti grev ertelemesine ikna etmeye çalışmakla suçlamıştır (Sönmezsoy ve Aslıyüce, 1991:675; Milliyet, 1991: 5). Yine 1973 yılında Maden-İş tarafından başlatılan bir grevin 77. gününde ertelenmesi üzerine "devletin işe karıştırıldığı" ileri sürülmüştür (Maden-İş Tarihi Çalışma Grubu, 2017: 255). Bu örneklerden hareketle, milli güvenlik gerekçeli grev ertelemelerinin özellikle 1980

sonrasında toplu pazarlık sürecinin doğal bir uzantısı haline geldiği göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu uygulamanın metal işkolundaki uzantılarında MESS'in sürece dâhil olmaya ve grevlerin fiili olarak yasaklanması için siyasi iktidarlar üzerinde baskı oluşturmaya çalıştığı düşünülebilecektir.

Diğer Yöntemler

Yukarıda anlatılan faaliyetlerin aksine bu başlık altında ele alınacak grev kırma yöntemlerinin süreklilik arz ettiğine dair herhangi bir bulguya, çalışma kapsamında yararlanılan kaynaklar dâhilinde rastlanılmamıştır. Ancak bu yöntemlere tarihsel süreç içerisinde MESS tarafından en az bir defa başvurulmuş, başvurulması düşünülmüş veya başvurmak için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bu kapsamda ele alınacak ilk örnek, özellikle sendikalaşmanın ilk evresinde işverenler tarafından sıklıkla başvurulmuş bir yol olan grevci işçilerin arasına işveren adına hareket eden *ajan* işçilerin yerleştirilmesi ve yine işveren adına hareket eden bir teşkilatın oluşturulmasıdır.

MESS'in 1977 yılındaki grev sırasında düzenlediği bazı toplantılarda yer alan konuşmalar işçi sendikası tarafından ele geçirilmiş ve bu toplantıların tutanakları Maden-İş ve DİSK tarafından kamuoyuna açıklanmıştır. Toplantı tutanakları, MESS yönetiminin grevleri kırmak için giriştiği çabaları ve MESS yöneticilerinin bu kapsamdaki fikir alışverişlerini doğrudan aktarması açısından oldukça önemli bir işleve sahiptir. MESS yöneticileri ve üye işverenlerin yapmış olduğu toplantılarda grevdeki işçilerin arasına propaganda yapacak kişilerin yerleştirilmesi tartışılmıştır. Ayrıca grevdeki mevcut işçilerin içerisinden de işveren adına hareket edecek kişilerin seçilmesi ve toplantıdaki bir işverenin deyimiyile "satın alınarak" örgütlendirilmesi hususu da toplantıda tartışılan bir diğer konu olmuştur. Bunun yanı sıra MESS'in grevi kırmak için denemeyi düşündüğü bir diğer yöntem de grevci işçilerin hareketlerini takip edecek gizli bir teşkilatın kurulmasıdır. MESS yönetiminin ve üye işverenlerin bu dönem gerçekleşen grevlerin uzun sürmesini genellikle işçilerin grev süresince başka bir işte çalışmasına bağladıkları görülmektedir. Kanunen yasak olan bu eylemi engellemek ve dahası bu işçilerin iş sözleşmelerini haklı sebeple feshetme kozuna sahip olmak isteyen MESS, toplantılarda hem bu işçileri tespit edecek hem de grevleri kırmak için propaganda yapacak "özel bir polis teşkilatının" kurulmasını ve gerekirse işçilerin arasına "sivil hafiyeler" in sokulmasını tartışmıştır (DİSK Dergisi, 1977: 382-386).²⁰

MESS'in grevleri kırmak için denediği bir diğer yöntem de greve katılacak işçilere grevin herhangi bir aşamasında grev kırma primi vermektir. 1980 yılındaki grup toplu pazarlık sürecinde taraflar arasındaki görüşmelerde uzun

bir süre boyunca anlaşma sağlanamamıştır. Görüşmelerin beşinci ayında, sürecin muhtemel bir greve doğru gittiği zaman diliminde, MESS gazetelere verdiği ilanlarda (Milliyet, 1980: 2; Milliyet, 1980: 10) işçilere “destek ödemesi” adı altında, *işçilerin ileride tahakkuk edecek istihkaklarından mahsup edilmek üzere*, borç para vermeye karar verdiklerini belirtmiştir. Bu ilanda MESS’in işçi sendikalarına sunduğu tekliflerin tatmin edici olduğu, işçi sendikalarının ise ideolojik sebeplerle anlaşmaya varmadığı ileri sürülmüştür. MESS işçilerin kendi çalışanları olduğunu ve işverenlerin bundan dolayı sorumluluk duyduklarını dile getirmiştir. MESS bunun yanı sıra temel amaçlarının işçilerin ekonomik ve sosyal durumlarını iyileştirmek olduğunu ve işçilerin olumsuz ekonomik koşullardan daha fazla etkilenmemeleri için böyle bir ödeme yapmaya karar verdiklerini belirtmiştir.

MESS’in bu girişimi Maden-İş ve Otomobil-İş’in tepkisini çekmiş ve işçi sendikaları tarafından MESS’in “yeni bir oyunu” olarak nitelendirilmiştir. İşçi sendikaları MESS’in gazete ilanlarının “emek düşmanı politika ve anlayışını işçilerden gizlemek amacıyla yayınlattığı paralı bir duyuru” olduğunu belirtmişlerdir (Maden-İş Tarihi Çalışma Grubu, 2017: 479). Taraflar arasında görüşmelerin sürdüğü ve dönemin dinamikleri de göz önünde tutulduğunda uyuşmazlığın grevle sonuçlanacağına öngörülebilir olduğu bir ortamda MESS’in bu teklifinin işçileri yumuşatmayı ve onları işverenlere borçlu kılarak olası bir grevde greve katılımı düşürmeyi amaçladığı ileri sürülebilir.

MESS’in benzer bir girişimi 1990 yılındaki grevlerde olmuştur. Türk Metal Sendikası’nın ileri sürdüğüne göre, işçi sendikasının grev kararı almasını takiben öncelikle işyerlerinde grev oylaması yoluyla grevi etkisizleştirmek isteyen MESS üyeleri, bu girişimde başarısız olmuşlardır. Grev oylamasında grevin uygulanması yönünde karar çıkması ve grevin kesinleşmesi üzerine, MESS üyesi işverenler bu kez işçilere greve katılmamaları için yüksek düzeyde akçeli teklifler sunarak grevi etkisizleştirmek istemişlerdir (Korkut, 1990).

Bu uygulamaların yanı sıra kanuni veya kanunsuz grev süreçlerinde greve katılan işçilerin isimlerinin yer aldığı kara listelerin işverenler arasında dağıtılarak bu işçilerin yeni iş bulmalarının önüne geçilmesi ve daha sonra grevlere katılacak işçilere gözdağı verilmesi (DİSK Dergisi, 02.1977: 52; Yükselen, 1998a; Maden-İş Tarihi Çalışma Grubu, 2017: 388), grevdeki işçilerin bir kısmının sendikalarından istifa ettikleri ve işlerine başladıklarına ilişkin asılsız haberlerin kamuoyuna sunulması (Milliyet, 12.11.1977: 9) ve grev süresince greve çıkan sendikaya karşı kamuoyu oluşturma faaliyetleri, mevcut grevleri veya ilerideki iş mücadelelerini etkisizleştirmek için tarihsel süreç içerisinde doğrudan MESS’in

dâhilinde gerçekleştiği ileri sürülen diğer grev kırma faaliyetleri olmuştur. Ayrıca, grevdeki işçilerin yerlerine yeni işçilerin alınması ve bu işçilere grevdeki işçilerin işlerinin yaptırılması (Sülker, 2004: 254-262; Yükselen, 1998b: 77; Maden-İş Tarihi Çalışma Grubu, 2017: 387) ve grev süreci içerisinde makinaların işverenler tarafından işyerlerinden çıkarılmaya çalışılması (Birleşik Metal-İş, 2011: 177) gibi grev kırma yöntemleri de, doğrudan MESS'in dâhilinde olduğu saptanamamakla beraber MESS üyesi işyerlerindeki grevleri etkisizleştirmek için kullanıldığı belirlenen diğer yöntemlerdir.

Sendikasılaştırma Yöntemleri

Sendikasılaştırma özünde işçilerin bir sendika etrafında örgütlendiği işyerlerinden sendikayı tasfiye etme veya bir sendikanın henüz örgütlenmediği işyerlerinde de örgütlenme girişimlerini engellemeyi ifade etmektedir (Dereli, 1998: 51). Temel olarak sendikasılaştırmayı bu şekilde tanımlamakla beraber sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmelere paralel olarak sendikasılaştırma olgusunu daha geniş olarak yorumlamak mümkündür. Bu kavramı yalnızca işçi sendikalarının reddi olarak değil, gerçek anlamda bir sendikal örgütlenmenin zayıflatılması amacıyla gerçekleştirilen veya doğrudan bu amacı taşımasa dahi etkileri itibarıyla sendikal örgütlenme üzerinde erozyona sebep olan uygulamalar olarak ele almak da mümkündür. Çünkü aşağıda ele alınacağı üzere uygulamada sendikasılaştırmının etken aktörlerinin doğrudan sendikal örgütleri işyerinden arındırmayı her zaman tercih etmediği bunun yerine sendikal örgütlenmeyi kendiliğinden imkânsız kılacak yöntemlere başvurduğu veya mevcut sendikalar ile anlaşarak, hâlihazırdaki sendikaların muhafazasına dayanan bir sendikasılaştırma girişimi içine girdikleri de görülmektedir.

Sendikasılaştırma çoğunlukla işverenlerin başvurduğu uygulamaları ifade etmek için kullanılan bir tabir olmakla beraber, devlet de izlediği anti-sendikal politikalar ile hem endüstri ilişkilerindeki kural koyma sürecinin bir parçası olarak hem de kamu sektöründe bir işveren olarak sendikasılaştırmının etken aktörü olabilmektedir (Dereli, 1998: 51). Ancak sendikasılaştırmının geniş yorumundan hareket edildiğinde aktörlerinin de daha geniş ele alınabileceğini ve işçi sendikası niteliğindeki kuruluşların da bazı durumlarda sendikasılaştırmının etken aktörü haline gelebileceğini ileri sürmek mümkündür. Bu kapsamda aşağıdaki alt başlıklarda öncelikle endüstri ilişkilerinde yaygın bir biçimde kullanılan sendikasılaştırma yöntemlerinden ön plana çıkanlar ele alınmakta, sonrasında ise MESS'in bu sendikasılaştırma yöntemlerinden hangilerini doğrudan kullandığı incelenmektedir.

Sendikasılaştırmanın Araçları

Sendikasılaştırma sanayileşmenin ilk dönemlerinden bu yana giderek zenginleşen yeni araçlarla beraber kullanılmaktadır. Bu kapsamda en yaygın kullanılan sendikasılaştırma araçlarından birisi, işçilerin sendikalaşma girişiminde buldukları takdirde işlerinden olacağı, daha kötü çalışma koşullarında çalışacakları, yükselmelerinin engelleneceği vb. tehditlerle korkutularak sendikalaşmalarının engellenmesidir. 2003-2008 yılları arasında 30 bin civarında işçinin iş sözleşmesinin DİSK'e bağlı sendikalara üye oldukları gerekçesiyle feshedildiği ileri sürülmüştür (Bakır ve Erdoğan, 2009: 93). TÜRK-İŞ tarafından yayınlanan ve konfederasyon üyesi sendikaların örgütlenme konusunda yaşadıkları sorunları gösteren bir rapor da 2003-2005 yılları arasında sendika üyesi oldukları için 15 bin 531 işçinin iş sözleşmesinin feshedildiğini iddia etmektedir. Aynı rapor, belirtilen dönemde 4 bine yakın işçinin de işlerini muhafaza etme karşılığında sendikalarından istifaya zorlandığını belirtmektedir.²¹ Görüldüğü üzere işçilerin üzerinde oluşturulan korku yersiz bir korku da değildir. İşçi sendikasına üye olmanın veya bir örgütlenme faaliyeti içerisine girmenin fiili olarak iş sözleşmesinin feshi ile sonuçlanması, istisna olarak değerlendirilemeyecek derecede yaygın bir uygulama haline gelmiştir.

Mevzuatın koruyucu hükümleri çoğu zaman bu durumlarda yetersiz kalmaktadır. Özellikle sendikal gerekçe ile iş sözleşmesi feshedilen işçi, işe iade davasını kazandığı takdirde dahi uygulamada çoğu zaman için işine geri dönememekte, işverenler bunun yerine işçiye tazminat ödemeyi tercih etmekteledir. Bu durum aslında bir diğer sendikasılaştırma girişimi ile de iç içe girmektedir. Sendikal nedenle işinden olan işçilerin isimleri işverenlerin kendi aralarında gizli olarak dağıttıkları kara listelere alınmakta (Özveri, 2016: 707) bu işçilerin yeni iş bulmalarının önüne geçilmektedir. Üstelik kara liste uygulamasının işverenler arasında gizlilikle yürütülebilmesi, bu uygulamanın tespit edilmesini, takibini ve engellenmesini de güç hale getirdiğinden, sendikal örgütlenme faaliyetine katılmanın diğer işçilerde uzun süreli işsizlik korkusu doğuracağını öngörmek de mümkün hale gelmektedir.

Bunun yanı sıra genel olarak sendikaların veya belirli bir sendikanın olumsuzlanması, onların çalışma barışını bozan ideolojik örgütler olduklarına ilişkin propagandaların yapılması da sendikaları daha az cazip kılarak işçilerin sendikalar etrafında birleşmelerinin engellenmesi için başvurulan yöntemlerden bir diğeridir. Bu yöntem uygulamada genellikle bir sendikanın komünist veya terörist olarak suçlanması, sendikanın amacının üyelerinin haklarını korumaktan ziyade ülkenin birliğini zedelemek, mevcut rejimi değiştirmek vb. gibi siyasal nitelikler taşıdığı iddiası ile hayat bulmaktadır. Bu sendikasılaştırma yöntemi

işverenler tarafından genellikle bireysel olarak uygulanmakla beraber, aşağıda MESS özelinde anlatılacağı üzere özellikle sınıf mücadelesinin en belirgin olduğu 1970'li yıllarda işveren örgütlerinin neredeyse tümü tarafından istikrarlı bir şekilde kullanılmıştır.

Sendikasılaştırma yöntemlerinden bir diğeri ise sendikalara karşı doğrudan düşmanca bir tutum sergilemek yerine, onlara duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. Sendikaları ikame eden bu politikalar, işçilere sendikaların gereksiz örgütler olduğu ve işverenin çalışanlarla doğrudan iletişime geçerek sorunlarının çözümü için çalışacağı izleniminin verilmesine, işveren ile işçinin ortak çıkarlara sahip olduğu iddiasına, bu kapsamda çeşitli insan kaynakları stratejilerinin hayata geçirilmesine ve sendikası işçilerin sendikalı işçiler karşısında kayırılmasına dayanmaktadır (Yıldırım ve Uçkan, 2010: 173-176).

Sendikasılaştırma kimi zamanlarda ise doğrudan mevzuatın getirdiği düzenlemeler ve bu düzenlemelerin işverenler tarafından sendikasılaştırma amacıyla kullanması ile de mümkün olabilmektedir. Bu kapsamda Türkiye'de özellikle toplu sözleşme sürecinde işçi sendikasının yetkisine itiraz hakkı bir sendikasılaştırma aracı olarak kullanılabilen (Özveri,2006: 91-93), işverenler süreci uzatarak bu sırada sendikalı işçileri işten çıkarmaya veya sendika üyeliğinden istifa etmeye zorlayabilmektedir (Candoğan, 2015: 186). Yetki itirazı bu itiraza başvurmeyen işverenler açısından da bir tehdit unsuru haline gelebilmekte, yetki itirazında bulunmadığı için işçi sendikalarından tavizler istenebilmektedir. Ayrıca yetki itirazına yalnızca işverenler tarafından başvurulmamakta, işçi sendikaları da rekabet halinde oldukları diğer sendikanın yetkisine itiraz edebilmektedir (Özveri, 2012: 153-155).

Yasal düzenlemelerden kaynaklanan bir diğeri sendikasılaştırma uygulaması ise 1980 sonrasında doğrudan güçlü sendikacılık ilkesi gereğince hayata geçirilen işkolu barajıdır. Bakanlık tarafından yayınlanan istatistiklere göre, Türkiye'de kurulu bulunan işçi sendikalarının büyük bölümü işkolu barajını aşamamakta ve toplu pazarlık yetkisine sahip olamamaktadır. Mevcut haliyle işkolu barajının sendikaların yetki alabilmesinin önünde bir engel oluşturduğu açıkça görülmekte, bu sebeple işkolu barajı sendikasılaştırma kapsamında değerlendirilebilmektedir.

işverenlerin sendikasılaştırma yöntemlerinden bir diğeri ise işçi sendikaları arasından kendilerine toplu pazarlık masasında taviz vermeye ve işverenle ortaklık kurmaya daha yatkın ve kendilerine daha yakın olduklarını

düşündükleri *ılımlı* sendikaları desteklemek şeklinde gerçekleşebilmektedir. Bu kapsamda işçilerin işveren tarafından özellikle kendisine yakın olan sendikaya yönlendirilmesi ve işkolunda kurulu sendikalardan işverene daha yakın olduğu düşünülenin güçlendirilmesi, Türkiye’de de sıklıkla karşılaşılan bir sendikasızlaştırma modelidir (Yıldırım ve Uçkan, 2010: 179).

Özellikle 1980’li yıllardan sonra esnek istihdam biçimlerinin giderek yaygınlaşması da sendikaların üye kaybetmesinde dolaysız etkilere sahiptir (Kutal, 1997: 254). Ancak uygulamada özellikle alt işverenliğin sendikasızlaştırma açısından ayrı bir öneme sahip olduğu görülmektedir. İşletmelerin küçük işyerlerine bölünmesi, işin parçalanması ve sendikal örgütlenmenin daha zor olduğu küçük ölçekli işyerlerine kayması anlamına gelen alt işverenlik uygulamasına daha çok sendikalı işyerlerinde başvurulduğu, sendikasız işyerlerinde ise bu uygulamanın çok fazla tercih edilmediği görülmektedir (Çelik, 2006: 57). Bu da alt işverenlik uygulamasının ekonomik gerekçelerden ziyade sendikasız çalışma ilişkileri ve toplu sözleşme düzeninden kaçış amacıyla kullanıldığını göstermektedir.

İşverenlerin başvurdukları sendikasızlaştırma yöntemlerinden bir diğeri ise kapsam dışı personel uygulamasıdır. Kapsam dışı personel yetkili sendikanın üyesi olup olmadıklarından bağımsız olarak, işçi sendikasının imzalamış olduğu toplu iş sözleşmesinden yararlanmayan işçileri ifade etmek için kullanılmaktadır. Dolayısı ile bu işçilerin sendikalaşma hakkı kanunen korunmakla beraber fiili olarak engellenmiş olmaktadır. Kapsam dışı personel uygulaması toplu sözleşmelerle giderek daha fazla genişletilmekte, sözleşmede yer verilen ve kapsamın dışında tutulan işlerin sayısı artmakta ve işverenler tarafından kapsam dışına çıkarılmak için işçilerin unvanları göstermelik olarak değiştirilmektedir.

Bu uygulamalar çalışma yaşamında en çok karşılaşılan yöntemler olmakla beraber sendikasızlaştırma yöntemlerini bunlarla sınırlamak mümkün değildir. Liman-İş sendikası uzmanları tarafından hazırlanan bir raporda, örgütlenme süreci içerisinde en az bir kere karşılaşılan sendikasızlaştırma yöntemleri, 41 madde halinde sıralanmıştır (Bakır ve Erdoğan, 2009: 91-92). Çalışmanın devamında MESS’in metal işkolunda sendikasızlaştırma kapsamında değerlendirilebilecek uygulamalarına yer verilmektedir. Şüphesiz Türkiye’deki genel durum göz önünde tutulduğunda MESS üyesi işyerlerinde de, yukarıda sayılan sendikasızlaştırma uygulamalarının birçoğunun gerçekleşmekte olduğu kanısına varılabilir. Ancak çalışma kapsamında ele alınacak sendikasızlaştırma uygulamaları MESS üyesi işyerleri özelinde değil, doğrudan MESS’in kontrol ve direktifinde gerçekleştirilen uygulamalardır.

MESS'in Sendika Tercihinin Sendikasızlaştırmaya Dönüşmesi

Bu başlık altında, metal işkolunda özellikle 1980 sonrasında MESS ile Türk Metal Sendikası arasında kurulan ilişki ve bu ilişkinin sendikasızlaştırma kapsamındaki etkileri ele alınmaktadır. Çünkü bu ilişkinin MESS ile diğer işçi sendikaları arasında kurulan ilişkiye göre daha karmaşık bir yapı arz ettiği görülmektedir. Üstelik iki kuruluş arasındaki bu yakınlık, işkolunda kurulu diğer işçi sendikaları tarafından sıklıkla şikâyet konusu haline getirilmiş, Türk Metal Sendikası'nın MESS tarafından tercih edildiği, kendilerinin ise MESS üyesi işyerlerinde örgütlenme faaliyetlerinin baskılarla engellenmeye çalışıldığı iddia edilmiştir. Yine metal işkolundaki sendikal rejime ilişkin akademik çalışmalarda (Koçer, 2007; Babaishak ve Köklü, 1991; Nichols ve Suğur, 2004) da bu yakınlık irdelenmiş, iki kuruluş arasındaki ilişkinin MESS'in çıkarlarına hizmet ettiği ileri sürülmüştür.

Metal işkolunda 1980 öncesindeki yapıya bakıldığında temsil gücü en yüksek işçi sendikasının Maden-İş olduğu görülmektedir (Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 1998: 395-403). Aynı dönemde Maden-İş'ten sonra temsil gücü en yüksek işçi sendikası ise Türk Metal Sendikası'dır. Türk Metal Sendikası'nın 1970'li yıllardaki üye sayısı 60 bin civarında seyretmiştir. Ancak 1980 Askeri Darbesini takip eden süreçte, Maden-İş'in faaliyetlerinin durdurulduğu ve Türk Metal Sendikası'nın bir anlamda alternatifsiz olduğu bir aşamada, sendikanın üye sayısı giderek artmış ve sendika işkolundaki en büyük işçi sendikası haline gelmiştir. Türk Metal Sendikası'nın üye sayısı 1980'li yıllarda 100 binlerin, sonraki süreçte ise 200 binlerin üzerine çıkmıştır (Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 1998: 359-362).

Günümüzde temsil oranı ve üye sayısı açısından metal işkolundaki en büyük işçi sendikası konumunda bulunan Türk Metal Sendikası'nın endüstri ilişkilerindeki yeri ve MESS ile olan ilişkisinin boyutlarını gösteren kimi çalışmalar, iki örgütün de çıkarlarını tatmin edecek ortak paydalarda buluşabildiğine ve bunun iki örgüt arasındaki işbirliğini pekiştirdiğine dair çeşitli tezler ileri sürmektedir. Bu kapsamda MESS'in işkolundaki en güçlü işçi sendikası ile kurduğu ilişkiden elde ettiği çıkarların başında, toplu pazarlık düzeninin muhafazası ve işkolunda işçi sendikalarına bağlı olarak farklı çalışma koşullarının ve ücret düzeylerinin oluşmasının engellenmesi gelmektedir. Bu ise önce MESS'in Türk Metal Sendikası ile grup pazarlıklara başlaması ve anlaşmaya varıldıktan sonra imzalanan toplu iş sözleşmesini diğer işçi sendikalarına kabul ettirmesi ile mümkün olmaktadır. Böylelikle MESS üyesi işyerleri, sözleşmeyi imzalayan işçi sendikasıyla bağımsız olarak aynı toplu sözleşme hükümleri ile bağlı olmaktadır (Koçer, 2007: 254-255).²² Toplu pazarlık sürecinde işçi sendikalarının birlikte hareket

edememeleri, özellikle Türk Metal Sendikası'nın buna karşı duruşu ve işsizlik kaygısı ile reel ücretler üzerindeki düşüş seyri de çoğu zaman için diğer işçi sendikalarının ve işçilerin iş mücadelesine başvurma cesareti göstermelerini engellemekte ve böylelikle bu durum mevcut yapının varlığını sürdürmesine olanak tanımaktadır (Öztürk, 2009: 353).

Bu durum, MESS'in 1970'li yılların sonlarında büyük bir mücadelenin sonucunda (Şafak, 2007) işkoluna yerleştirebildiği grup pazarlık sisteminin işlevsel bir şekilde hayat bulabilmesi için de gerekli bir unsurdur. MESS'in merkezi toplu pazarlıklar için ileri sürdüğü gerekçeler göz önüne alındığında,²³ örgütün üst düzeyli pazarlıklardan beklediği faydanın da ancak bu şekilde elde edilebileceği görülecektir. Örneğin bütün işçi sendikalarının aynı veya birbirine çok yakın düzenlemeler içeren toplu sözleşmeleri imzalıyor oluşu, MESS'in 1970'li yıllarda en çok şikâyet ettiği konuların başında gelen sendikalar arası rekabeti zayıflatmaktadır. Yine tüm işçi sendikalarının aynı sözleşmeye taraf oluşu, MESS tarafından ileri sürülen bir diğer şikâyet konusunu, piyasada birbirleri ile rekabet halinde olan işverenlerin ücret rekabetini, teorik olarak zayıflatma işlevi görmektedir.

MESS ile Türk Metal Sendikası arasındaki yakınlığın toplu sözleşmelerin farklılaşmasını engellediği kadar ücret düzeyinin yükselmesini ve çalışma koşullarının iyileşmesini de engellediği ileri sürülmektedir. Bu iddiaya göre, Türk Metal Sendikası'nın işkolunda toplu sözleşme yapma yetkisine sahip işçi sendikaları arasından en ılımlı olanı olması ve "*ülke çıkarlarını sendikanın çıkarlarından üstün tutma ilkesi*", MESS'in pazarlık sürecinde kendi şartlarını daha kolay dikte edebilmesine imkân tanımaktadır (Koçer, 2007: 255). Bu olgu, Türk Metal Sendikası ile yapılan ilk sözleşmenin diğer sendikalarla imzalanacak sözleşmelere referans oluşuyla birlikte ele alındığında, (MESS'in bütün işçi sendikalarıyla imzaladığı grup sözleşmelerinin kapsamı da göz önünde tutulduğunda) MESS'in bu yakınlıktan elde ettiği faydanın Türk Metal Sendikası'nın örgütlü olduğu işyerlerinin sınırlarını aştığı, bu sözleşme ile belirlenen ücretlerin ve çalışma koşullarının iki örgüt arasındaki yakınlık vasıtasıyla işkolu düzeyinde hayat bulduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

MESS'in Türk Metal Sendikası ile kurduğu görece daha yakın ilişkiden elde ettiği bir diğer fayda ise tabanını genişletme yönünde işçi sendikasıyla aldığı yardımdır. Türk Metal Sendikası'nın eski başkanı Mustafa Özbek MESS İşveren Gazetesine verdiği bir röportajda, kendilerinin örgütlü oldukları işyerlerinde, işverenlerin sendika üyesi olmaması halinde onları MESS'e üye olmaya davet ettiklerini belirtmiştir (MESS İşveren, 1988: 7).

MESS'in yoğun mücadeleler sonucunda yaygınlaştırdığı ve uzun süredir işkolunda hayat bulan grup toplu pazarlık düzenini sürdürebilmesi şüphesiz Türk Metal Sendikası'nın temsil gücünü muhafaza etmesine bağlıdır. Bu ilişkinin diğer tarafı olan Türk Metal Sendikası'nın ilişkiden sağladığı fayda ise bu noktada ortaya çıkmaktadır. Farklı dönemlerde metal işkolundaki işletmelerde çalışan işçilerle yapılan alan çalışmalarından, sendikal yayınlardan, kamuoyuna yansıyan haberlerden ve mahkemelere intikal eden davalardan anlaşıldığı üzere, işkolunda kurulu birçok işletmede fiili olarak kapalı işyeri uygulaması bulunmakta, Türk Metal Sendikası'na üye olma ve üyeliği muhafaza etme işe girme ve işini koruma koşulu haline gelebilmektedir. Diğer işçi sendikalarına üye olmak, özellikle Türk Metal Sendikası'nın örgütlü olduğu işyerlerinde, işten çıkarılma sebebi olabilmektedir. Bu uygulamalar şüphesiz diğer işçi sendikaları açısından fiili bir sendikasızlaştırma uygulaması anlamına gelmektedir.

Metal işkolunda MESS'in işçi sendikalarından birisi ile kurduğu yakınlığın diğer işçi sendikaları açısından sendikasızlaştırma sonucunu doğurduğuna ilişkin iddialar, 1980 öncesinde birçok işçi sendikası tarafından zaman zaman dile getirilmiştir (DİSK Dergisi, 1977: 113-114; Hazır ve Eroğlu, t.y.: 78). Ancak 12 Eylül sonrasında bu şikâyetlerin daha çok Türk Metal Sendikası ve MESS ilişkisi üzerinde yoğunlaştığı ve işkolundaki bu ilişkinin giderek daha sistematik bir şekilde işleyen sendikasızlaştırma uygulamalarını beraberinde getirdiği görülmektedir. Öyle ki, bu şikâyetler 1980 darbesinden hemen sonra dile getirilmeye başlanmıştır. Serbest toplu pazarlık döneminin yeniden başladığı 1984 yılında işkolundaki işçi sendikalarından Otomobil-İş, Çelik-İş ve Özdemir-İş, MESS'i "*Türk Metal'i kendisine taraf sendika olarak seçmekle*", Çalışma Bakanlığı'nı Türk Metal Sendikası'nı kayırmakla ve Türk Metal Sendikası'nı da işçi sendikaları ile değil "*işverenlerle işbirliğine girmekle*" suçlamışlardır (Cumhuriyet, 29.08.1984: 7).

1991 yılında yayınlanan bir çalışmada da (Babaishak ve Köklü, 1991), MESS'in belirli bir işçi sendikası ile kurduğu ilişkinin sendikasızlaştırmaya yol açan etkilerine dair çok sayıda örnek yer almaktadır. Buna göre işkolundaki birçok işletmede kapalı işyeri uygulaması fiili olarak hayat bulmakta, Türk Metal Sendikası'na üye olmak işe giriş şartı haline gelmektedir. Yine birçok işletmede işçiler işveren baskısıyla sendikalarından istifa edip Türk Metal Sendikası'na üye olmaktadır. İşkolundaki diğer işçi sendikalarının görece büyük ve sendikal örgütlenme açısından stratejik öneme sahip işyerlerinde örgütlenmeleri ise işverenler tarafından engellenmekte, bu nitelikteki işyerleri Türk Metal Sendikası'na bırakılmaktadır. Aynı çalışma bu uygulamaların 1990'lı yıllarda zaman zaman Türk Metal Sendikası üyesi işçiler tarafından da tepki ile

karşılandığını, tabanın bu memnuniyetsizlik karşısında sendika yönetimine karşı çeşitli eylemlere giriştiğini de belirtmektedir.

Daha yakın tarihli çalışmalar, bu uygulamaların ve işçilerin rahatsızlıklarının zaman içinde süreklilik kazandığını göstermektedir. 2004 yılında yayınlanan, Türk Metal Sendikası'nın örgütlü olduğu dört fabrikada çalışan işçilerle yapılan nitel görüşmelere dayanan bir araştırmanın sonuçlarına göre, Türk Metal Sendikası ve MESS arasındaki ilişki zaman içerisinde giderek daha kurumsal bir niteliğe bürünmüş, bu yakınlık zaman zaman sendika tabanından muhalif seslerin yükselmesine ve üyelikten istifalara yol açmıştır. Ancak her fabrikada ayrı ayrı gerçekleştirilen bu muhalefet çoğunlukla işveren tarafından bu kişilerin iş sözleşmelerinin feshedilmesi ile sonuçlanmış ve Türk Metal Sendikası'nın işyerlerindeki temsil gücü muhafaza edilmiştir (Nichols ve Suğur, 2004: 165-182).

2010'lu yıllara gelindiğinde de metal işkolunda belirli bir sendikanın güçlendirilmesine dayanan sendikasızlaştırma uygulamasının devam ettiği görülmektedir. Özellikle 2015 yılında metal işkolunda başlayan ve sendikadan bağımsız gelişen eylemler bu olguyu göstermektedir. Eylemin başladığı işyerlerinin hepsinde, işçilerin Türk Metal Sendikası'na üye olmaları için işverenler tarafından zorlandığı, aksi takdirde iş sözleşmelerinin feshedildiği ileri sürülmektedir (Özveri, 2016: 706). MESS ile Türk Metal Sendikası arasındaki yakınlığın sendikasızlaştırma boyutu 2015 eylemleri ile başka bir boyuta da taşınmıştır. Doğrudan Türk Metal Sendikası'nın örgütlü olduğu MESS üyesi işyerlerinde sendika üyesi işçiler tarafından başlatılan 2015 eylemlerinde, eylemin birincil muhatabı da Türk Metal Sendikası olmuştur. Eyleme katılan işçilerin büyük çoğunluğu sendikalarının MESS ile kurduğu yakınlıktan ve kendi haklarını arama noktasında gerekli özveriyi göstermediğinden şikâyetçi olmuşlardır. Bunun yanı sıra eylem süresinde veya eylemlerin bitmesinden sonra birçok işçi Türk Metal Sendikası'ndan istifa etmiştir. İstifa eden işçilerin bir kısmı işkolundaki diğer işçi sendikalarına, bir kısmı ise yeniden Türk Metal Sendikası'na üye olmuştur. Bununla beraber bu dönem sendika üyeliğinden istifa eden işçilerin bir kısmı da herhangi bir sendikaya üye olmamış, dayanışma aidatı ödemek suretiyle toplu iş sözleşmesinden yararlanma yolunu tercih etmiştir (Tokol ve Güler, 2017: 27-28).

Kapsam Dışı Personel Uygulaması Aracılığıyla Sendikasızlaştırma

Kapsam dışı personeli taraf işçi sendikasına üye olup olmadıklarından bağımsız olarak imzalanmış ve uygulamaya konulmuş bir toplu iş sözleşmesinin uygulama alanı dışında bırakılan belirli nitelik ve konumdaki işçiler olarak tanımlamak

mümkündür (Can, 1994: 49-50). Bu kapsamda tarafların aralarında anlaşarak ve toplu iş sözleşmesine koydukları bir düzenleme ile belirledikleri kapsam dışı personelin ne sendika üyesi olarak ne de dayanışma aidatı ödeyerek toplu iş sözleşmesinden yararlanmaları mümkün olmaktadır.

Türkiye’de kapsam dışı personel uygulaması serbest toplu pazarlık düzenin gerçek anlamda hayat bulduğu 1963 sonrasındaki ilk dönemde genellikle pazarlık gücü diğer işçilere kıyasla daha yüksek olan ve zaten toplu iş sözleşmesinde kararlaştırılan hakların üstünde haklara erişebilen işçilerle sınırlı olmak üzere uygulanmıştır. Bu işçilerin sendikalaşmaya sıcak bakmamaları ve sendika üyesi olmayışları sebebiyle bahsedilen dönemde kapsam dışı personel uygulaması taraflar arasında herhangi bir tartışmaya yol açmamış, bu işçilerin sayıları da az tutulmuştur. Ancak ilerleyen süreçte kapsam dışı personel uygulamasının sınırları giderek genişlemiştir. Kapsam dışı bırakılan işçilerin sayıları giderek artarken, bu kişilerin çalışma koşulları, ücret ve sosyal hakları gerilemiş hatta toplu iş sözleşmesi kapsamındaki işçilerin gerisine düşmüştür (Turan, 2019: 60-61). Kapsam dışı personel uygulamasının Türkiye’de giderek genişlediği ve sendikal örgütlenmeyi zayıflattığı görülmektedir (Koray ve Çelik, 2007: 312). Toplu pazarlık sürecinde kapsam dışı personelin kimlerden oluşacağı belirlenirken işçi sendikalarının çoğunlukla diğer maddelerdeki iyileştirmeler karşısında bu alanın geniş tutulmasına razı olmaları, Kutal’ın deyimiyle bu işçileri *feda etmeleri* (2012: 169) de uygulamanın giderek yaygınlaşmasına sebep olmaktadır.

Kapsam dışı personel uygulamasının sendikal örgütlenme üzerinde çeşitli olumsuz etkileri bulunmaktadır. Bunlardan birisi işçilerin sınıf bilincini zaman içinde yitirmesi ve dayanışma duygusunu kaybetmesidir. Uygulamada işyerinde yükselen ve unvanı değişen işçilerin kendilerini işçi olarak görmekten vazgeçtikleri görülmektedir. Kendilerini işçiden ziyade işveren vekili olarak görmeye başlayan işçiler ise sendika üyeliğine sıcak bakmamaktadırlar (Özveri, 2019). Dayanışmanın zayıflaması kapsam içi personel açısından da hayat bulmakta, bu işçiler kapsam dışına çıkan işçileri genellikle işverenin elemanı olarak görmekte ve dışlayabilmektedir. Kapsam dışı personelin nicel olarak büyüklüğü olası iş mücadelelerinde de sendikaları zayıf duruma sokabilmektedir. Üyesi olmadığı için sendikaya karşı herhangi bir sorumluluğu olmayan ve grev sonrasında imzalanacak toplu iş sözleşmesinden zaten yararlanamayacak olan kapsam dışı personelin grevlerde çalışma eğilimi genellikle yüksek olmaktadır. Bu da olası grevlerin etkilerini ve sendikanın gücünü zayıflatmaktadır (Turan, 2019: 63). Görüldüğü üzere kapsam dışı personelin sendikalaşma eğilimi düşük olmaktadır. Bu ise sendikal açıdan bir başka problem doğurmakta, sendikalar

toplu iş sözleşmesi yapmak için gerekli olan yetki şartlarını sağlamakta zorlanabilmektedir. Bunların yanı sıra kapsam dışı personel uygulaması zaman zaman bir grev kırma aracı olarak da kullanılabilir. Uygulamada işverenler genellikle bu işçilerin imzalarıyla grev oylaması talep etmektedir. Yine grevdeki işçilerin işlerinin kapsam dışı personele yaptırılması da grevlerin etkisini kırmak için işverenler tarafından başvurulan yöntemlerden bir diğeridir.

Kapsam dışı personel uygulaması, metal işkolunda da işçi sendikalarının uzun zamandan beri yakındıkları bir konudur. İşçi sendikaları süreç içerisinde bu kesimin genişlediğini, MESS'in kapsam dışı personel uygulamasını yaygınlaştırdığını ileri sürmüşlerdir. Bir Birleşik Metal-İş sendikası yetkilisi kapsam dışı maddesinin metal işkolunda giderek yaygınlaştığını, kapsam dışı personel oranının %40'lara ulaştığını, bunun olumsuzluklarının giderek daha belirgin bir şekilde hissedildiğini belirtmiştir (Evrensel, 07.08.2000). Uygulamanın bu şekilde devam etmesi en başta işçi sendikalarının işyeri barajını aşmakta güçlüklerle karşılaşma ihtimalini doğurmaktadır. 2020 yılında MESS yönetim kurulu tarafından yapılan açıklamada üye işyerlerinde 200 bine yakın işçinin istihdam edildiği, MESS'in üç işçi sendikası ile yürüttüğü grup pazarlık kapsamına giren işçi sayısının ise 130 bin civarında olduğu belirtilmiştir (Habertürk, 2020). Arada kalan işçilerin bir kısmının MESS üyesi ancak grup sözleşme kapsamında olmayan işyerlerinde istihdam edildiği düşünülse dahi, işçi sendikalarının konuya ilişkin şikâyetlerinden de yola çıkarak bu grubun ufak bir kesim olduğunu, çoğunluğunun ise kapsam dışı personel olduğunu düşünmek olasıdır. Bu ise kapsam dışı personel uygulamasının ulaştığı boyutları ve olası baraj tehlikesini göstermesi açısından önemlidir.

Kapsam dışı personel uygulaması yalnızca bu kişilerin sendika üyeliğini tercih etmemeleri ve bu sebeple işçi sendikalarının işyeri barajını aşmada güçlüklerle karşılaşması sonucunu da doğurmamaktadır. Bilakis, kapsam dışı personelin bazı durumlarda belirli bir sendikaya üye yapılması yoluyla da yetki sürecinde belirleyici olunabilmektedir. Uygulamada toplu iş sözleşmesi yapmak isteyen bir işçi sendikasının Bakanlığa başvurarak yetkili olduğunun tespit edilmesini istemesinden sonra, işverenler kapsam dışı personeli işyerinde örgütlü ve daha ılımlı olduğunu düşündüğü başka bir işçi sendikasına yönlendirebilmektedir. Sendika üyesi olmayan kapsam dışı personelin diğer işçi sendikasına zorla veya gönüllü olarak üye kaydedilmesi ile de işverene yakın olduğu düşünülen işçi sendikasının yetki alması sağlanabilmektedir.

Kapsam dışı personel uygulaması daha önce de değinildiği üzere zaman zaman grev kırma faaliyeti olarak kullanılmıştır. Bunun metal işkolundaki

örneklerine özellikle grup pazarlığı sürecinin uyuşmazlıkla sonuçlanması ve işçi sendikasının grev kararı almasından sonra rastlanabilmektedir. Bu süreçte MESS ve üye işverenler kapsam dışı personelden, zaman zaman bu işçilere baskı da uygulayarak, topladığı imzalarla grev oylaması için gerekli koşulları sağlamaktadır.²⁴ Bu uygulamalarda süreci yöneten, yeterli sayıda imzayı toplayan ve imza listesini görevli makama ileten de, kanunda aksi belirtildiği halde genellikle doğrudan işveren tarafı olmaktadır. Dolayısı ile MESS ve üye işverenlerin kapsam dışı personel uygulamasından elde ettiği faydalar sendikasızlaştırma ile sınırlı kalmamakta, sermayenin çıkarlarına hizmet eden diğer uygulamalara da zemin hazırlayabilmektedir.

Sonuç

Çalışmada endüstri ilişkilerinin aktörlerinden işveren sendikalarının çalışma hayatında başvurduğu grev kırma ve sendikasızlaştırma yöntemleri MESS özelinde ele alınmıştır. Böylelikle işveren sendikalarının, literatürde sıklıkla üzerinde durulan faaliyetleri ve fonksiyonları arasında yer almayan alanlar üzerinde ne düzeyde aktif olduğunun izleri takip edilmek istenmiştir. Çalışma öncelikle işveren sendikalarının, her ne kadar kendi varlıkları işçi sendikalarının varlıkları ile sıkı sıkıya bağlı olsa da onların güçlerini azaltmaya yönelik hedef ve politikalara sahip olduklarını göstermiştir. Bu kapsamda, çalışmada incelenen MESS'in kimi zaman doğrudan kimi zaman dolaylı bir şekilde anti-sendikal faaliyetler izlemekten çekinmediği görülmüştür.

Bu faaliyetlerin başında grev kırıncılığı gelmektedir. Üretim faaliyetlerinin kısmen veya tamamen durdurulması anlamına gelen grev, sermayenin geçmişten bu yana çekindiği eylemlerin başında gelmektedir. Sermaye sınıfının örgütlerinin de bu doğrultuda işçilerin iş bırakmalarına karşı olumsuz bir bakış açısına sahip olmaları doğaldır. Çalışma kapsamında MESS'in de metal işkolundaki grevlere genellikle bu perspektiften baktığı görülmüştür. MESS, bunun yanı sıra grevlerin etkilerini azaltmak için çeşitli yöntemlere de başvurmuştur. İletişim kanallarının kullanılarak işçilerin grevden vazgeçmeleri yönünde teşvik edilmelerinin ve greve çıkan işçi sendikası aleyhine çeşitli kamuoyu çalışmaları yürütmenin MESS tarafından hemen hemen bütün grev süreçlerinde başvurulmuş yöntemler olduğu görülmüştür. Grev kararı alınmış işyerlerinde grev oylamasının organize edilmesi ve grev ertelenmesi için siyasi karar alıcılar nezdinde lobi faaliyetlerinde bulunulması da MESS'in dolaylı ve dolaysız bir şekilde başvurduğu yöntemler olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, MESS'in üyelerinin çıkarları doğrultusunda grev kırma faaliyetlerine giriştiği ve bu girişimlerinde zaman zaman başarılı olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmada MESS'in, özellikle 1980 sonrasında, sendikasılaştırma yönünde önemli bir etkiye sahip olduğuna yönelik çeşitli bulgular olduğu görülmüştür. Bu kapsamda öncelikle, MESS'in 1980 sonrasında metal işkolunda örgütlü işçi sendikaları arasından en fazla üyeye sahip olan Türk Metal Sendikası ile diğer işçi sendikalarına kıyasla kurduğu yakın ilişkinin, işçilerin sendika tercihlerinde etkili olduğu ve bu durumun sendikasılaştırma kapsamında değerlendirilebileceği görülmüştür. Bunun yanı sıra, toplu sözleşmelerde giderek yaygınlaşan kapsam dışı personel uygulamasının da MESS tarafından bir sendikasılaştırma aracı olarak kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Sonnotlar

1) Bu makale yazarın "*Endüstri İlişkilerinde İşveren Örgütlerinin Yeri: MESS Örneği*" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

2) Şüphesiz işveren sendikalarının faaliyetleri metinde yazılanlarla sınırlı değildir. İşveren sendikalarının faaliyetleri ve fonksiyonları genellikle kuruluşlarını düzenleyen yasalarda ve örgütlerin tüzüklerinde belirlenmektedir. Ayrıca bu fonksiyonlar, çoğu zaman için üyelerin ihtiyaç ve talepleri ile ekonomik, sosyal ve siyasi koşullarda yaşanan değişikliklere bağlı olarak da şekillenmekte ve çeşitlenmektedir. Bunun yanında her ülkenin endüstri ilişkileri sisteminin gelişimine bağlı olarak işveren sendikaları ülkeden ülkeye farklı fonksiyonları da üstlenmektedirler. Çalışmada karşılaştırmalı endüstri ilişkileri sistemleri ve bu sistemler içerisindeki aktörler incelendiğinde, işveren sendikalarının evrensel sayılabilecek temel faaliyetlerine değinilmiştir.

3) Özünde MESS bu arzusunu 1960'lı yıllarda da gerçekleştirmek istemiş ancak üyelerini izleyeceği stratejiye ikna etmekte zorlanmıştır. MESS'in üyelerinin direncinin kırılması ve toplu pazarlık yetkisinin bütünüyle MESS'e devredilmesi ancak örgütlü işçi hareketinin MESS üyesi işyerlerinde güçlenmesi ve çeşitli kazanımlar elde etmesiyle beraber olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bakınız (Taştan, 2015).

4) Atilla İlhan bir yazısında MESS için "Sermayenin Vurucu Gücü" tabirini kullanmaktadır (İlhan, 1977'den aktaran MESS, 1999: 438).

5) MESS, 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren işkolunda en çok işçiyi temsil eden üç işçi sendikası ile akademisyenlerin de dâhil olduğu "diyalog ve işbirliği" toplantıları düzenlemeye başlamıştır (MESS İşveren, Temmuz 1997; MESS İşveren, Nisan 1999; MESS İşveren, Haziran 1999).

6) Belirtilen dönemde MESS, Türk Metal Sendikası, Birleşik Metal-İş ve Özdemir, Çelik, Metal ve Metal Mamülleri İşçileri Sendikası (Özçelik-İş) ile gerçekleştirdiği diyalog ve işbirliği toplantılarında üç işçi sendikası ile ayrı ayrı ortak eğitim projesi düzenleme kararı almış ve ön çalışmalara başlamıştır (MESS İşveren, Temmuz 1997: 9). İlerleyen

süreçte Türk Metal ile ortak eğitim projesi başlatılmışsa da diğer işçi sendikaları ile ön çalışmalar başlatılan projeler hayata geçirilememiştir.

7) Bu dönem MESS, en kapsamlı ortaklığını Türk Metal Sendikası ile geliştirmiştir. Ancak Türk Metal Sendikası, MESS'in sosyal diyalog kapsamında ilişkilerini iyileştirdiği tek sendika değildir. Dönem içinde MESS'in muhatap olduğu tüm işçi sendikalarının MESS'e yönelik söylemlerinin yumuşadığı görülmektedir. Öyle ki, MESS'in 1970'li yıllardaki en büyük muarızı olan Maden-İş'in tarihsel uzantısı olarak kabul edilebilecek olan Birleşik Metal-İş genel başkanı dahi bu dönem MESS'i olumlayan söylemlerde bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (MESS İşveren, Mart 1998: 3).

8) 1980'li yıllarda MESS'in üye sayısı istikrarlı bir artış göstermiş ancak sonraki dönemlerde üye sayılarında önemli bir düşüş gözlenmiştir. Bu düşüş üye yoğunluğu açısından da kendisini göstermiş ve MESS üyesi işletmelerde çalışan işçi sayılarının işkolundaki işçilere oranı sürekli olarak gerilemiştir. Ayrıca belirtilen dönemlerde MESS üyesi işletme başına düşen işçi sayıları istikrarlı bir artış eğilimi göstermiştir. Bu durum MESS'in üye yapısında bir değişikliğe işaret etmekte ve görece küçük ölçekli işyerlerinin MESS üyeliğinden ayrılma eğilimini benimsediklerini göstermektedir. Üye sayıları ve üye işyerlerinde çalışan işçi sayıları için :(MESS, 2010; mess.org.tr).

9) İşveren sendikaları işçi sendikaları arasında bu dönem gözlenen mücadelelerin başında Maden-İş ile MESS arasında gerçekleşen 1964 grevleri gelmektedir. Ancak bu grevler (ve MESS'in grevlere karşı ilan ettiği lokavt) esnasında taraflar birbirlerinin güçlerini ölçmüş ve sonraki süreçte "*karşılıklı güce dayalı bir denge*" kurulmuştur. 1970'li yıllara dek süren (bu dönem MESS'in direnci ve göze aldığı uzun soluklu iş mücadelelerinin neticesinde çözülen) toplu sözleşmelerin adem-i merkezi bir şekilde bağitlanmasına yönelik uygulama da özünde bu grevlerin sonucunda varılan uzlaşmanın eseridir (Maden-İş Tarihi Çalışma Grubu, 2017: 386).

10) Özellikle 1970'li yılların ikinci yarısında metal sektöründe görülen grevlerin önemli sebeplerinden birisi MESS'in grup toplu pazarlığını işkolunda yaygınlaştırma ısrarı olmuştur. Öyle ki kimi durumlarda taraflar toplu pazarlığın düzeyini belirleyemedikleri için herhangi bir müzakere dahi yürütemeden görüşmeleri sonlandırmıştır (Şafak, 2007).

11) Sermaye sınıfının sık sık başvurduğu bilinen bu uygulamanın örnekleri Türkiye'de çok daha önceleri de görülmüştür. Daha 1963 yılında, çalışma yasalarının çıkarılmasından önce gerçekleşen, Anayasal ama kanunsuz bir grev olan Kavel Grevi'nde işçilere, sendikalarının hata yaptığını ve grevin kanunsuz olduğunu belirten mektuplar gönderilmiştir (Ayдын, 2010: 58).

12) Benzer bir başka yazı için bakınız: (MESS İşveren, 05.03.1980).

13) Örnekler için bakınız: (MESS İşveren, 25.12.1978; MESS İşveren, 28.02.1978; MESS İşveren, 20.03.1979; MESS İşveren, 25.04.1980).

14) Hukuki olarak grev kırıclılığı yasal bir grevi kırmak için gerçekleştirilen eylem ve propagandaları ifade etmektedir. Bu kapsamda yasadışı bir grevin etkisini azaltmaya veya doğrudan engellemeye yönelik girişimler grev kırıclılığı olarak sayılmaz (Canıklıoğlu, 1998:506). Ancak çalışmada grev kırıclılığı hukuki değil uygulama yönünden ele alındığından grev kırıclılığı da geniş anlamda grev kapsamında değerlendirilebilecek her türlü eylemi etkisiz kılmak için gerçekleştirilen eylem ve propaganda olarak yorumlanmaktadır.

15) Toplu sözleşme dönemi içerisinde gerçekleştirilen iş bırakma eyleminin, 2015 eylemleri özelinde yasallığına ilişkin doktrinde karşıt görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerin derlendiği bir çalışma için bakınız (Tokol ve Gürler, 2017: 9-10).

16) Hürriyet. OYAK Renault Fabrikasında ve MESS Üyesi İşyerlerindeki Gelişmeler. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/oyak-renaultta-isciler-fabrikada-ancak-uretim-baslamadi-29014961>. Son erişim tarihi, 20.01.2023.

17) TÜRK-İŞ, işçi sendikasının aldığı grev kararının uygulamasının sendikalı veya sendikasız işçilerin nihai kararına bırakmayı demokrasiye aykırı olarak değerlendirmiştir. 2822 sayılı Kanun'un yürürlükte olduğu dönemde hazırladığı yasa değişikliği önerisinde ise toplu iş sözleşmesi bağıtlama ve greve gitme hakkının yetki belgesinin alınmasıyla başladığını, dolayısıyla grev oylaması için de bu belgenin alındığı tarihin esas alınması gerektiğini savunmuştur. Çünkü yetki belgesinin alındığı tarih ile grev kararının alınması arasında geçen uzun süre içerisinde işyerlerindeki işçilerden bir kısmının işinden ayrılması ve bunların yerine yeni işçi alınması ihtimal dâhilindedir. Yetki belgesinin alınmasından sonra çalışmaya başlayan işçilerin ise yetki belgesinin düşmesi ile sonuçlanabilecek bir süreçte söz haklarının olmaması gereklidir (Demircioğlu,1998: 508). DİSK ise 2006 yılında yayınladığı kanun önerisinde grev oylaması için gerekli olan koşulların daha ağır tutulmasına yönelik taleplerini dile getirmiştir (DİSK, <http://disk.org.tr/2006/03/toplu-is-sozlesmesi-kanun-onerisi/>, Son erişim tarihi, 20.02.2023)

18) Grev oylamalarının MESS üyesi işyerlerinde sıklıkla başvurulan bir yöntem olması, tüm oylama süreçlerini ele almayı zorlaştırmakta ve çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Bu doğrultuda çalışmada çeşitli dönemlerden örnekler vermekle yetinilmiştir.

19) Sendika.org, 22.01.2015. <https://sendika.org/2015/01/akpnin-sermayeye-hediyesi-metal-grevinde-devrede-242073/>. Son erişim tarihi, 20.01.2023.

20) Belirtilen dönemde MESS'de hukuk danışmanlığı yapan Ergun İnce bu toplantıların yapıldığı ama içeriğinin abartılmış olduğunu ifade etmiştir (Şafak, 2019: 318).

21) TÜRK-İŞ, "Türkiye'de Sendikal Örgütlenmenin Bedeli: İşten Atılmak", 2006 aktaran <https://www.evrensel.net/haber/168514/sendikalasma-hakki-kagit-uzerinde>. Son erişim tarihi: 20.01.2023.

22) 1980 sonrasında hayata geçirilen bu düzen, 1990'lı yıllarda istikrar kazanmış ve günümüze kadar devam etmiştir. 2000'li yılların büyük bir bölümünü MESS başkanı olarak geçiren Tuğrul Kudatgobilik, biyografisinde, “*üç ayrı konfederasyona bağlı üç ayrı sendikanın, kendi aralarındaki çekişmeyi bir tarafa bırakarak, üçünün de bizimle ayrı ama noktası, virgüli değişmeden aynı grup sözleşmesini imzalamış olmalarını da büyük bir saygı ile karşılıyorum*” diyerek bu durumu özetlemiştir (2017).

23) MESS'in 1970'li yıllarda grup pazarlığında direktmesinin ve bunu toplu görüşmelerin olmazsa olmazı haline getirmesinin sebeplerini; ücretleri istikrarlı bir şekilde artırma işlevi gören işyeri sözleşmelerinin basamak etkisini sınırlamak, işçinin performansının değil işin kendisinin değerlendirilmesine olanak tanıyan iş değerlendirme sistemini işkoluna yerleştirmek, sendika enflasyonunun önüne geçmek (belirtilen dönemde MESS, metal sanayii işkolunda çok sayıda işçi sendikası olduğundan ve bu sendikaların yöneticilerinin kuruluşlarını ayakta tutabilmek ve kendi yönetici pozisyonlarını muhafaza etmek için rekabeti körüklediklerinden şikâyet etmekte, sendikalar arasında görülen rekabetin, yasadışı eylemleri artırdığını, işçi sendikalarının aşırı talepler ileri sürerek toplu görüşmeleri tıkdığını ileri sürmekteydi), işçi sendikalarının direnme gücünü zayıflatmak (MESS, merkezi pazarlıkların uyuşmazlıkla sonuçlanması halinde çok sayıda işçi ile greve gitmek mecburiyetinde kalacak işçi sendikasının mali açıdan oldukça zorlanarak tavizler vermeye elverişli hale geleceğini ileri sürmekteydi), ücrete dayalı rekabeti önlemek (belirtilen dönemde işyeri düzeyli sözleşmeler emeğin maliyetine dayalı bir rekabet doğurmakta, aynı nitelikteki farklı işyerlerinde farklı ücret ve çalışma koşullarını beraberinde getirmekte, aynı piyasada birbirleri ile rakip olan işverenler açısından ücreti bir rekabet konusu haline getirmekteydi) ve mevzuattaki açık sebebiyle iç içe geçen işyeri ve işkolu sözleşmelerinden kaynaklanan sorunları engellemek şeklinde özetlenebilmektedir (Yelek, 2020: 203-213).

24) Farklı dönemlerden örnekler için bakınız (Sönmezsoy ve Aslıyüce, 1991: 495; Birleşik Metal-İş. Değerli Kapsam Dışı Sınıf Kardeşlerimiz. http://www.birlesikmetal.org/basin/ba_2015/ba_2015-01-22_beyaz.docx. Son erişim tarihi, 20.01.2023).

Kaynakça

Ağan M (14.04.1980). Dostluk Başka Şeydir!.. MESS İşveren.

Akyiğit E (1993). İş Mücadelesi Aracı Olarak Grev Kıрма Primi ve Meşruluğu Sorunu. Çimento İşveren Dergisi, 7(6), 10-18.

Babaishak A ve Köklü M (1991). Metal İşkolunda Sendikal Birlik Sorunu ve Türk Metal'de Birlik. İstanbul: Ale Yayınları.

Bakır O ve Erdoğan D (2009). Türkiye'de Sendikalaşma ve Özel Sektörde Sendikal Örgütlenme. TÜRK-İŞ Dergisi, 88-95.

Barry M and Wilkinson A (2011). Reconceptualising Employer Associations Under Evolving Employment Relations: Countervailing Power Revisited. *Work, Employment and Society*, 25(1), 149-162.

Behrens M (2004). New Forms of Employers' Collective Interests Representation?. *Industrielle Beziehungen*, 11.Jg., Heft 1+2, 77-91.

Birleşik Metal-İş (2011). Çalışma Raporu 2007-2011. İstanbul: Ömür Matbaacılık.

Birleşik Metal-İş (2011). Çalışma Raporu 2007-2011. Y.y. Ömür Matbaacılık.

Can M (1994). Toplu İş Sözleşmesi Özerkliği Bağlamında Kapsam Dışı Personelin Niteliği. İstanbul: Sentez Basım/Yayın/Tanıtım.

Candoğan G (2015). Sendikasılaştırma Aracı Olarak Yetki Tespitine İtiraz Süreci İle Sendikal Hakların Kullanılmasının Engellenmesi Suçunun Uygulaması. *İş ve Hayat*, 1(1), 181-192.

Caniklioğlu N (1998). Grev Kırıcılığı. İçinde Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Centel T (2015). İşçiler Maalesef Bazı Çevrelerce Yanıltılmaktadır. MESS İşveren, 887.

Cumhuriyet Gazetesi.

Çelik A (2006). Yeni Sorun Alanları, Eğilimler ve Arayışlar: Sendikaların Yeni Dünyası. İçinde F Sazak (der), Türkiye'de Sendikal Kriz ve Sendikal Arayışlar, Ankara: Epos Yayınları, 17-74.

Çelik A (2015). The Wave of Strikes and Resistances of the Metal Workers of 2015 in Turkey. *Research Turkey*, 4(10), 21-37.

Demir F (2011). Grev Oylamasının Önemi ve Uygulaması. *Sicil*, 22, 121-137.

Demircioğlu M (1998). Grev Oylaması. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Dereli T (1998). Sendikasılaştırma. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

DİSK Dergisi.

Ekmekçi Ö (2015). Toplu İş Sözleşmesi Yürürlükte İken İş Bırakma Yasal Mıdır?. MESS İşveren, S. 887.

Ernam M (01.04.1977). Çalışma Barışı ve Direniş. MESS İşveren.

Esin P (1974). Türkiye'de İşveren Sendikacılığı. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:373.

Evrensel (07.08.2000). <https://www.evrensel.net/haber/122370/bms-90-sozlesmesini-baz-alacak>. 20.01.2023.

Gerek H N (2013). 6356 Sayılı Kanunun Grev ve Lokavt Konusunda Öngördüğü Değişiklikler. TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi, 24(6)/25(1-2), 1-14.

Gladstone A (1984). Employers Associations in Comparative Perspective: Functions and Activities. İçinde John P. Windmuller and Alan Gladstone (der), Employers Associations and Industrial Relations: A Comparative Study. Oxford: Clarendon Press, 24-43.

Gökmen M (09.05.1980). İslamiyette İşçi ve İşveren. MESS İşveren.

Güzel M Ş (1993). Grev. İstanbul: Sosyalist Yayınlar.

Hazır M ve Eroğlu B (T.y.). Yarım Asırlık Çınar: Türk Metal Sendikası Tarihi 50. Yıl. Ankara: Türk Metal Sendikası Yayını.

Hornung-Draus R (2002). Between e-economy, Euro and Enlargement. Where are Employer Organisations in Europe Heading?. Industrielle Beziehungen, 9(2), 209-221.

Hyman R (1989). Strikes. 4th Edition. London: Macmillan.

Kamhi J (2013). Gördüklerim Yaşadıklarım. 4. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Koçer RG (2007). Trade Unions at Whose Service?" Coercive Partnerships and Partnership in Coercion in Turkey's Metal Sector. Industrielle Beziehungen/The German Journal of Industrial Relations, 14(3), 245-269.

Koray M ve Çelik A (2007). Avrupa Birliği ve Türkiye'de Sosyal Diyalog. Ankara: Belediye-İş Yayınları AB'ye Sosyal Uyum Dizisi.

Korkut A (21.12.1990). MESS, MESS'liğini Yine Yapıyor. Sabah Gazetesi.

Kudatgobilik T (2017). Koç'ta Üç Nesil: Sanayi Barışına Adanmış Bir Hayat Hikâyesi, 3. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kutal M (1997). Küreselleşme Sürecinin Türk Sendikacılığı Üzerindeki Olası Etkileri. Kamu-İş Dergisi, 4(2), 251-268.

Kutal M (2012). Toplu İş Hukukunda Yeni Bir Düzenleme (31.01. 2012 Tarihli Kanun Tasarısı). Sicil, 25, 159-177.

Lök İ (1966). Türkiye'de İşveren Teşekkülleri. Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi. 0(17), 238-249.

Maden-İş Tarihi Çalışma Grubu (2017). Derinden Gelen Kökler: 2. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.

Makal A (2002). Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963. Ankara: İmge Kitabevi.

MESS (1999). Gelenek ve Gelecek, C. 1. İstanbul: MESS Yayın No: 315.

MESS (2010). Dünden Sonraki Gün. İstanbul: MESS Yayın No: 601,

MESS İşveren Gazetesi.

Habertürk (2020). MESS, Toplu İş Sözleşmesinde Uzlaşi Umudunu Koruyor. <https://www.haberturk.com/mess-toplu-is-sozlesmesinde-uzlasi-umudunu-koruyor-2554752-ekonomi>. 11.11.2023.

Milliyet Gazetesi.

Nichols T and Suğur N (2004). Global Management, Local Labour: Turkish Workers and Modern Industry. London: Palgrave Macmillan.

Oechslin J (1982). Employers' Organizations. İçinde R. Blanpain (der), Comparative Labour Law and Industrial Relations. Netherland: Springer Science+Business Media, 190-207.

Öztürk Ö (2009). Türkiye'de Sendikal Mücadele, Sermaye Birikimi, MESS ve Koç Holding. Praksis, 19, 337-361.

Özveri M (2006). Sendikal Hareket, Sorunlar, Arayışlar. İçinde F Sazak (der), Türkiye'de Sendikal Kriz ve Sendikal Arayışlar, Ankara: Epos Yayınları, 75-116.

Özveri M (2012). Sendikal Haklar: 6356 Sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu. İstanbul: Birleşik Metal-İş Yayınları.

Özveri M (2015). Gün, Grev Hakkına Sahip Çıkma Günüdür. <https://www.evrensel.net/yazi/73299/gun-grev-hakkina-sahip-cikma-gunudur>, Son erişim tarihi, 20.01.2023.

Özveri M (2016). Yasaklarla Şekillenmiş Endüstri İlişkileri Sistemi ve 2015 Metal İşçileri Direnişi. Çalışma ve Toplum, 46, 701-724.

Özveri M (2019). Beyaz Yaka Çalışanlar Sendikaya Üye Olabilir Mi Ki?. <https://www.evrensel.net/yazi/83182/beyaz-yaka-calisanlar-sendikaya-uye-olabilir-mi-ki>, 20.01.2023

Salomon M (1987). Industrial Relations: Theory and Practice. Bristol: Prentice Hall.

Saymen F H (1960). Türkiye'de Kollektif İş Mukavelesi. Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 0(9-10-11=, 46-54.

Schmitter P and Streeck W (1999). The Organizations of Business Interests: Studying the Associative Action of Business in Advanced Industrial Societies", Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung Discussion Paper 99/1.

Smith R S (2003). From Blackjacks To Briefcases: A History of Commercialized Strikebreaking and Unionbusting in the United States. Ohio: OHIO University Press.

Sönmezsoy R ve Erdoğan A (1991). En Büyük Grev. Y.y. Türk Metal Sendikası Yayını.

Sur M (2012). 6356 Sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu'nda Grev Hakkı. Sicil, 28, 163-171.

Sülker K (2004). Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler, 2. Basım, İstanbul: TÜSTAV Yayınları.

Şafak C (2007). MESS Grevleri (1977-1980). Çalışma ve Toplum, 13, 11-63.

- Şafak C (2012). Büyük Grev 1977. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Şafak C (2019). Maden-İş Tarihine Tanıklıklar-1. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Taşkent S (1987). Grev Hakkı ve Sorunları. Çalışma Hayatımızın Güncel Sorunları, İstanbul: Kent Basımevi.
- Taştan O (2015). Türk-Metal Üyesi İşçilerin 2015 Eylemleri: Metal Sektöründe Fabrika Rejimi Üzerine Mücadelelerin Tarihi Açısından Bir Değerlendirme. Mülkiye Dergisi, 39(3), 305-342.
- Tokol A (1998). "İşveren Sendikaları", Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, II. Cilt. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Tokol A ve Güler C (2017). İşçilerin Gözünden Bir Direniş Hikâyesi: 2015 Metal Direnişi. 17. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Kongresi. Ankara: Türk-İş Yayını.
- Traxler F (2008). Employer Organizations. İçinde P. Blyton vd. (der), Industrial Relations. London: Sage Publication.
- Tuna O (1965). Türk Sendikacılığının Başlıca Meseleleri ve Son Gelişmeler. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 24(3-4), 3-28.
- Tuna O (1967). İşveren Dernek ve Sendikaları. TİSK İşveren, 5(11), 5-6.
- Turan M (2019). Sendikal Hareketin Kamburu: Kapsam Dışı Personel. Türk Metal Dergisi, 226, 58-63.
- Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi C.2 (1998). MESS Grevleri 1990. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, C. 3 (1998). "TÜRK METAL". İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Ulucan D (2013). Kanuni Grev Kararı ve Sonuçları. Çalışma ve Toplum, 39, 275-288.
- Windmuller J P (1987). Employers Associations in Comparative Perspective: Organization, Structure, Administration. İçinde John P. Windmuller and Alan Gladstone (der), Employers Associations and Industrial Relations: A Comparative Study. Oxford: Clarendon Press, 1-23.
- Yeşilbağ M (2015). İdeolojik Mücadele Aracı Olarak Entelektüel Sermaye: MESS ve TİSK Örnekleri. İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi. 17(4), 43-62.
- Yıldırım E ve Uçkan B (2010). İşverenlerin Sendikasızlaştırma Modelleri ve Türkiye Örneği. Çalışma ve Toplum, 25, 163-184.
- Yorğun S (2013). Sosyal Politika Açısından 6356 Sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu. Çalışma ve Toplum, 39, 357-380.
- Yükselen İ H (1998a). MESS Grevleri. İçinde Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Yükselen İ H (1998b). Arçelik Grevi, 10. 08. 1964. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Kemer Sıkmanın Siyasal İktisadi Yazındaki Kökenlerine İlişkin Bir İnceleme

Ali Berçem Aşıcı, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset Bilimi

ORCID: 0000-0003-1584-4364

E-Posta: alibercem@hotmail.com

Özet

Kemer sıkarak krizden çıkılacağı ve ekonomik büyümenin sağlanacağı düşüncesi en temelde refah devletini hedef almaktadır. Bu bağlamda kemer sıkma kapitalizmle birlikte toplumsal sınıflardan bağımsız düşünülemez olup bir disiplin mekanizması işlevi görerek genellikle sermaye sınıfının lehine olan uygulamalar bütünü ifade etmektedir. Kemer sıkmanın tarihi toplumun disipline edilmesine, ahlakçı bir anlayışa ve 'biyopolitika'ya dayanmaktadır. ABD liberalizminde, 2008 krizi sonrasında her ne kadar bu düşünce alt üst olsa da birey kendi ekonomik kararlarının sonucundan kendi sorumluyken; Avrupa'da piyasa riski toplumsal bir sorumluluk olarak görülmektedir. Piyasanın kusurları devletlerin kusurlarıdır ve devletler de bunu topluma yansıtmalıdır. Toplumun erdemli her bir üyesi de yaratılan riskten payına düşeni ödemelidir. Bu bağlamda kemer sıkma günümüzde daha çok finansal kapitalist sistemin risklerini yönetilen toplumsal sınıflara yansıtan politikalar bütünü ifade etmektedir.

Önemli sosyal ve siyasal sonuçları olan kemer sıkma politikaları yakın zamanda ortaya çıkan bir siyasal düşünce olmadığı gibi düşünsel kökenlerinin filizlendiği uzak tarihinin incelenmesinin günümüz kemer sıkma rejimlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacağı düşünülmektedir. Bu yazıda antik dönemlerdeki anlamlarından yola çıkılarak kavramın siyasal iktisadi yazındaki kullanım alanları incelenmektedir. Kavramın günümüzdeki anlamını kazanması için belirli tarihsel koşulların gerçekleşmesi gerekmektedir. Önceleri daha çok bireylere yönelik bir yaşam biçimi nasihatleri şeklinde kullanıldığı görülen kavramın zamanla daha çok devlet maliyesine yönelik nasihatleri bünyesinde topladığı görülmektedir. Kapitalist sistemin nüvelerinin atıldığı doğal hukuk kuramcılarıyla birlikte kavramın günümüzdeki kuramsal dayanaklarına kavuştuğu gözlemlenmektedir. Makalede, kemer sıkma 'erdemleri' tarihinin analizinin ardından Jean-Jacques Rousseau'nun ve John Maynard Keynes'in siyasal iktisada dair tartışmalarında kemer sıkmanın eleştirel kökenleri yakalanmaya çalışılmaktadır.

Kemer sıkmanın farklı tarihsel dönemlerde ve ülkelerde neden tekrar tekrar gündeme getirildiği sorusu onun sadece devlet maliyesine ilişkin bir kavram olmadığına anlaşılmasını sağlamaktadır. Kemer sıkma toplumsal bir disiplin mekanizması olarak kullanılmaktadır. Rousseaucu anlamıyla kamusal çıkarın aleyhine olan kemer sıkma 20. yüzyıldan bugüne "despot" bir kamusal ekonomi anlayışını ifade etmektedir. Kavramın siyasal iktisadi yazındaki uzun tarihi süregelen kemer sıkma pratiklerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kemer Sıkma, Devlet, Toplum, Harcama, Krematistik.

A Research about the Origins of Austerity in Political Economic Literature

Abstract

The idea of overcoming a crisis and ensuring an economic growth by austerity mainly aims at a welfare state. In this context, austerity can not be considered independently without the social classes along with the capitalism; it also works as a disciplinary mechanism that generally refers to a set of practices in favor of the capital class. The history of austerity is about disciplining the society, ethical understanding and 'biopolitics'. In US liberalism, although this idea was turned upside down after 2008 crisis, an individual is responsible for his/her economic decisions, while in Europe market risk is seen as a social responsibility. The flaws of the market are the flaws of the states, and the states should reflect them to the society. Each virtuous member of the society should pay his/her share for the risk created. Accordingly, austerity today mostly means a set of policies that reflecting the risks of the financial capitalist system to the managed social classes.

Having serious social and political consequences, while austerity policies are not political ideas that have been emerged recently, they are considered to give a better understanding for the recent regimes to study the ideational origins of their distant history. In this article, based on their meanings from the ancient times, areas of usage in the political-economic literature of the concept is studied. In order to gain its current meaning, certain historical conditions must be fulfilled. Now it is seen that the concept, which was previously used more of a lifestyle advices for the individuals, has started to contain the advices for the state finance more in time. It is understood that the concept has reached its present theoretical bases by the natural law theorists who founded the cores of the capitalist system. After analyzing the history of austerity "virtues", the critical origins of the austerity has been attempted to grasp in Jean-Jacques Rousseau's and John Maynard Keynes' discussions on political economy.

The question of why austerity has been an issue repeatedly in different historical periods and countries enables us to understand that it is not only a concept related to state finance. Austerity is used as a social discipline mechanism. In a Rousseauian sense, austerity, that is against the public benefit, means a "despotic" public economy understanding since the 20th century. The long history of the concept in political economic literature provides a better understanding of ongoing austerity practices.

Keywords: Austerity, State, Society, Spending, Chrematistics.

Giriş

Kemer sıkma, kavramsal ve düşünsel kökeni Antik Yunan'a kadar giden, 20. yüzyılda Kuzey ve Güney Amerika'dan Orta Doğu'ya kadar farklı coğrafyalarda başvurulmuş olan ve 2008 krizinden günümüze, özellikle Güney Avrupa ülkelerinde, 'yönetim rejimi' olarak (Seymour, 2014), kullanılan bir politikadır. Bu politika kapsamında refah devleti harcamalarına dönük kesintiler artış göstermiş, en genel hâliyle kamusal harcamalar baskılanmıştır. Ancak, kemer sıkmanın sadece ekonomi bilimine ait bir kavram olarak düşünülmesi sosyal ve siyasal etkileri düşünüldüğünde eksik kalmaktadır. 2008 krizinin ardından Bretton Woods kuruluşlarının siyasal iktidarlar üzerindeki artan baskısıyla birlikte, Avrupa'da merkezdeki siyasal partilerin gücü sarsılmış, radikal sol ve sağ ülke meclislerinde sandalye sayılarını artırmıştır. Bir yönetim rejimi olarak okunabilecek kemer sıkma politikaları, gelir dağılımı adaletsizliğini derinleştirme yanı sıra eğitim ve sağlık alanları başta olmak üzere, temel kamusal hizmetleri özel sektöre devretme eğilimine de ivme kazandırmıştır. Başta işçi sınıfı olmak üzere emek gücüyle geçinen toplumsal kitlenin geçimi gittikçe zorlaşmış ve bu gelişmeler toplumsal muhalefet hareketlerini tetiklemiştir. Diğer yandan kemer sıkma uygulamalarıyla birlikte intihar oranları ve toplumsal şiddet oranlarında artış gözlenmiştir (Tragaki ve Lenos, 2017; Gavris, 2015; Blyth, 2017). Sosyal Darwinist bir nitelik dahi alabilen kemer sıkma argümanları,¹ Hugo Radice'in (2012: 58) tabiriyle "bir sınıf halini almış toplum"un kendi hayatlarından olmak pahasına 2008 krizinden sorumlu tutulmalarına sebep olmuştur.

Kemer sıkma politikalarının, Antonio Gramsci'nin kuramsal çalışmalarına atıfla, yönetici sınıflar tarafından krizlere karşı geliştirilen "organik çözüm"ler olduğu düşünülmektedir. 2008 krizinin ardından özellikle Avrupa ülkelerinde gündeme gelen kemer sıkma politikaları, hegemonyanın korunması adına siyasal iktidarların etrafında birleştikleri bir çözüm yolu olarak görülmektedir. Bu süreçte medya ve lobi faaliyetleri gibi kanallarla sürece yönelik toplumsal rızanın sağlanmaya çalışıldığı ve gerekli hallerde de baskı aygıtlarının kullanılmasından kaçınılmadığı görülmektedir.

2008 krizinin ardından gündeme gelen hegemonya bunalımı koşullarında kemer sıkmanın alternatifi olmadığı ve dolayısıyla da bu politikalara mecbur kalındığı düşüncesi, demagojik ve ahlaki vurgularla ideolojik egemenlik elde etmiştir. 2008 sonrası Avrupa'da krizin ana sebepleri kamu kesiminde aranmış, devlet maliyesi alanında çözüm en genel haliyle sosyal devlet harcamalarının kısılması üzerinden bulunmuştur. Bu dönemde, gelir ve servet vergisi başta olmak üzere, kamu gelirlerinin toplumsal gelir dağılımı adaletini sağlayacak bir yönde şekillenmediği görülmektedir. Kamu borç oranlarının azaltılması ve denk bütçe

hedefleri doğrultusunda; kamu kesiminde işten çıkarmalar, yeni istihdamın azaltılması, emekçilerin kazanımlarının başta maaşlar ve emeklilik hakları olmak üzere türlü şekillerde törpülenmesi söz konusu olmuştur. Emekçiler aleyhindeki bu gelişmeler ışığında, kamu kesiminin, sermaye sınıfının çıkarları doğrultusunda küçültüldüğü ve özelleştirmelere daha fazla zemin hazırlandığı görülmektedir. Devletin piyasa karşısında küçültülmesi hedefi beraberinde yönetilen sınıfların da kamusal taleplerden uzaklaşmalarını ve gelir düzeylerinin elverdiği ölçüde piyasanın hizmet sunumlarından yararlanabilmelerine neden olmuştur.

2008 Krizi sonrasındaki bu gelişmeler, Rousseaucu anlamda yurttaşlık bilincini ve siyasal katılımı olumsuz etkilemiştir. Güney Avrupa ülkelerinde artan kamu kesimi borç oranları, borç veren Küresel Kuzey ülkelerinin borçlarını geri ödenemeyeceği korkusu yaratmıştır. Bu durum da ulusüstü kurumlar aracılığıyla, borçlu ülkelerin devlet maliyelerine müdahaleleri beraberinde getirmiştir. Wolfgang Streeck'in "kurucu halk" olarak *Staatsvolk* ve "piyasa halkı" olarak *Marktvolk* ikiliği temelindeki 2008 krizi ve sonrası borç devletini modellemesi (Streeck, 2016: 115), piyasa sisteminin siyasal iktidarlar tarafından kutsandığını, devletin kapitalist piyasayı kurtarmakla sınırlandığı bir döneme geçildiğini ve yurttaşların da demokratik taleplerinin sığlaştığını göstermektedir. Devletin yerini giderek özel sektörün doldurduğu bir toplumsal formasyonda, *Staatsvolk*'a içkin siyasal seçimlere katılım azalmakta, yurttaşlık ve kamuoyu değerini yitirmekte, muhalefet hareketleri gereksiz görülmeye başlanmakta ve herhangi bir sosyal ve siyasal dönüşümden ümit kesilmektedir. Görülmektedir ki kemer sıkma sadece mali disiplin aracı değildir, aynı zamanda hegemonyanın korunmasına dönük geliştirilmiş, sosyal ve siyasal alanları da ele geçiren bir "organik çözüm" metodudur.

2008 öncesinde siyasal iktidarlar finans piyasalarının olağandışı büyümesine izin vermiş, bu yönde de kuralsızlaştırılmış olan özel sektöre yönelik olarak var olan 'denetim mekanizmaları'nı önemli ölçüde kullanmamıştır. Dolayısıyla dizginsiz büyüyen finans piyasalarının 2008 kriziyle birlikte kurtarılmak zorunda kalındığı aksi halde küresel bir çöküş yaşanacağı düşüncesi ana akım tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Sonuç olarak, finans sektörü 2008 yılının peşi sıra çöküşler yaşamış ve küreselleşen bu krizlerin faturası kamu sektörüne ve dolayısıyla da geniş toplumsal kesimlere yansıtılmıştır. Kamu borç oranlarının artışının sonucunda, borç çevrimi için ulusüstü finans piyasalarına duyulan ihtiyaç nedeniyle, siyasal iktidarların *Marktvolk*'a olan bağımlılığı daha da artmıştır. Son tahlilde, finansal piyasaların ihtiyaçları yönetilen toplumsal sınıflara baskın gelmekte ve devlet maliyesi, kemer sıkma programları ve buna

eşlik eden özelleştirmeler temelinde sermaye sınıfı lehine yönlendirilmektedir. Ana akım düşüncede krizin sebebi olarak kamu kesimi görülmüştür. Kamu kesimi istihdamının, sosyal harcamalarının ve kamusal malların aşırı bir mali kaynak tüketimine sebep olduğu savunulmakta ve toplumsal taleplerin yerine getirilmesi için de kamu kesiminin giderek artan bir borçlanma gereğinin ortaya çıktığının altı çizilmektedir.

Kemer sıkma politikaları sadece kamu kesiminin harcamalarını azaltması veya tasarruf etmesini ifade etmemektedir. Kemer sıkmanın ekonomi üzerinden okunması onun dar anlamını ifade etmektedir. 2008 krizi sonrasında, Birleşik Krallık koalisyon hükümetinin lideri David Cameron'un bir konuşmasına atfen, 'kemer sıkma çağı' kavramsallaştırması yeni tarihsel formasyonun kemer sıkmaya dayalı olacağını göstermektedir. Bob Jessop'un (2016: 416) vurguladığı üzere, geniş anlamıyla kemer sıkma politikaları sadece ekonomik krize değil, aynı zamanda siyasal ve ideolojik krizlere de bir yanıt girişimini ifade etmektedir. Dolayısıyla geniş anlamıyla kemer sıkma, yöneten sınıfların hegemonya krizine karşı geliştirdiği ve tarihsel bloğun yeniden kurulması adına uygulanan bir 'yönetim rejimi'ne karşılık gelmektedir.

Neoliberalizmle birlikte güçlenen emekçiler aleyhindeki rejimin bir devamı niteliğindeki uygulamalar bütününe ifade eden kemer sıkma politikalarının siyasal iktisadi yazındaki kökenleri kapitalizmin çok daha öncesine dayanmakta ve günümüzdeki kullanımı antikitedeki anlamlarını dahi bünyesinde barındırmaktadır. Antik Yunan ve Hint coğrafyalarında erdemli oluşun orta halli ve ihtiyatlı bir hayat üzerinden sağlanabileceği savunulmuştur. Antikitede hem bireylere hem de maliye yönetimine salık verilen kemer sıkma, daha sonraları daha çok devlet maliyesi ve toplumsal disiplin mekanizması olarak işlev kazanmıştır. Jean Bodin'le birlikte devletin israftan kaçınması, harcamalarını kamu yararını gözeterek yapması ve nüfusun yönetilmesi önem kazanmıştır. Alman kameralistleri de başta mali disiplin olmak üzere toplumsal düzenin sağlayıcıları olarak görev yürütmüşlerdir. Doğal hukuk kuramcılarıyla birlikte erken dönem kapitalist düzenin kuramsal dayanakları ortaya çıkmıştır. Kendi çıkarına göre hareket eden ve rasyonel birey anlayışı temelinde özel mülkiyet ve sınırlı devlet nosyonlarının çerçevesi bu dönemde çizilmiştir. Ardından Adam Smith'in siyasal iktisada dair düşüncelerinde, kemer sıkmanın iktisadi ve ahlaki temellerine kavuşulmakta, toplumsal düzeyde üretken bir tasarruf politikası temelinde bireylerin de ihtiyatlı harcama yapmaları erdemli bir yaşamın sırrı olarak sunulmaktadır. Jean-Jacques Rousseau'yla birlikte hem kemer sıkmaya yönelik eleştirel bir yaklaşıma ulaşılırken hem de günümüz kemer sıkma rejimlerinin eleştirisinde kullanılacak kavram setleri ortaya çıkmaktadır.

Rousseau'nun siyaset ve iktisat ikiliği üzerinden yürüttüğü tartışmaların ardından kemer sıkma karşıtı iktisadi öneriler temelinde John Maynard Keynes'in düşüncelerinden yararlanılmaktadır.

Bu çerçevede çalışma, kavramın uzun bir tarihinin olması da dikkate alınarak, Mark Blyth (2017) tarafından "kemer sıkmanın entelektüel tarihi" olarak belirlenen 1692-1942 döneminin birinci kısmının sonu olan 1942 yılıyla sınırlandırılacaktır. Bu bağlamda çalışmayla hedeflenen 20. yüzyıldan bugüne kemer sıkmanın "gerçek tarihi"nin siyasal iktisadi yazındaki kökenlerinin ortaya çıkarılmasıdır.

Antik Çağ

Kemer sıkmanın Antik Çağ siyasal düşüncesine kadar götürülebilen bir kavramsal geçmişi olmasına rağmen günümüz siyasal iktisadi yazındaki anlamını kazanması için belirli tarihsel koşulların olgunlaşması gerekmiştir. Kavram, kelimenin bilindik anlamıyla vücudun olduğundan daha ince bir forma sahip olması gerekliliğine işaret etmektedir. Bu durum antikitedeki yoğun siyasal ve mitolojik düşünüm ortamıyla uyumludur. Dönemin düşünürleri; düşünce ve eylem, dünyevi yaşam ve ötesi vb. ikilikler bağlamında genel olarak ruh ve beden arasında denge gözetilmesini önermişlerdir. Bu konuda, Sokrates ve Antik Çağ Hint keşifleri gibi düşüncenin ve düşüncede yoğunlaşmanın ön plana çıkıp dış görünüşün ve maddiyatın arka planda olması gerektiğini düşünen Aristoteles gibi, düşünce ve beden ikiliğinde ölçülü olmanın veya bir denge hâlinin olması gerektiğini savunanlara kadar farklı yaklaşımlar bulunmaktadır.

Kemer sıkma (*austerity*) kavramı Eski Yunanca *austērôtēs* kelimesinden türetilmiştir. Eski Yunancada acı ve sert anlamlarının yanı sıra şarap yapımında kullanılan meyveler için de kullanılmıştır. Ayrıca, dönemin önde gelen siyasal düşünürlerinden Aristoteles'in de doğrudan bu kavramı kullanmasa bile siyasal yaşam üzerine önerilerinde *austerity* kavramına yakınlaşıyor olduğu söylenebilir (Szalai, 2015). *Austerity* kelimesi, İngilizce *austere* kökünden türetilmiştir. *Austere* sade, sert, ciddi, ağırbaşlı, haşin, yasaklayıcı, hoşgörüsüz, süssüz gibi anlamlara gelmektedir.

Aristoteles doğrudan kemer sıkma kavramını kullanmasa da siyasal yaşama ilişkin kemer sıkma ve mali disiplinle ilişkilendirilebilecek önerilerde bulunmaktadır. Düşünür, *Politika*'da (Aristoteles, 1975: 19-23), para kazanmayı ve servet artırmayı zorunlu olan ve olmayan biçimleriyle ele alır. Yapıtının krematistiği (*chrematistike*) ele aldığı kısmında, servet artırma arzusunun sınırsız olması üzerinden, bazı insanların iyi yaşamı, mal ve mülkten ziyade doğrudan para

olarak servetlerini artırma üzerine kurduklarını ifade eder, bu zorunlu olmayan krematistiktir; öte yandan, yönetime ilişkin zorunlu servet yaratma biçimi söz konusudur. Yönetim kademelerinde çalışanlar için servet yaratma bilgisi gerekmektedir. Aristoteles devlet görevlilerinin maliyeye ilişkin genel bilgilere sahip olmasını önermektedir.

Aristoteles, siyasal yaşam üzerine olan düşüncelerinin temeline ölçülü, dengeli ve sonuç olarak “ortanın” esas alındığı sistemi yerleştirmektedir. Bu bağlamda “siyasal bir hayvan” olarak gördüğü insanın kanaatkâr bir hayat sürmesini erdemliliğin temel koşulu olarak görmektedir. Erdemli oluş da hayat boyu bilmek veya haz almaktan ziyade ölçülü olmakla ilgilidir. Bu çerçevede düşünür, bireyin harcama yaparken “erdemli” olmasını önerir (1975: 42). Yani Aristoteles ne gereğinden fazla ne de gereğinden az harcama yapılmasını öğütlemektedir. Siyasal yaşam üzerine olan düşüncelerine dayanak oluşturan orta hâllilik veya ılımlılık, harcama konusunda da kendisini gösterir. Bu düşünceden çıkan temel bir sonuç, bireylerin gereğinden fazla harcama yapmamaları gerektiği ve birikimlerini artırmaları gerektiğidir. Yani tasarrufun sosyal ve siyasal olarak önemli görülmesi Antik Yunan’a kadar eskiye giden bir düşüncedir.

Epikuros’ta her haz (*hedone*) iyi ve her acı (*pathe*) kötüdür (Ağaoğulları, 2015: 156). Burada bahsedilen acısızlık anlamındaki hazzın beden sağlığı ve ruhsal dinginliğe tekabül ettiği görülmektedir. Aşırılıklardan ve gereksiz arzulardan kaçınılması salık verilmektedir. Arzunun ise 3 ayrı biçimi vardır (2015: 157). Bunlardan ilki, yaşamak için beslenilmesi gerektiği üzere, doğal ve zorunlu olandır. İkincisi, fazladan beslenilmesinde olduğu üzere, doğal ama zorunlu olmayandır. Üçüncüsü ise zenginlik, şan ve şöhrat hırsı gibi sürekli kaygı yaratan arzular, gereksiz olan ve bireye mutsuzluk veren ne doğal ne de zorunlu olan arzudur. Epikurosu ahlak felsefesinde, kamusal hayattan uzaklaşarak dingin, bilge ve mutlu bir hayat yaşanabileceği savunulmaktadır (Uslu, 2021: 162). Epikurosu düşüncede haz konusunda aşırılıklardan kaçınılması savunulur. Stoacılıkta ise Aristoteles’teki ‘orta yol’ ve ölçülü bir hayat düşüncesine paralel bir ilkesellik öne çıkmaktadır. Stoacılığın “birincil erdemleri” arasında adalet ve ölçülü bir yaşam yer almaktadır (Ağaoğulları, 2015: 162-163). Bu bağlamda ölçülü bir hayat sürülmesi erdemlilik, tersi ise akıl dışı bir kötülük olarak “kusur”dur. Son tahlilde, birey tutkularını kontrol altında tutmalı, yazgısına ve bu bağlamda tanrı yasına boyun eğmelidir. Erdemliliğin sade bir yaşam sürülmesi üzerinden kavranması ve bu bağlamda lüks ve aşırılıkların eleştirisi Hindistan ve Klasik Çin düşüncesinde de kendisine yer bulmaktadır.

Asya kıtasında kemer sıkmanın izi sürüldüğünde, MÖ 200-MS 200 arasında

yazıldığı düşünölen Manu Kanunları'na kadar gitmek gerekmektedir. Bu kanunname o dönem ve sonrasındaki Hint yönetim anlayışında etkili olmuştur. Kanunnamede iktidar ilişkilerine, devlet maliyesine ve toplumsal konulara ilişkin tarihsel gelişmelerin temelini oluşturacak maddeler bulunmaktadır. Kanunnamenin 8. Kısımında toplumsal sorunlarla ilgili verilecek cezalara, toplumsal ilişkilerde uyulacak kurallara ve vergi toplama yöntemlerine yönelik hükümler yer almaktadır. Kanunnamede verginin günümüze kadar gelen bir tanımına da yer verilir: Liberal güvenlik anlayışının kökenlerini oluşturacak bir şekilde, verginin kralın tebaasını koruması karşılığında aldığı ücret olduğu kaydedilir (Manu, 1886: 10. Kısım, 119 ve 120. madde). Kanunnamede devlet maliyesine ilişkin tek konu vergi ve cezalar değildir, bunların yanı sıra kemer sıkma ile ilişkin maddeler de yer almaktadır. Kemer sıkmanın bilge insanlarca yaşanan iyi bir hayatın temel unsuru olduğu belirtilmektedir (1886: 1. Kısım, 110. madde). 2. Kısımda ise kemer sıkma pratiğinin 'en iyi yolları' itaat, çileye dayanıklı olmak ve sadelik olarak sıralanmaktadır. 12. Kısım kemer sıkma ile ilgili birden fazla madde içermektedir: Günahlardan arınmanın bir yolu (228. madde), tanrıların ve insanların mutluluğunun "formülü" (235. madde), toplumsal yönden saygın makamlara gelmenin ve sağlıklı ve eğitilmiş bir insan olmanın aracı (238. madde) öne çıkan maddelerdir. Bu metinde kemer sıkmanın mali disiplin, sadelik, çile çekme, tutumlu olma, perhiz yapma, disiplinli olma gibi anlamlara gelecek şekilde kullanıldığı görölmektedir.

15. Yüzyıldan 17. Yüzyıla Kemer Sıkma ile İlişkin Gelişmeler

Antik Çağ sonrasında kemer sıkmanın izlerinin en belirgin biçimde sürölebileceği yer 15. yüzyıl İtalya'sıdır. Bu bağlamda Fadıl Hakkı Sur'un (1949: 252-253) maliye disiplininin kökenlerine odaklandığı çalışmasında, mali disipline ve kemer sıkma ile tarihsel kırılma anlarına ilişkin gelişmelere de yer verilmektedir. İtalya'da hem somut hem de düşünsel anlamda mali gelişmelerin yaşandığı 15. yüzyılda, Napolili devlet görevlisi Diomede Carafa'nın siyaset ve devlet maliyesi üzerine tavsiyeleri arasında, devlet harcamalarının belirli sınıflara ayrıldığı ve bu bağlamda devletin tutumlu olması önerisi yer almaktadır. Bu dönemde, mali disipline yönelik adımlar atılmasının temelinde kralın gelirleri toplarken tebaasını zora sokmaması gerekliliği yatmaktadır.

16. yüzyılla birlikte büyük devlet yapılarının ortaya çıkması sonucunda, daha büyük harcama kalemlerinin doğması gibi sebeplerden ötürü devlet maliyesinde gelişmeler yaşanmıştır. Jean Bodin, *Devletin Altı Kitabı'nın* (Six Books of the Commonwealth) 6. Kitabında, mali disipline ilişkin düşüncelerini sunmaktadır (Bodin, 1955). Bodin (1955, 6. Kitap, Bölüm 1), öncelikle nüfusun bireyler temelinde 'tanınmasının' önemli olduğunu vurgular. Nüfusun

'bilinmesiyle' birlikte toplumsal iş kollarında ve toplumsal sorumluluklarda vb. nasıl görevlendirmelere tabi olacaklarını belirtir ve buradan da bireylerin mal bildirimlerinin nüfus sayımı gibi toplum açısından önemli olduğunu belirtir. Düşünür, Bölüm 2'de devletin gelir kaynaklarının neler olduğuna ve vergilendirme konusuna odaklanır. Kamu gelirlerini ele aldıktan sonra devletin harcamalar konusunda dikkatli olması gerektiğini belirtir (1955: 197). Devletin yapacağı harcamalarda kamusal yararın gözetilmesi ve harcamanın gerçekten gerekli olup olmadığının değerlendirilmesi beklenmektedir. Bu noktada Bodin'in hükümdara, örneğin yıllık hesaplamalar yaparak, devlet maliyesini disiplin altına almasını, bunun yanı sıra israftan ve popüler harcamalardan uzak durmasını tavsiye ettiği görülmektedir.

Bodin'in nüfusun 'bilinmesi' ve mali disiplin gibi düşünceleri toplumsal düzenin sağlanması adına öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, özellikle Almanca dilinin baskın olarak kullanıldığı ülkelerde hayat bulan kameral bilimler (*kameral wissenschaften*) de yönetim, sosyoloji ve devlet maliyesi alanlarında toplumsal düzeni sağlamayı hedeflemektedirler. Kameral döneme ait kuramsal ve somut gelişmeler kemer sıkma kavramının hem etimolojik kökenini hem de tarihini aydınlatması bakımından önemlidir.

Günümüz kapitalist tarihsel bloğunun politika tercihlerine ışık tutan kameralizm, düzenleme ve disiplini hayatın her alanına uygulamayı hedeflemektedir. 16. yüzyıl itibarıyla üniversitelerde kürsüleri kurulan kameral bilimler çerçevesinde asıl amaç hükümdarın hazinesinin belirli kurallar çerçevesinde idare edilmesidir. Kameral geleneğin özellikle devlet maliyesine ilişkin olan ilk dönemleri, günümüzdeki mali disiplin ve kemer sıkma politikalarının anlaşılması için tarihsel önemdedir. Sur (1949: 257) ve Gürkan (2007: 221, 227) tarafından belirtildiği üzere, Almanya 17. yüzyılda mali zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Bunun esas sebebi 1618-1648 yılları arasında süren Otuz Yıl Savaşları'dır. Almanya bu savaşlardan en büyük yenilgiyle ayrılan devlet olmuştur. Bu yenilginin sonucunda Alman devlet maliyesinde daralmalar yaşanmıştır ve tam da bu dönemde kameralistler devletin ihtiyacı olan mali düzen başta olmak üzere, devletin egemenlik alanında düzeni sağlama görevine soyunmuşlardır. Bu bağlamda kameralistlerin 'düzenin sağlayıcısı/bekçisi' oldukları ifade edilebilir.

Kameralistler, Bodin tarafından da önemsendiğini gördüğümüz, nüfusun düzenlenmesi veya idaresi ile de ilgilenmek zorunda kalmışlardır. Bu kapsamda devlet gelir ve giderlerinin etkin ve ihtiyatlı kullanılmasından, nüfusun üretimde bulunabilmesi için gerekli ihtiyaçların düzenli olarak karşılanmasına kadar farklı yönetim konularıyla ilgilenmeleri gerekmiştir. Bu gelişmelerin en büyük

sebebi, yaşanan savaşın sonucunda halkın geçim zorluğu çekmesi ve devletin savaş sonrası dönemde toplumsal birliği yeniden sağlamak zorunda olmasıdır. Bu zorunluluklar karşısında kameralistler, başta devlet maliyesi düzenlemeleri olmak üzere tüm toplumsal konular üzerine çalışmalar yürütmüşlerdir.

Alman kameral geleneğinin kemer sıkmanın bir nevi kuramsal dayanak noktası olduğu görülmektedir. Kameralizm savaş sonrası dönemde, toplum açısından ivedi çözüm gerektiren mali sıkıntılarla baş edilmesine ve tüm toplumun ihtiyaçlarını görecekt etkin ve verimli bir üretim düzeninin sağlanmasına yönelik çalışmalar ve eylemler bütünlüğü oluşturmuştur. Alman kameralist geleneği, mali disiplini köşe taşı olarak benimsemiş ve yönetim anlayışlarını da kuramda ve pratikte bunun üzerine kurmuşlardır.

Toplum Sözleşmesi Kuramından Klasik İktisada Kemer Sıkma

Kameral gelenekte ve daha da gerisinde Aristoteles'in siyasal düşüncelerinde öne çıkan toplumsal ve siyasal olanın önemli görülmesi ve Aristoteles'te temelleri atılan krematistiğin sınırları doğal hukuk kuramcılarıyla birlikte sorgulanmaya başlanmaktadır. Kemer sıkma argümanı, liberal iktisadın devlet ve egemenin borcunun önemli sorunlar yarattığı tezinden ilham almaktadır ve bu bağlamda, kapitalist sistemin erken dönem düşüncelerini ortaya koyan doğal hukuk kuramcıları (toplum sözleşmecileri) Thomas Hobbes ve John Locke'un eserleri kemer sıkmanın düşünsel kökenlerini teşkil etmektedir. Mark Blyth (2017: 103), kemer sıkmanın kuramsal başlangıç noktasını doğal hukuk kuramcılarına dayandırmaktadır. Oysa doğal hukuk kuramcılarını başlangıç noktası olarak almak kemer sıkmanın tam olarak anlaşılmasını engellemektedir. Bu kuramcıların çalışmalarında yararlandıkları ve eleştirdikleri *polisten* sonraki düşünsel ve pratik katkılar göz ardı edilmektedir. Doğal hukuk kuramcıları, çıkar sahibi ve rasyonel birey anlayışı temelinde özel mülkiyet ve sınırlı devlet nosyonlarının çerçevesini çizmişlerdir. Blyth (2017), kemer sıkma söylemini John Locke'un özel mülkiyet teorisi ve minimalist devlet teorisine, David Hume'un para ve tüccarların erdemi hakkındaki fikirlerine ve Adam Smith'in ekonomik büyüme ve vergiler hakkındaki teorilerine dayanarak geniş bir kuramsal çerçevede ele almaktadır. Yazar, "Bu üç öncü liberalin kemer sıkma düşüncesiyle ilişkisi, liberal düşüncede devlet sorununa benim 'onunla yaşayamam, onsuz yaşayamam, bedelini ödemek istemem' adını verdiğim bakış açısı eğiliminde olmalarından kaynaklanır" der ve bu sözün kemer sıkmayı oluşturan ikilem olduğunu ileri sürer (Blyth, 2013: 100, 105).

Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni, Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme* adlı yapıtında siyasal iktidarın başlıca görevleri

arasında özel mülkiyetin korunmasını sayar ve özel mülkiyet kapsamında ücretli emeğe de yer verir (Locke, 2012: 8, 11). Düşünürce göre, özel mülkiyet kapsamında birey bir başka bireyin emek gücünü mülkiyeti altına alabilir (2012: 25). Locke'un düşüncesinden şu sonuca varılabilir: Emek gücüyle geçinen birinin emek gücü, ürettikleri ve kendi fiziki varlığı özel mülkiyet kapsamındadır ve 'sahibinin' varlığında vücut bulmaktadır.

Locke'un siyasal kuramında özel mülkiyet, yaşam hakkı ve kişi hak ve özgürlükleri siyasal iktidarlar tarafından müdahale edilemez alanlar olarak belirlenmiştir. Özel mülkiyet tüm toplumsal düzenin kökeni olarak görülmektedir. Düşünürün çalışmasında özel mülkiyet paranın devreye girmesiyle farklı bir anlam kazanmaktadır. Aristoteles'in krematistik kavramsallaştırmasının bir devamı niteliğinde olduğu ileri sürülebilecek Locke'un düşünce sisteminde bir biçimde servetin ve mülk edinmenin sınırları ortaya koyulmaktadır. En temelde, kişinin emeğinin olduğu şey mülkiyetine dâhil olabilir. Bunun yanı sıra doğada başkalarının da ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri adına geriye yeterli düzeyde nesne bırakmalı ve birey ihtiyaç duyduğu miktardan fazlasını da edinmemelidir. Locke'ta bu sınırlar paranın tedavüle girmesiyle son bulmaktadır. Birey hem kendisinin hem de kendi egemenliği altında çalışan kişinin emeğini kendi mülkü sayabilir. Böylelikle de Locke, özel mülkiyetin ve erken dönem kapitalizmin kuramsal dayanaklarını oluşturur; çünkü, artık bireyler ne ihtiyaçları kadar tüketmek ne de bir malın bozulma ihtimalini düşünmek zorundadır. Bu noktada para, bahse konu kuralları gereksiz kılmaktadır, dolayısıyla da toplumda bireysel servetin sınırsız bir şekilde artırılması arzusunun önünde hiçbir engel kalmamaktadır.

Görülmektedir ki Locke tarafından en temelde burjuvazinin maddi haklarının korunması hedeflenmekte ve bunun kuramsal dayanakları oluşturulmaktadır. Siyasal iktidarın başlıca sorumluluğu özel mülkiyetin korunmasıdır. Hatta siyasal iktidarın var oluş sebebi özel mülkiyetin korunmasıdır. Bu bağlamda Locke'un siyasal iktidarın yetki alanlarına bir sınırlandırma getirdiği görülmektedir. Bireyler çıkarlarının bilincinde olan rasyonel varlıklardır ve dolayısıyla siyasal iktidarın görevi de bireylerin yukarıda sayılan hak ve özgürlüklerinin güvencesi olmaktan ibarettir. Doğal hukuk kuramcılarının, erken dönem kapitalist düzenin kuramsal dayanaklarını oluşturdukları görülmektedir. Bu doğrultuda bireyin, siyasal iktidarlar tarafından dokunulamaz haklara (negatif haklar) sahip kılınması ve devlete göre birincil kılınması söz konusudur. Aristoteles'teki *polis* temelli bir siyasal düşünce ve yaşamın yerini piyasa merkezli bir hayatın kökeni olarak bireyci bir düşünce ve yaşam biçimi almaktadır. Locke'un ekonomi politik düşüncesinde doğa durumundan devletli topluma geçişle birlikte, Aristoteles'e

atıfla, krematistiğin sınırlarının yıkıldığı ileri sürülebilir. Bu çerçevede, servet birikiminin sınırlanmasını sağlayan toplumsal yapının değişmesiyle kapitalist toplumsal düzenin de temelleri atılmış olur.

İskoç Aydınlanmasının önemli temsilcilerinden David Hume, Locke'un düşünce dünyasından beslenmektedir. Hume'a göre "sürekli olarak mal biriktirme ve sahip olma açgözlülüğü" çok güçlü ve kontrol altına alınması gereken bir tutkudur (Sarfati, 2010: 207). Hume, mal ve mülk biriktirme arzusunun tatmin edilmesinin yolunun dizginlenmekten geçtiğini belirtir (Hirschman, 2008: 44, 68). Hume, *Of Money* adlı makalesinde parayı, emeğin ve emtiaların temsilinden başka bir şey olmadığı düşüncesinden yola çıkarak bir araç olarak görür (Hume, 1752a). Düşünür, bir toplumun ticaretle zenginleşebileceğini, dolayısıyla bir toplumda kamu kesiminden daha çok tüccarların korunması gerektiğini belirtir (1777: 8). Locke'un siyasal iktidarın yetki alanını kısıtlamaya yönelik önerileri Hume tarafından da sürdürülmektedir. Hume'a göre, devletlerin büyüme arzuları sınırlandırılmalıdır ve hükümdarlar tutumlu olmalıdırlar (1777: 9). Düşünür, "İskoç cimriliği" olarak da tabir edilen ve Adam Smith tarafından da sürdürülecek olan kemer sıkmanın klasik düşüncede kökenlerini ortaya konulmaktadır. Bir toplumda tüccarların çalışma ve tasarruf etme şevkini artıran başlıca toplumsal sınıf olduğu savunulmaktadır. Devlet ise "gerekli bir kötülük" olarak sınırsız bir harcama ve borçlanma yetkisine sahip olmamalıdır. Düşünürün *Of Public Credit*'te (1752b) anlattığı üzere, siyasal iktidarların vergi salınması gibi doğrudan halka dayandırılmadan yapılan borçlanması yabancıların ellerinde biriken tahvillerde artışa sebep olacak ve bu durum eninde sonunda bir toplumun aciz ve sefil kalmasına yol açacaktır.²

Hume'un ticarete olan övgüleri temelinde tüccar sınıfının toplumda yüceltilmesi Montesquieu tarafından da sürdürülmektedir. Montesquieu'nun kuramsal çalışmalarında kemer sıkmanın düşünsel kökenlerinin yanı sıra doğal hukuk kuramcılarında nüvelerini bulan burjuva düşüncelerin de sürdürüldüğü görülmektedir. Düşünür, *Kanunların Ruhunu Üzerine* adlı yapıtında (Montesquieu, 2015: 5. Kitap, Konu 6; 7. Kitap, Konu 1, 2 ve 5), lüksü tümüyle reddetmese de azla yetinme üzerine kurulu bir düşünce sistemi olduğu görülmektedir. Azla yetinmeme hâlinde "asıl kötülük" ortaya çıkar ve toplum için olumlu gördüğü ticaret ve demokrasinin yaratmış olduğu toplumsal düzen de bozulmaya yüz tutar hatta yok olur. Lüks ise bireyin maddi ihtiyaçları temelinde hesaplanabilir bir şey olarak ihtiyaç duyulanın fazlası olarak kademe kademe ortaya çıkar. Lüksün, rehavetten kaynaklandığı ve toplumsal servetin adaletsiz dağılımıyla da doğrudan ilişkili olduğu kabul edilir (2015: 7. Kitap, Konu 1). Bir toplumda lükse olan talep ne kadar artarsa o toplumda bireysel çıkarlar, toplumsal çıkarlar ve

kanunlardan o denli önemli hâle gelir, bu da toplumsal düzeni bozar (2015: 7. Kitap, Konu 2). Çin örneği üzerinden lüksün “özel nedenlerle bazı ülkelerde” olmaması gerektiği düşüncesini savunan Montesquieu, doğurganlığın fazla olduğu ülkelerde -ki düşünürü göre ülkenin coğrafi konumu bunu etkiler- lüksten uzak durulması gerekmektedir. Çin gibi görece kalabalık bir nüfusa sahip olan ülkelerde, tasarruf ve çalışkanlık faydalı, lüks ise zararlı görülmektedir. Bahse konu lüks ise sadece tüketimle ilgili değil, sanatsal etkinliklerle de yakından ilişkilidir.

Montesquieu'nün (2015), Aristoteles'in ölçülü bir hayat savunusunu ve krematistik hakkındaki düşüncelerini sürdürmüş olduğu da ileri sürülebilir. Düşünür, servet artışının “orta halli bir düzey”in üzerine çıkmamasını savunur; aksi hâlde, toplumsal çalışma düzeni bozulur. Miras konusunda dahi zengin bir kişinin çocuğunun rahat yaşamasını doğru bulmaz ve kişiye ne kadar servet kalırsa kalsın lüksten uzak bir hayat sürüp çalışmak zorunda kalması gerektiğini belirtir. Düşünür, bir cumhuriyette toplumun ticaretle uğraşmasını destekler ve ticaretin de bir toplumu zenginleştirip geliştireceğini ileri sürer. Bu konuda Antik Yunanistan'dan bir örnek verir: Lakedemonya'nın askerliğe dayalı toplumsal yapısına karşılık Atina ticaret merkezli bir toplumsal yapıya sahiptir ve bu yapısal koşullarda, Atina'nın çalışkan, Lakedemonya'nın ise tembel bir toplum olduğu savını ortaya atar. Dolayısıyla, Hume'un da vurguladığı gibi, ticaretin bir toplumu çalışmaya sevk edip hem zenginleştirdiğini hem de gelişmeye açık bir hale getirdiğini ileri sürer. Ticaret yapılması, bireyleri çalışmaya sevk ederek, toplumsal barışı sağlayacaktır, hatta devletlerarası ticaret farklı toplumlar arasında ilişkileri artırıp hem devletleri hem de toplumları, yerel ve küresel ölçekte barış içerisinde bir yaşama kavuşturacaktır. Montesquieu'nün çalışma ve azla yetinme savları temelindeki servet artırmanın toplumsal düzene zarar getirmemesi üzerine kurulu olan düşünceleri, siyasal iktidar üzerine düşüncelerinde yerini tam anlamıyla kapitalist bireyci bir savunuya bırakmaktadır. Düşünür (2015: 26. Kitap, Konu 15), özel mülkiyetin ve bireylerin öz çıkarlarının toplumsal açıdan korunması ve siyasal iktidarın özel mülkiyete müdahale etmemesi gerektiğini savunur. Aynı konu başlığı altında, bireysel çıkarların kamusal çıkarlardan daha önemsiz gibi gösterilmesini de kesin bir biçimde reddeder ve sonuç olarak bireyin kamusal yarar adı altında zarara uğratılmayacağı düşüncesini savunur.

Montesquieu'nun kamu borcuna karşı oluşunun ve azla yetinme düşüncesinin kökenleri iktisadi olmaktan ziyade siyasaldır (Hirschman, 2008: 87). Devletin sınırsız bir güce sahip olmasından çekinmekte olan düşünür, kamu harcamalarının, hatta daha genelde kamu kesiminin kurallara tabi olmasını savunmaktadır.

Montesquieu'nün Antik Yunan düşünürlerinininkine koşut ticaret, lüks, servet birikimi hakkındaki yaklaşımı ve onu "burjuvazinin bir düşünürü" hâline getiren savlarının ardından, aynı yüzyılda yaşayan Klasik Ekonomi Politik geleneğin önemli ismi Adam Smith'in birey ve piyasa temelli düşüncelerine bakılması gerekmektedir. Montesquieu'da devletin büyümesinden siyasal yönden duyulan çekince, Smith'te yerini iktisadi argümanlara bırakmaktadır. Doğal hukuk kuramcılarının tarih dışı bir doğa durumu varsayımı ile siyasal iktidar karşısına bireylerin haklarını koymalarına karşılık, Smith'e göre birey tarihsel bir belirlenime sahiptir. Bireyi *homoeconomicus* olarak kavramsallaştıran Smith (2014), toplumun kendi kendini yönetebileceğini ileri sürer.

Hume'un devlete, kamu borcuna ve tasarrufa ilişkin görüşlerini paylaşan Smith, bireyin temelde girişimci olduğunu tespit edip piyasa merkezli bir üretim ve iş bölümü çerçevesinde toplumsal düzene geçtiğini belirtmektedir. Aristoteles'in düşüncesinde esas olan siyasal yaşam iken, Smith'te ekonomi alanı toplumsal ilişkilerde asıl belirleyici alan hâlini almaktadır ve siyasal yaşam ikincil önemde kalmaktadır. Hirschman, Smith'in bireysel çıkarları 'kutsarken' tutkular ve çıkarlar arasındaki farklılıklarla ilgilenmediğini, dolayısıyla bireysel kazançların iktisadi yararlarına odaklanıp, siyasal yönden olumsuz sonuçlarıyla ilgilenmediğini belirtmiştir (Hirschman, 2008: 81). Bu bakış açısıyla kapitalist üretim biçiminin ve burjuva toplumsal koşullarının düşünsel temelleri atılmaktadır. Kemer sıkmanın kökenleri açısından en önemli husus, günümüz kapitalist birikim rejiminin ahlaki argümanlarını Smith'ten alıyor olmasıdır. Smith de tıpkı Hume gibi tasarruf etmenin yatırımları artıracığı, borçlanmanın da sefillik yaratacağı düşüncesini devletin müsrifliği üzerinden ele almaktadır.

Smith'in siyasal iktisadi düşüncelerinde, özçıklarına göre piyasa alanında devinen rasyonel bireyin merkezde olduğu görülmektedir. Bu birey kendi gereksinimlerinin farkında olup bunu toplumun geri kalanından bağımsız düşünebilecek yetiye sahiptir. Lakin bireylerin birbirlerine ihtiyacı da yok değildir; bireyler, piyasa merkezli olacak şekilde, iş bölümü çerçevesinde devinirler. Bu bakış açısına göre, bireylerin mübadele içinde yer almalarının sebebi de özçıklarının bunu gerektirmesidir. İnsanlar gereksinimlerini karşılayabilmek için toplumsal iş bölümüne dâhil olmak zorunda kalırlar. Bu da toplumsal olarak bireylerin birbirlerine bağımlı olduğu ve bireysel çıkar ile toplumsal çıkarın birbiriyle uyuştukları anlamına gelmektedir. Smith'in kuramında, "görünmez el prensibi" sayesinde her birey kendi çıkarını güderse toplumsal çıkar da bundan olumlu etkilenecektir. Ayrıca, piyasada herhangi bir aksamanın olması halinde, piyasa kendi kendine dengeye gelme yetisine de sahiptir.

Smith'e göre, piyasanın olduğu yerde devletin asgari işlevlerle sınırlı, küçük ölçekli bir varlığı fazlasıyla yeterlidir. Hatta "akılsızlığına üst sınır getirilmiş bir devlet" yeğlenmektedir de denilebilir (2008: 108). Bu durum "devlete ilişkin liberal ikilem" olarak Blyth'in özetlediği, "onunla yaşayamazsınız ve onsuz da yaşayamazsınız..." sözlerini çağrıştırmaktadır (Blyth, 2017: 110). Bu doğrultuda da kamu maliyesi, devlet ve toplum ikiliği bağlamında bir "çıkart sistemi yönetimi"dir (Gürkan, 2020: 629). Smith'e göre dizginsiz her kişisel çıkar, kamusal bir refah artışıyla sonuçlanmamaktadır (Öziş ve Dönmez Atbaşı, 2019: 767). Smith'te kamu maliyesi, devletin, toplumun ve bireylerin çıkarlarının temsil edildiği yönetim alanını ifade etmektedir. Hirschman, Smith'in "çıkart" kavramının 19. yüzyıl liberalizminin temel dayanağı olduğunu ve dizginlenmesi/ yönlendirilmesi gereken tutkuların devlet aygıtının görev tanımını ortaya koyduğunu belirtir (Hirschman, 2008: 36-39). Son tahlilde, piyasa sisteminin ihtiyaçları doğrultusunda, devletin gerekliliği Smith tarafından kabul edilir. Ancak, Smith kamu kesiminin israfa meyilli olduğunu düşünür ve bu yüzden devlet borçlanması konusuna ayrı bir önem atfeder.

Hume gibi Smith de kamu borcundan rahatsızlık duyduğunu ifade eder; ancak Hume'dan farklı olarak kamu borcundan duyduğu rahatsızlığın sebebi iktisadi gerekçelerinin ötesinde ahlaki gerekçelere de dayandırır. Smith, borç alanın borç veren çalışkan bireyin sırtından geçindiğini düşünmektedir (Smith, 2014: 1061-1063). Kamu borcu, Smith'in savunduğu tasarrufa dayalı ekonomik büyüme düzeninde sorun yaratmaktadır. Düşünür, Hume'un vurguladığı sefaletten ziyade, kamu borcunun ahlaki bir sorun olarak, çalışkan ve tasarruf sahibi bireylere yönelik bir haksızlık olarak görür. Dolayısıyla da hem devlet hem de bireyler için tasarruf etmeyi önemseyen ve israf etmeyecek bir yaşam sürmek, adalete ve hayırseverliğin kurallarına tam anlamıyla uymak erdemliliklerdir (2014: 315-370; 1976a: 206 aktaran Öziş ve Dönmez Atbaşı, 2019: 768). Tam tersine harcama yapılması ve borçlanması ise 'kusur' olarak kabul edilmektedir. Bir toplumda refah seviyesinin artışının üretimle söz konusu olacağı düşüncesi temelinde üretimin artırılabilmesi için de bireylerin harcama yaparken tutumlu olmaları beklenmektedir. Smith'in kuramsal yaklaşımında da Aristoteles ve ardından ele alınan düşünürlerde görüldüğü üzere krematistik önem arz etmektedir. Bireylerin, nasıl ki üretime aktarılan paranın artması amacıyla tutumlu olmaları savunulmaktadır; buna paralel bir şekilde, servetlerini de artırmayı hedeflemeleri gerekmektedir. Smith'te servet artışının hedeflenmesi, üretimin artması için emek gücüyle geçinenlere aktarılması gereken ücrete yansımaktadır ve bu bağlamda üretken bir tasarruf politikası savunulmaktadır.

Doğal hukuk kuramcılarında klasik iktisat kuramcılarında kadar kemer sıkmanın

doğrudan ileri sürüldüğü söylenemez. Bu dönemde günümüz kapitalist formasyonundaki sosyal devlet harcamaları ve kamu kesimi borç oranlarına yönelik ana akım itirazların iktisadi ve ahlaki temellerin atıldığı görülmektedir. Locke'un devletin işlevlerini sınırlama çabası, piyasa tahakkümünün temelini oluşturmaktadır. Locke'ta temel kamusal ihtiyaçlarla sınırlı bir devlet nosyonu söz konusudur. Hume ise Locke'un ortaya koyduğu kuramsal temelden hareketle devlet maliyesini kamu borcunun kötülüğü üzerinden sınırlandırmaya çalışmıştır. Hume ile birlikte toplumda tüccar sınıfının yüceltildiği ve bunun Montesquieu'de de sürdürüldüğü görülmektedir. Toplumda tasarrufun ve çalışmanın yegâne gücünü bu sınıf oluşturmaktadır ve bu yüzden saygındırlar. Smith ile birlikte ise kemer sıkmaya yönelik iktisadi temellerin yanı sıra ahlaki temellerinde ortaya konulduğu görülmektedir.

Kemer Sıkma Yönelik Siyasal İktisadi Yazında Temel Eleştiriler

Kamusal Ekonominin "Halkçı" ve "Despot" İkilğinde Rousseau'da Devlet Maliyesi

Smith'in tasarruf etme ve kamu borcu karşıtlığı temelinde kemer sıkma köken oluşturan, ekonomik olanın siyasal olandan daha önemli görüldüğü düşüncelerinin ardından Aristoteles'teki gibi siyasal kavramının önemini yeniden güçlendiği Jean-Jacques Rousseau'nun kemer sıkma tartışmalarını da aydınlatacak düşünceleri ve kavram setleri analiz edilmelidir. Rousseau'nun *Ekonomi Politik* adlı yapıtında devlet, genel irade ve yurttaşlık kavramları ve aralarındaki ilişki ele alınmaktadır (Rousseau, 2015). Bu ilişkiler açısından yola çıkıldığında kemer sıkma politikalarına yönelik eleştirel bir bakış açısı geliştirilebilir. Rousseau'ya (2015) göre, genel irade bir devlet içerisinde esas olan amaç olmalıdır. Hem devlet çalışanları hem de bireyler genel iradeye uygun bir hayat sürmelidirler. Bu bağlamda erdemli bir hayatın da genel iradeye sadık kalınması suretiyle somutlaştığı görülmektedir. Bireyler toplumsal yapıda eğitime verilen önem sayesinde iyi birer yurttaş olarak genel irade çerçevesindeki hak ve sorumluluklarını bilirler.

Düşünür, özel ekonomi alanından farklılığını önemle vurguladığı "kamusal ekonomi alanı"nı³, birvücut olarak betimlediği "siyasal toplum"a sağlamış olduğu fayda üzerinden tarif eder (2015: 12-13, 1996: 180 aktaran Üşür, 2011: 212). Toplum içinde herhangi bir grubun çıkarının "özel çıkar" olduğunu vurgulayarak bu çıkarlar silsilesinin siyasal toplumun çıkarlarına uyup uymadığının ele alınmaması ve sanki genel iradeye de uygunmuş gibi düşünülmesinin 'büyük toplum' için son derece zararlı olabileceğini düşünmektedir. Rousseau'dan yola çıkarak, siyasal iktidarlar tarafından alınan her kamusal kararın genel iradenin dışavurumuna tekabül etmeyeceği ileri sürülebilir.

Rousseau'nun devlet ve toplum ikiliği bağlamındaki düşünceleri temel alındığında, günümüzde özellikle Küresel Güney ülkelerine dayatılan kemer sıkma politikalarının kamusal bir karar olduğu rahatlıkla ileri sürülebilirken, "genel irade"ye⁴ aykırı, özel çıkarların sonucu oldukları vurgulanmalıdır. Günümüzde kemer sıkma politikalarının uygulanmasının beklendiği devletlerin sınıflı bir yapıya sahip oldukları gerçeğinden hareketle, Rousseaucu anlamda bu politika tercihleri, "despot" bir kamusal ekonomi anlayışını ifade etmektedir. Günümüz kapitalist yönetimlerinde, halkın çıkarlarıyla yöneticilerin (egemen sınıfın) çıkarlarının farklılaştığı bir toplumsal yapı söz konusudur ve bu bağlamda kemer sıkmacı siyasal iktidarlar "meşru ve halkçı" görülemezler; aldıkları kamusal kararlar da belli bir sınıfın çıkarına bağlı ve genel iradeye aykırıdır.

Yine Rousseaucu anlamda kemer sıkmanın adaletsiz olduğu düşünülmektedir. Çünkü Rousseau'nun siyasal düşüncesinde adaletli olmak ancak yasalara ve genel iradeye uygun bir kamusal ekonomi anlayışıyla mümkün olabilir (2015: 20). Ekonomik ve toplumsal koşullar gözetilmeksizin, her bireye veya toplumsal gelir grubuna yönelik olarak uygulanan kemer sıkma politikaları da kamusal çıkarın "en lehinde" bir kamusal karar olmadığından adaletli görülemeyecektir.

Günümüzde siyasal toplumların genel iradeyi temsil edebilecek bir kamusal ekonomi anlayışını ortaya çıkarması bir o kadar zor görülmektedir. Çünkü Rousseau'da genel iradenin sağlanmasının yolu özel iradelerin ona uygun oluşmasından ibaret olduğundan ve erdem de ancak bu şekilde işleyen bir toplumda var olabileceğinden, böyle bir kamusal ekonomi anlayışı günümüz sınıflı toplumlarındaki derin çıkar farklılıklarından ötürü mümkün değildir. Düşünürce göre, bu da yasalarla veya -uygarlığa da aykırı olan- zor yoluyla değiştirilemez. Erdemin var olmasının yolu iyi bir toplumsal eğitimden geçmektedir. Erdemli bir hayat yaşamak isteyen her yurttaş, hak ve sorumluluklarının bilgisine sahip olmalıdır. Erdemli bir hayat ancak bireysel ve örgütsel çıkarlar, siyasal toplumun çıkarlarıyla örtüştüğünde mümkün olmaktadır. Sonuç olarak, Rousseaucu anlamda, günümüz toplumlarında erdemli bir hayatın yerini özel iradenin aldığı ileri sürülebilir.

Rousseau'nun (2015: 34-37) düşünce sistematüğinde, her ne kadar 'tutumlu' bir hayat tavsiye edilse de kamusal ekonomi yönetiminden, halkı bolluğa erişebilecekleri bir şekilde yaşatmaları beklenmektedir. Bir siyasal iktidarın ihtiyatlı olmasının cimrilik olmadığını belirten düşünürce göre, halkın geçimini sağlayacak düzenlemeler yapılmalı ve siyasal toplumun zenginlikleri halktan saklanmamalıdır. Diğer taraftan, mülkiyeti "bütün yurttaş haklarının en kutsalı" olarak görür ve servet edinmenin de sınırını yaşam süresiyle çizer. Ağaoğulları

(2015: 66-67) tarafından da vurgulandığı üzere, Rousseau'nun mülkiyete bakışı Locke'tan farklılaşmaktadır. Rousseau'da mülkiyet, siyasal toplumun çıkarlarına aykırı bir şekilde yönetilemez ve doğal olarak bireyin yaşamıyla sınırlı bir hak sahipliği söz konusudur.

Rousseau, günümüz ana akım düşünürleri tarafından savunulan kamu kesimi harcamalarının faydasızlığı üzerine de eleştirel bir temel argüman oluşturabilecek nitelikte tartışma yürütmektedir. Düşünür, siyasal toplumun ortak harcamalarının israfa yer vermeden, açgözlülük yapabilecek kamu görevlilerinden de sakınarak yapılmasının vazgeçilmez bir gereklilik olduğunun altını çizerek (2015: 38). Halkın ihtiyaçlarının devlet maliyesi kaynakları tarafından yeterli olarak karşılanması beklenir ve bunun yanı sıra kamu gelirlerini ve kamu parasını, yönetimin siyasal toplumu ayakta tutan en önemli alanlardan birisi olarak görür.

Rousseau'nun *Ekonomi Politik*'inde "meşru ve halkçı" bir yönetimin olması için devlet maliyesinin de belirli kurallara göre idare edilmesi beklenir. Öncelikle devlet maliyesi görevlileri kamu gelirlerini artırmaktan ziyade kamu harcamalarında artışa sebep olabilecek yeni kamusal ihtiyaçların ortaya çıkmasını engellemelidirler (2015: 41).⁵ Rousseau'nun siyasal toplumun mali yapısıyla ilgili en büyük kaygılarından birisini de toplumun borcu nedeniyle batma riski oluşturmaktadır. Siyasal iktidarlardan temel beklentisi, borcun dikkatlice çekip çevrilmesi ve gerekli hâllerde de kamu harcamalarından tasarruf etmekten geri durulmamasıdır. Düşünür, günümüzde de kesintilerden genelde en az etkilenen harcama türü olan savunma harcamalarının ve fetih politikalarının devlet maliyesi açısından 'tehlikeli' olduğunu ifade eder (2015: 42-44). Buradan da devletin genel iradeyi iyi analiz etmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Askeri harcamaların bir toplumda yükselmesinin sonucunda, devlet maliyesi disiplininin sağlanması için halka yönelik kamusal harcamaların baskılanması gerekmektedir. Rousseau'ya göre (2015: 44), bu gelişmeler de siyasal toplumun geleceği açısından tehlikelidir. Siyasal iktidarlar artan kamu harcamalarını karşılamak üzere halktan vergi alırken adaletli olmalıdır. Kamu gelirleri, yurttaşların gelirleriyle orantılı bir biçimde toplanmalıdır. Bunun yanı sıra düşünür servet vergisi (2015: 46) ve mülkü görece fazla olandan fazlalığıyla orantılı olarak vergi alınmasını öğütler. Diğer taraftan, geçimlik gelir elde eden yurttaşların vergilendirilmesinin adaletli olmayacağını düşünmektedir. Rousseau, siyasal toplum içerisinde hiçbir sınıfın veya bireyin de "ihtişam ve debdebe" içinde yaşamaya hakkı olmadığını savunmaktadır. Çünkü, düşünürün kutsal kabul ettiği mülkiyet hakları ve yasalar buna müsaade etmemektedir.

Rousseau'da kemer sıkma karşıtı olarak görülebilecek bir başka tartışma da "yoksulların zenginlere göre" kamusal ihtiyaçlarının daha önemli olduğu iddiasına dayanır (2015: 48-49). Bir toplumda yoksul bir yurttaş kamusal gelirlere katılırken zenginden görece daha çok etkilenir; aynı şekilde kamusal harcamalardan yararlanmaya daha çok ihtiyaç duyması sonucunda da kamu harcamalarındaki kesintilerden de zenginlere göre daha olumsuz etkilenir. Buradan da Rousseau'nun 'yalancı sözleşme' olarak kavramsallaştırılan düşüncesine ulaşılmaktadır. Siyasal toplumdaki yoksullar, zenginlerin kendilerini manipüle etmesi sonucunda, günümüzde ana akım politikacılar tarafından sıklıkla kullanılan 'aynı gemideyiz' söylemine benzer şekilde, zenginlerin özel çıkarlarının bütün toplumun da çıkarına olduğuna kanaat getirirler ve yoksullar zenginler olmadan var olamayacaklarına; onların kazanç ve tüketim artıklarıyla yaşamak zorunda olduklarına inanırlar.

Günümüzdeki kemer sıkmacı düşünceler de siyasal toplumlar açısından bir nevi yalancı sözleşme örneği teşkil etmektedir ve burada sermaye sahiplerinin çıkarlarının tüm toplumun çıkarına olduğu, onlar servetlerine servet kattıkça aslında tüm toplumun da zenginleşeceği gibi bir ideolojik tutkal kullanılmaktadır. Bu bağlamda işçi sınıfı da kemer sıkmanın siyasal toplum açısından vazgeçilmez olduğunu, kendi çıkarlarının sermaye sahiplerinin servetlerini arttırmalarından geçtiği gibi yanlış bir bilinçle donanmaktadır. Sermaye sahipleri tarafından genel iradeye yansıtılan özel çıkarların kamusal çıkarmışçasına ifade edilmesi sonucunda tüm toplumsal sınıfların desteği sağlanmaya çalışılmaktadır. Sermaye sahiplerinin özel çıkarlarının zarar verdiği siyasal toplumda iktidar hatanın tüm topluma ait olduğu düşüncesinden yola çıkarak, zararın faturasını da toplumsal gelir dağılımını gözetmeksizin, tüm topluma eşit bir biçimde dağıtmaktadır.

Rousseau (2015), kamu gelirleri ve kamu harcamalarında toplumsal yönden adaletli bir devlet maliyesi sisteminin olması gerektiğini ifade eder. Siyasal toplum içerisindeki zenginlerin lüks harcamalarından devlet bir şekilde yararlanmalı ve topluma dönük bir şekilde gelir aktarım mekanizması olmalıdır; çünkü bu harcamaların topluma neredeyse hiçbir faydası bulunmamaktadır. Devlet bu 'fazlalık' harcamaları 'gösteriş karşıtı' bir şekilde vergilendirdiği zaman vergilendirme daha adaletli olacaktır. Bu vergilendirme zenginlerin tüketim miktarlarını azaltarak, siyasal toplum açısından yararsız özel kesim harcamalarının kısılmasını ve sonuçta devletin de hem gelirlerinin hem de harcamalarının azalmasına yol açacaktır. Sonuç olarak Rousseau'ya göre, siyasal toplum içerisinde lüks harcamaları ya sert vergilendirme usulleriyle dizginlenmeye çalışılmalıdır ya da kamu harcamaları kısılmadan zenginlerin lüks yaşamları üzerinden alınan vergiler yükseltilecek tüm toplum çıkarına harcanmalıdır.

Yakın tarihte uygulanmaya koyulan kemer sıkma politikaları sadece ekonomik alana ilişkin değildir. Aynı zamanda ahlaki, sosyal ve siyasal birtakım amaçları da bünyesinde barındıran kalıcı politikalar bütünüdür. Rousseau'da siyaset ve ekonomi ikiliğinde sürdürülen devlet maliyesine ilişkin tartışmalardan çıkarılacak en önemli sonuç kemer sıkmanın 'büyük toplum'un yararına olmayan kamusal kararlar olduğu ve bu bakımdan da "meşru ve halkçı" olmayıp toplum içerisindeki bir grubun özel çıkarına olduğudur. Kemer sıkmaya yönelik ilk eleştirel dayanağın alındığı Rousseau'nun ardından 20. yüzyılda daha çok iktisadi boyutlarında kemer sıkma eleştirisinin izinin sürüleceği John Maynard Keynes ve Keynesyen düşünürlerde ekonomik kriz ve durgunluk dönemlerinden yola çıkarak kamu harcamalarının genişletici etkisi ve tüketimin önemi incelenmelidir.

Keynes: Kemer Sıkmayı Tersine Çevirmek

1929'da New York Borsasının çöküşüyle başlayan kriz, küresel bir boyuta ulaşarak kapitalist sistemin buhrana girmesine sebep olmuştur. 1929 Buhranının ardından krizin çözüm yolları piyasa sistemi içerisinde çözemeyince aktif devlet müdahalesine ihtiyaç duyulmuştur. Keynes *The General Theory of Employment, Interest and Money* (1964) adlı kitabında Buhranın yıkıcı etkilerine karşı kapitalist sistemin korunmasına yönelik olarak, neler yapılması gerektiği konusunda savlarını öne sürmüştür. Aynı zamanda, kemer sıkma politikalarına karşı argümanlar geliştirmiştir. 1929 Büyük Buhranı, 20. yüzyılın en büyük krizi olarak, ABD'den dünyanın neredeyse tamamına yayılmış ve küresel ticarete büyük bir durgunluğu, üretim oranlarında düşüşleri, işsizlik oranlarında artışları gündeme getirmiş;⁶ faşist siyasal partilerin iktidarları ele geçirmelerine kadar bir dizi ekonomi politik gelişmeyle sonuçlanmıştır. Liberal ideoloji, 'Keynesyen Devrim' ile krize yanıt vermeye çalışmıştır (Clarke, 1988: 220). Bu bağlamda Klasik Ekonomi Politik düşünürlerinin öne sürmüş oldukları üzere piyasaların dışarıdan herhangi bir müdahaleye gerek olmaksızın kendi kendisine dengeye geleceği vb. düşüncelerin de geçersiz olduğunu görülmüştür.

Toplam talepteki yetersizlik Keynes'e göre Krizin en büyük nedeni olmuştur. Klasik Ekonomi Politik düşünürlerin aksine, piyasa sistemi arz ve talebin her zaman dengede olduğu ve tam istihdamın sağlandığı bir düzene sahip değildir. Yine Klasiklerin aksine, piyasanın bu başarısızlıkları ancak siyasal iktidarların müdahalesiyle giderilebilir. Keynes, kapitalist sistemde maliye politikalarının ana hedefinin tam istihdamın sağlanması olduğunu ve beklentilerin kötüleştiği, belirsizliklerin çoğaldığı kriz dönemlerinde, ekonomiyi canlandırmada etkisiz kalacak olan para politikası araçlarından ziyade müdahaleci maliye politikalarına başvurulmasını salık vermektedir (Vera, 2009 aktaran Albayrak, 2019: 308).

Keynes ve Neoklasikler, gönüllü işsizlik durumunda piyasanın tam istihdamda olduğunu kabul etmektedirler (Hunt, 2005: 504, 507). Bu bağlamda, örneğin ücret oranı 2 dolardan 100 işçi çalışırken, 125 işçi istihdam edilmek istenirse ücret oranı 1.75 dolar olacaktır ve bu ücret oranından çalışmayı reddedenler gönüllü işsiz sayılacaklardır (2005: 504). Keynes, bu sürecin işçilerin ücret-malların fiyatları karşısında reel ücret düzeylerinde bir azalmayla değil; reel ücretleri sabitken ücret-malların fiyatında bir artışla gerçekleşmesini kabul etmektedir (Keynes, 1964: 5 aktaran Hunt, 2005: 508). Hunt (2005: 508) da işçilerin para-ücretleri kadar hayat pahalılığı da ücret pazarlıklarında gündeme geldiğinden Keynes'in Neoklasiklerden ayrılmaya dönük bu tartışmasını yeterli ve gerçekçi görmemektedir. Hem kuramsal olarak hem de 1930'lu yılların kapitalist düzeninde işçiler geçimlik bir ücret düzeyinde çalışmaktadır. Dolayısıyla işçi ücretlerindeki kesintiler, tasarruf edecek bir gelir düzeyleri olmadığından, geçimlik düzeydeki tüketim miktarlarını kısarak yanıt vermelerine denk gelmektedir.

Keynes, mevcut ekonomik düzenin sürmesi, yatırımların yapılabilmesi ve dolayısıyla bireylerin tüketim seviyelerinin düşmemesi için siyasal iktidarlara tüketicilerin satın alma gücünü artıracak maliye politikaları izlenmesini tavsiye eder (Albayrak, 2019: 305). Keynes, *Genel Teori'nin Tasarruf ve Yatırımın Anlamı Üzerine İlave Düşünceler* adlı 7. Kısmında bireysel ve toplumsal tasarrufla ilgili şu açıklamayı yapar:

Tasarruf ve yatırım arasındaki özdeşlikle, bir bireyin kendisinin ya da başkalarının yapacağı yatırıma bakmaksızın... özgür iradesiyle yaptığı tasarruf..., esasen harcama gibi tasarrufun da iki yönlü bir mesele olmasına bağlıdır. Kişinin yaptığı tasarruf miktarının, gelirin üzerinde önemli sayılabilecek bir etkisi olmasa da, yaptığı tüketim miktarının diğer kişilerin gelirlerinin üzerinde yarattığı etki, herkesin eşanlı olarak... tasarruf etmesini imkânsız hale getirir. Tüketimin azaltılmasıyla daha fazla tasarruf yapma yolunda ortaya konan her girişim..., kişilerin tasarruf ettikleri toplamın yatırımlara tam anlamıyla eşit olduğu noktaya kadar yükselteceğinden, bu durum toplumun tümü açısından cari yatırım düzeyinden daha az tasarruf yapmakla tabii ki aynı şeydir. (Keynes, 2010: 81)

Özetle, herkesin tasarruf etmeye davet edilmesi bir akıl tutulmasından ibarettir (2010: 81, 316). Tüm toplumun tasarrufa sevk edildiği bir ortamda toplumsal gelir akışı sekteye uğrar ve ekonomik büyüme kaydedilemez. Kriz dönemlerinde firmaların ve işçilerin harcamalarını azaltmaları en uygun yöntemken tüm ekonomik aktörlerin harcamalarını azaltması toplam talebin daralmasına neden olur ve bunun sonucunda firmaların iflası, işsizliğin artması gündeme gelir. Ha-

Joon Chang'ın vurguladığı üzere (2012: 202-203), Keynes'e göre, böylesine dönemlerde siyasal iktidarlar, ekonomik aktörlerin yaptıklarının tam tersini yapmalı, dolayısıyla kemer sıkma uygulamalarını değil, harcama artışlarını tercih etmelidir. Keynes'e göre, iktisadi çevrimler boyunca kamu kesimi özel sektörü dengeleyecek politikaları izler ve ekonomik daralma dönemlerinde bütçe açığı ve ekonomik büyüme dönemlerinde bütçe fazlası verir (2012: 215) Diğer taraftan tasarrufun artırılmasının yegâne sonucu yatırım olmayabilir. Çünkü en temelde tasarruf sahipleriyle yatırım yapanlar aynı kişiler değildir. Bireyler tasarruf yaparak doğrudan yatırım yapmayı hedeflemezler; daha iyi bir tüketim sepeti oluşturmayı, hayat koşullarını iyileştirmeyi de düşünürler. Keynes, faiz oranlarının etkisini kabul etmekle birlikte (Keynes, 1964: 95-97), bireylerin tüketim miktarlarının ve tasarruf yapmalarının temel belirleyeni olarak gelir düzeylerini görmektedir.

Keynes, tasarrufu tüketim harcamaları ve vergi ödemeleri çıktıktan sonra gelirden artakalan miktar olarak görür ve yatırım kararlarının iki şekilde etkinleştirilebileceğini belirtir (2010: 63-64). Bunlardan ilki tüketimin kısılmasını, ikincisi ise gelirin artırılmasını gerektirir. Tüketim yapıp yapmamak ise bireysel bir karar olduğundan Keynesyen düşüncede yatırıma karar verme de bireysel bir karar sürecine denk gelmektedir. Keynes'e göre bireyin tüketim eğilimi üzerinde etkili olan başlıca faktörler şunlardır:

Ücret biriminde meydana gelen bir değişme, gelir ve net gelir arasındaki farkta meydana gelen bir değişme, net gelirin hesaplanmasında hesaba katılmayan sermaye değerlerinde meydana gelen beklenmedik değişmeler, zaman açısından iskonto yapılmasını sağlayan oranda meydana gelen değişmeler yani bugünkü mallar ve gelecekteki mallar arasında mübadele oranı, maliye politikasında meydana gelen değişme, bugünkü ve gelecekteki gelir arasındaki ilişkiyle ilgili beklentilerdeki değişmeler. (2010: 87-90)

Dolayısıyla gelirden artakalan ve tasarrufa tekabül eden miktar doğrudan yatırıma eşit bir katkı sağlamayacaktır. Çünkü en temelde tasarruf sahipleriyle yatırım yapanlar aynı kişiler değildir. Keynes (1964: 104) buna karşılık tüketimin ekonomik hayatta yatırımı ve yatırım beklentilerini etkileyen esas faktör olduğunu söyler. Bireyler tasarruf yaparak doğrudan yatırım yapmayı hedeflemezler; daha iyi bir tüketim sepeti oluşturmayı, hayat koşullarını iyileştirmeyi düşünürler. Bireylerin tüketim miktarlarının ve tasarruf yapmalarının temel belirleyeni de gelir düzeyleridir. Sermayenin marjinal etkinliği ve faiz oranı da bireylerin yatırım yapıp yapmamaları üzerinde etkili olmaktadır.

Keynes bireylerin tüketim eğilimlerinin yanı sıra neden tasarruf etme

güdülerinin olduğunu da ortaya koymaya çalışır (2010: 99-100). İnsanlar ilk olarak beklenmedik gelişmelere karşı ihtiyat amaçlı tasarrufta bulunabilirler. İkinci olarak, kişiler bugün ile gelecekteki ihtiyaçlarını göz önüne alarak kendileri ve bakmakla yükümlü oldukları kişilerin hayatlarını sürdürmek için tasarruf ederler. Üçüncü olarak, kişiler gelecekte daha fazla tüketim yapmalarına katkı sağlayacak faiz geliri gibi getirileri tercih edebilir. Dördüncü olarak, insanların içgüdüsel olarak ileride daha iyi bir yaşam standardına sahip olabilmek adına bugüne göre daha fazla harcama yapabilme imkânından yararlanmak isteyebilir. Beşincisi, gelecekte herhangi bir konuda başarı gösterme veya bağımsız olma niyeti olabilir. Altıncısı, spekülâtif veya işle ilgili konularda daha güçlü bir rekabet göstermek istenebilir. Yedincisi, servetini miras olarak bırakmak isteyebilir. Son olarak, herhangi bir mantık aranmaksızın sadece cimrilikten kaynaklanan bir anlayışla tüketimden kaçınılabılır. Keynes, bireyleri tasarruf etmeye sevk eden sekiz motifi şu şekildedir: “ihtiyat, öngörü, hesaplama, iyileştirme, bağımsızlık, girişim, gurur ve para hırsı” (2010: 100). Bunun karşısında da insanları tüketime teşvik eden altı motif şunlardır: haz, öngörüsüzlük, cömertlik, yanlış hesaplama, gösteriş ve savurganlık (2010: 100). Öte yandan kişiler bazı durumlarda gelir düzeylerinin üzerinde harcama yapmak durumunda da kalabilirler. Ayrıca, insanlar bugün yapmış olduğu tasarrufu gelecekte tüketmek veya yatırıma çevirmek zorunda da değildir. Bu da sürekli bir tasarruf etme veya kemer sıkma halinin de söz konusu olabileceğini göstermektedir. Hunt, Keynes’in kapitalist kriz koşullarının temel nedeni olarak iktisadi büyümenin oluşturduğu artan tasarruf düzeylerini dengeleyecek düzeyde yatırım ortamının oluşmamasında gördüğünü ve tasarruf ile gelir ilişkisinin kriz ortamındaki işsizlik koşullarında düşük gelir düzeyinde istikrara kavuşturduğunu gösterir (Hunt, 2005: 514).

Keynesyen kuramda siyasal iktidarların özellikle kriz ve durgunluk dönemlerinde kemer sıkma yerine genişletici maliye politikaları izlemesi savunularak toplumsal talebin canlı tutulması hedeflenmektedir. Bu bağlamda Keynesyen düşünce, Klasiklerin aksine, piyasa başarısızlığının devletin ekonomiye müdahalesini gerektirdiğini savunmaktadır. Ekonomik durgunluk dönemlerinde harcama kesintilerinin durgunluğu daha fazla derinleştireceği; azalan toplumsal talebin, artan işsizlik oranlarının ve azalan yatırım oranlarının ancak devletin harcama artışları, vergi indirimleri gibi genişletici politikalarıyla yeniden düzeltilebileceği gösterilmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada siyasal iktisadi yazında “kemer sıkmanın entelektüel tarihi” olarak anlatılan uzun tarihsel döneme odaklanılmıştır. Günümüzde kemer sıkmanın sıklıkla “acı reçete” olarak kullanılması, onun antikitede şarap yapımında kullanılan meyve, acı ve sert gibi anlamlarını koruduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, geniş anlamıyla kemer sıkma yönetilen toplumsal sınıflara yönelik acı verici bir disiplin mekanizmasını ifade etmektedir. İnsanların ‘erdemli’ bir hayat sürmesi, toplumun daha iyi tanınması ve devlet maliyesinin gelir ve giderlerinin disiplin altına alınması gibi ekonomik ve siyasal amaçlarla tarih boyunca kemer sıkma başvurulduğu görülmektedir.

Doğal hukuk kuramcılarıyla birlikte kapitalist sistemin nüvelerinin atıldığı ve bu bağlamda tasarruf sahipliği ile çalışkanlığın kutsandığı görülmektedir. Montesquieu’nün Lakedemonya ve Atina ikiliğinde, tembel ve çalışkan toplumlara ilişkin düşünceleri erken dönem kapitalizme katkı sağlamıştır. 2008 sonrasında Yunanistan ve Almanya örneklerinde yeniden vücut bulan bu kıyaslama metodu Yunanistan’ın tembel bir toplum olduğu ve rehavet içinde yaşadığı, Almanlarınsa çalışkan ve tutumlu bir toplum olduğu dolayısıyla Yunan toplumunun kemer sıkarak daha fazla çalışması gerektiği ana akım düşünürler tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Kemer sıkmanın siyasal iktisadi yazında eleştirel kökenlerine ise Rousseau ve Keynes üzerinden ulaşılmıştır. Rousseau’nun yönetim üzerine olan tartışmalarından yola çıkıldığında kemer sıkmanın siyasal toplumda genel çıkarın en lehine bir kararlar bütünü olmadığı görülmüştür. Keynes de 1929 Buhranını analizi çerçevesinde kriz ve durgunluk dönemlerinde kemer sıkmanın işe yaramayacağını iktisadi temelleriyle ortaya koymuştur. Keynes’te görüldüğü üzere, tüm toplumun tasarrufa yönlendirilmesinin sonucunda toplumsal gelir akışı sekteye uğrayacak ve ekonomik büyüme de gerçekleşmeyecektir.

Kemer sıkma, uzun bir tarihsel geçmişe sahip politikalar bütünü olarak, özellikle 2008 krizi sonrasında Avrupa ülkelerinde uygulama alanı bulmuş ve Küresel Kuzey ülkelerinden Akdeniz ülkelerine kadar farklı ekonomik ve politik koşullara sahip coğrafyalarda hayata geçirilmiştir. 20. yüzyıl itibarıyla siyasal iktidarlar tarafından sıklıkla başvurulan kemer sıkmanın, açıkça emek gücüyle geçinen geniş toplumsal tabakaların aleyhinde olduğu görülmektedir. Kemer sıkma, ekonomik alanın ötesine geçen, ahlaki bir anlayışla bezenmiş ve toplumu zapturapt altına almayı hedefleyen kalıcı bir politika halini almıştır. Bu bağlamda ‘yönetim rejimi’ olarak kemer sıkma insanlığın sadece bugünü üzerinde değil, geleceği üzerinde de belirleyici olmaktadır.

Sonnotlar

1) Nicolás Eyzaguirre'nin (2012) "*Bridging the Gap: How Official Financing Can Ease the Pain of Adjustment*" adlı çalışması bu tür bir yaklaşıma örnek olarak gösterilebilir.

2) Hume'un kuramsal çalışmalarında, kamu borcunun olumsuzlanması ve kamu kesiminin büyümesinin sınırlanması gibi kemer sıkmacı argümanlar, 2008 krizinin ardından anaakım düşünürler ve siyasal temsilcileri tarafından Güney Avrupa ülkelerine yönelik sıklıkla kullanılmıştır. Özellikle İtalya ve Yunanistan'da kamu borç oranlarının yüksekliği, borç veren Küresel Kuzey ülkeleri tarafından, borçlu ülkelerin kamu maliyesine ve siyasal süreçlerine müdahale aracı olarak kullanılmıştır.

3) Rousseau (2015: 15), ekonomi politik kavramını günümüzdeki anlamından görece farklı bir şekilde, "toplum veya devlet idaresi" anlamına yakın kullanmaktadır.

4) Günümüz kapitalist toplumsal düzeninde Rousseau'nun kullandığı anlamda bir "genel irade" tanımlanamasa da kavramın kullanımıyla birlikte kemer sıkmanın hegemonyanın bir aracı olduğu ve yönetilen toplumsal sınıfların çıkarına olmadığı vurgulanmaktadır.

5) Rousseau'daki bu düşünce, borç ve beraberinde getireceği batma riskinden hareket etmektedir ve gerçekte kemer sıkma fikrine kaynaklık teşkil etmemektedir. Ancak Birleşik Krallık'ta 2010 yılında başlatılan "kemer sıkma çağı"nın ilk bütçe görüşmelerinde Maliye Bakanı Osborne bu argümanları dayanak olarak kullanarak kemer sıkma politikalarını savunmuştur. <https://www.gov.uk/government/speeches/speech-by-the-chancellor-of-the-exchequer-rt-hon-george-osborne-mp-at-the-queens-speech-economy-debate>, Son Erişim: 07.12.2023.

6) Bu dönemde sadece Birleşik Devletler'de milyonlarca kişi işsiz kalmıştır. E. K. Hunt (2005: 499-500) krizin ardından işsizliğin ulaştığı dramatik boyutları ve sonuçlarını dönemin yerel temsilcilerinin konuşmalarına atıflarla ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Ağaoğulları M A (2015). Mehmet Ali Ağaoğulları'nın (Ed.) Notları. İçinde: Jean-Jacques Rousseau, Ekonomi Politik, 2. Baskı, (çev.) İsmet Birkan, İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.

Albayrak Ö (2019). Avrupa Birliği Deneyiminin Işığında Kemer Sıkma Politikaları ve Türkiye'nin Krizi. *Mülkiye Dergisi*, 43 (1), 305-333.

Alesina A ve Ardagna S (2010). Large Changes in Fiscal Policy: Taxes versus Spending. *Tax Policy and the Economy*, 24 (1), 35-68.

Aristoteles (1975). *Politika*. Çev. M Tuncay, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Blyth M (2013). *Austerity: The History of a Dangerous Idea*. New York: Oxford University Press.

Blyth M (2017). Kemer Sıkmak: Tehlikeli Bir Fikrin Tarihi. Çev. D Arğın, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Bodin J (1955). Six Books of the Commonwealth. Kısaltma ve Çev. M J Tooley, Oxford: Basic Blackwell.

Chang H J (2012). Sanayileşmenin Gizli Tarihi. 2. Baskı, Çev. E Akçaoğlu, Ankara: Epos Yayınları.

Clarke S (1988). Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State. England: Edward Elgar Publishing Company Limited.

Eyzaguirre N (2012). Bridging the Gap: How Official Financing Can Ease the Pain of Adjustment. IMFBlog, <https://blogs.imf.org/2012/08/03/bridging-the-gap-how-official-financing-can-ease-the-pain-of-adjustment/>. Son erişim tarihi, 06.11.2023.

Gavris R (2015). Austerity, <https://www.austerityfilm.com/>. Son erişim tarihi, 16.07.2020.

Gürkan C (2007). Kameralizm: Modern yönetim ve maliye düşüncesinin doğuşu ve gelişimi. Toplum ve Bilim Dergisi, 110, 216-246.

Gürkan C (2020). Maliye Teorisinde Klasikten Neoklasığe Geçiş: Yönetimsellik Perspektifinden Bir Analiz. SBF Dergisi, 75 (2), 607-636.

Hirschman A O (2008). Tutkular ve Çıkarlar: Kapitalizm Zaferini İlan Etmeden Önce Nasıl Savunuluyordu?. Çev. B Cezar, İstanbul: Metis Yayınları.

Hume D (1752a), Of Money. <https://davidhume.org/>. Son erişim tarihi, 18/01/2024.

Hume D (1752b), Of Public Credit. <https://davidhume.org/texts/empl2/pc>. Son erişim tarihi, 20/01/2024.

Hume D (1777). Of Money, and Other Economic Essays. <https://www.feedbooks.com/book/6709>. Son erişim tarihi, 19/01/2024.

Hunt E K (2005). İktisadi Düşünceler Tarihi. Çev. M Günay, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Jessop B (2016). The Heartlands of Neoliberalism and The Rise of The Austerity State. İçinde: Springer S, K Birch ve J Macleavy, The Handbook of Neoliberalism. New York/Londra: Routledge Yayınları.

Keynes J M (1964). The General Theory of Employment, Interest and Money. San Orlando: Harcourt Brace Jovanovich.

Keynes J M (2010). Genel Teori: İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi. 2.Baskı, Çev. U S Akalın, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Locke J (2012). Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni, Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme. 2. Baskı, Çev. F Bakırcı, Ankara: Ebabil Yayınları.

Osborne G (2010). Speech by the Chancellor of the Exchequer, Rt Hon George Osborne MP, at the Queen's Speech economy debate. <https://www.gov.uk/government/speeches/speech-by-the-chancellor-of-the-exchequer-rt-hon-george-osborne-mp-at-the-queens-speech-economy-debate>. Son erişim tarihi, 07.12.2023.

Manu (1886). The Laws of Manu. Çev. G Bühler, Bibliolife, <http://www.sacred-texts.com/hin/manu.htm>. Son erişim tarihi, 22.11.2023.

Montesquieu (2015). Kanunların Ruhu Üzerine. Çev. F Bağdaş, İstanbul: Hiperlink Yayınevi.

Öziş M ve Dönmez Atbaşı F (2019). Ahlaki Duygular Teorisi Bağlamında, Adam Smith ve Gary Becker'de Birey Davranışları Üzerine Değıniler. *Mülkiye Dergisi*, 43 (4), 759-784.

Radice H (2012). Krize Karşı Durmak: Sınıfsal Bir Bakış. İçinde: L Panitch, G Albo, V Chibber (der), *Socialist Register 2011: Bu Defaki Kriz*, Çev. U Haskan, İstanbul: Yordam Kitap, 36-59.

Rousseau J J (2015). Ekonomi Politik. 2. Baskı, Çev. İ Birkan, İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.

Sarfati M (2010). Görünmeyen El Metaforu. İçinde: M Kara ve N E Aydınonat (der), *Görünmez Adam Smith*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Seymour R (2014). *Against Austerity: How We Can Fix the Crisis They Made*. Londra: Pluto Press.

Smith A (2014). Milletlerin Zenginliğı. 8.Baskı, Çev. H Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Streeck W (2016). *Satın Alınan Zaman: Demokratik Kapitalizmin Gecikmiş Krizi*. Çev. K Kabadayı, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Sur F H (1949). Maliye Tarihine Kısa Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 246-278.

Szalai J (2015). The Tough Love of 'Austerity'. <https://www.nytimes.com/2015/08/09/magazine/the-tough-love-of-austerity.html>. Son erişim tarihi, 07.12.2023.

Tragaki A ve Lenos K (2017). Suicide Rates in Greece: Comparing Mortality Data with Police Reporting Statistics and Investigating Recent Trends. *Finnish Yearbook of Population Research*, Nisan 2017, 61-75.

Üşür İ (2011). Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları?. *Praksis Dergisi*, 10, 211-238.

Garbiyatçılık Bağlamında Bilimin/Bilginin İslamileştirilmesi: Eleştirel Bir Yaklaşım Denemesi

Süleyman Sıdal, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0001-5005-3774

E-Posta: suleyman.sidal@hbv.edu.tr

Özet

Bu çalışmanın konusu Batı'nın bilimsel hâkimiyetinden kurtulma çabası çerçevesinde üretilen "Bilimin ya da bilginin İslamileştirilmesi çabalarıdır". Bu kapsamda tarihsel olarak kendinden önceki çabaları miras almakla birlikte yer yer onları eleştirmekte ve aşmaya çalışmaktadır. Bu tarihsel miras, Avrupa'nın sanayileşmesi ve modernleşmesi ile emperyalizm ve sömürge siyaseti karşısında gerileyen Doğu'nun Avrupa-merkezci, Avrupa'nın bilimsel, zihinsel hatta irksal üstünlüğü tezine dayalı oryantalist söylemine karşı ürettiği garbiyatçı çabalardan etkilenmiş; ayrıca bağlam ve iklim olarak post-modern ve post-kolonyal düşünce ve argümanlarla alışverişe girmiştir. Ancak esas itibarıyla bu projenin post-modern olmadığı söylenebilir aksine post-modern ve post kolonyal argümanları eleştirel bağlamda seferber etmekte ve kendi özgül "İslami" tasarısını önermektedir. Bununla birlikte proje tek bir konuma indirgenemeyecek kadar kendi içerisinde farklı düşünörlere, pozisyonlara sahip karmaşık ve zengin bir tartışma içermektedir. Epistemolojiden, siyasete, ekonomiden eğitime varan alanlarda kapsamlı ve çeşitli unsurlar taşımakta; yeni bir bakış ve model önerdiğini iddia etmektedir. Bu çalışma, nasıl bir tarih anlatısı önerdiğini konusuna odaklanmakta ve bu bağlamda farklı düşünörlerce önerilen tarih anlatısının mahiyetini ele almakta; bu anlatının genel bir okumasını ve eleştirisini yapmakla sınırlamaktadır. Bu kapsamda çalışma üç bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde temel kavramlar açıklanmakta; ikinci bölümde Bilimin/Bilginin İslamileştirilmesi çabalarının içeriği ana hatlarıyla incelenmekte, üçüncü bölümdeyse nasıl bir tarih anlatısı ortaya koyduğu ele alınmaktadır. Çalışma, literatür taraması sonucunda elde edilen bilgilerin eleştirel biçimde yorumlanması ve betimleyici şekilde aktarılması yöntemini kullanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Garbiyatçılık, Bilginin/Bilimin İslamileştirilmesi, İslami Paradigma, Avrupa merkezilik, Tarih Anlatısı.

Islamization of Knowledge/ Science in the Context of Occidentalism: A Critical Approach

Abstract

The subject of this study is “Islamization efforts of science or knowledge” produced within the framework of the effort to get rid of the scientific domination of the West. In this context, it inherits previous efforts historically, but from time to time criticizes and tries to overcome them. This historical inheritance has been influenced by the pro-western efforts it produced against the Eurocentric discourse of the East, which was regressed against the industrialization and modernization of Europe and imperialism and colonial politics, and the orientalist discourse based on the thesis of Europe’s scientific, mental and even racial superiority; it also interacted with post-modern and post-colonial thought and arguments as context and climate. However, it can be said that this project is neither post-modern nor post-colonial, on the contrary, it critically mobilizes post-modern and post-colonial arguments and proposes its own specific “Islamic” design. However, the project includes a complex and rich discussion with different thinkers and perspectives that cannot be reduced to a single position. It has comprehensive and diverse elements; It claims to offer a new perspective and model in areas ranging from epistemology to politics, from economics to education. This study focuses on solely the history narrative it proposes and, in this context, it deals with the nature of the narrative proposed by different thinkers; by trying to make a general and critical reading of this narrative. In this context, the study consists of three parts: In the first part, basic concepts are explained; In the second part, the content of the Islamization efforts of Science/Knowledge is analyzed with the main lines, and in the third part, the historical narrative is unveiled. The study uses critical interpreting and descriptive methods based on the literature review.

Keywords: Occidentalism, Islamization of Knowledge/Science, Islamic Paradigm, Eurocentrism, History Narrative.

Giriş

Müslüman ülkelerin Batı karşısında bilimsel ve entelektüel açıdan gerilemesini siyasi-askeri geri çekiliş izledi ve bu süreç, emperyalizm ve sömürgecilik çağında Batı'nın Doğu'yu işgaliyle sonuçlandı. Bu durum, Batı'nın zihinsel, ırksal, bilimsel ve teknolojik üstünlüğü tezleriyle meşrulaştırıldı ve Müslüman toplumların Batı karşısında gerileyişinin İslam dininden ve kültüründen kaynaklandığı argümanı genellik kazandı. Bu minvalde 19. yüzyılda Müslüman ülkelerde İslam'ı bilimle ve teknolojiyle uzlaştırmaya çalışan entelektüel bir çaba ortaya çıktı. Ancak bu çaba büyük ölçüde başarısız oldu ve Müslüman ülkelerin Batı'nın sömürgesi veya yarı sömürgesi olmasıyla sonuçlandı. 20. yüzyılda İslami reformizmin başarısızlığı nedeniyle radikal bir Batılılaşma çabası öne çıktı ve Batılılaşma yanlısı seküler-milliyetçi örnekler tecrübe edildi. Ancak bu çaba da Müslüman ülkeler için tepeden, katı biçimde toplumu Batılılaştırmaya çalışan diktatöryel rejimler ve bu rejimlerin uyguladığı baskı ve şiddetle sonuçlandı. Dahası bu rejimler içeride halk desteğini kaybettikçe Batılı güçlere daha fazla askeri, siyasi ve ekonomik olarak bağımlı hale geldiler. 20. yüzyılın ikinci yarısında bunu sosyalist-milliyetçi rejimler izledi. Bu kez Müslüman entelektüellerin, bağımsızlık, milliyetçilik söylemleri sosyalist söylemlerle iç içe geçti. Ancak bu model de büyük çapta başarısız oldu. Özellikle 1967 Arap-İsrail savaşındaki yenilgi bu seküler-milliyetçi modeli de sorgulanır kıldı ve daha radikal bir arayışa kapı açtı. 1979'da İran'da gerçekleşen İslami devrim ile bu radikal, özcü ve köktenci söylem popülerlik kazansa da İslam devriminin coğrafyada yaygınlık kazanamamasıyla etkisi sınırlı kaldı. 1980'lerde farklı ve daha ılımlı bir orta yol arayışı öne çıktı. Bu arayış, Batı'ya tamamen sırtını dönmeyen ama onu tamamen kabul de etmeyen bir ara yol olarak formüleleştirildi. 1970'lerde Batı'da akademik yazında popülerlik kazanan ve Batı modernizmini ve değerlerini eleştiren post-modern düşünürlerin ve onlarla ilişkili olarak 1978 yılında Batı'nın Doğu'ya ve İslam'a bakışını ideolojik, taraflı ve art niyetli olarak nitelendiren Edward Said'in Şarkiyatçılık kitabı Moderniteyi, Batı merkezli tarih anlayışını ve seküler bilim paradigmasını sorgulamaya açtı. Bilginin İslamileştirilmesi projesi, bu tarihsel-sosyal koşullarda dünyanın farklı ülkelerinden Müslüman entelektüellerin özgül çabaları olarak ortaya çıktı.

Proje, Batı'da eğitim almış ve genellikle orada yaşayan ve çalışan entelektüeller öncülüğünde bir fikri hareket olarak ortaya çıktı ve zaman içerisinde Malezya, başta olmak üzere Müslüman ülkelerde tartışıldı ve geliştirildi. Bu kapsamda konferanslar düzenleyip süreli yayınlar üreten hareketin Malezya'da bir üniversite kurup İslami bir bilim ve eğitim müfredatı oluşturarak pratiğe yansımaları da oldu. Ancak aradan geçen yarım asırlık süre zarfında projenin istenilen noktaya gelmediği ve Müslüman entelektüeller arasında yeterince kabul görmediği

anlaşılmaktadır. Ancak bu durum, başarısızlık olarak yorumlanmamalı; aksine farklı düşünürlerin katkılarıyla zenginleşen ve çeşitlenen değerli ve öğretici entelektüel bir çaba olarak Doğu ve Batı'nın fikirsel-zihinsel alışverişi açısından önemsenmelidir.

Şarkiyatçılık, Garbiyatçılık ve Tarih Anlatısı

Doğu ve Batı, tartışmalı, içeriği, döneme, bakışa ve bağlama göre değişiklik gösteren kavramlardır ve genellikle belli bir coğrafi bölgeyi, klişeler, önyargılar, politik, askeri, ekonomik gerekçelerle etkileme amacı güden değer yüklü kavramlardır. Bu açıdan ne Doğu ne de Batı kavramının coğrafi, siyasi veya kültürel bir sınırını çizmek sanıldığı kadar kolay değildir. Ayrım, iklim, coğrafya üzerinden mi yoksa kültürel-tarihsel farklılıklar üzerinden mi belirlenecektir? Doğu ve Batı'yı ayıran dini aidiyet mi, ırksal farklılıklar mı yoksa siyasi rejimler mi olacaktır? Doğu'nun içindeki Batılılar veya Batı'daki Doğulular nereye konulacaktır? Bu nedenle "Doğu" veya "Batı" kavramları kendi içinde kültürel ve ideolojik önyargıları içermekte ve kavramsallaştırma, girift, çeşitli ve heterodoks olanı basit, tek yönlü ve homojen bir özne/nesne olarak görme, gösterme çabasına dönüşmektedir. Bu açıdan gerçeklikten kopuk, hayali ve indirgemeci bir yöne sahiptir. Şarkiyatçılık ve Garbiyatçılık kavramları da bu "hayali, değer temelli ve indirgemeci" anlayış üzerine inşa edilen sistematik hale getirilmiş dünya görüşü olarak tanımlanabilir.

Şarkiyatçılık (Oryantalizm), Doğu'nun siyasi, kültürel ve sanatsal özelliklerini inceleyen bir çalışma disiplini olarak 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başlarında ortaya çıkmıştır. Doğu'ya dair bilgi, yorum ve değerlendirmeler anlamına gelmektedir (Halliday, 1993: 149). Ancak Şarkiyatçılık masum bir merak ve bilgi edinme çabasının ötesinde Avrupa'nın Doğu'yu ilhak ve sömürgeleştirme siyasetinin bir uzantısıdır. Bu açıdan Doğu'ya dair tüm bilgi, yorum ve değerlendirmeler, belli bir siyasi, askeri ve ekonomik ajanda ile sıkı ilişki içindedir. Bu açıdan taraflı, politik ve pratik emellere hizmet eden bir bilgi türüdür. Bu nedenle Avrupa-merkezci, yanlı ve gerçekleri çarpıtan bir yaklaşıma sahip olduğu; Avrupa'nın emperyalist, sömürgeci ve misyonerlik yanlısı siyasetini meşrulaştırmaya dönük bir amacı olduğu ifade edilmektedir. Bu kapsamda Batı'nın Doğu'dan biyolojik, kültürel ve teknolojik açıdan üstün olduğu, buna karşın Doğu'nun geleneksel, dinsel ve kültürel sebeplerle geri kaldığı ve ancak içine düştüğü atalet ve durağanlıktan Batı'nın yardımı ve yol göstermesi ile çıkabileceği tezini ideolojik olarak yaygınlaştırmaya yönelik üretilmiştir (Said, 2013: 13,41,58).

Garbiyatçılık (Oksidentalizm), en basit haliyle Şarkiyatçılığın aynadaki yansıması veya ikiz kardeşi olarak görülebilir. Çünkü Garbiyatçılık, Şarkiyatçılık benzeri

bir çabayı Batı'yı konumlandırmak için üretmektedir. Temelde şarkiyatçı argümanlara tepkinin ve onlara bir cevap üretme çabasının ürünüdür. Bu nedenle tepkisel ve savunmacı yönü ağır basmaktadır. Özellikle Şarkiyatçılık tarafından üretilen ve yayılan Doğu'ya dair imaj ve görüşleri yanlışlamayı ve Doğu'nun "gerçekte ne olduğunu" ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ancak bunun ötesine geçip benzer biçimde Batı'yı anlamak, yorumlamak ve onunla ilgili belli değerlendirmeler yapmak da Garbiyatçı çabanın önemli bir bileşenidir. Garbiyatçılığın, Şarkiyatçılık gibi belli bir politik ajandası olduğu söylenebilir (Cassini, 2008: 15). Özellikle Batı'nın çökelişi ile sömürgecilik döneminin bitmesi ve bu coğrafyadaki ülkelerin siyasal bağımsızlığını kazanmasıyla yeni bir kimlik, kültür ve siyasal aidiyet inşa etmeye yönelik olarak seferber edildiği anlaşılmaktadır. Bunu yaparken Şarkiyatçılığın yaptığına benzer biçimde yanlış, çarpıtılmış bir tarih anlatısı ortaya koymaktadır. Bu tarih anlatısı, geçmişten ziyade bugünü kurmaya yöneliktir. Bu açıdan mevcut koşullardaki siyasal iktidarla ve kurulmak istenen düzenle yakından ilişkilidir. Bu nedenle hem Şarkiyatçılıkta hem Garbiyatçılıkta tarih anlatısı, bütüncül olmak yerine kısmi, nesnel olmak yerine taraflı ve teleolojik bir bakış üretmekte; bunun üzerinden kitleleri seferber etmek ve bir tür politik ve/veya kültürel bilinç kazandırmayı amaçlamaktadır. Bunun yanında tarih anlatısı, kültürel, psikolojik ve tarihsel önyargılar, düşmanlıklar veya ilişkilerden etkilenmekte, bu duygu ve düşünceleri günün koşullarına, ihtiyaçlarına ve diline uygun biçimde yeniden üreterek canlandırmaktadır. Bu nedenle tarih anlatısını incelemek, iktidar, kimlik inşası kadar kültürel ve tarihsel önyargıları ve algıyı anlamak açısından işlevseldir (Cassini, 2008: 2-4).

Tüm bunlarla birlikte Şarkiyatçılık ve Garbiyatçılığın tarihsel, politik ve kültürel açıdan birbirine denk olduğu söylenemez. Şarkiyatçılık tarihsel olarak Garbiyatçılıktan çok daha uzun bir geçmişe sahiptir. Şarkiyatçılığın geçmişini İslam'ın ortaya çıkmasına ve Hristiyanlığa rakip olmasına kadar geriye götürmek mümkünken Garbiyatçılık, sömürgecilik olgusuyla ilişkili olarak sömürgecilik sonrası (post-kolonyal) dönemde inşa edilen bir söylem olarak görece yeni bir olgudur. Şarkiyatçılık, salt bir fantezi olmanın ötesinde bilgiye dayalıdır ve Doğu üzerinde bilgiye dayalı inşa edilmiş bir iktidara sahiptir. Bu açıdan önyargılarını ve iddialarını gerçekleştirme yetisine ve meşrulaştırma kapasitesine sahiptir. Oysa Garbiyatçılığın Batı üzerinde böylesi bir bilgi ve iktidar sahibi olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu temel farklılık Bilginin İslamileştirilmesi çabasını değerlendirir ve eleştirirken göz önünde bulundurulmalıdır (Pieterse ve Peters, 2012: 67).

Bu bağlamda Garbiyatçılığın farklı tezahürleri söz konusudur. Bunların tamamını tespit etmek çalışmanın amacını ve kapsamını aşmaktadır. Ancak bu çalışmanın

iddiasını daha açık kılmak adına Garbiyatçılığın bazı ayırıcı unsurlarını ortaya koymak zaruridir: Birincisi, modernleşme karşıtı tutumdur. Modernleşmeyi, Batı'nın Doğu üzerindeki tahakkümünü mümkün kılan araçlar, yöntemler ve teknikler olarak görmektedir. İkincisi liberal küreselleşme karşıtı tutumdur. Bu projeyi, askeri ve siyasi sömürgecilik stratejisinin yeni bir versiyonu ve uzantısı olarak görmektedir. Üçüncüsü maddileşme/dünyevileşme karşıtı tutumdur. Bunu dini değerlerin ve onun getirdiği kolektif ruhun altını oyan bir unsur olarak görmektedir. Dördüncüsü kentleşme ve kente karşı duruştur. Bunu anonimleşme, değerler boşluğu, tüketim ve bireycileşmenin mekânı olarak görmektedir. Beşincisi Batı'yı ahlaki ve medeni açıdan bir düşüş içerisinde görmektedir. Bunu İslami olanın üstünlüğünü ve evrenselliğini vurgulamak açısından önemsemektedir. Altıncısı ise Batılı bilim, düşünce ve değerlere yönelik kuşku ve zaman zaman duyulan öfke ve nefret olarak sıralanabilir. Bu da kolektif bir aidiyet ve aksiyon için gerekli ortak kimliği ve bilinci yaratmak için seferber edilmektedir (Pieterse ve Peters, 2012: 59-60).

Çalışma kapsamında incelenen projenin Garbiyatçılığın tüm unsurlarını taşıdığı söylenemez. Bu açıdan Garbiyatçılık iddiası aşırı görülebilir. Bununla birlikte farklı şekillerde kısmen veya tamamen bu unsurların bazılarının daha mutedil ve sofistike biçimde tekrarlandığı da gözden kaçırılmamalıdır. Bunun ardında İslam dininin aşırılık, terör ve medeniyet karşıtı olduğu iddiası bazı düşünürlerce dile getirilse de bu iddia yanlı ve açıklayıcı gözükmemektedir. Daha empatik bir bakışla Müslüman entelektüellerin yaşadığı göç, iltica, sürgün, sömürgecilik, işgal ve benzeri alçaltıcı deneyimlerin yanı sıra Müslüman toplumlarının içine düştüğü düşünsel, kültürel, politik ve toplumsal sorunlara çözüm üretmeyi kendilerine bir sorumluluk addeden entelektüel bir misyonla ilişkili olduğu söylenebilir.

Bilimlerin ya da Bilginin İslamileştirilmesi

İlk olarak 1950'lerde Seyyid Hüseyin Nasır'ın İslam ve bilim felsefesi üzerine çalışmalarını izleyen Nakib El Attas'ın 1964 yılında ortaya attığı "Bilginin İslamileştirilmesi" kavramı daha sonra İsmail Raci El Faruki tarafından sistematize edilmiştir. Faruki'nin yaklaşımı, Ziyaüddin Serdar gibi düşünürlerce eleştirilmiştir. Bilginin İslamileştirilmesi, yeknesak bir yapı arz etmemektedir. Aynı şekilde üzerinde uzlaşmış, tutarlı bir bütüne sahip olduğu da söylenemez. Ancak bununla birlikte bazı ortak noktalarını tespit etmek mümkündür: İlk olarak Batılı bilim anlayışına bir itirazdır. Batılı değerlere, hayat tarzına, düşünme şekline bir karşı çıkıştır ve temelde İslam toplumlarının Batı karşısındaki konumunu iyileştirmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda post-modern ve post-kolonyal düşünceyle etkileşim ve düşünsel alışveriş içerisinde (Zaidi, 2011: 54).

Fikri geçmişi 18. yüzyıla kadar geri götürülebilecek ancak 20. yüzyılda güç kazanan entelektüel, politik ve kültürel ajandanın bir ürünüdür. Sömürgecilik sonrası dönemde siyasi ve iktisadi bağımsızlığını kazanan Müslüman ülkelerde bir yandan sömürgeci geçmişin mirası olan klasik batılı eğitim ile geleneksel dini eğitim bir arada varlığını sürdürmektedir. Bu nedenle bu ülkedeki entelektüeller de modern-batıcı veya geleneksel-dinci gibi kutuplar arasında bölünmüş durumdadır. Bu açıdan bu proje, tüm Müslüman entelektüelleri dünya genelinde ortak bir çatı altında toplama ve uzlaştırma amacı gütmektedir (Zengin, 2020: 2).

Burada üç temel pozisyondan söz edilebilir: Birincisi Nasr'ın "ezeli hikmet" (perennial wisdom) olarak da isimlendirilen "metafizik-dirilişçi" yaklaşımıdır. Nasr, İslami köklere geri dönüşü ve İslami geleneğin yeniden ihyasını savunan, Batılı her türlü bilgi ve değeri reddeden, bunların İslami olandan temizlenmesi gerektiğini ileri süren gelenekselci ve metafizikçi bir yaklaşıma sahiptir. İkincisi Faruki'nin "Rasyonalist-Aydınlanmacı" yaklaşımıdır. Faruki, Batı bilimi tamamen reddetmemektedir, onu İslami değerlerle uzlaştırmaya çalışmaktadır. Bu anlamda uzlaşmacı ve modern diyebileceğimiz bir yorum ortaya koymaktadır. Kendi içinde tutarlı ve işler bir sistem kurma arayışındadır. Üçüncüsü Serdar'ın pozisyonudur. Özellikle Faruki'nin çabalarına tepki ve eleştiri olarak çıkan bu üçüncü pozisyon, bu çabaların İslami bir temelden yoksun olduğunu ve başarısız olmaya mahkûm olduğunu iddia etmektedir. "İcmali (bütüncül, holistik)" yaklaşım olarak da nitelendirilen bu görüş, Bilimin ve Bilginin İslamlaşması için radikal, köklü ve bütüncül bir yaklaşıma ihtiyaç olduğunu savunmaktadır (Çelebi, 2012: 108-110).

Attas'a göre İslam'ın sekülerleşmeyi hiçbir şekilde kabul etmeyen bir yapısı bulunmaktadır. Bu nedenle proje özünde İslam ülkelerini, kültürünü ve bilimini "Batı'dan arındırma" (de-westernization) anlamına gelmektedir. Gerçekleştirilmek istenen Batılı bilimden, onun epistemolojisinden ve metodolojisinden radikal bir kopuş gerçekleştirmek ve İslam'ın temel ilkeleriyle çatışmayan bir (İslami) bilim vücuda getirmektir. Mevcut bilginin hastalıklı, Batı kültürel kodlarından ayrıştırılmaksızın alınmasının anlamlı olmayacağını iddia etmektedir. Bilginin, İslami potada eritilmesi gerektiğini savunmaktadır (Hashim ve Rossidy, 2000: 20-23).

Faruki ise farklı düşünmektedir. Ona göre eğitim sistemi, baştan sona yeniden yapılandırılmalı, İslam ve Batılı eğitimin ayrı olduğu ikili eğitim modeline son verilmeli ve bu iki tarz birleştirilip İslam, egemen ve ideolojik unsuru Batılı bilim ise modern bilgiyi teşkil etmelidir. Faruki, burada Attas'tan farklı olarak Allah'ın

birliği, bilginin birliği, insanın birliği, Allah'ın insana boyun eğmesi gibi İslami ilkelere aykırı olmaması koşuluyla bu iki kürenin uzlaşabileceğine inanmaktadır (Faruki, 1995: 31).

Ortaya çıkan görüşlerin yegâne amacını Serdar “ İslam ümmetinin şimdiki bağımlı, statik ve ümitsiz durumundan İslam'ın gerçek manevi, entelektüel ve maddi ideallerini temsil etme konumuna nasıl yükseltilebileceği” olarak tanımlamakta ve Batılı metotların, kuramların, kategorilerin alınmasınan İslami bilgiyi alt ve bağımlı bir kategoriye indireceğini söyleyerek Faruki'yi İslam'ı Batılılaştırmak ve İslami temelde bir epistemoloji ve disiplin inşa etmekten ileri gitmediği noktasında eleştirmektedir (Serdar, 1994: 41).

Nasr'a göre İslami bir bilim, seküler olmayacaktır (de-sekülerizasyon). Çünkü sekülerlik, maddi bilgi ile sınırlı, tanrıyı değil insanı merkeze koyan materyalist, hümanist ve ateist bir dünya görüşüne sahiptir. İslami bilim/bilgi bunun karşısında olacak; Batı bilimi gibi kendini din, ahlak gibi değer yargıları karşısında tarafsız ve nesnel bir konuma oturtmayacaktır. Maddi dünya ile metafizik dünya gibi ikili bir ayırım ya da sınırlama yapmayacak, din ile çatışmayacaktır. Çatışma halinde esas olan dini bilgi olacaktır. Örneğin bu bakış mutasyon, türleşme, doğal seçilim ve biyolojik evrim gibi konularda bilimsel olanın ilahi olana aykırı olamayacağını ileri sürerek evrim teorisinin bilimselliğini reddedecektir (Nasr, 1993: 18). Nasr, Max Weber'in “de-sacralizasyon”una (efsununu yitirme) karşı “re-sacralizasyonu” (efsununu yeniden kazanma) önermektedir. Bunun için geleneğin ve metafizik düşünme biçiminin canlandırılması, diriltilmesi gereklidir (Zaidi, 2011: 64).

Serdar, kişisel olarak sekülerliğe karşı değildir. Sadece onun tek bir biçiminin tüm topluma dayatılmasına karşıdır. Bu minvalde sekülerliğin zıttı olarak gösterilen şeriat da İslam demek değildir. şeriat bugün dışa ve gelişime kapalı din adamlarının tekelinde bir iktidar alanıdır sadece (Serdar, 2018: 272).

Ayrıca İslami karakterli bir bilim bütüncül (holistik) ve tanrı-merkezli (Theocentric) olacaktır (Moten, 1990: 163). Yani bilgi, hiyerarşik olacak ve hiyerarşide yer alan her bilgi düzeyi bir biriyle ilişkili olarak nihayetinde Tevhid (unity) ilkesine dayanacaktır. Klasik kaynaklarda bilgi için üç kaynak kabul edilmektedir: akıl, duyular ve vahiy. Bilginin İslamileştirilmesi tezinin savunular bunlardan herhangi birini “epistemolojik kaynak” olarak reddetmemektedir. Daha çok bilgi kaynakları arasında bir hiyerarşi ve bütüncül bir epistemolojinin imkânlarını araştırmaktadırlar. Bilginin kavranması için alt dallara ayrılıp her bir dalın kendi içerisinde incelenmesini öneren klasik Descartes'çı metodolojinin

yerine bilimler arasında ilişki ve bir hiyerarşi bulunduğunu ve bilimin ancak bu hiyerarşiye bağlı olarak incelenebileceğini savunacaktır (Kirmani, 1991: 185). Kâinatı, vahdeti vücut anlayışı içerisinde alacak ve tüm evreni kuşatan tanrısal düzeni, uyumu ve birliği aramayı amaç edinecektir. *İlm-i Tevhid*, her zaman bilgi hiyerarşisindeki en yüksek ilim olarak görülmektedir (Safi, 1993: 25). Ancak İlm-i Tevhid yani hakikatin teklifi, bu hakikate ulaşılacak farklı yolların varlığına engel değildir. İslami bilim, gerçekliğin -hiyerarşik ilişki içinde olmak koşuluyla- çok yönlü olabileceğini ilkesel olarak kabul etmektedir (Bulaç, 2003: 173-192).

Nasr, modern bilimin, bilginin kutsal ve metafizik temellerini ortadan kaldırdığını, algıyla ve görünenle sınırladığını, algı peçesinin ötesini dikkate almadığını ve yok saydığı söylemektedir. Farklı bilgi türlerinin varlığını reddederek tek bir bilgi türü varsaymakta ve bunun görünen dünyayla sınırlandırmaktadır. Bilgi hiyerarşisini de eleştiren Nasr, sezgi ve akıl ile sınırlı bilgi kaynağı yaklaşımını eleştirir ve bunların ötesinde sentetik ve yorumlayıcı bilginin varlığının kişinin yaratıcının varlığını kavramasına imkân verdiğini söyler. Bu nedenle kavrayışı (intellect), aklın (reason) üzerine koymak gerekmektedir. Batı'da Moderniteye tepkinin ürünü olan Romantizm akımını olumlamakta ancak tepkisel ve yetersiz bulmaktadır. Çözüm, bilginin evrenselliği ve birliği (tevhid) anlayışıyla mümkündür (Zaidi, 2011: 63).

Nasr'da tevhid, bilgi hiyerarşisini kuran metafizik ilke iken Faruki 'de daha somut olarak sosyal bilimlerin bölünmüşlüğü ve parçalanmışlığını ortadan kaldırıp onları yeniden ve haklı biçimde birleştirecek ilke olarak görülmektedir. Tevhid, Faruki 'de deneye dayalı ve normatif bilginin birliğini temsil etmektedir. Faruki'nin düşüncesi Heidegger ve Scheler'in fenomenolojisinden etkilenmiştir. Batı pozitivist bilim yaklaşımını eleştirirken onların düşüncelerine yaklaşmaktadır. Durkheim'ın sosyologlar için modern toplumun ruhbanları olacaklar dediğine benzer şekilde Faruki, yeni sosyal bilimcilerin de ümmetin yeni uleması olacağını söyler (Zaidi, 2011: 69-72).

Faruki, Nasr'ın olumlu bakışından farklı olarak romantizm akımını ve "partikularizmini" Aydınlanmanın evrensel değerlerine aykırı olmakla itham etmektedir. Ama evrenselliği seküler akıl ve hümanizm üzerinden değil tevhid üzerinden kurmayı önermektedir. Ona göre akıl ve vahyi birleştiren, uzlaştıran tek din İslam olduğu için sadece İslam bu partikularizmi ortadan kaldırabilir. Bu açıdan Faruki, rasyonalist, evrenselci ve modernist bir İslami yaklaşıma sahip görmektedir (Zaidi, 2011: 73).

Serdar ve İcmali (holistik) yaklaşım ise Nasr'ın görüşünü "romantik ve "nostaljik" olarak; Faruki'nin mevcut toplumsal disiplinleri İslamileştirme arzusunu ise "ölü doğmuş" bir proje olarak nitelendirmektedir. Faruki'nin yanlış öncüllere

dayanarak kuramını inşa ettiğini ve dolayısıyla Batı bilimine dair ontolojik olanın çoğunun eleştirisiz bir şekilde özümsemiğini ve Batılı kavram ve bilgileri İslami kılıfına soktuğunu söylemektedir. Oysa İcmâli (bütüncül) bakış açısına göre, disiplinler belirli bir dünya görüşü ve tarihsellik içinde anlam taşımaktadır. Batılı sosyal bilimler Batı'nın kendisini anlaması için geliştirilmiştir. Müslümanların kendilerini anlaması için onları İslamileştirmek yerine kendi ihtiyaçlarına uygun şekilde sıfırdan inşa etmesi zaruridir (Serdar, 2018: 223-224).

Bu nedenle İslami bir bilim, kaçınılmaz olarak ereksel (teleolojik) olacaktır. Batı bilimi kendisini maddi dünyayı anlamak ile sınırladığı ve ulaşmayı amaçladığı belirgin bir hedefinin bulunmadığı için insanın temel ahlaki veya varoluşsal sorularına cevap üretememektedir. Fakat İslami bilim ne bilgiyi ne insanı maddi dünya ile sınırlı görmediği ve ereksel olduğu için insana ahlaki ve ontolojik bir varlık olarak belli bir anlam ve gaye sunacaktır (Moten, 1990: 167). Bu gaye, Allah'ın varlığının bilinmesidir. Bu nedenle Batı biliminin dışladığı kutsal metinler, bu gayeye yönelik olarak yeniden önem kazanacaktır (Kirmani, 1991: 206).

Nasr ve dahil olduğu gelenekçi okulun temsilcileri “Moderniteyi bir tarihsel anomali” olarak görmekte ve yenilenmiş bir cahiliye devri olarak isimlendirmektedirler. (Zaidi, 2011: 62). Faruki ise Nasr'ın yaklaşımını aşırı bulmaktadır. Ona göre pre-modern İslam felsefesi Helen etkisi ve İslam sufizminin etkisi ile akıl ve vahyi birbirinden ayırmak gibi bir hata yapmıştır. Sufizm, İslam'ı sosyal adaletten ve toplumdan uzaklaştırarak bireysel bir kurtuluşa indirirken, İslam'ı rasyonel temellerinden uzaklaştırıp ezoterizm, irrasyonelite ve sezgiciliğe yaklaştırmıştır. Öte yandan Helen felsefesi ve onu esas alan Batı bilimi, “bilmek için bilmek” amacı çerçevesinde nihai varış noktası olmayan bir yaklaşım geliştirmiş; bilimsel bilginin ve bilim adamının yansızlığı söylemiyle kendine, çevresine ve yaşadığı topluma yabancılaşmış bir insan tipi ortaya çıkarmıştır. Faruki'ye göre, veri ve bilgi ile empati kuran onu dışsallaştırmayan, yabancılaştırmayan bir bakışa ihtiyaç vardır ve bunu ancak ereksel bir yaklaşımla ve değerden bağımsız değil bilakis değer temelli İslami yaklaşımla sağlamak mümkündür (Zaidi, 2011: 69).

Serdar'a göre farklı medeniyetler, farklı bilimler üretmiştir Bunların en önemlileri Çin, Hint, Yunan ve İslam medeniyetleridir. Dolayısıyla kültürden, değerden bağımsız bir bilim olamaz. İslam bilimi, bu açıdan tarihsel olarak ayrık bir konuma ve özelliğe sahiptir. İslam bilimi, farklı bilgi alanlarını içeren ve birleştiren bir yapıya sahiptir ve bunu inanan kişi için bir vazifeye dönüştürmüştür. Bu açıdan bilgi ve değer birbirinden ayrılamaz. Doğaya yönelen bilgi, onu tahakküm altına almak için değil (Kartezyen) fakat Allah'ın

(yaratıcının) amaç ve isteklerini anlamaya ve takdir etmeye yöneliktir. Böylece düşünce, eylem ve erdemi de düzenlemektedir (Serdar, 2006: 121-160).

Bu nedenle İslami bilim, taraflı ve değer temelli olacaktır. Batı bilimi, evrensellik ve nesnellik iddialarına karşın Batılı değerlerin, kültürün ve tarihsel gelişmelerin bir ürünüdür. Evrensellik ve nesnellik iddiası da ideolojik amaçlarla Doğu'nun dönüştürülmesi için kullanılmıştır. Bu nedenle Batı biliminin içindeki kültürel ve ideolojik unsurlar temizlenerek yerine Müslüman kültürü ve tarihine uygun bir bilim inşa edilecektir (Davutoğlu, 1992: 82). Ancak Davutoğlu'nun da belirttiği gibi bunun yöntemi konusunda bir uzlaşma söz konusu değildir. Bu nedenle metodolojik zıtlıklar ve çatışma nedeniyle bu proje, kendi içinde tutarlı bir bütünlük sergilemekten uzaktır (Davutoğlu, 1992: 85).

Bununla birlikte 1972 yılında Müslüman Sosyal Bilimciler Derneği kurularak ilk adım atılmıştır. Dernek, ilk konferansını 1977 yılında Mekke'de yapmıştır. Yine aynı sene İsviçre'de farklı alanlardan Müslüman akademisyenlerin katıldığı iki haftalık bir sempozyum düzenlenmiştir. Bu sempozyumda Bilginin/Bilimlerin İslamlaştırılması hususunda karar birliğine varılmıştır (Danjuma, 1997: 276). 1981 yılında Amerika'nın Virginia eyaletinde Uluslararası İslam Düşünce Enstitüsü kurulmuş ve bu doğrultuda akademik çalışmaların, ders kitaplarının yanı sıra bir eğitim müfredatı hazırlanmış ve Malezya'da kurulan bir üniversitede bu müfredat çerçevesinde eğitim vermeye başlanmıştır (Zengin, 2020: 5-6).

İslami Paradigma ve Tarih Anlatısı

Felsefeden doğa bilimlerine, iktisattan eğitim bilimlerine kadar farklı disiplinlerde İslami paradigma çerçevesinde bir dönüşüm amaçlanmıştır. Bunlardan biri de yeni bir tarih anlatısı kurgulamak olmuştur. Bu kurgu, yeni Doğulu/Müslüman kimliğinin kurucu unsuru olarak önemsenmiştir. Bu nedenle çalışmanın bundan sonraki kısmında nasıl bir tarih anlatısı ürettiklerine odaklanılmaktadır.

İslam'ın Bilim ve Medeniyetin Kaynağı ve Merkezi Olması

Bu anlatıya göre bugün Batı ile askeri, teknolojik ya da ekonomik açıdan mücadele etmek pek mümkün gözükmemektedir ve Batı'nın Doğu üzerinde kurduğu güç, büyük ölçüde zihinsel ve ideolojik üstünlük iddiasına dayalı yani düşünseldir. O yüzden atılması gereken ilk adım, Batı'nın düşünsel tahakkümünden kurtulmaktır. Çünkü Batı'nın Doğu üzerinde diğer tahakküm biçimlerini meşrulaştıran, doğal ve sıradan hale getiren bu zihinsel tahakkümün kendisidir (Rehman, 2003: 245). Müslüman Doğu, Batı'nın kendisine anlattığı hikâyeyi/tarihi, sorgulamadığı, eleştirmedeği ve bu hikâyenin/tarih anlatısının dışına çıkıp kendi hikâyesini/tarihini yazmadığı sürece bu fasit dairenin dışına

çıkamayacaktır. Çünkü Batı'nın Müslümanların zihinlerine kazıdığı "geri, barbar, tembel ve durağan" oldukları şeklindeki inanış Müslümanları umutsuzluğa götürmekte; bu kısır döngüden kurtulmak için onları taklit etmesine yol açmaktadır (Bayrakçı, 1990: 9). Bu durum büyük ölçüde Batılı eğitim sisteminden ve tarih anlatısından kaynaklanmaktadır. Çünkü Batı'ya benzemenin, mümkün olmadığını gören bir Müslüman dönüp nereye bakacağını bilmemektedir (Al Alwani, 1995: 90). Bundan kurtulmanın yolu Müslüman'ın dönüp kendi tarihine bakması ve büyük bir medeniyetin mensubu olduğunu idrak etmesiyle mümkün olabilir. Bu nedenle Müslüman Doğu'nun tarihi açığa çıkarılmalı ve yeniden yazılmalıdır (Bayrakçı, 1990: 10).

Bu çabanın, modern tarihin yanlı ve Batılı tezleri meşrulaştıran ideolojik bir kurgu olduğu eleştirisini getiren post-modern görüşle benzer olduğu görülmektedir. Tarihin ilerlemesi ve evrenselliği iddialarının geçerli olmadığını; meta anlatıların artık geçerliliğini yitirdiğini iddia eden post-modern düşüncenin, böylesi bir tarih anlatısını totaliter, yanlı ve tektipleştirici olarak nitelemesine karşın (West, 1998: 272) bu Müslüman entelektüellerin önerdiği aslında Batı yerine Doğu merkezli ama aslında tıpkı eleştirilen Batılı tarih anlatısı gibi taraflı, değer temelli ve evrensellik iddiası taşıyan bir anlatıdır.

Bu tarih anlatısı, Batı medeniyetinin çıkış noktasının Antik Yunan olduğu ve Müslümanların bilime ve medeniyete önemli bir katkı sunmadığı savını reddetmektedir. Batı medeniyetinin zaman içinde bilimsel bilginin Batılı ülkeler ve çağlar arasında birikimli bir şekilde artarak birinden diğerine aktarılırken Doğu'nun bu gelişmeye tamamen kayıtsız kalıp, bugün olduğu gibi geçmişte de değişme, gelişme dinamiklerinden yoksun olduğu tezini de kabul etmemektedir. Aksine İslam medeniyetinin bu süreçte aktif bir rol oynadığını ve bilimsel bilgi birikimine önemli ölçüde katkı sunduğunu öne sürmektedir (Birekul, 2012: 51). Müslümanlar, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin merkezinde yer almış; düşüşte olan İran ve Bizans düşüncesini canlandırmış ve Antik Yunan eserlerini tercüme edip korumuştur. Müslümanlar burada seçici davranmış Yunanlıların sadece felsefe, tıp ve astronomi gibi bilimsel eserlerini tercüme etmiş, "tanrı ve tanrıça hikâyeleriyle dolu edebi ve dini literatürünü" almamışlardır. Çünkü bilim ile kültür arasındaki ilişkinin farkında olmuşlar ve seçici davranmışlardır. Amaçları, bu bilgileri kendi kültürlerine katmak ve buna uygun biçimde yeniden üretmektir (Rahman, 1988: 6). Başarılı oldukları açıktır. Çünkü Batı, Ortaçağ karanlığı içinde bilimsel manada "uykuda" iken İslam Dünyası "altın çağını" yaşamaktadır. Cabir, Harezmi, Razi, Biruni, İbn-i Sina, İbn-ül Heysem ve Ömer Hayyam gibi her biri kendi alanında büyük başarı kazanmış ünlü isimlerin eserleri Batılı üniversitelerde uzun yıllar okutulmuştur. Buhara, Semerkant,

Bağdat, Kurtuba (Cordoba) ve Tuleytula (Toledo) gibi merkezler, o dönemde Dünya'nın en gelişmiş bilim merkezleri olmuş farklı coğrafyalardan eğitim ve araştırma amaçlı olarak bilim insanlarını ve entelektüelleri kendine çekmiştir (Özemre, 1992: 41).

Bu tarih anlatısına göre İslam'ın bilime karşı, onunla çatışan veya bilimin gelişimine engel olan bir unsur olması mümkün değildir. Buradaki sorun, Batı'nın kültürel ve tarihi koşullarıyla ilişkilidir. Dinin, bilimsel gelişmeye engel olduğu savı Hıristiyanlık için geçerlidir. Çünkü Hristiyan teolojisi, bilgiyi bastırıp gelişimini engellerken, hikmeti (wisdom/intellect) tek ve geçerli bilgi türü olarak kabul ederek sonraki dönemde radikal biçimde bilgi (knowledge/ratio) taraftarlığına yol açmıştır. O nedenle din ile bilim çatışması İslam için geçerli değildir (Eroğlu, 2019: 9). Burada İslam'ın bilime engel olduğu savı tersine çevrilerek asıl engel olanın Hıristiyanlık olduğu öne sürülmekte; Batı merkezli bir tarih, İslam merkezli bir tarih ile değiş tokuş edilmektedir. Ayrıca Batı biliminin tarihsel gelişim sürecinde bir yandan Katolik Kilisesi ile olan çatışmasını kabul ederken öte yandan aynı bilimsel geleneği, Hristiyan bilimi olarak nitelendirme çelişmesine düşmekte ve bilimin Batı'daki dinsel-geleneksel statüko ile giriştiği tarihsel mücadeleyi görmezden gelmektedir.

Post-kolonyal yazında Doğu medeniyeti için dile getirilen iddialardan biri olan ve İslam'a bilim ve tekniğin gelişmesinde etkin bir tarihsel rol veren anlatı, Batı'nın bilimsel ve teknolojik gelişimini de İslam dünyasına borçlu olduğu savını öne sürmektedir. İslam dünyası Batılı tarih anlatısının iddia ettiği aksine Antik Yunan eserlerini çevirip muhafaza eden bir "emanetçi" olmanın ötesindedir ve bizzat bu eserleri ve düşünceleri geliştirmek suretiyle Avrupa'nın Ortaçağ'dan çıkıp Rönesans ve Aydınlanma tecrübesini yaşamasında başat rolü oynamıştır. İslam medeniyeti, Antik Yunan eserlerini muhafaza edip geliştirmeseydi Ortaçağ karanlığını yaşayan ve Antik Yunan ile bağlarını koparmış Avrupa'nın bu kaynaklara ulaşması mümkün olmayacaktı. Böylece medeni ve ileri Batı imgesinin karşısına konulan barbar ve geri İslam imgesinin tarihsel açıdan geçersizliği anlaşılacak; Batı'nın bugünkü bilimsel, teknolojik gelişiminin kaynağının Antik Yunan Medeniyeti değil İslam Medeniyeti olduğu kabul edilecektir (Hâkimi, 1999: 106).

Serdar'a göre bilimsel metot, ilk defa İslam bilginleri tarafından geliştirilmiştir. Bilimsel model ve teori inşasını ilk kez Müslüman bilginler başarılı biçimde gerçekleştirmiştir. İbni Heysem, ilk bilimsel metot kurallarını geliştiren ve Ptolemaios'un Almagest'indeki eksikleri, hataları tespit eden kişidir. Nasrettin El Tusi'nin geliştirdiği matematiği Kopernik daha sonra gök cisimlerinin eliptik

yörüngelerini hesaplamada ve güneş merkezli düşünceyi inşa etmede temel almıştır. Böylece bilimsel devrimi başlatmıştır (Serdar, 2006: 111).

Böylece Rönesans ve Aydınlanmanın tarihsel köklerinin İslam dünyasında olduğu ortaya çıkmaktadır. Çağdaş medeniyetin asıl öncülleri olduğu ve İslam medeniyetinin bilimsel gelişmeyle ne kadar ilişkili, çağdaşı kültür ve uygarlıklarla ne kadar güçlü bir etkileşim içinde olduğu; hatta belli bir dönem boyunca lider ve belirleyici tek medeniyet olduğu anlaşılmalıdır (İkbal, 2015: 176). Müslüman İspanya'daki Kurtuba ve Tuleytula bölgesinde Hıristiyanların Müslümanlarla karşılaşmasında Hıristiyan öğrencilerin bu bilimsel birikimi önce şaşkınlıkla karşılayıp sonra tercüme ve skolâstik öğretiyle uyumlaştırma çabasına giriştiği görülmekte, Batı'yı taklit eden Doğu iddiasının asılsız olduğu gerçekte öncelikle Batı'nın Doğu'yu taklit ve takip ettiği anlaşılmaktadır. Böylece bilimsel gelişme ve ilerlemenin Antik Yunan'dan Roma'ya oradan Hıristiyan Avrupa'ya Venedik'e, Portekiz'e İspanya'ya, Hollanda'ya ve İngiltere'ye geçtiği, bilim, teknoloji ve uygarlığın Batı ile sınırlı bir coğrafyada dolanırken İslam coğrafyasının bunun dışında ve buna tamamen kayıtsız kaldığı iddiasına dayalı anlatı geçersiz hale gelmektedir (Hâkimi, 1999: 100-105; Hobson, 2019).

Bu anlatı, Şarkiyatçılığın İslam'a yönelik taraflı bakışının aynadaki yansıması gibidir. Şarkiyatçılığın bilimsel ve teknik gelişmede İslam medeniyetinin rolünü yok sayan bakışına karşı çıkmak için aynı medeniyeti, bilimsel ve teknik ilerlemenin merkezine yerleştirmek için Antik Yunan geleneğini ve onun İslam öncesi medeniyetler olan Sümer, Babil ve Mısır ile olan alışverişini görmezden gelmektedir. İnsanlığın ortak mirası ve birikimi olan ve tarih boyunca özgür düşüncenin ve araştırma imkânlarının bulunduğu koşullar neredeyse orada gelişen bilim ve tekniği sahiplenmeye ve bu sahiplik üzerinden bir tahakküm kurmaya çalışan klasik Şarkiyatçı yaklaşımı Garbiyatçı amaç ve söylemlerle yeniden üretmektedir.

Bu noktada Nasr'ın yaklaşımında bu anlatı daha belirgin iken Faruki ve Serdar'ın buna şerh koyduğunu belirtmek gerekmektedir. Faruki özellikle Batı doğa bilimlerinin katkısını takdir eder ve sosyal bilimlerdeki temel kavram ve kategorilerini kullanırken Serdar, bunun bir tür geçmişe özlem duyulmasına dönüşmemesini; Müslümanların şimdiye kadar geçmişte takılıp kaldıklarını artık geleceğe bakmanın zamanının geldiğini belirtmekte; hem İslam hem Batı modernliğinin sınırlı anlayışını aşacak bir trans-moderniteye ihtiyaç duyulduğunu iddia etmektedir (Serdar, 2016: 12).

Anlatı, İslam'ın bugünkü Batı medeniyetinin kurucu kaynağı olduğu iddiasını dile getirdikten sonra Batı'nın seçici bir yaklaşımla İslam'ın katkısını ve rolünü

görmezden gelen Avrupa-merkezci bir anlatı kurguladığını ileri sürülmektedir. Batı, İslam medeniyetinden aldığı mirasla inşa ettiği bilimsel ve teknik gücünü İslam dünyası üzerinde tahakküme dönüştürmüştür (Aslan, 2014: 47). Batı'nın Doğu üzerindeki tahakkümü sadece Batı ile ilgili değildir. İslam dünyası, çeşitli içsel ve dışsal sebeplerle düşüştür.

İlk olarak İslam dünyası içerisinde çeşitli çatışmalar ortaya çıkmıştır: İslam düşüncesi, Aristo'dan tevarüs eden ve Farabi tarafından İslam düşüncesine uygun hale getirilen tüm ilimlerin bütüncül ve sistematik bir yapı içerisinde yer aldığı bir paradigmaya dayalıydı. Ancak sonraları İbni Sina ile başlayan ve düşünürler arasında ihtilaflara yol açan tartışmalar ile bu düşünce sistemi dağılmaya başlamıştır. İbni Sina'nın Yunan düşüncesine olan bağlılığı ve hayranlığı, İslami bir sistem arayışı içindeki Gazali tarafından eleştirilmiştir. Gazali'nin sabit, tutarlı ve İslami bir sistem arayışı da Razi gibi düşünürlerce eleştirilmiştir. Bazılarına göre bu eleştiri ve tartışmalar, ayrımlara, kamplaşmalara ve kavgalara neden olarak zayıflatıcı bir durum, Rahman gibi bazı düşünürlere göre ise İslam dünyasında entelektüeller arasında neyin İslami olduğuna dair zengin ve renkli bir paletin varlığına dönük olumlu bir durum olarak görülmelidir (Rahman, 1988: 7). İslam dünyasındaki eğitim kurumlarında deneysel çalışmalar azalmış ve doğa bilimleri ile ilgili müfredat eğitim kurumlarından kaldırılmaya başlamıştır. İslam medeniyetinde gerilemeye ve parçalanmaya neden olan doğa ve mühendislik bilimlerine karşı gelişen kayıtsızlık olmuştur. Böylece Batı'daki gelişmeler takip edilememiş ve giderek artan taassubun da etkisiyle İslam dünyası ile Batı arasındaki entelektüel uçurum büyümüştür (Altun, 2014: 178).

Serdar da Rahman gibi düşünürler arası tartışmaları ve fikir ayrılıklarını bozucu değil aksine olumlu bulmaktadır. Ona göre asıl düşüş, fikir tartışmalarının azalması ve yeni fikirlere kapının kapanmasıyla başlamıştır. Ona göre İslam, tüm cevapları içermemektedir ancak tüm insanlık sorunlarına verilecek cevapların nasıl bulunacağına dair bir yöntem sağlamaktadır. Bu nedenle değişmesi gereken İslam değil Müslümanlardır. Ona göre Abbasi döneminde içtihat kapısının kapanmasıyla "ilim" kavramı, ilahiyat ve dini bilgiyle sınırlı bir hal, âlim de sadece bu dini bilgiyi tartışan teoloğa dönüşmüştür. Böylece İslam, dar bir çerçeveye hapsolmüştür (Serdar, 2003: 30-31).

Geleneksel yaklaşımda İslam medeniyeti denilen yapının homojen bir bütün olmayıp kendi içerisinde askeri, siyasi ve dini çatışmalara girdiği görmezden gelinmektedir. Batı'yı topyekün ve hepsi aynı yönde, tek bir hedef doğrultusunda hareket eden bir bütün olarak gördüğü gibi Doğu'yu da homojen bir bütün olarak görmek ve inşa etmek istediği; bunun da tek tipçi ve indirgemeci bir

bakış ürettiği açıktır. Öte yandan bu tartışmaları yenilenme ve çoğulculuk adına savunanlarla post-modern yazında farklı fikirleri Deleuze ve Guattari gibi çoğulculuk ve zenginlik olarak gören ve farklılıkların katılımını savunan görüşün (Best ve Kellner, 2011: 121-124) uyumlu olduğu söylenebilir.

Faruki'ye göre bilimsel düşünce geriledikçe İslam dünyası sufizme ve mistisizme yönelmiştir. Faruki, bunların İslam'ı toplumsal adalet ve kurtuluş idealinden uzaklaştırarak bireysel kurtuluşa yönelttiği; Müslümanların ufkunu apolitik ve asosyal bir perspektifle sınırladıkları eleştirisini getirmektedir (Zaidi, 2011: 69). Serdar ise sufilerin bilginin kaynağını bilinmez alana hapsedip, bilgiye ulaşma yollarını kendi tekellerine alarak bilgi üzerinde tesis ettikleri hükümlerlik nedeniyle dolaylı olarak Müslümanları kendi hayatları üzerinde düşünmek ve eylemekten alıkoyarak diktatörlere, acımasız yöneticilerin ellerine terk ettiklerini ifade etmektedir (Serdar, 2018: 86).

13. ve 14. yüzyıldan sonra İslam dünyasında eğitimin ve bilimin durgunlaşmasıyla yeni fikir ve tekniklerin yerini tekrar ve yorumlama faaliyeti almıştır. Ezberle dayalı bir eğitim ve düşünce geçerlilik kazanmış; İslam dünyası durağan, kapalı ve parçalanmış bir hüviyete bürünerek Avrupa düşüncesine bağımlı hale gelmiştir. Böylece gerilemenin İslam dininden kaynaklandığı iddiası inandırıcılık kazanmıştır (Sıddıki, 1984: 77-78). 13. yüzyılda başlayıp aralıklarla 15. yüzyıla kadar süren Moğol istilaları hem mevcut bilimsel birikimi hem de bilimi himaye eden kültürü ve politik ortamı yok etmiştir. Moğollar, beşerî ve maddi kaynağı talan ederek geride harap ve toparlanmasız güç bir durum bırakarak Müslümanları yüzyıllar sürececek bir atalet ve çöküş dönemine sürüklemiştir (Özemre, 1992: 43).

Bilimsel ve teknik üstünlüğünü yitiren İslam dünyası, 16. yüzyıla kadar askeri ve siyasi üstünlüğünü korumuştur. Ancak önce Selçuklular sonra Osmanlılar, Batı karşısındaki askeri, siyasi ve ekonomik üstünlüklerine güvenerek bilimsel ve teknik bir atılım gerçekleştirmemişlerdir (Hâkimi, 1999: 118-119). Buna karşın Batı, içinde bulunduğu parçalı, çatışmalı, güvenlikten yoksun siyasi ve toplumsal yapı nedeniyle bilimsel ve teknik atılıma yönelmiştir (Özemre, 1992: 43). Bu atılımın sonucunda 16. yüzyıldan itibaren İslam medeniyeti askeri ve siyasi gücünü de yitirmiştir. 1683 Viyana kuşatması bir dönüm noktası teşkil etmiş ve kuşatmanın başarısızlığından sonra geri çekiliş dönemi başlamış; 1798'de Napoléon'un Mısır'ı işgaliyle çekiliş yerini işgal ve sömürgeleştirmeye bırakmıştır. Mısır'ın işgaliyle sadece askerler gelmemiştir. Batı bilimi, tekniği, sanatı ve kültürü de gelmiştir. Müslümanlar tarihte ilk defa Batı'nın yenilmezliği ve üstünlüğü efsanesiyle tanışmışlardır (Madani, 2016: 57).

Batı Taklitçiliği, Sömürgecilik ve Azgelişmişlik

Batı'nın bilimsel ve teknik üstünlüğünü kültürel üstünlük tezleriyle sağlamlaştırmak için Batılı tarzda eğitim veren okullar açılmış sonraki kuşaklar, eğitim vasıtasıyla endoktrinasyona tabi tutulmuştur. Böylece geleneksel değerler ve İslami bakış giderek geri kalmışlığın sembolü haline gelmiştir. Batı'nın yazdığı tarih kabul edilmiş, Müslüman çocuklar bu tarihi öğrenmiş, ezberlemiş; geçmişlerini yabancılardan öğrenip geçmişlerine yabancılaşmışlardır (Bakar, 2003: 155-158). Böylece Müslüman entelektüeller, Batılı meslektaşlarının iddiaları ve yönlendirmeleri doğrultusunda bu geri kalmışlık zincirini kırmamanın tek yolunun Batılılar gibi yaşamak, düşünmek, giyinmek ve konuşmak olduğunu düşünmeye başlamışlar ve Müslüman gençleri tek çarenin Batılılaşmak olduğuna inandırmışlardır (Danjuma, 1997: 277).

İslam dünyasında farklı düşünen entelektüeller de mevcuttur. Onlar Doğu'nun içine düştüğü durumun farkında olmakla birlikte bunun Batı taklitçiliğiyle aşılabileceğini düşünmeyen kişilerdir. Namık Kemal, Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, İbni Reşad, Seyyid Ali gibi isimler reformist (ıslahatçı) düşünürler olarak karşımıza çıkmışlardır. Ortak noktaları Batı bilimini ve düşüncesini alırken seçici davranmak ve bunu İslam kültürüne uyumlu hale getirmektir. Öte yandan bu entelektüeller Batı'yı çeşitli açılardan Doğu'yu yeterince tanımayıp bilmemekle, kasıtlı biçimde yanlış tanıtmakla, Batı'nın kendi halkına insanca muamele ederken Doğu'ya farklı muamele etmekle, şiddet, isyan, karışıklık çıkarmakla suçladığı, dolayısıyla kısmen de olsa merhametsiz, ikiyüzlü, çıkarıcı bir tutumla itham ettiği görülmektedir. Ancak bu tarihsel anlatıya göre bu çabaları yetersiz ve etkisiz kalmış; Batı ve Batılı entelektüeller karşısında aciz ve savunmacı (apolojetik) bir anlayışın ötesine geçememişlerdir. Öte yandan İslam dünyasında Batı taklitçisi siyasi liderler ve entelektüeller ortaya çıkmıştır. Batı etkisindeki entelektüellerce desteklenen sömürgeci yönetimlerin işbaşına getirdiği liderler eliyle İslam toplumları zorla Batılılaşma süreçlerine tabi tutulmuştur. Türkiye ve İran bunun iki uç örneğini teşkil etmiştir: Türkiye'de Mustafa Kemal önderliğinde laik bir devlet ihdas edilmiş ardından toplum, köklü reformlarla hukuk, eğitim başta olmak üzere İslami değerlerden ve sembollerden arındırılmış ve bunlar, Batılı değer ve sembollerle ikame edilmiştir. Ekonomik ve siyasi olarak da Batı ile güçlü ilişkiler kurulmuş, gündelik yaşamdan, kılık kıyafete; dil ve alfabeden yazılan ve okutulan tarihe kadar sekülerleştirilmiştir. Mustafa Kemal'e büyük hayranlık duyan ve İngiltere'nin desteği ve himayesinde laik ve modernleşmeci bir asker olan Rıza Şah Pehlevi de İran'da kadınların peçelerini çıkarma, hacca gitmeyi yasaklama gibi uygulamaları hayata geçirmiştir (Tibi, 1995: 1).

Böylelikle Batı'nın teknolojik ve askeri tahakkümü, ideolojik ve kültürel tahakkümle daha güçlü ve kalıcı hale getirilmiştir. Bu tahakküm sayesinde Müslümanları geri ve aciz olduklarına; ancak Batılılaşarak kurtulabileceklerine ikna etmişlerdir. Böylelikle Batı taklitçiliği tek geçerli kurtuluş reçetesi haline gelmiştir. Bu reçetenin İslam dünyasında bazı sonuçları olmuştur: İlk olarak Batı'nın üstünlüğünü ve tahakkümünü meşrulaştırmak suretiyle işgal, ilhak ve sömürgeleştirme siyasetine haklılık kazandırmış, bizzat bazı Müslüman entelektüeller bu siyaseti destekler hale gelmiştir. İkincisi bu stratejiyi içeride hayata geçirip kalıcılaştıracak Batı taklitçisi yönetici elitler yaratılmış ve bu elitler, toplumu, zorla dönüştürmek için her türlü baskı ve zalimliğe başvurmuşlar ve bunu ilerleme, gelişme ve modernleşme adına savunabilmişlerdir. Böylece İslam dünyasındaki ülkeler, zalim ve megaloman diktatörler tarafından idare edilen, sürekli birbirleriyle savaş içerisinde olan bu nedenle orduya ve silahlanmaya gelirlerinin büyük kısmını ayıran rejimlere dönüşmüşlerdir. Öte yandan bu militarist diktatörlükler, iktidarlarını kaba kuvvete ve savaşa borçlu oldukları, halk nazarında bir karşılıkları bulunmadığı için siyasi, askerî açıdan sömürgeci güçlerin desteğine muhtaç hale gelmiş bu destek karşılığında, beşerî ve maddi her türlü kaynağı onlara sunarak Batı'ya bağımlı hale gelmiştir. Dolayısıyla Batı taklitçiliğinin İslam ülkeleri için sonucu diktatörlükler, militarizm, savaşlar ve darbelerin yanı sıra halk için baskı, fakirlik ve az gelişmişlik olmuştur (Serdar, 2003: 108).

İslam dünyasının yaşadığı, emperyalizm, sömürgeleştirme ve ekonomik bağımlılık gibi tarihsel tecrübeler, bazı Müslüman entelektüeller arasında tepkiye neden olmuştur. Bu kişiler sömürgecilik karşıtı, bağımsızlık hareketlerinden, milliyetçilik ve sosyalizm gibi fikir akımlarından etkilenmiştir. Bu yüzden önceki yüzyılın Müslüman entelektüellere nazaran daha radikal bir tutuma sahiptirler. Bu entelektüellerin en önde gelenleri İran'dan Ali Şeriati, Hasan El Benna, Mısır'dan Seyyid Kutup, Pakistan'dan Ebul Ala El Mevdudi gibi isimlerdir (Siddiqi, 2011: 16).

Bu isimlerin ortak özellikleri Batı'nın üstünlüğünü ve Batılılaşmayı reddetmeleridir. Bu anlamda Batı, önceki kuşağın Müslüman entelektüelinin kafasındaki kısmen iyi ama kısmen kötü "öteki" imajını yitirmiş, tam anlamıyla bir "düşman" imgesine dönüşmüştür. Doğu ile Batı'yı ortaklaştıran hiçbir köprü kalmamış ve aradaki fark keskinleşmiştir. Doğu ile Batı, iyi ile kötü, karanlıkla aydınlık, ruh ve beden, maneviyat ve maddiyat gibi iki uzlaşmaz, zıt küre haline gelmiştir (Şeriati, 1988: 24-25). Bu entelektüellerin aktif eylem adamı hatta radikal militan olmalarında Batı algılarının önemi oldukça büyüktür (Burma ve Margalit, 2009: 82). Kurtuluş reçetesi olarak İslam'ı modern değerlerle uyumlu

hale getirmeyi öneren önceki kuşaktan farklı olarak İslami köklere dönüşü (fundamentals) önermektedirler (Şeriati, 1987: 34-45). Çünkü Batı, maddi zevklerin peşinden koşan, ahlaki ve dini açıdan yozlaşmış, krizde ve çöküşte olan bir medeniyet haline gelmiştir (Kutup, 1998: 27-58).

Bu açıdan kriz ve çöküş (dekadans) anlatısı, post-modern düşünürlerin de öne sürdüğü bir yargıdır ve tüketim toplumu, ekolojik kriz, bireycileşme, maddileşme ve ahlaki ve ideolojik anlatıların önemini yitirmesiyle ortaya çıkan bir “değerler boşluğundan” (nihilizm) söz etmektedirler. Bunu büyük ölçüde modernitenin dinsel-geleneksel değerleri yıkıp yerine geçerli ve kalıcı bir alternatif koyamaması ile ilişkilendirmektedirler (Adorno ve Horkheimer, 2010: 233).

Buna Nasr gibi entelektüellerin çözümüyse modernite öncesi İslami altın çağa döndürür. Böylece bir yandan Müslümanların içinde buldukları durumun, bir yönüyle çağın getirdiği koşullara ve gelişmelere ayak uyduramamaları ile ilişkili olduğunu iddia etmektedirler. Diğer yandan çözüm olarak artık geride kalmış veya gerçekliği kuşkulu bir geçmişe dönmeyi önererek çelişkiye düşmektedirler. Öte yandan Faruki'nin yaklaşımı ihtiyatlı biçimde şanlı geçmişe dönüş arzusundan ve nostalji duygusundan uzak durmaktadır. Geçmişe dönmenin imkânsızlığının farkında olarak daha çok gelecekle ilgilenmektedir. Serdar da bu minvalde geçmişin bugün kötü durumda bulunan Müslüman entelektüellerin özeleştiri yapmaları ve gelecek için elzem dersler çıkarmaları açısından önemli olduğu kanaatinde (Serdar, 2003: 110).

Batı'nın Değerler Krizi ve Çöküşü

Radikal yaklaşımın Batı bilimine getirdikleri eleştiriler, büyük ölçüde sonradan gelenlere yol gösterici olmuştur. Ali Şeriati'nin Batı medeniyetini eleştirirken Batı'daki “yeni teorilerin” dile getirdiği eleştirilerden faydalanması sonrakiler açısından kullanılan bir yöntem haline gelmiştir (1985: 82-86). Şeriati, Kutup, Mevdudi ve Benna'nın önerdiği Batı ile topyekûn bir mücadelenin olanaksızlığı ve başarısızlığı sebebiyle Müslüman entelektüeller arasında yeni bir arayış ortaya çıkmıştır.

Bu çabanın ortaya çıkışında bazı gelişmelerin önemli rol oynadığı söylenebilir: II. Dünya Savaşı sonrası güçlenen sömürgecilik-karşıtı hareketler, Arap milliyetçiliği ve sosyalizmi bir araya getiren politik örnekler üretmişti. Üçüncü dünyacılık, sosyal kalkınmacı ve devletçi ekonomi modeli, Cemal Abdülnasır örneğindeki gibi karizmatik Arap liderler öncülüğünde Pan-Arabizm veya Arap milliyetçiliği gibi ideolojilere yaygınlık kazandırmıştı. Ancak İsrail'in 1967 yılında Arap-İsrail

savaşındaki zaferi bu seküler-milliyetçi modelin sonunu getirmiştir. Ardından 1979'da İran'daki devrim, siyasal köktencilğin güçlenmesine yol açarken 1991'de SSCB'nin dağılmasıyla sosyalist söylem popülerliğini yitirmiştir. Ayrıca 1970'lerle birlikte Batı'da ortaya atılan post-modern görüşler, modern bilimlerin ve tarih anlatısının eleştirilmesine yol açmış; bu eleştirilerden ilham alan Edward Said'in 1978 yılında yayınladığı ve modern tarih anlatısının Doğu'ya ve özellikle İslam'a bakışını eleştiren eseri Şarkiyatçılık yayınlanmıştır.

Tüm bu gelişmeler sonucunda 1970'lerin sonunda yeni entelektüel kuşağı ortaya çıkmıştır. Bunlar, Batı'nın bilimsel ve ahlaki bir kriz içerisinde olduğunu ve İslam toplumlarının uzun bir süredir kâh İslam'ı Batılı değerlerle uzlaştırmak, kâh onu tamamen reddedip Batılılaşmak ya da Batı'ya tamamen düşman olup her şeyi ile onu reddetmek suretiyle kendisine bir çıkış stratejisi ve kimlik aradığını ancak başarılı olamadığını iddia etmektedirler. Çare ne Batılılaşmak ne de Batı'dan tamamen kopmak değildir. Batı'nın üstünlüğü sona ermektedir ancak Müslümanların halen onlardan öğreneceği çok şey vardır. Ancak bunu yaparken seçici davranmak gereklidir. Bunun için belli bir yöntem ve bakışa ihtiyaç vardır. Bu nedenle yapılacak ilk iş, Batı biliminin ve toplumlarının içine düştüğü kriz ve değerler boşluğunu analiz etmek olmalıdır (Açıkgeç, 1998: 15).

Bu düşünürlere göre modern bilim, tarafsızlık ve evrensellik iddiasına karşın özü itibarıyla Batılı toplumların dini, ahlaki toplumsal değerlerine dayalıdır bu nedenle Batı'nın kendine ve Doğu'ya yönelik tek taraflı ve önyargılı bakışının ürünü olarak görülmelidir (Kirmani, 1991: 173). Benzer şekilde bilim, ilerleme ve modernleşme kavramlarının mitik ve yanlı olduğu eleştirileri literatürde bilinmektedir (Koselleck, 2007: 21, 50, 55). Örneğin Habermas'a göre teknik, bilimsel bilginin somut duruma uygulanması olarak bir iktidar amacına hizmet ettiği için özünde ideolojiktir (Habermas, 2013: 37). Burada Müslüman entelektüellerin post-kolonyal yazının gelişmesiyle güç kazanan eleştirel bakışı da seferber ederek Batılılaşma, Aydınlanma, sekülerizm ve moderniteye yönelik eleştirilerine ve İslami bilim inşa çabasına meşru bir zemin oluşturmayı amaçladıkları söylenebilir (Ragap, 1997: 46-47).

Örneğin Serdar bu kapsamda Feyerabend'in modern bilim paradigmasının yanlı, bilimin bir endüstriyel üretim, iktidar ve denetim alanı olduğu; Robert Young'ın Batı biliminin nesnel ve tarafsız olduğu iddiasının asılsız olduğu; Sandra Harding'in şoven ve erkek merkezli, cinsiyetçi olduğu; Claude Alvarez'in, etnosantrik ve kültürel olduğu eleştirilerine referans vererek modern bilimin yanlı, kültürel bir kurgu olduğu iddiasında bulunmaktadır (Serdar, 2006: 163).

Modern bilime getirilen bir başka eleştiri, bilimin alt dallara ayrılıp, uzmanlık disiplinleri halinde sınıflandırılması; bilgiyi parçalı hale getirerek bütünün bilgisinden uzaklaştırmasıdır. Bu eleştiri de post-modern düşünürlerin toplumu bir hakikat çerçevesinde dönüştürme, hiyerarşik hale getirme ve tahakküm altına alarak farklılıkları ve özgürlükleri bastırma veya sınırlandırma eleştirisine (Bauman, 2000: 14-33) benzerdir. Ancak post-modern düşünürlerin hakikat, hiyerarşi ve tahakküm eleştirisinin aksine bu düşünürler, uhrevi bir kaynağa dayanan bir hakikat çerçevesinde yeni bir hiyerarşi ve iktidar biçimi kurmayı amaçlamaktadırlar. Onlara göre gerçek bilgi mevcuttur ve ona holistik bir yaklaşımla ulaşılabilir. Batı biliminin temelde yaptığı öznel gerekçelerle bilgiyi parçalayıp farklı disiplinlere bölerek bütünün bilgisini aramaktan uzaklaşmaktır. Bu parçalı ve sınırlı uzmanlığa dayalı bilim paradigması, bilimin asıl var oluş nedeni olan “büyük hakikat” –tanrının dünyayı ve insanı yarattığı gerçeğini- aramaktan uzaklaştırmaktadır (Nasr, 1993: 24). Bunun sonucunda bütün teknik ve bilimsel ilerlemeye karşılık Batılı birey, epistemolojik, etik ve ontolojik olarak boşlukta kalmaktadır (Hashim ve Rossidy, 2000: 25).

Sorunun kökeni Descartes’a kadar uzanmaktadır. *Descartes*’ın ünlü “*düşünüyorum öyleyse varım*” (*cogito ergo sum*) önermesi hatalı bir çıkış noktasıdır: Birincisi Descartes, bilmenin kaynağına şüpheyi ve göreceliği koymuştur. Böylece insan bilgisi sadece bilinebilir maddi temelle sınırlanmış ve rölatif bir hal alarak belirsizleşmiştir. Oysa Lyotard’a göre bilimsel bilgi, bilgi türlerinden sadece biridir ve özünde bir söylem türüdür (Lyotard, 1990: 10). Modern anlatı, bilimsel bilginin hâkimiyetini ilan edip, diğer bilgi türlerini kabul etmeyip denklemin dışına itmiştir. Modern bilimin dogmatikleştiği nokta da burasıdır. Oysa Adorno’ya göre akıl, varlığın tümel bilgisini kavramak için tek başına yeterli bir araç değildir. Akılla yaşamın tamamını kavradığını düşünmek bir yanılsamadan başka bir şey değildir (Best ve Kellner, 2011: 272). Böylece hakikate ulaşılacak tek yöntem belirmiş ve bu yöntem akıl ve duyarlılığın tek kaynağı olarak görmek suretiyle manevi bilgiyi önemsizleştirmiş veya bilimsel alanın dışına itmiştir (Rehman, 2003: 247). Böylece insan, ruhsuz, içgüdüleriyle hareket eden ve somut amaçlar ve ihtiyaçlar dünyası ile sınırlı bir varlığa dönüşmüştür (Yavuz, 2000: 106). Aynı yaklaşım, tarafsız ve değerlerden azade bir bilim insanı yaratmıştır. Bu durum büyük ölçüde tarihsel tecrübelerin de gösterdiği üzere -toplama kampları, atom bombası, kimyasal silahlar, nükleer savaş gibi- insanlık adına kötü sonuçlara yol açmıştır (Siddiki, 1984: 78).

Bilimin ve bilim insanının bu değerlerden uzaklığı bir başka soruna, evrenin bütünselliğine ve bu evren içinde varlığını sorgulayan insanın hayatındaki anlam arayışına kayıtsız kalmasına yol açmaktadır. Çünkü modern bilim kendini

sadece deney ve gözlem yoluyla elde edilebilir ve duyu organlarıyla veya akılla kavranılabilir maddi dünya ile sınırlamıştır (Özel, 1992: 108-110). Touraine'e göre modernlik, yer ve gök arasındaki –tanrısal- birliği yıkmış ve bu giderek yeryüzündeki birlik olgusunu da bozarak dünyanın daha fazla parçalanmasına yol açmıştır. Modernlik yayıldıkça ve güçlendikçe parçalanma da artmış ve sonuçta daha fazla bölünme ile sonuçlanmıştır (Touraine, 2002: 117). Bu, maddi ve/ya doğal dünya dışındaki her şeyi ne olduğu belirsiz bir metafizik kavramının içine sıkıştırılmıştır (Muhammad, 1987: 53). Oysa bilimin hem öznesi hem de nesnesi olan insan, sadece maddi bir varlık değil maddi manevi yönü bulunan bir bütündür ve bilimin maddi ihtiyaçlara ve sorulara vereceği cevaplarla ilgilendiği kadar manevi ihtiyaçlara ve sorulara da cevap vermesini beklemektedir. Oysa bilim ısrarla bu alanla ilgilenmeyi ve en temel soruları cevaplandırmayı reddederek insanlığın kendisine yabancılaşmasına yol açmaktadır (Yavuz, 2000: 93-95). Bilimlerin İslamleştirilmesini savunan düşünürler bu noktada post modern düşünürleri de yetersiz bulmakta onları bütüncül bir *hakikat* arayışından kopan bilimi “yorumlama”, “çözümleme”, “söylem analizi”, “yapı-söküm” gibi esasında bütüne yönelik yeni bir şey söylemeyen fakat ayrıntıları olduğundan daha fazla önemliymiş gibi gösteren bir yaklaşımı çözüm olarak önermekle suçlamaktadırlar (Kirmani, 1991: 175).

Descartes'tan hareketle modern bilim bir “düşünen” (insan) ile bir de “düşünülen” (dünya-kâinat-doğa) ön görmektedir. Bu iki küre, büyük ölçüde birbirinden bağımsızdır. Dolayısıyla düşünen (etken güç) ile düşünülen (edilgen güç) arasında bir tür alt etme, ele geçirme, hükmetme ve sömürme ilişkisi oluşmaktadır. Örneğin Habermas'a göre “şeyleştirilen” ve nesne olarak görülen doğa üzerinde bir iktidar hatta sömürü ilişkisi kurulması kaçınılmazdır (Habermas, 2013: 42). Çünkü modern bilim evreni, doğayı bir tür makine olarak resmetmekte ve insanla makine arasında herhangi bir bağ veya ilişki kurmak imkânsızlığı nedeniyle doğa bir tür savaşılabilecek, mücadele edilecek düşman haline getirilmektedir. Oysa insan özünde doğal bir canlıdır ve içinde yaşadığı doğal ortama sıkı sıkıya bağlıdır. Yaşamını sürdürmesi de büyük ölçüde içinde bulunduğu doğanın yaşamasıyla mümkündür. Ancak modern bilim, bunu büyük ölçüde göz ardı ettiği için bugün insanoglu aynı doğayı paylaştığı tüm diğer canlı varlıklarla birlikte “ekolojik felakete” doğru gitmektedir (Bakar, 2003: 154).

Serdar'a göre Batı bilim paradigması, yerkürenin kaynaklarını sınırsız görüp, hepsini insanın ihtiyaçları için kullanıma hasreden ve tüketim ve haz odaklı yapısıyla ekolojik felakete giden yolun taşlarını döşemiştir. Oysa İslami bir yaklaşım, daha bütünlüklü bir bakışla ekolojik felaketi durdurmanın anahtarı olabilecek bir eko-etik ve eko-felsefe yaratma kabiliyetine sahiptir (Serdar, 2006: 91-100).

Modern bilimin bir başka krize giren yönü, evrensellik ve tarihten bağımsızlık iddiasıdır. Foucault'ya göre modern bilim bu sayede bir iktidar tesis etmekte ve bunu özellikle kurumsal bir yapıya dönüştürmek suretiyle bir tahakküm aracı yaratmaktadır (Foucault, 1999: 16). Post-kolonyal yazında da kullanılan bu iddiaya göre bilim kendini Batılı değerlerden bağımsız, nesnel ve meşru gördüğü için ve temel olarak her koşulda değişmez, kesin, sürekli yasaları bulmakla yükümlü saydığı için Batı dışı toplumlar için “dönüştürülme” tehdidi belirlemektedir. Emperyalizm, sömürgecilik, misyonerlik ve benzeri tarihsel trajedilerin ortaya çıkışında Batılı bilimin bu iddiası önemli rol oynamıştır (Al-Alwani, 1989: 7).

Görüldüğü gibi bu eleştiriler Batılı post modern düşünürlerin Batı'da pozitivistliğe, aydınlanmaya ve moderniteye getirdiği eleştirilerle alışveriş içindedir. Bu durum yeni bir şey olmayıp Namık Kemal'in, Afgani'nin Batı'yı eleştirirken modernist düşünürleri kendilerine referans almaları ya da Şeriatî, Kutup, Mevdudî gibi düşünürlerin Marksist eleştirilerden yola çıkarak Batı'yı suçlamalarına son derece benzerdir. Ancak Batı'yı eleştirirken referans alınan düşünürler ve düşüncelerin son derece araçsal bir biçimde ele alındığı ve asıl amacın sorgulanması noktasında hiçbir şekilde etkili olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü bilimi, Batılı ve Hıristiyan olmakla suçladıktan sonra alternatif olarak aynı şekilde sübjektif ve yanlı bir İslami bilim önerisi getirmek tutarlı değildir. Veya Batı bilimini “evrensellik” iddiasıyla Doğu üzerinde bir tür tahakküm kurmakla suçladıktan sonra İslamiyet'i tek evrensel inanç sistemi olarak kutsayıp (İkbal, 2015: 163) buradan hareketle “evrensel” bir başka bilim paradigması yaratma çabası sorgulanması gereken bir başka noktadır. Bu durum, hayali, kurgusal bir Doğu imgesi yaratan şarkiyatçılığı eleştirip bir benzeri kurguyu “Batı” için yaratan garbiyatçı yaklaşımın bir sonucu olarak eleştiriye açıktır.

Ancak yine de yeknesak bir yaklaşım, yöntem ve bakış açısından söz etmek mümkün değildir. Aksine düşünürler arasında önemli farklılıklar ve çatışmalar söz konusudur. Bununla birlikte Doğu ile Batı arasındaki ilişkiye bakışlarının daha yumuşak ve diyaloga açık bir hale geldiğini söylemek mümkündür. Bu, düşünürlerin birçoğunun Batı'daki saygın üniversitelerde eğitim görmeleri, çalışmaları ve Batı'yı öncekilerden daha iyi tanımlarıyla ilgili olabilir. Bununla birlikte Batı'ya bakışlarında yine de garbiyatçı yaklaşımın izleri görülmektedir. Ancak kendilerinden önce gelenlerle farklılaştıkları nokta, yeni, güçlü bir bilimsel alternatifin yaratılması gerektiğine dair duydukları ihtiyaçtır. Bu açıdan metafizik, aydınlanmacı ve holistik gibi farklı yaklaşımlar, bu projedeki düşünürlerin tek bir pozisyona indirgenemeyecek çoğulcu perspektiflerinin kanıtı ve tartışmanın zenginliğine işaret olarak görülmelidir.

Sonuç

Son üç yüzyıl boyunca Batı karşısında gerileyen Doğu'nun bu gerileyişini durdurmak için Müslüman entelektüellerin tarihsel olarak beş çözüm önerisi öne sürdükleri tespit edilebilir: Birincisi 19. yüzyılda İslami değerler ile Batılı değerler ve kurumları uyumlu hale getirmek ve bunu yaparak İslam'ın bilimle, gelişmeyle ve ilerleme gibi modern değerler ve kurumlarla arasında bir kopukluk veya çatışma olmadığını bilakis bunların İslam'ın kendi içerisinde ve geleneğinde bulunduğunu kanıtlamak olmuştur. Ancak bu başarılı olamayınca 20. yüzyılın başında ikinci çözüm önerisi ortaya çıkmıştır: İslami değerlerle Batılı değerleri uzlaştırmak yerine İslam'ı tamamen denklemden çıkarmak ve radikal bir Batılılaşma politikası ile modern değerler ve kurumları içselleştirmek. Ancak bu da tepedenci, modernist ve radikal diktatörler ve baskıcı, özgürlükten yoksun ve ekonomik, askeri ve siyasi açıdan Batılı emperyalist ülkelere bağımlı yönetimler ortaya çıkarmıştır. Bu rejimler zaman içerisinde ya darbelerle ya da halk ayaklanmaları ile devrilmiş veya bu yaklaşımdan uzaklaşmıştır. Üçüncü çözüm, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen sömürgecilik sonrası (post-kolonializm) bağımsızlık hareketleri ekseninde ve önceki tepeden inme modernleşme çabalarından da etkilenen bir yol izlemiş ve bu kez milliyetçiliği ve sekülerliği sosyalist-kalkıncı ekonomi politikalarıyla birleştiren bir yol izlenmiştir. Ancak bu yönetimler, büyüyen devlet örgütlenmesi, şahsi yönetimler, yaygın yolsuzluk ve baskının yanı sıra ortak birleştirici bir kimlik yaratamamakla eleştirilmiş ve özellikle Arap-İsrail Savaşı'ndaki yenilgi ile gözden düşmüştür. Dördüncü çözüm, seküler-milliyetçi ve sosyalist-kalkıncı çözümün gözden düştüğü bir dönemde öne çıkmış ve Batılı değerlere ve kurumlara tamamen sırtını dönmüş; radikal ve köktenci şekilde İslam'a dönülmesi gerektiğini önermiştir. Batı'yı ve temsil ettiği değerler ve kurumları "düşman" olarak gören bu yaklaşım, tüm Batılı unsurların zihinsel ve fiziksel olarak temizlenmesi gerektiğini savunan düşünsel ve eylemsel bir militanlık önermiştir. Bu öneri 1979 İran İslam Devrimi ile hayata geçmişse de devrimin sınırlı kalmasıyla popülerliğini büyük ölçüde yitirmiştir (Ungurueanu, 2008).

SSCB'nin 1991'de dağılması ve sosyalist söylemin sönümlenişi ve İslami radikalizmin sınırlı kalması nedeniyle da Müslüman entelektüeller yeni bir çözüm arayışına girişmiştir. Birçoğu eski Marksist olan post-modern düşünürlerin moderniteye yönelttikleri eleştirilerin ve Said'in çığır açan kitabıyla gelişen post-kolonial yazının getirdiği argümanların da yardımı ile Batılı değerlere ve kurumlara mesafeli, ona karşı eleştirel ancak Batı'yı tamamen reddetmeyen bir öneri getirmişlerdir. Bilginin/Bilimlerin İslamileştirilmesi çabası, bu politik tarihsel koşullar içerisinde özgül bir entelektüel çabanın ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Bu çaba temelde Batı'nın politik ve ekonomik hegemonyasına karşı çıkmaktadır ve bu karşı çıkışı post-modernitenin moderniteye; post-kolonyal yazının batı merkezli tarih anlatısına getirdiği eleştirilerle düşünsel bir alışverişe girerek yapmaktadır. Özellikle geleneksel yaklaşımda açık biçimde Batılı Modernitenin reddi, küresel olanın reddi, evrensel olanın reddi, kökene dönüşü, yerele ve özcü olana dönüşü vaaz eden bir tını sezilirken Modernist yaklaşım modernleşmeye, bilimsel eğitime ve uzlaşmaya; Holistik yaklaşım, çoğulcu, kapsayıcı, yeni ve kökten inşaya vurgu yapmaktadır.

Tibi'ye göre bu proje özünde Doğu ve Batı'yı iki düşman, iki ayrı değerler küresine sahip ve hiçbir zaman uyuşması veya uzlaşması mümkün olmayan iki ayrı kamp olarak resmetmekte ve bu yüzden garbiyatçı bir bakış üretmektedir. Bu garbiyatçı bakışı, mevcut dünyaya ayak uyduramayan kesimlerin savunmacı kültürel refleksi olarak okumak da mümkündür. Bu açıdan Bilginin/Bilimlerin İslamileştirilmesi çabası, içe kapanmacı, reddiyeci, özcü, yerelci veya bölgeci bir nitelik sergileyen garbiyatçı bir yaklaşımdır. Bu bağlamda kültürel izolasyonu ve farklılığa aşırı vurgusuyla ayrışmayı ve çatışmayı önceleyen bir amaca sahip olarak görece uzun bir tarihsel mirasa sahip garbiyatçılığın çağdaş bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır (Tibi, 1995: 2-7).

Öte yandan Pieterse'a göre bu bakış da bir başka dikotomik okumadır. Aksine bu çabayı, Doğu ve Batı'nın tarihsel ilişkisini yeniden gözden geçirmek, bir eleştirisini yapmak ve düşünsel-zihinsel alışverişini zenginleştirerek geleceği her iki taraf açısından daha hakkaniyetli biçimde inşa etmek için bir fırsat olarak da görmek mümkündür. Batı merkezli tarih anlatısıyla, sömürgeciliğin, geri kalmışlığın, soykırımın tarihsel yüküyle yüzleşmek; küresel yoksulluk ve gelir adaletsizliği gibi güncel sorunlara çözüm aramak ve aşırı bireycilik, değerler boşluğu, tüketim toplumu ve ekolojik felakete gidişi durdurmak için bir diyalog başlatmak adına önemsenmelidir (Pieterse, 1996: 123-126).

Kaynakça

Açıkgenç A (1998). *Kavram ve Süreç olarak Bilginin İslamileştirilmesi*. İstanbul: Nesil Yayıncılık.

Adorno T; Horkheimer, M (2010) *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev. N. Ülner & E.Öztarhan, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.

Al Alwani T (1989). *Islamization of Attitudes and Practices in Science and Technology*. Riyadh: International Islamic Publishing House.

Al Alwani T (1995). The Islamization of Knowledge: Yesterday and Today, *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 12 (1). 81-101.

Altun V (2014). İslam Düşüncesini Yeniden İnşa Çabası: Bilginin İslamleştirilmesi, *Birey ve Toplum* 4 (8). 163-191.

Aslan S (2014). Günümüz Bilim Felsefesi Bağlamında İslam Bilim Tartışmaları Sayed Muhammad Naquib Al-Attas Örneği. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.

Bakar O (2003). *Gelenek ve Bilim: İslam'da Bilim Tarihi ve Felsefesi Üzerine*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık.

Bauman Z (2000). *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, Çev. İ. Türkmen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bayrakçı H (1990). *İslam Medeniyeti'nin Devam Eden Tesirleri*. İstanbul: Marifet Yayınları.

Best S; Kellner, D (2011). *Postmodern Teori*, Çev. M. Küçük, 2. Bsm., İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Birekul M (2012). Bilginin Toplumsal İnşası: Bir Sosyal Gerçeklik İnşası Olarak Bilginin İslamleştirilmesi'ni Yeniden Düşünmek, *Milel ve Nihal*, 9 (3), 49-74.

Bulaç A (2003). *Bilgi Neyi Bilmektir*. İstanbul: Bakış Yayınları.

Burma I ve Margalit, A (2009). *Garbiyatçılık: Düşmanlarının Gözünde Batı*. Çev. G. Turan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Cassini L (2008). Beyond Occidentalism: Europe and the Self in Present Day Arabic Narrative Discourse. *European Union Institute Working Papers*, 30 (1). 1-20.

Çelebi E (2012). Şakir Kocabaş'ın Önerdiği Gramatik Metodolojinin Bilginin İslamleştirilmesine Katkı Sağlama İmkânı Üzerine “-İlim Kavramı Üzerinden Bir İnceleme, *Dini ve Felsefi Metinler Sempozyumu Bildiri Kitabı* (1), 107-117.

Danjuma M (1997). Islamization of Knowledge: Background and Scope”, *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 14 (2). 275-282.

Davutoğlu A (1992). Sosyal Bilimlerin Evrenselliğine Yönelik Metodolojik Bir Kritik ve Sosyal Bilimlerin İslamlaşması Meselesi. İçinde A. Tabakoğlu, İ. Kutluer, A. Davutoğlu vd. (ed), *Bilgi Bilim ve İslam -II*. İstanbul: İlimi Neşriyat.

Eroğlu E A (2019). İsmail Raci Faruki, Seyyid Muhammed Nakip El-Attas ve Seyyid Hüseyin Nasr'a Göre Bilginin Batılı ve İslami Temelleri. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Faruki İ R (1995). *Bilginin İslamleştirilmesi*, Çev. F. Koru, İstanbul: Risale Yayınları.

Foucault M (1999). *Bilginin Arkeolojisi*, Çev. V. Urhan, İstanbul: Birey Yayınları.

Habermas J (2013). *İdeoloji olarak Teknik ve Bilim*, Çev. M. Tüzel, 8. Bsm., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Hâkimi M R (1999). *İslam Bilim Tarihi*. Çev. H. Arslan. İstanbul: İnsan Yayınları.

Halliday F (1993). Orientalism and its Critics, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 20 (2). 145-163.

Hashim R ve Rossidy, I (2000). Islamization of Knowledge: A Comparative Analysis of the Conceptions of Al-Attas and Al-Faruqi, *Intellectual Discourse*, 8 (1). 19-44.

Hobson J M (2019). *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*. Çev. E. Ermert, İstanbul: YKY Yayınları.

İkbal M (2015). *Makaleler*. Çev. C. Soydan, Ankara: Hece Yayınları.

Kirmani M Z (1991). İslam Bilim Üzerine Son Tartışmalar, İçinde M. Paçacı (der), *İslami Bilimde Metodoloji Sorunu*, Çev. M. Paçacı. Ankara: Fecr Yayınevi.

Koselleck R (2007). *İlerleme*, Çev. M. Özdemir, Ankara: Dost Yayınları.

Kutup S (1998). *İslam Toplumuna Doğru*. Çev. A. Pakalın. İstanbul: İslamoğlu Yayınları.

Lyotard J (1990). *Postmodern Durum*, Çev. A. Çiğdem, İstanbul: Ara Yayınları.

Madani R (2016). Islamization of Science, *International Journal of Islamic Thought*, 9 (1). 51-63.

Moten R (1990). Islamization of Knowledge: Methodology of Research in Political Science, *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 7 (2). 161-175.

Muhammad A (1987). The Islamization of Knowledge and Some Methodological Issues in Paradigm Building: The General Case of Social Science with a Special Focus on Economics, *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 4 (1). 51-71.

Nasr S H (1993). İslam ve Modern Bilim. İçinde *İslam ve Bilim*, Çev. H. Boynukara. İstanbul: Seha Neşriyat.

Özel M (1992). İktisadi Düşüncenin Laikleşmesi, İçinde A. Tabakoğlu, İ. Kutluer, A. Davutoğlu vd. (ed), *Bilgi Bilim ve İslam-II*, İstanbul: İlimi Neşriyat.

Özemre A Y (1992). İslamiyet'te İlim, İçinde İ. Özel, Ş. Ural vd. (der). *Bilgi, Bilim, İslam-I*, İstanbul: İlimi Neşriyat.

Pieterse J N & Peters, M A (2012). Understanding the Sources of Anti-Westernism. *Policy Futures in Education*, 10 (1). 59-69.

Pieterse J N (1996). A Severe Case of Dichotomic Thinking: Bassam Tibi on Islamic Fundamentalism. *Theory, Culture & Society*, 13 (4). 123-126.

Ragap İ (1997). Creative Engagement of Modern Social Science Scholarship: A Significant Component of the Islamization of Knowledge Effort, *Intellectual Discourse*, 5 (1). 35-49.

Rahman F (1988). Islamization of Knowledge: A Response, *The American Journal of Islamic Social Science*, 5 (1). 3-11.

Rehman J (2003). Searching for Scientific Facts in the Qur'ân: Islamization of Knowledge or a new form of Scientism?, *Islam & Science*, 1 (2). 245-252.

- Safi L (1993). The Quest for an Islamic Methodology: The Islamization of Knowledge Project in Its Second Decade, *The American Journal of Islamic Social Sciences* 10 (1). 23-48.
- Said E (2013). *Şarkiyatçılık; Batı'nın Şark Anlayışları*, Çev: B. Ülner. İstanbul: Metis Yayınları,
- Serdar Z (1994). *Hilal Doğarken İslam'da Bilgi ve Çevrenin Geleceği*, Çev. Ş. Yalçın, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Serdar Z (2003). *İslam, Postmodernism and Other Futures*. London: Pluto Press.
- Serdar Z (2006). *How Do You Know? Islam, Science, and Cultural Relations*. London: Pluto Press.
- Serdar Z (2016). *İslam Medeniyetinin Geleceği*, Çev. D. Aydın. 2. Bsm., İstanbul: İnsan Yayınları.
- Serdar Z (2018). *Septik Bir Müslüman'ın Yolculuğu: Cenneti Arayan Adam*. Çev. İ. Kapaklıkaya. İstanbul: Mahya Yayıncılık.
- Siddiki M (1984). *Bilimin İslami Temelleri*, Çev. R. Şentürk. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Siddiqi M (2011). Islamization of Knowledge: Reflections on Priorities, *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 28 (3). 15-34.
- Şeriati A (1985). *Medeniyet ve Modernizm*. Çev. İ. Çakan. İstanbul: Bir Yayıncılık.
- Şeriati A (1987). *İslam Nedir?* Çev. A. Seyyidoğlu. İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- Şeriati A (1988). *Dine Karşı Din*. Çev. H. Hatemi. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Tibi B (1995). Culture and Knowledge The Politics of Islamization of Knowledge As a Postmodern Project, *Theory Culture & Society*, 5 (12). 1-24.
- Touraine Al (2002) *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. H. Tufan, 4. Bsm., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ungureanu D (2008). Between Islamism and Islam, *International Journal of Philosophy of Culture and Axiology*, 10 (1). 32-43.
- West D (1998). *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, Çev. A. Cevizci, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Yavuz H (2000). *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam*. İstanbul: Buke Yayınları.
- Zaidi A (2011). *İslam, Modernity and Human Sciences*. New York: Palgrave Macmillan.
- Zengin M (2020). Bilginin İslamileştirilmesi Projesi; Öncüler, Yorumlar ve Çıktılar. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (1). 1-8.

Said Halim Paşa'nın Siyasal Tasavvuru: Osmanlı'nın Krizi ve İslam'ın Yeniden Siyasallaşması

Şenol Gündoğdu, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
ORCID: 0000-0001-6430-4386

E-Posta: senolg@aku.edu.tr

Özet

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti'nin son yıllarının önemli devlet adamlarından ve İslamcı düşünürlerinden olan Said Halim Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin krizinin çözümüne dair siyasal tasavvurunu serimlemek olacaktır. Osmanlı Devleti'nin bir kriz içinde olduğu ve Osmanlı'ya yeni bir düzen getirilmesi gerektiği konusunda çağdaşları ile aynı fikirde olan Said Halim Paşa, siyasal tasavvuru itibarıyla dönemin hem diğer entelektüellerinden hem de İslamcı/muhafazakâr elitlerinden ayrılmaktadır. Sorun tespiti ve İslam'a atfettiği değer açısından döneminin İslamcıları ile benzer düşünen Said Halim Paşa, siyasal düzen önerisi konusunda onlardan farklılaşır. Tıpkı diğer İslamcılar gibi ona göre krizin müsebbibi Batıcı ve geleneksel elitlerdir. Tanzimat sonrasında ortaya çıkan Batıcı elitlerin temel sorunu; modernleşmeyi Batılılaşma olarak değerlendirmeleri, bu nedenle de olumsuz anlamda taklitçi olmalarıdır. Zira Batı'dan farklı bir toplumsallık ve tarihsellik barındırdığını düşündüğü Osmanlı Devleti'nde ve toplumunda dönüşümün Batı'dan farklı olması gerektiğini savunan Said Halim Paşa'ya göre; elitlerin taklitçi olmalarındaki sebep, Batı ile Osmanlı arasındaki bu farkı gör(e)memeleri ve/veya görmezden gelmeleridir. Geleneksel ulemanın sorunu ise İslam'ı yanlış idrak etmeleri sonucu pozitif bilimlerden uzaklaşmalarıdır. O, döneminin İslamcılarının düşüncelerinde sıklıkla savundukları meşruti monarşinin ötesinde bir siyasal düzen önerir. Bireysel iman ve irade ile kurulacak bu düzen ahlaki bir toplumsal birliktelik oluşturur. Said Halim Paşa'nın düşüncesinde krizi aşmanın yolu tek kelime ile ifade edilmektedir: İslamlaşmak. Krizi ortadan kaldıracak ve Osmanlı'yı ideal düzen haline getirecek eylem ona göre elitlerin elindedir. Bu doğrultuda, bir taraftan kendileri İslamlaşarak diğer taraftan da toplumu yeniden İslamlaştırarak hem toplumsal hem de siyasal düzeni kadir-i mutlak olarak varsaydığı İslamiyet vasıtasıyla mükemmelleştirecektirler. İslamlaşmak ifadesi, Said Halim Paşa'nın basitçe kullandığı ve eski olanı yeniden hatırlamayı anlatan bir sözcük değildir. Aksine onun tasavvuruna göre, düzeni var edecek failik Müslümanların elindedir. Müslümanlar, Müslümanlıklarını hatırlayarak siyasal/toplumsal birliği yeniden oluşturacaklardır. Ancak Said Halim Paşa tasavvurunu İslami kaynaklar ve kavramlarla beslemek ve/veya tartışmak yerine, egemenlik gibi Batılı düşüncenin ele aldığı kavramlarla şekillendirmekte ve modern Batılı siyasal düşünceyle, ancak neredeyse ona hiç atıf vermeden tartışmaktadır. Sosyolojik ve tarihsel analize dayalı, kuramsal yönü zengin ancak pratik yönü zayıf bir tasavvurun sahibi olan Said Halim Paşa son tahlilde; İslamlaşmak kavramı üzerinden bir İslamlaştırma pratiği tasavvur ederek esasında üstten inme, dayatmacı ve elitist bir düzen arayışına yönelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Said Halim Paşa, Türkiye Siyasi Düşünce Tarihi, İslamcılık, Egemenlik Kuramı, İkinci Meşrutiyet Dönemi.

Said Halim Pasha's Political Thought: The Crisis of the Ottoman and Repoliticization of Islam

Abstract

The subject of this study will be to reveal the political vision of Said Halim Pasha, one of the important statesmen and Islamist thinkers of the Ottoman Empire's last years, on the averting the crisis of the Ottoman Empire. Said Halim Pasha, who agreed with his contemporaries that the Ottoman Empire was in a crisis and that a new order should be brought, differs from both the other intellectuals of the period and the Islamist/conservative elites in terms of his political vision. Said Halim Pasha, who thinks similarly to the Islamists of his time in terms of problem identification and the value he attributes to Islam, differs from them in terms of his proposal for a political system. Like other Islamists, he blames the Western and traditional elites for the crisis. The main problem of the Westernist elites that emerged after the Tanzimat was that they considered modernization as Westernization and were therefore imitative in a negative sense. Because, according to Said Halim Pasha, who argued that the transformation of the Ottoman State and society, which he thought had a different sociality and historicity from the West, had to be different from the West, the reason why the elites were imitative was that they could not see and/or ignored this difference between the West and the Ottoman Empire. The problem with the traditional ulema is that they misunderstood Islam and moved away from the positive sciences. He proposes a political order beyond the constitutional monarchy that the Islamists of his time often advocated in their thought. This order, established through individual faith and will, creates a moral social cohesion. In Said Halim Pasha's thought, the way to overcome the crisis is expressed in one word: Islamization. For him, the action that will avert the crisis and restore the Ottoman Empire to an ideal order lie with the elites. Accordingly, elites will consummate both the social and political order through Islam, which they assume to be omnipotent, by Islamizing themselves on the one hand and re-Islamizing the society on the other. The term 'Islamization' is not a word that Said Halim Pasha used simply, and that refers to remembering the old one again. On the contrary, according to his vision, the agency that will bring order into existence is in the hands of Muslims. Muslims will restore political/social unity by remembering their Muslimness. However, instead of nourishing and/or discussing his vision with Islamic sources and concepts, Said Halim Pasha shapes it with Western concepts, such as sovereignty, and discusses it with modern Western political thought, but with almost no reference to it. In the final analysis, Said Halim Pasha, who has a rich theoretical but weak practical vision based on sociological and historical analysis, is essentially seeking a top-down, imposing and elitist order by envisaging an Islamization practice through the concept of Islamization.

Keywords: Said Halim Pasha, History of Political Thought in Turkey, Islamism, Sovereignty Theory, Second Constitutional Period.

Giriş

Düşüncesini ülkelerin ve medeniyetlerin tarihsel ve toplumsal farklılıkları olduğu varsayımına dayandıran Said Halim Paşa,¹ bir bakıma kavramlar tarihi anlayışını benimser. Zira kavramlar tarihinin en önemli özelliği; kavramların farklı toplum, ülke ve zamanlarda ne gibi anlamlar barındırdığını ele alması ve bu anlamları evrensel bir mahiyette araştırmasıdır (Koselleck, 2009: 9). Bu tavra yakın bir tutum takınan Said Halim Paşa, İslam toplumlarının Batılı toplumlardan farklı olduğunu ve bu nedenle özgünlük arz ettiğini savunmaktadır. 1908 yılında meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinin ardından İttihat ve Terakki'nin üst kademesinde yer alan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında sadrazamlık yapan Said Halim Paşa; ülkenin içinde olduğu az bulunur ve yok edici nitelikte (*mühlik bir buhran-ı nadide*) olduğunu düşündüğü krizden (Said Halim Paşa, 2019a: 221) çıkış için çözümler sunduğu risalelerinde,² modern Batı siyaset felsefesinden etkilenmiş bir İslami siyasal ve toplumsal düzen tasavvuru sunmaktadır. Ülkenin krizini, toplumsal ve siyasal düzeni bozan buhran (kriz) ifadesi ile kavramsallaştıran Said Halim Paşa'nın düşüncesinde krizin çok katmanlı iki boyutu vardır: ilerlemeyi emreden bir din olduğunu kabul ettiği İslam'ın ve İslam ülkelerinin Batı karşısında geride olması ve bu geriliğin müsebbibi olarak Batıcı/taklitçi elitler. O, kendinden önceki dönemde kültürel ve toplumsal bir mahiyette olan taklit eleştirilerini siyasal bir zemine çeker. Bu bakımdan onun düşüncesinin merkezinde 'İslam ve Batı sorunu' yer alır (Kayalı, 1985: 1304).

Siyasal bir düzen tasavvuru olarak İslam, yönetici zümreye dâhil olması ve İsviçre'de aldığı siyasi ilimler eğitimi; Said Halim Paşa'nın varsaydığı krizi ortadan kaldırmayı düşündüğü düzen önerisinin beslendiği üç temel kaynaktır. Dönemin diğer düşünürleri gibi İslam ülkeleri ve Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında 'geri kalması'nın nedenlerini ele alan Said Halim Paşa; 'İslamlaşmak' olarak ifade ettiği önerisi, siyasal ve toplumsal düzeni kendi zihnindeki İslam tasavvuruna göre şekillendirdiği bir eylemlilikte bulmaktadır. Onun düşüncesindeki İslamlaşmak, toplumsal bir uyanış olmanın ötesinde üstten gerçekleştirilecek elitist ve otoriter bir düzen fikridir. Tam olarak bu yüzden, elitlerin İslam'a dönüşü gerçekleştireceği ve kurulacak düzenin devamlılığını sağlayacağı bu düzen fikrini şekillendiren düşüncenin temelinde Müslüman halkın tamamının yerine elitlerin eleştirisi yer alır. Said Halim Paşa, Osmanlı toplumunun problemini 'taklitçi elit/aydın' kavramsallaştırması üzerinden gerçekleştirmektedir.

Said Halim Paşa, düşüncesini modernite ile yüz yüze gelen Osmanlı Devleti ve toplumunun temel sorunu olan zamana uymak ve kendi kalabilmek arasındaki gerilimden müteşekkil ikilemi aşmak üzerine şekillendirir. İkilemi aşabilecek çözümü ise İslam'da bulmakta ve İslam'ı her zaman ve her yerde her şeye kadir

bir 'öz' olarak ele almaktadır. Bu öz farklı zaman ve farklı yerlerde değişime olanak sağlar. Bu önermeyi temellendirebilmek için Said Halim Paşa tıpkı diğer İslamcılar gibi Ringer'in da bahsettiği üzere yeni bir tarihsici epistemoloji ve metodoloji geliştirir (Ringer, 2020: 24). Said Halim Paşa, bir taraftan her toplumun kendine has toplumsal ve tarihsel özellikleri olduğunu, diğer taraftan ise İslam'ın değişmez bir özü olduğunu savunarak düştüğü çelişkiyi, olan ve olması gerekeni bağdaştırmayı deneyerek ortadan kaldırmaya çalışır. Bu çaba, gelişigüzel bir tutum olmanın ötesinde Müslüman siyasi bünyesinin Bergsoncu anlamda hayat-hamlesine (*élan-vital*) (Bergson, 1986) verdiği öneme dayanmaktadır (Wasti, 2008: 100). Her toplumun kendine özgü olduğu vurgusu üzerinden İslam toplumları ile Batı toplumları arasına bağdaşmaz bir fark koyan Said Halim Paşa, Osmanlı Devleti'nde düzenin yeniden tesisi için Tanzimat sonrası gerçekleştirilen toplumsal ve kurumsal dönüşümleri olumsuz anlamda taklit olarak değerlendirir. Batılılaşmanın taşıyıcıları olarak gördüğü elitleri Batı'nın etkisi altında kaldıkları (Berkes, 2003: 413) ve Batılılar gibi olmayı yani onları taklit etmeyi çare olarak gördükleri iddiasıyla eleştirmektedir. Ona göre, düzeni ve siyasal/toplumsal birliği tehdit eden, Tanzimat sonrası ortaya çıkan elitlerin taklitçi tutumları ve eylemleridir. Her ne kadar eleştirisinde doğrudan bir ismi hedef almasa da Batıcıları kastettiği aşikârdır. Çözüm ise İslam'a dönerek toplumsal ve siyasal birliğin yeniden sağlanmasıdır.

Bu çalışmanın konusu, Said Halim Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğunu varsaydığı krizi (buhranı) betimlemek ve aşmak için ortaya koyduğu siyasal düşüncesidir. Said Halim Paşa her ne kadar İslamcı düşüncenin önemli isimlerinden birisi olsa da döneminin diğer İslamcılarının savunduklarından özellikle meclis, halk, meşrutiyet vb. konularda ayrılması nedeniyle çalışılmaya değer bir isimdir. Çalışmanın temel sorusu bu bağlamda onun siyasal düşüncesinin ne ölçüde özgün olduğu ve bu özgünlüğün hangi konular üzerinde yoğunlaştığıdır. Çalışma bunu yapabilmek için Said Halim Paşa'nın esasında Fransızca yazdığı ve önemli bir kısmı kayıp olan,³ kendi yaşadığı dönemde başkaları tarafından Türkçeye çevrilen yazılarının külliyatını oluşturan risalelerini birinci kaynak olarak inceleyecektir. Bu çalışmanın amacı, devletin ve toplumun bir kriz (buhran) içinde olduğunu savunan Osmanlı Devleti'nin son yıllarının sadrazamı Said Halim Paşa'nın İslamlaşmak kavramı temelinde yeniden İslami bir düzen kurulması gerektiği tasavvurunun Batılı siyasal düşüncelerden etkilendiği ve Batılı kavramlar bağlamında tartışıldığı; fakat kurulacak düzenin yukarıdan aşağı elitist bir dönüşümle gerçekleşeceği ve toplumun mutlak bir şekilde yönetenler ve yönetilenlerin arasındaki denge üzerine kurulacağı fikrini göstermek olacaktır. Said Halim Paşa'nın özgünlüğü, döneminin İslamcılarının aksine meşrutiyeti benimsememesinden ve savunduğu İslami düzen fikrini de

modern öncesi yöneten-yönetilenden oluşan siyasal düzen tasavvurunu Batılı siyasal düşüncelerden kavramlar ve fikirler ile bağdaştırmaya çalışmasından kaynaklıdır. Bu bağdaştırma çabası neticesinde İslamcıların düştüğü eklektizm tuzağından payını alır, zira kafasındaki önerinin kısmen kuramsal, çoğunlukla ise pratik eksikleri bulunmaktadır.

Meşrutiyetin Yeniden İlanı Sonrasında İslamcılık

Said Halim Paşa'nın eserlerini yazdığı dönem, meşrutiyetin yeniden ilan edildiği 1908 yılını takip eden ve Osmanlı/Türkiye için savaşlar ve krizlerle geçen, süre olarak kısa ama yoğun bir süreçtir. İmparatorluğun ardı ardına savaşlara girdiği ve ülkenin sorunlarının önünün genellikle alınamadığı bu dönemin İslamcılık düşüncesi mensupları genellikle müstebit olarak tanımladıkları Abdülhamid karşısında duran ve meşrutiyet savunucusu kişilerden oluşur. Dönemin İslamcılığı İslamcılık düşüncesinin genel-geçer doğrularını savunmakla beraber meşruti monarşinin mutlak monarşiden daha iyi ve aynı zamanda İslami olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır. İslamcılık, esasında modernleşmenin zorlukları ve zorunlulukları ile karşılaşan İslami toplumlarda doğmuş, modernitenin prematüre bir çocuğu olarak değerlendirilebilir. İslamcılık; modernite ile gelişen süreç neticesinde 'tehdit altında olan ve ezilen' İslam ülkelerinin, 'İslam'ın öz'üne dönüp eski gücüne kavuşacağını varsayarak Batı'ya ve/veya moderniteye karşı savunma refleksi meydana getiren siyasi tasavvurların ve eylemlerin toplamıdır. Kara'ya göre ise İslamcılık, İslam'ı "yeniden hayata hâkim kılmak" uğruna Müslümanları Batı'nın ve Batıcı yöneticilerin olumsuz etkilerinden kurtararak "İslam dünyasını medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütünüdür" (Kara, 1997: 16). İslamcılık akımının temelinde iki nihai hedefi bulunur: Birincisi Müslümanları ve İslam dünyasını Batı karşısında güçlendirmek ve bunu yapabilmek için gerekli kaynakları içeriden bulmak veya dışarıdan devşirmek, ikincisi ise İslam toplumlarını siyasi ve/veya kültürel bir bütün haline getirmek. Bu nedenle İslamcılık bir taraftan her Müslüman ülkenin hem iç meselesi hem de dış meselesidir.

Her ne kadar politik bir akım olarak İslamcılık, II. Abdülhamid devrinde ortaya çıkıp, meşrutiyetin yeniden ilanı sonrasında kuvvetlense de esasında Yeni Osmanlıların düşüncelerine İslami söylemi ve kavramları almaları sonucu tezahür eder (Türköne, 2011: 37-40). Yeni Osmanlılar ile ortaya çıkan İslamcılık hem emperyalist Batı'ya hem de onların ve kendi gruplarının çıkarına çalışan Batıcı ve 'müstebit' Babıâli paşalarına yönelir (Mardin, 1996: 18-19). Yeni Osmanlılar ve sonraki dönemde onları takip edecek İslamcılar ikili bir Batı algısına sahiptir: Bir taraftan ilerlemiş ve yakalanması gereken, diğer taraftan

bu ilerlemeyi İslam dünyasını ele geçirmek ve yok etmek için kullanan Batı. İslamcılık, bu minvalde Batıcılığa İslam dünyasını yok etmeye çalışan Batı ile iş birliği içinde gördüğü ve ona benzemeye çalıştığı için karşıdır. İslamcılara göre, Osmanlı Devleti'nin ve İslam dünyasının sorunu, Batı'nın ve onun temsilcisi Batıcıların/Batıcılığın düzenin temel kaynağı olarak varsaydıkları İslam'ı ortadan kaldırmaya yönelik tüm düşünceleri ve eylemleridir. Said Halim Paşa da bu düşünceleri paylaşma ve Batıcılığa karşı olma açısından İslamcılık akımının önemli temsilcilerinden birisidir. Diğer taraftan tıpkı diğer İslamcılarının sıklıkla tekrar ettiği gibi 'Batı'nın ilerlemesinin idrak edilmesi', 'İslam dünyasının geri kalması', 'İslam'ın ilerlemeye engel olmadığı', 'Müslümanların İslam'ın özünü idrak edememesi' vb. önermeleri (Kara, 1997: 16) doğru kabul etmektedir.

Kara'ya göre İslamcılığın temel çelişkisi geleneksel-muhafazakâr mı yoksa sentezci-telifçi mi bir akım olacağıdır (Kara, 2001: 22). Sonda söylenmesi gerekeni başta söylemek yerinde olacaktır. Bu çelişki içerisindeki İslamcılarının düşünsel kaynaklarına bakıldığında ikinci olanın ağır bastığı görülmektedir. Zira düşüncelerindeki düzen tasavvurunu ve dönüşüm fikrini her ne kadar İslami kaynaklarla beslemeye ve meşrulaştırmaya çalışsalar da Batı'da ortaya çıkan siyasal düzenlerin ve bu düzenleri var eden düşüncelerin etkileri onlarda kısmen doğrudan, sıklıkla örtük bir biçimde görülür. Ne var ki atıfları hem kavramsal hem de kaynak olarak sıklıkla Batılı yerine İslami olanlara yönelir. Kara'ya göre, İslamcılar metinleri oldukları gibi kavramaya çalışmak yerine kafalarındaki düzen fikrini destekleyecek şekilde algılarlar (Kara, 1997: 57). Bu nedenle Batılı fikir ve kurumların esasında İslami olduğunu kanıtlayacak referanslar bulurlar. İslam tarih(ler)inin yeniden yazılması da bu tutum sonucunda ortaya çıkar. Bu tarihsici yöntemin benimsenmesi Ringer'e göre sadece Avrupalı fikir ve modellerin alınmasına değil İslami olanlarla da yeniden bağlanılmasına yol açar (Ringer, 2020: 25).

Türköne'ye göre Yeni Osmanlılara kadar siyasete dair İslami yazımın esas meselesi merkezi otoritenin devamlılığı ve güçlendirilmesi olmuştur ki bu nedenle asgari adaletin sağlanması şartıyla merkezi otoriteye itaati bir dini gereklilik olarak gören Sünni kuram, ulema ile siyasal iktidarları uzlaştırır (Türköne, 2011: 123). İslam bu yüzden ne geleneksel ulemanın ne de merkezi iktidarın öznelinin gözünde sadece bir dindir. Yeni Osmanlılar ile şekillenen İslamcılık ise bir taraftan düzenin tesisi konusunda kendilerinden önceki geleneğe dâhil olmakla beraber bu Ortodoks anlayışın ötesine geçerek halkın siyasete ve karar alma mekanizmalarına dâhil olmasını İslami bir imkân olarak sunar. Halkın, yönetimin bir parçası olması anlayışını meşveret kavramına dayandıran bu önerme esasında Batı'da mutlak monarşilerin karşısına meşrutî

monarşileri veya cumhuriyetleri koyan siyasal düşünce ve hareketlerin Osmanlı siyasi düşüncesindeki bir yansımasıdır.

Osmanlı'da modernite öncesinde siyasal ve sosyal kuram ulemanın tekelinde iken artık ulemanın aksine medrese dışında yetişen ve genellikle hem Batı hem de İslami kaynaklardan beslenen aydınlara doğru kayar (Türköne, 2011: 35). İslamcılığı geleneksel İslam ve onun siyasal kuramından ayıran en önemli farklardan birisi Batı düşüncesi ve Batılı kurumları tevil etmesidir (Türköne, 2011: 151). Ayrıca bu eğilim diğer taraftan asırlar boyunca ortaya çıkan birikimi bir kenara iterek İslam dininin esas kaynaklarına yönelir. Zira Türköne'ye göre İslamcılığın peşinde olduğu düzeni meşrulaştırmanın yolu bahsi geçen birikime başvurularak gerçekleştirilemez (Türköne, 2011: 35). Kara'ya göre İslamcıların "bu noktadan itibaren Osmanlı Devleti'nin mevcut durumunu tespit ve gelecekle ilgili proje veya temennilerinde göz önünde bulundurduğu kıstasların, ideal tiplerin, açıklama ve çözüm teklifleri için atf kaynaklarının İslâm ve kadim Osmanlı sisteminden Avrupa'ya doğru kaydığı gözlenmektedir" (Kara, 2001: 20). Ancak Batılı kavramlar ve düşünceler İslam süzgecinden geçirilerek veya çarpıtılarak kullanılabilir. Zira Batı bir taraftan kendiliğın inşası için öteki olma görevini üstlenirken, diğer taraftan ideal olanı tanımlamaya başladığı için sıklıkla başvurulan bir kaynak haline dönüşür.

İslami modernistler [İslamcılar] öncelikle İslam'ı retorik bir dil olarak araçsallaştıran sosyal ve politik reformcular olarak karakterize edildikleri (Ringer, 2020: 29) için 'muhalif Müslüman' değil İslamcı olarak anılırlar. Şekli olarak Osmanlı ve/veya İslam tarihinde olmayan siyasal bir düzenin kabul ettirilebilmesi için o düzeni tanımlayan kavramın İslamlaştırılması bir gereklilik olarak ortaya çıkar. Mutlak monarşinin karşısında meşrutî monarşinin meşrulaştırılması için meşveret kavramı Yeni Osmanlıların başlattığı bir kavramsallaştırma ile anayasa, meşrutiyet ve meclis ile ilişkilendirilir.⁴ Siyasal düzen tasavvuru konusunda İslamcılar Yeni Osmanlıların başlattığı bu önermeyi ve yöntemi kullanır ki İkinci Meşrutiyet dönemi İslamcılar da bundan azade değildir. Her ne kadar İkinci Meşrutiyet dönemi İslamcılar Yeni Osmanlılardan düşünsel miras edinmiş olsalar da Yeni Osmanlıların sahip olduğu Batılı siyasi düşünce bilgisine sahip değillerdir. Kara bu noktada başta Said Halim Paşa başta olmak üzere Abdürreşid İbrahim ve Şehbenderzade Ahmed Hilmi gibi birkaç ismi istisna tutar (Kara, 2001: 24). Zira İkinci Meşrutiyet dönemi İslamcılarının büyük bir kısmı bahsi geçen isimlerin aksine Batılı kurumlarda eğitim almamışlardır. Bu nedenle Kara'nın belirttiği üzere İkinci Meşrutiyet dönemi İslamcılarının büyük kısmının meşrutiyet hakkındaki bilgisi Yeni Osmanlıların bilgilerine dayanmaktadır (Kara, 2001: 97). Diğer taraftan İkinci Meşrutiyet dönemi İslamcılar meşrutî monarşi destekçisi olmakla beraber bu düşünceleri ziyadesiyle konjonktürelidir.

Said Halim Paşa'nın İslamcılık Düşüncesindeki Özgünlüğü

Said Halim Paşa döneminin İslamcılarının aksine konjonktürel bir meşrutî monarşi savunuculuğunun ötesinde bir yaklaşım sunar.⁵ Said Halim Paşa'nın İslamcılık akımının içinde değerlendirilmesinin sebebi İslam'ı, düşüncesinin merkezine almasıdır. İslam'ın ülkenin sorunlarının nedeni değil aksine çözümü olduğu önermesiyle döneminin İslamcılarıyla ortaklaşır. Sorunun tespitinde ve çözümün İslam olacağına hemfikirdirler. Bu ortaklık İslam'ın dinselliğine değil siyasi oluşuna yönelir. Ancak döneminin İslamcılarından farklılaştığı nokta meşrutîyet rejiminin bir zorunluluk olmadığını savunması ve bunu yaparken diğerlerinin aksine İslami kaynaklardan ziyade Batılı düşüncelerin kavramsallaştırmalarına daha fazla dayanmasıdır. Şüphesiz meşrutî monarşi fikri de Batılıdır ve diğer İslamcılar da Batılı kavramları kullanırlar. Dahası diğer İslamcılar arasında Batılı düşünürleri okuyanlar vardır. Hatta İslamcılar fikirlerini ve eserlerini detaylı şekilde inceleyen ve bir seçki şeklinde yeniden yayınlayan Kara'ya göre, Montesquieu ve Rousseau gibi isimleri anan veya onlara atf yapan iki ismin birer yazısı vardır (Kara, 2001: 25). Diğer taraftan toplumsal sözleşme kavramının Mustafa Sabri Efendi ve Elmalılı Hamdi [Yazır] tarafından muktedirin yetkilerinin kısıtlanması ve halkın haklarının gözetilmesi bağlamında ele alındığı bilinir (Kara, 2001: 102). Fakat son tahlilde İkinci Meşrutîyet dönemi İslamcılarını meşrutî monarşiyi İslamlaştırmaya çalışır. Bunun için meşrutîyetin İslam'a uygunluğunu kanıtlama ödevini üstlenirler (Tunaya, 2003: 47).

Said Halim Paşa, döneminin İslamcılarının aksine meşrutî monarşinin İslamlaştırılmasından ziyade egemenlik ve siyasal düzen bağlamında daha geniş bir tartışma yürütür. Onu döneminin diğer İslamcılarından ayıran bu husus Batı ile İslam toplumları arasında fark olduğu varsayımına dayanarak Batı'nın tarihsel koşullarında ortaya çıkmış siyasal ve toplumsal gerçeklikleri İslami toplumlardaki farklı kurumlar, kavramlar ve yapılarla benzetmeye çalışmaması ile ilişkilidir. Meclis, meşveret vb. konular bu nedenle onun için ikincil kalır. Said Halim Paşa yazılarında herhangi bir toplumsal sözleşmeden bahsetmez. Toplumsal sözleşme kuramcılarına atf yapmaz ve sıklıkla onlarla çelişir. Sadece Birinci Dünya Savaşı sırasındaki eylemlerinin rasyonel olduğunu kanıtlamaya çalıştığı, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı* isimli son eserinde Rousseau'ya atf yapar (Said Halim Paşa, 2019b: 122). Hatta Said Halim Paşa'nın tasavvurundaki siyasal düzenin kuruluşunda Müslümanların göstereceği irade ile toplumsal sözleşme için bir araya gelen insanların iradesi birbirini andırır. Kısacası döneminin İslamcılarını ilan edilmiş meşrutî monarşiyi İslamlaştırarak meşrulaştırmaya çalışır. Said Halim Paşa ise olanı değil ideali savunur. Bu nedenle Tanzimat'tan itibaren gerçekleşen Batılı reformların yerine

Müslüman iradesine bağlı İslami bir siyasal düzeni Batılı kavramlarla tartışarak ve onları genellikle reddederek tasavvur eder.

Said Halim Paşa İslamcılarının aksine meşveret gibi dönemin sıklıkla kullanılan İslami kavramlarını ve İslam'ın temel kaynaklarını neredeyse hiç kullanmaz. İslami düşünür ve/veya kaynaklara başvurmamasının yanı sıra döneminin İslamcılarında görünen Asr-ı Saadet veya kutsal kaynaklara atıf yapma gibi bir yöntemine onun yazılarında rastlanmaz. Örneğin İslam tarihindeki imtiyazlı grupları zikretmeyip Batılı sınıflı toplumla İslami toplumları karşılaştırır. Bunun neticesinde eklektik bir biçimde İslam toplumlarının Batılı toplumlardan tarihsel ve toplumsal olarak daha eşitlikçi olduklarını savunur. İslamcı düşüncenin tevil etmeye çalıştığı sorumlu hükümet ve mutlak monarşinin karşısında meşrutî monarşi gibi tartışmaları yürütmek yerine siyasal düzenin kuruluşunu bireysel iman ile kurulacak ahlaki bir toplumsallıktan çıkartır. Said Halim diğer İslamcılar gibi düzenin kuruluşunda şeriata uygunluk tespiti yapmak yerine siyasal olanın toplumsal olduğunu varsayarak düzenin İslami toplum üzerinden oluşturulmasına odaklanır. Bu nedenle egemenliğin kaynağının ve kullanımının dışında kalan tartışma Said Halim Paşa'nın düşüncesinde ikincil kalır. Meşveret, meclis ve meşrutîyet arasında zorunlu olarak kurulmuş ilişki Said Halim Paşa tarafından egemenlik tartışması üzerinden çözülür. O mutlak monarşinin karşıtını doğrudan meşrutî monarşide değil farklı erklere ayrılmış elitist İslami bir düzende bulur.

Osmanlı'nın Son Döneminde Toplumsal/Siyasal Kriz ve Elitlerin Kritiği

19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başındaki Osmanlı siyasi düşüncesi, tartışmanın odağına modernleşmeyi alırken bunu bir medeniyet sorunu olarak görür. Dünya tarihinin güncel taşıyıcısı olarak Batı bu nedenle o dönemki düşüncenin ve tartışmaların merkezinde yer alır. Bu dönem aralığında modernleşmenin bir zarureti olarak Batı'ya bakmak iki ideal modernleşme tipinin ortaya çıkmasına sebep olur: Batı tarzı modernleşmeyi savunan Batıcılık ve onu eleştirerek var olan farklı milliyetçi tezahürleri barındıran kendi kalarak modernleşme. Post-modern düşünceyle birlikte Batı merkezli olmayan tarih yazımı Osmanlı, Çin vb. Batılı olmayan ülkelerde modernleşmenin Batı'dakinin aksine farklı iktisadi ve hukuki yapılar oluşturduğunu iddia eder. Örneğin İslamoğlu *Mecelle*'nin ve *Arazi Kanunnamesi*'nin böyle bir süreç sonrasında ortaya çıktığını savunur (İslamoğlu, 2022: 82). Batılı olmayan ülkelerin mülkiyet ilişkilerindeki değişimin ve bu durumun yarattığı yapının özgün oluşu, modernitenin o dönem için Batılı kabul edilmesini bertaraf etmez. Zira bahsi geçen dönemde yürütülen tartışmaların merkezinde 'medeniyet timsali Batı' görmezden gelinemeyecek bir gerçeklik olarak yer alır. Osmanlı bu timsalin karşısında geri kalmıştır varsayımı böylelikle bir paradigmaya dönüşür.

19. yüzyıla birlikte ortaya çıkan ve zaman içinde sıklıkla vurgulanan Osmanlı Devleti'nin Batı medeniyetinden geri kaldığı düşüncesi, Said Halim Paşa'nın tasavvurunda da yer almaktadır. Yeni Osmanlıların düşüncesi ile billurlaşan Batı karşısında geri kalmışlık ifadesini örneğin Namık Kemal, Renan Müdafaaanemesi (Namık Kemal, 1962: 44) ve diğer birçok yazısında doğrudan kullanarak geri kalmışlığın sebepleri üzerine fikir üretir. Benzeri bir şekilde Ahmet Midhat Efendi düşüncesini ve romanlarını Osmanlı'nın Batı'nın gerisinde kaldığı önermesi üzerine inşa eder. Bu durumu şöyle ifade eder: "Hem de öyle bir surette dūçâr olmuşuz ki tedenniyâtımızdan haberimiz bile olmamış. Bir de Avrupa'nın bir iki yüz senelik sa'yının semeresi olan terakkiyât-ı medeniyesi karşımıza çıkınca veleh ü hayrete dūçâr olmuşuz" (Ahmet Midhat Efendi, 2002: 52). Geri kalma tartışması esasında 'ileri' Batı'nın karşısında bir 'geri kalmışlığı' betimler. Bu nedenle Oryantalist literatürde ve Batılı siyasette ortaya çıkan Doğu Sorunu Osmanlı Devleti'nde bir Batı Sorunu olarak tezahür eder (Çiçek, 2010: 6). Abdullah Cevdet gibi istisna Batıcılar haricinde Osmanlı modernleşmesi ikinci ideal tipteki bir modernleşme süreci olarak tasavvur edilir. Said Halim Paşa da ikinci kategorinin içerisinde yer alır.

Said Halim Paşa'nın Osmanlı'nın ve İslam medeniyetinin Batı karşısında geri kalmasını bir buhran (kriz) olarak betimlerken ortaya koyduğu görüşleri Müslümanları eleştirmekle beraber elitler üzerine yoğunlaşmaktadır (Said Halim Paşa, 2019a: 413). Ona göre temel sorun, elitlerin geri kalmayı ve geri kalmaya yol açan sebepleri düzgün okuyamamaları ve bunun neticesinde sonuçları sebepler ile karıştırmalarıdır. Said Halim Paşa, geri kalmanın sebebini yönetsel bir sorun olarak görür ve bu yönetsel sorun ona göre elitlerin İslam'ı unutmamasından kaynaklanmaktadır. Said Halim Paşa Batıcılar/taklitçiler olarak kategorize ettiği grubun üyelerinin kim olduğuna dair bir ayrıntı vermeyip, doğrudan hiçbir kişiyi ismiyle anarak eleştirmez. İsimleri zikredilmeyen elitlerin temel sorunu çözümü İslam yerine Batı'da aramalarıdır. Nihayetinde tek sorun Batı değildir. Ülkeyi ve Batı'yı yanlış analiz ederek Batı'nın maddi anlamda ileride olmasını toplumsal ve ahlaki düzenle ilişkilendiren Batıcılar da önemli bir sorundur. İslam toplumlarının geride kalmasının sebebini İslam'da arayanlar ve Batılılaşma arzusu ile şeriat egemenliğinden vazgeçmeyi önerenler kısaca nicelik olarak küçük bir azınlık olsalar da bunlar etkileri yüksek olan aydın ve düşünür gruptur (Said Halim Paşa, 1922: 17).

Said Halim Paşa, Osmanlı özelinde dile getirdiği geri kalmışlık ve buna bağlı olarak elit eleştirisini dört önerme altında toplamaktadır. Birinci önerme, Müslümanların Müslüman olmadan önceki yaşamlarını tam unutamamaları (Said Halim Paşa, 2019a: 275) ve/veya İslam'a uygun hale getirememeleridir.

İkinci önerme zamana ayak uyduramamaktır (Said Halim Paşa, 2019a: 275). Üçüncü önerme İslam toplumlarında, İslam ve Batı toplumlarının özgün toplumsal ve tarihsel özelliklerine bağlı olarak farkların anlaşılabilmesi sonucu ortaya çıkan 'Batı nefreti'ne dayanan Batı'nın somut durumunu, yani ilerlediğini görememektir (Said Halim Paşa, 2019a: 277). Son önerme 'Batı etkisi ve tesiri'nde kalan ancak sorumluluk sahibi olması gereken elitlerin, ilk üç önermedeki sorunları idrak edemeyerek Osmanlı'nın ıslahını Batı taklidinde aramalarıdır (Said Halim Paşa, 2019a: 69, 403). Son tahlilde elitler ve halk arasında kopukluk ortaya çıkmakta ve halk metafizik batağına saplanmaktadır: "İslam dünyası, ..., metafizik alanında gereksiz ve sonuçsuz kalacak sonsuz çekişmelerle güçten düşerken..." (Said Halim Paşa, 2003: 140). Ne var ki Osmanlı toplumu, İslam toplumları arasında ehven-i şerdir. Müslüman toplumlar arasında Müslüman olmadan önceki yaşamlarını en çok unutanların Türkler olduğunu varsayan Said Halim Paşa'ya göre, Türkler 'en iyi Müslümanlaşmış' toplumdur (Said Halim Paşa, 2019a: 277). Osmanlı Devleti'nin Doğu Roma İmparatorluğu'nun varisi emperyal bir düzen oluşturmasına rağmen halkın İslam'dan uzaklaşmadığına vurgu yapan Said Halim Paşa (Said Halim Paşa, 2019a: 363); Türkleri diğer Müslüman toplumlardan hiyerarşik olarak müstesna bir konumda görmektedir.

Said Halim Paşa'nın düşüncesinde, modernleşmeyi Batılılaşma olarak tasavvur eden Batıcı elitlerde ve oryantalist düşüncede yer edinmiş olan İslam'ın değişmez ve ilerlemeye engel olduğu iddiasına karşı İslamcı tasavvurda ortaya çıkan İslam'ın ilerlemeye engel olmadığı iddiası tüm dinleri kapsayacak şekilde genişler. Ona göre, İslam da dâhil olmak üzere hiçbir din tek başına ilerlemeye engel oluşturacak temeller teşkil edemez (Said Halim Paşa, 2019a: 265, 273). Geri kalmanın iç ve dış dinamikleri olmakla beraber aslında geri kalma birçok faktör ve olayın bir araya gelmesi sonucu ortaya çıkan zincirleme bir sonuca dayanmaktadır (Said Halim Paşa, 2019a: 251). Osmanlı/İslam özelinde dış dinamikler konusunda en çok Batı'yı eleştiren Said Halim Paşa'ya göre Batı, tüm dünyanın ilerlemesine liderlik etmek yerine sömürgeci faaliyetlerde bulunarak dünya barışının sonunu getirmektedir (Said Halim Paşa, 2019a: 233, 239). Bu doğrultuda Osmanlı'nın geri kalmasının dış faktörü kısaca sömürgeci Batı'dır. İç sorumlu ise taklitçi aydınlar ve geleneksel ulema'dır. Ona göre ulema İslam'ın ve peygamberin emrinin aksine davranmışlardır. Bu iddiasını şöyle ifade eder: "Bahs eylediğimiz skolastikten bâtlı bir zehap doğdu. Bir zehap ki, Cenâb-ı Peygamber'in ilim lehindeki emr ü ihtarı, yalnız şeriatın ihtiva eylediği hakâikin tedkik ve tetebbuuna münhasır olması ve zekâ-yı beşeri işgal eylemesi lazım gelen meşgalenin hakâyık-ı mebhuseye muhtass kalması merkezinde idi. Binaenaleyh, İslamların düçâr olduğu nekbet, kendilerinin eser-i kabahatidir" (Said Halim Paşa, 2019a: 415).⁶ Ulema maddi bilimleri, doğayı incelemeyi

göz ardı etti (Said Halim Paşa, 2003: 223). Batıcı/taklitçi elitin eleştirisindeki isim vermeme veya bir şahsı kastetmeme tutumu ulema için de geçerlidir. Zira Said Halim Paşa bireysel bir tutumu değil kategorik olarak elit gruplarını eleştirmektedir. Ancak Batıcı elitlere yönelik eleştirinin yoğunluğu geleneksel ulema eleştirisinin yoğunluğundan fazladır.

Osmanlı'nın geri kalma sorununu bir elit sorumsuzluğu olarak gören Said Halim Paşa, bu durumu aynı zamanda toplumsal ve siyasal birliği tehdit eden temel neden olarak görmektedir. Zira halk savruk bir İslam yorumuna dayanan bir gerçekliğin peşindeyken, elitler ise hakikati tamamen Batı'da veya İslam'ın zamanı geçmiş bir yorumunda aramaktadır. Bu kopukluğu bir uçurum olarak betimler: "Görülüyor ki âlem-i İslam'ın her tarafında avâm ile tabaka-yı münevveresi arasında nâkâbil-i imlâ büyük bir uçurum vardır" (Said Halim Paşa, 2019a: 285).⁷ Müslümanların iman konusunda bir sorunu olmadığını ancak sorunun vazife konusunda olduğunu (Said Halim Paşa, 2019a: 413) düşünen Said Halim Paşa'nın, Osmanlı Devleti'nin hâlihazırda bulunduğu durum için ortaya koyduğu bu toplumsal ve siyasal tasavvur, Durkheim'in 'normsuzluk/anomi hali'⁸ şeklinde ifade ettiği duruma benzeyen, (Özyurt, 2013: 80) kısacası siyasal ve toplumsal birliğin devam edebilmesi için hem elitlerin hem de halkın üzerlerine düşen görevleri ifa etmedikleri bir çözülme ve siyasal kriz anlatısıdır. Said Halim Paşa doğrudan anomi ifadesini kullanmasa da halk ve elitler arasında bir kopukluk olduğunu varsayarak bunun nedenini elitlerin görevini yerine getirmemesine dayanan ve olması gerekenden sapma anlamında bir kuralsızlık/normsuzluk olarak tasavvur eder.

Elitlerin Batı'yı ve İslam'ı tarihsel ve toplumsal olarak doğru analiz edemediğini savunan Said Halim Paşa bu doğrultuda Batı ve İslam özelinde Doğu'nun birbirlerinden farklı entiteler olduğunu kanıtlamak için "Batı'da her yol Roma'ya, İslam'da ise Mekke'ye çıkar" ifadesini kullanmaktadır (Said Halim Paşa, 2019a: 403). Bu önermeden yola çıkarak İslam ve Batı entitelerinin birbirinden çok farklı iki medeniyet olduğunu ve uzun süre boyunca kazandıkları özelliklerinden kolay feragat etmedikleri için başka medeniyetlerin unsurlarını kolaylıkla adapte edemeyeceklerini savunmaktadır (Akın, 2011: 141). Said Halim Paşa'nın düşüncesinde adaptasyon ile taklit arasında fark bulunur. Adaptasyon, diğer medeniyet(ler)in kendine has özelliklerinin uzun zaman içinde farklı bir medeniyet tarafından kabul edilmesi ve uygulanması iken, taklit başka medeniyet(ler)in özelliklerinin bir anda kabul edilmesi ve kendi medeniyetinin özelliklerinin bir anda ortadan kaldırılması girişimidir. Adaptasyon bu nedenle doğal bir süreç sonucu ortaya çıkan bir değişimken; taklit, bilinçsizce gerçekleştirilen bir çıkar eylemidir. Ayrıca taklit; taklit

etmeyenler ve edenler arasında farklılıkların ortaya çıkmasına sebep olacağı için, toplumsal çatışmaya ve bunun neticesinde de siyasal birliğin bozulmasına yol açmaktadır. Medeniyetlerin sorunlarının farklı olması, çözümlerinin de farklı olmasına neden olmaktadır. Her medeniyetin içindeki ülkenin, kendilerine has toplumsal ve siyasal özellikleri vardır (Said Halim Paşa, 2019a: 67, 281). Bu nedenle her ülkenin ve toplumun kuralları ve kanunları kendi geçmişine ve toplumsal özelliklerine dayanarak oluşturulmalıdır, zira her toplumun gereksinimleri ve öncelikleri farklıdır (Said Halim Paşa, 2019a: 83). Kısacası Said Halim Paşa; Osmanlı ve İslam toplumlarının sorunlarını aşabilecek çözümlerin ve gerçekleştirilecek değişimlerin muhafazakâr bir şekilde yapılması gerektiğini (Said Halim Paşa, 2019a: 107), toplumsal ve tarihsel özelliklerle çelişen değişimlerin ise çözüm olmayacağını düşünmektedir (Said Halim Paşa, 2019a: 109). Elitlere yönelik eleştirisi de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Zira Osmanlı elitleri, toplumun tarihsel özelliklerini gözetken değişimler yerine kolaycı ve körü körüne taklide dayanan önerilerde bulunmaktadırlar (Said Halim Paşa, 2019a: 121).

Said Halim Paşa'nın düşüncesinde elitlerin olumlu ve olumsuz iki özelliği bulunmaktadır. Bir taraftan toplumsal ve siyasal bozulmanın en önemli sorumlusu olan elitler, diğer taraftan bu bozulmayı bertaraf edecek kapasite ve otoriteyi de barındırmaktadır. Bu doğrultuda elitlere iki önemli görev vermektedir: Birincisi Batı'nın taklit edilmesinden vazgeçilmesi ve İslami esaslara uyulması,⁹ ikincisi ise topluma İslami esasların tekrardan idrak ettirilmesidir (Said Halim Paşa, 2019a: 387). Bu noktada Batı, onun düşüncesinde taklit veya iktibas edilmenin yerine örnek (imtisal) ve ibret alınan (Said Halim Paşa, 2019a: 115), ayrıca faydalanılan (istiane ve istifade) (Said Halim Paşa, 2019a: 143) bir entite olarak tasavvur edilmektedir. Bu nedenle elitler, taklit etmenin yerine bu eylemleri gerçekleştirebilmenin yollarını aramalı ve bulmalıdır. Bozulmayı ve krizi ortadan kaldıracak yolları İslami olanda bularak topluma önderlik edecek grubun tüm üyeleri Said Halim Paşa'ya göre İslami elittir. Zira bu kategorinin üyelerinin siyasetin, devletin ve/veya toplumun hangi kademelerinde yer alacağını ayrıntılı bir şekilde ele almaz. İslami elitler böylece 'doğru' olan eylemleri gerçekleştirecek iradeye sahip oldukları için toplumu 'doğru yola' (Said Halim Paşa, 2019a: 289) sokacak kişilerdir. Elitlerin İslami olmasının gerekliliği Said Halim Paşa'nın Doğu ve Batı arasında ortadan kaldırılamayacak toplumsal ve tarihsel bir fark olduğu önermesine dayanmaktadır. Bu sebeple Batılı siyasal ve toplumsal kurumları taklit ederek Osmanlı toplumunu düzeltmeye çalışmaları üzerinden Batıcı elitleri eleştirmektedir. Zira doğru yol; sorunun tespit edilmesinde değil, onun nasıl çözüleceğindedir. Toplumsal hakikati görmeyen Batıcı elitler, toplumsal bir dönüşüme ön ayak olamamakta; yönetenler ve

yönetilenler arasındaki kopukluk, toplumsal ve siyasal dayanışmanın ve birliğin hiçbir zaman gerçekleşmemesine neden olmaktadır. Bu sebepten ötürü toplumsal ve siyasal dayanışma, toplumun tarihsel ve güncel hakikatini bilen İslami elitler aracılığıyla gelecektir. İslami elitler, son tahlilde bir zorunluluktur. Onların iradesi olmadan krizin ortadan kalkması mümkün görünmemektedir.

Doğu'yu ve İslam toplumlarını Batı'dan ve Batılı toplumlardan ayıran temel farkı, toplumsal grupların tarihsel olarak farklı biçimlerde oluşmaları ile ilişkilendiren Said Halim Paşa'ya göre; İslam toplumlarında adalet kavramı üzerine kurulmuş alt ve üst zümrelerin birliği, Batılı toplumlarda ise ruhban, aristokrasi ve burjuvazi gibi toplumsal sınıfların bulunduğu sınıflar arası çatışmaya dayanan bir birliktelik söz konusudur. Bu nedenle Batı'daki eşitlik anlayışı sınıflar arasındaki eşitsizlik arasındaki dengeyi kurmayı ifade eden bir kavramken, İslam toplumunda bir olağanlık içinde var olagelmıştır. "Fi'l-hakika şark âlemi garb âleminde o derece farklıdır ki gayet basit kelimeler bile çok defalar aynı manâ-yı müfid aynı derece-i şümule hâiz değildir, mesela "müsavat" tabiri bizde hiçbir hissi tecavüzkarâne hiçbir hissi haset veya kin tevliid etmez." (Said Halim Paşa, 2019a: 85).¹⁰ Zira Said Halim Paşa'ya göre; Batı'daki alt sınıflar, üst sınıflar ile aralarında yer alan eşitsizliği bertaraf etmek için uğraşırken, üst sınıflar ise kendilerine verilmiş ayrıcalıkları kaybetmeme arzusu ile siyaset yapmaktadır. Bu iddiasını şu şekilde ifade eder:

Bî'l-aks heyât-ı ictimâiye-i Garbiyede en ziyade câlib-i nazar olan şey, aynı memlekette sakin ve aynı mezhebe sâlik ve aynı kavmiyete mensûb olan eşhâsin içtimâi ve siyasi nokta-i nazarlardan birbirlerinden farklı mevkilerde bulunmaları ve bu farkların birtakım kuvve-i maniâlarla müeyyet olmasıdır. Aynı heyet-i ictimâiye mensûb eşhasın ekseriyle böyle dün mevkilerde kalmaları onları şu farklar zâil olunca kadar kendi kavânin ve nizâmât-ı içtimâiye ve medeniyetlerine lâyenkati daha ziyade müsavat idhaline çalışmaya tabiatıyla sevk ve icbar etmektedir, fakat diğer taraftan da yine bu heyât-ı içtimâiye, diğerlerinin ref ve ilga etmekte pek ziyade menfaattar oldukları şeyi muhâfazada aynı derecede menfaattar bulunan birtakım sınıf-ı mümtâzeyi ihtiva ettiğinden bundan dolayı heyât-i meskûrede mücâdelât-ı dâhiliye adeta müzmin bir hale gelerek devam eda gelmekte ve bazen de bu mücâdelât kanlı ihtilalata münkalib olmaktadır. (Said Halim Paşa, 2019a: 61)¹¹

İslam toplumlarında ise yönetenler ve halk arasında Batı'nın aksine ekonomik ve hukuki anlamda sınıfsal bir çekişme bulunmamaktadır (Said Halim Paşa, 2019a: 85). Said Halim Paşa'nın bu varsayımı İslam'daki yöneten ve yönetilenden oluşan geleneksel siyaset anlayışına dayanır. Bu anlayışa göre yönetenler halkı gözetmeli ve onlara adil davranmalıdır. Osmanlı klasik döneminde yöneten ve

yönetilen arasındaki ilişkiyi inceleyen makalesinde Burçak (2013: 116), yöneten olarak padişahın yönettiği reaya adıl olmasını kendi ve sistemin meşruiyetinin bir parçası olarak ele alır. Yöneten ve yönetilen arasındaki ilişki bu meşruiyete, meşruiyet de bu adalet görüşüne dayanmaktadır. Bu bağlamda yöneten ve yönetilen arasında bir zımnî sözleşme bulunur (Mardin, 1991: 113) ki her padişah bu sözleşmeye taraftır. Bu nedenle yönetici olmak hem Said Halim Paşa'nın düşüncesinde hem de klasik Osmanlı siyaset anlayışında Batı'daki gibi sınıfsal bir duruma işaret etmez.

Said Halim Paşa eserlerinde sınıf kavramını kullanırken Marksist anlamda toplumsal bir sınıfa değil daha çok farklı toplumsal ve siyasal gruplara/ zümrelere atf yapmaktadır. Örneğin eklektik bir şekilde aydınlar ve düşünürler için sınıf kavramını kullanır.¹² Said Halim Paşa'nın düşüncesinde Marksist düşünceye hiçbir şekilde rastlanmaz. Ne var ki 'köksüz/taklitçi' elitlerin karşısına yerleştirdiği İslami elitler adeta Gramsci'nin organik aydınını (Gramsci, 1992: 6) andırır. Gramsci'ye göre ortaya çıkan her yeni sınıf kendi organik aydınını kendiliğinden yaratır (Gramsci, 1992: 6) ki herkes birer aydın olsa da onun toplumsal işlevine sahip değildir (Gramsci, 1992: 9). Aydın kategorisi bu nedenle sınıf içinde ortaya çıkan işlevsel bir pozisyonu betimler. Said Halim Paşa'nın İslami elitlerinin Gramsci'nin organik aydınına benzerliği dâhil oldukları grubu temsil etme yeteneğine kendiliğinden sahip olmalarında ve bu nedenle var olan türdeşlik ilişkisiyle alakalıdır. Nihayetinde İslami elit sadece Müslümanlar için vardır. Fakat bir eliti İslami yapan kriter(ler) ne(ler)dir sorusunun cevabı Said Halim Paşa'nın düşüncesinde bulunmaz. Sadece taklitçi olmaması ve İslami olması çıkarımı da bu noktada yeterli olmaz. Geleneksel anlamda ulemaya veya ümeraya dâhil olmayan ve aynı zamanda modern bir siyasal düzeni var etmesi öngörülen bu grup nasıl oluşur sorusu, Said Halim Paşa'nın düşüncesinde açık bir cevap bulmaz. Ayrıca sınıf meselesinde Batı'yı ele alışındaki tarihsel ve sosyolojik bakış İslam ülkelerine ve Osmanlı'ya döndüğü anda bulanıklaşır. Bu nedenle Said Halim Paşa Osmanlı toplumu içindeki tarikatlar, bürokrasi, farklı etnik cemaatler gibi çıkar gruplarını görmezden gelir.

Said Halim Paşa'nın taklit üzerinden eleştirdiği elitler siyasi elitlerdir. Bu nedenle taklit, tüm toplumun değil, devletin merkezileşmesi sonrasında devlet iktidarının etrafında kümelenmiş ve yönetimi elinde bulunduran bürokrasi mensuplarının, devlet adamlarının ve aydınların sorunudur. Said Halim Paşa'nın elitlere dair bir diğer önermesi burada ortaya çıkmaktadır: Elitler halka önderlik etmek ile yükümlüdürler. Ne var ki Osmanlı Devleti'nin memurları/yöneticileri birer elit olmalarına rağmen önderlik görevlerini yerine getirmemekte ve özverisiz davranmaktadır ki bunun sebebi genellikle taklitçi olmalarıdır (Said Halim Paşa, 2019a: 159-161).

Batılı ve İslami toplumlar arasındaki farkı yapısal bir bağlamda ele alan Said Halim Paşa, Osmanlı aydınlarını bu tarihsel farkın yarattığı hakikati, somut durumun somut tahlilini yapmadıkları (Said Halim Paşa, 2019a: 83) için görememeleri üzerinden eleştirmektedir. Paşa'ya göre; onlar Batı'nın şaşaasına (Said Halim Paşa, 2019a: 157) ve parlaklığına kapılmış, (Said Halim Paşa, 2019a: 417) sebeplere değil sonuçlara odaklanan, (Said Halim Paşa, 2019a: 111) Batı hayranlığı ve hevesine girmiş, (Said Halim Paşa, 2019a: 83, 91) bunun neticesinde Batı'ya teslim olarak onu taklit eden kişilerdir (Said Halim Paşa, 2019a: 111). Taklitçi elitlerin taklit eyleminde bulunmalarının iki nedeni vardır: Birincisi Osmanlı'nın siyasi, tarihi ve toplumsal özgünlüğünü bilmemeleri (Said Halim Paşa, 2019a: 129), ikincisi ise buna rağmen Batılı devletlerin sempatisini kazanmaya çalışmalarıdır (Said Halim Paşa, 2019a: 181). Bu eleştiri aslında Yeni Osmanlılar düşüncesi ile ortaya çıkmış Tanzimat'ın taklitçi olarak eleştirilmesinin bir devamı niteliğindedir. Siyasal elitlerin, yani bürokrasi mensuplarının taklitçi davranışı neticesinde bir adaptasyon gerçekleşmediği fikrinde olan Said Halim Paşa'ya göre, Batı'nın toplumsal ve siyasi kurumlarının taklit edilmesi sonucunda önü alınamaz ikilikler meydana gelmektedir (Said Halim Paşa, 2019a: 365-367). Bu ikilikler eğitim, hukuk ve siyasi kurumların taklit edilmesi sonucu ortaya çıkmakta; ayrıca kültürel ve toplumsal anlamda alafranga ve yerli ikiliğinin de doğmasına neden olmaktadır. Said Halim Paşa bu ikiliğin başlangıcını Tanzimat olarak görmektedir. Zira memur sınıfı Tanzimat'ın getirdiği merkezileşme sonrası kuvvetlenmiştir (Said Halim Paşa, 2019a: 167). Bu nedenle Tanzimat, sorunları ortadan kaldırıp siyasi birliği sağlamaktan ziyade onu daha kötü hale getirmiştir. Bu konuda anayasa örneğini veren Said Halim Paşa'ya göre; anayasa, Batılı ülkelerde birliği tesis ederken Osmanlı Devleti'nde bozar niteliktedir (Said Halim Paşa, 2019a: 67).

Said Halim Paşa'ya göre Tanzimat, 'Osmanlı Rönesansı' olarak anılmasının aksine Osmanlı'yı yok eden ve İslam'dan uzaklaştıran "manevi bir anarşi"dir (Said Halim Paşa, 2019a: 367). O, siyasal elitlerin Tanzimat'la başlattıklarını varsaydığı taklitçiliği bir hastalık olarak betimler (Said Halim Paşa, 2019a: 415) ve aslında anayasal bir düzenden ziyade kendi çıkarlarının peşinde olduklarını düşünür (Said Halim Paşa, 2019a: 31). Bu hataya hem Kanun-i Esasi'yi hazırlayanlar hem de onu yeniden ilan edenler düşmüştür (Said Halim Paşa, 2019a: 35). Buradan yola çıkarak ülkenin sorununu bir nesil sorunu değil, birbirini takip eden olaylar ve bu olayların yarattığı düşünce yapısı üzerinden ele almaktadır (Said Halim Paşa, 2019a: 385). Bu noktada sorun hem meşrutiyet taraftarlarının hem de karşıtlarının toplumun esaslarını ve gerçeklerini görmezden gelmeleri neticesinde meşrutiyetin mutlaklaştırılmasıdır. Bu mutlaklaştırma başka bir düzensizliğe sebep olmaktadır. Zira İkinci Abdülhamid'i eleştirenlerin kurduğu

düzen, başka bir istibdada neden olmuştur (Said Halim Paşa, 2019a: 89). Bu sebepten ötürü onun eleştirisi toplumsal bozulmaya veya halka değil, elitlere yönelmektedir. Böylece merkezi iktidarı elinde bulunduran elitlere yönelik eleştirisi; meşrutiyet, parlamentarizm ve siyasi parti eleştirisine dönüşmektedir.

Düzenin Yeniden İnşası Olarak İslamlaşmak ve Said Halim Paşa'nın Siyasal Sistem Tasavvuru

Said Halim Paşa tıpkı döneminin birçok diğer düşünürü gibi tartışmasını İslam'ın/Osmanlı'nın Batı'dan farklı olduğu varsayımına dayandırır. Batı'nın toplumsal ve siyasi düzeninin tarihsel koşullara yani bağlama göre sürekli değiştiğini, toplumsal bölünmenin siyasi birliği ahlaki sorunlardan ötürü sürekli sekteye uğrattığını savunur (Said Halim Paşa, 2019a: 417). Said Halim Paşa böylece tarihsel olarak bir Batı imgesini var edebilmek için tarihsici bir yaklaşıma yaslanırken İslami olanı, tarih dışı ve evrensel bir ideal olarak sunar. Said Halim Paşa, Osmanlı'daki çatışmalar ve ülkeler arasındaki savaşların neden olduğu ekonomik ve siyasi sorunlara atfen uzun yıllardır içinde bulunduğunu düşündüğü krizi ortadan kaldıracak ideal bir toplum ve bu toplumla birlikte inşa edilecek bir siyasi tasavvur etmektedir. Bahsi geçen tasarı, İslam dolayımıyla yaratılacak eşitlik ve özgürlüğü toplumsal dayanışma üzerine inşa eden bir siyasi düzendir. Müslümanlar, Müslüman olduklarını yeniden hatırlayarak kendilerini birer fail olarak var ederken siyasi birliği de tesis edeceklerdir. Bu yeniden var olmayı en iyi karşılayacak kavram ise ona göre 'İslamlaşmak'tır. Said Halim Paşa'nın İslamlaşmaktan kastı Müslümanlığın toplumsal ve siyasi olanı belirlediği bir kavramsallaştırmadır. Her ne kadar Gökalp de benzer bir şekilde İslamlaşmak kavramını kullansa da onun düşüncesinde Türkleşmek ve Muasırlaşmak kavramları İslamlaşmakla birliktedir. *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak* (Gökalp, 2019) başlıklı eserinde; Türkleşmek kültürün keşfedilmesi ve tatbik edilmesi, İslamlaşmak ahlakın tesisi, muasırlaşmak ise kültürleri gereği her döneme uyum sağlayabilen Türklerin yaşanılan döneme uyum sağlaması olarak kurgulanır. Gökalp için İslam kültürel yönleri olan ve Türklüğe dair bir kategori iken Said Halim Paşa için her şeyin temelidir.

Said Halim Paşa'nın düşüncesinde din, bir taraftan insanların sadece maneviyatını değil hem maddi hem de akli taraflarını şekillendiren ve bunlar arasında bir denge oluşturan, diğer taraftan da zamanı ve mekânı aşan ebedi kurallara uyulması neticesinde onları hayali olmayan somut bir mutluluğa ulaştıracak bir hakikattir (Said Halim Paşa, 2019a: 247). İslamlaşmak ise Müslümanların İslam'ın özelliklerini yeniden hatırlamasını sağlayacak bir bilinçlenme durumu ile mümkündür. Zira İslam; somut duruma uyum sağlayarak, yani metafizik ile pozitif bilimleri birleştirerek en ideal toplumsal ve siyasi düzeni zamanları

aşan bir şekilde her daim ve her yerde mümkün kılacak bir 'öz'e sahip olduğunu göstermektedir. Said Halim Paşa bu iddiasını şöyle ifade eder: "O bir din-i beşeridir ki muabber mâhiyeti, rehberi, istinadgâh-ı tabiisi bulunduğu vicdan-ı insani gibi ulûm-u tecrübiye ve maddiyeyi, mutekadât-ı mâ-badet-tabiiye ve nazariyeyi, hayta-i idrâk-ı eşere sığan ve sığmayan hakâyıkı hep birden camidir" (Said Halim Paşa, 2019a: 327-329).¹³ İslam'ın bir taraftan doğal, diğer taraftan da mükemmel bir düzen kurabileceği önermesine yaslanan bu düşünceye göre İslam, toplum içindeki mutluluğu toplumsal adalet oluşturarak var etmektedir. Her toplumun kendine has tarihsel ve toplumsal koşulları olduğu varsayımını düşüncesinin temeline oturtan Said Halim Paşa, böylece çelişkili bir biçimde İslam'ı bir taraftan Osmanlı gibi Müslüman ülkelerin diğer taraftan da dünyadaki tüm ülkelerin sorunlarının bir çaresi olarak sunmaktadır.

Doğan'a göre Said Halim Paşa'nın tasavvurunda "siyasal alan, çatışmanın olmadığı ortak bir kimlik üzerine inşa edilir. Daha açık bir ifadeyle siyasal alan reddedilir. Said Halim bunu yaparken de düşüncesini sosyolojik bir bağlama oturtmaya çalışır. Fakat bu tarihsel ve sosyolojik bağlam sabittir ve sürekli, özsel bir karşıtlık üretmiştir" (Doğan, 2019: 264). Bu iddia kuvvetli bir tespit olmakla beraber, Said Halim Paşa bir taraftan siyasal olanı 'Müslümanların irade göstererek ödevlerini yapıp siyasal birliği kurmaları'na, diğer taraftan İslam'ın tüm zaman ve toplumlara uygulanabilen değişmez 'öz'üne dayandırmaktadır. Yani sadece karşıtlık değil zorunlu bir birlik ilişkisi kurar. Siyasal alanı reddetmekten ziyade çatışmacı bir pozisyondan farklılaştırmaya çalışmaktadır. Ayrıca siyasal düzenin kaynağı İslam olmakla beraber onu var edecek olan Müslümanların ortaya koyacağı iradedir. Bu nedenle siyasal olan ona göre sadece ve sadece İslami olanla mümkündür. İslamlaşmak kavramı bu doğrultuda anlam kazanmaktadır.

İslamlaşmak kavramı onun tasavvurunda bir taraftan toplumun Müslüman olduğunu hatırlamasına dayanır ki bu noktada İslamcıların düşüncesi ortaktır. Ancak İslamlaşmak tartışmasını sadece bunun üzerinden değil egemenlik kavramını ele alarak gerçekleştirir. Said Halim Paşa'ya göre İslami egemenlik ve onu tesis eden şeriat, modern anayasaların aksine yapay değil doğaldır (Said Halim Paşa, 2003: 207). Doğa yasaları nesnel, ahlak ve toplum yasaları ise insanla sınırlı kaldığı için öznelidir (Said Halim Paşa, 2003: 207). Bu nedenle toplumsal yasaların tesisinde gözlem ve muhakemeye dayanan yöntemin zaruri olarak kusurlu olacağını savunur (Said Halim Paşa, 1922: 8). Bundan yola çıkarak Said Halim Paşa ideal toplumun tanrı kaynaklı ahlak ve toplum yasalarını idrak eden bireylerden mürekkep bir toplum olduğunu iddia eder (Said Halim Paşa, 2019a: 409). Said Halim Paşa'nın bu akıl yürütmesi kati bir şekilde halk egemenliği fikrine karşı çıkmasına neden olur. Ona göre şeriatın egemen olduğu bir yerde

mili egemenlik söz konusu olamaz (Said Halim Paşa, 1922: 9). Said Halim Paşa'nın bu eleştirisi, bir taraftan 'hâkimiyet-i milliye' kavramı etrafında meşrutiyeti savunan döneminin bazı İslamcılarına gelmekle beraber, esasında o Batı'daki siyasi düzeni var eden ulusal egemenlik kavramından gözlerinin kamaştığını iddia ettiği Batıcıları eleştirir (Said Halim Paşa, 1922: 10). Hatta Said Halim Paşa Batı'da ortaya çıkan egemenlik kavramsallaştırmalarının hepsine karşı gelir. Zira halkın da Kilise'nin de krallıkların da egemenlikleri ona göre nihayetinde kuvvete dayalı sürekli bir iktidar mücadelesidir ve zorla dayatılan ayrıcalıklardır. Bu nedenle adaletsizdirler (Said Halim Paşa, 1922: 10). Ulusal egemenlik son tahlilde ona göre çoğunluğun azınlık üzerinde kendi iradesini dayatma hakkıdır (Said Halim Paşa, 2019a: 411).¹⁴ Said Halim Paşa ulusal egemenlik kavramının Batı için tarihsel bir moment olduğunu vurgulamaya çalışır. Tıpkı Kilise'nin ve kralların egemenliği gibi ulusal egemenlik fikri de sınıfsal bir çatışmanın, iktidarı ele geçirmenin Batı'da görülen bir yansımasıdır.

En ideal egemenlik ona göre en iyi İslami düzende mümkündür (Said Halim Paşa, 2019a: 405). Zira İslam tüm insanların doğasına uygun bir mahiyettedir (Said Halim Paşa, 2019a: 407). Bütün insanlar, ereksel bir varlık oldukları, bir arada yaşayan ve sürekli bir ilerleme (tekâmül) gösterdikleri için medeniyet kurmaya meyleden canlılardır. Toplumsal oluş ile medeni oluşu birbirine bağdaştıran bu düşünce neticesinde doğal ahlak ortaya çıkar ve doğal ahlaka en uygun düzen İslam'da bulunmaktadır (Said Halim Paşa, 2019a: 409). Said Halim Paşa'nın elitist dışavurumunun kaynağı, buradaki önermesi ile su yüzüne çıkar. Her ne kadar insanlar toplumsal olmaya meyilli olsalar da 'hakikat' i anlama yetisi her insana eşit dağıtılmamıştır. Hakikat bu nedenle peygamberler vasıtası ile iletilmektedir (Said Halim Paşa, 2019a: 407). Bireysel olanı ve mutluluğu keşfetmek ise birer elit olarak toplumsal ve siyasal düzeni kuran peygamberlerin ilettiği hakikati kabullenmekten (Said Halim Paşa, 2019a: 409), Allah'a iman ve yarattığı düzeni kabul etmekten, kısacası Müslüman olmaktan geçer. Siyasal birlik böylece yaratıcı tarafından var edilirken onun fiziksel devamlılığı rızadan, yani imandan geçmektedir. Said Halim Paşa yeryüzüne indirilmeye çalışılan egemenliği, buna dayanan siyasal düzenin kaynaklarını ve düzenin kendisini tekrardan gökyüzüne çıkarmaya çalışır. Bunu da İslam'ın her zaman her yerde geçerli olan ve doğa yasalarının toplumsal ve ahlaki bir yansıması olduğu varsayımı ile yapar. Bu yasalar toplumsal ve ahlaki yasalara dayanan siyasi bir düzen oluşturur ki bu düzenin bozulmasının nedeni o düzene ve onu yaratan yasalara uymayanlardır. İslam ülkelerinin çöküşünün temel nedeni tam da bu yasalara uyulmamasıdır. İnsan(lar)ın iradesi ona göre bir egemenlik olmanın ötesinde sadece şeriatın egemenliğinin getirdiği yasalara uyma iradesidir. Ulusal egemenlik doğayı yöneten yasalara uymak zorunda olduğu için toplumsal ve ahlaki bir egemenlik

iddiası olamaz, zira o da diğer bütün irade ve kuvvetler gibi doğal yasalara uymak zorundadır (Said Halim Paşa, 2003: 214).

Doğa yasaları ile siyasal birliği sağlayan yasalar arasında kurduğu koşutluk ilişkisi insan iradesini sadece doğal olanı idrak etmek ile sınırlandırdığı için siyasal olanı tanrısal olanla ilişkilendirir. Siyasal birliği sağlayan şey Tanrının vahyettiği birlik içerisinde kurulmuş bir düzen olmakla beraber insani iradenin bu noktada devreye gireceği söylenebilir. Bunun şartı yasanın İslam'a uygunluğu, ideal birliğe koşut ve uyumlu olmasıdır. Siyasal düzeni sağlayan güç bu nedenle doğası gereği dini, gerçekleştiren ise iradi olarak İslamidir. Said Halim Paşa halkın siyasal birliğe katılmasını toplumsal bir yükümlülük değil dini bir itaat olarak tasavvur eder. Bu noktada Bodinci anlamda egemenliğin tanrısal ve doğal yasalarla sınırlandırılması ilkesini reddederek egemenliğin özünün doğrudan tanrısal ve doğal olduğunu savunur. Bodin'e göre bütün egemenler tanrısal ve doğal olana itaat etmek zorundadır (Ağaoğulları vd., 2015: 410). Said Halim Paşa'nın düşüncesinde böylelikle Bodin'in aksine devletin meşruluğu kendisinden (Ağaoğulları vd., 2015: 413) değil Tanrı'dan ve onun yasalarından gelmektedir.

Hobbes'un düşüncesinde bir monark (Hobbes, 2007), Rousseau'nun düşüncesinde ise halk (Rousseau, 2013) olarak tasvir edilen egemen, Said Halim Paşa'nın düşüncesinde İslam olarak var olur. Bu nedenle bahsi geçen düşünürlerin kuramlarında din, devletin kontrolünde yeniden tesis edilen bir sosyal kurum olmanın ötesine geçmezken; Said Halim Paşa'nın düşüncesinde devleti yeniden tesis edecek kaynaktır. Said Halim Paşa din ve devletin birbirinden ayrılmaz bir birliktelik içinde olduğunu ilginç bir şekilde Rousseau'nun Toplumsal Sözleşme'deki sivil din kavramıyla eşleştirir: "Peygamberin yasasında, dini müessese ve devlet birdir. İkisini birbirinden ayırmak imkânsızdır. Bu kısacası, Jean Jacques Rousseau'nun İçtimai Sözleşmesi'nde bir bölüm ayırdığı sivil dindir" (Said Halim Paşa, 2019b: 122). Said Halim Paşa Rousseau'nun düşüncesinde kurumsal dinlerin yerine önerdiği sivil dini (Rousseau, 2013: 134) geleneksel İslam anlayışındaki din-ü devlet anlayışına benzetmektedir. Rousseau'nun düşüncesinde din devletin kontrolünde ve onun hükmü altına giren bir araç haline getirilmişse de (Ağaoğulları vd., 2015: 595) Said Halim Paşa'nın düşüncesinde devleti var edecek başlatıcı bir güce dönüşür.

Doğal düzen fikri üzerinden kurduğu İslami düzende toplum(lar) verili bir şekilde alt ve üst tabakalardan¹⁵ oluşur. Hiyerarşik olarak iki katmana ayrılmış toplumsal bölünme bir ayrışmaya veya çatışmaya değil uyuma ve dayanışmaya, dolayısıyla bir düzene işaret etmektedir. Böylece Said Halim Paşa, Batı'daki

iktisadi sınıflardan farklı bir toplumsal bölünme analizi sunmaktadır. Bu sunuş iki tabaka arasında geçişkenlikleri mümkün kılmaktadır. İslami düzende demokratikleşme, üst tabakanın alt tabakayı umursaması ve gözetmesi şeklinde tezahür ederken, 'aristokratikleşme' [aristokratikleşme] ise alt tabaka mensuplarının üst tabakaya geçme imkânının ve bu imkânın yarattığı duygunun sürekli var kılınması olarak şekillenmektedir (Said Halim Paşa, 2019a: 301-303). Bu iki çıkarım, nihayetinde iki tabakaya da belirli ödevler yüklemektedir. Siyasal birliğin üyeleri olarak bireyler kendi toplumsal ve tarihsel hakikatlerinden uzak yaşadıkları takdirde ödevlerini yerine getirmiyorlar demektir (Said Halim Paşa, 2019a: 111). Bu toplumsal düzenin kabulü İslamlaşmak sürecinin bir aşamasıdır. Bu aşamada Müslümanların toplumsal tabakaları kabul etmesi hem dini bir ödev hem de siyasal bir iradedir. Sözleşme kuramına mündemiç 'insan iradesi neticesinde ortaya çıkan sözleşmenin onu var edenlere getirdiği haklar' anlayışı; Said Halim Paşa'nın düşüncesinde, ilahi sözleşme ile ortaya çıkan ödevlerin gerçekleştirilmesi neticesinde elde edilen haklara evrilir.

Said Halim Paşa moderniteyi muhafazakâr bir şekilde ele almaktadır. İrade bu noktada tarihle yoğrulan toplumsallığı kabullenerek zamana uymaya tabidir. Modernite böylece Ruby'nin (2014: 82) iddia ettiğinin aksine sadece 'iradelerden kaynaklanan bir bağın oluşumuna' yönlendirmez. Müslüman; sırasıyla İslam'a inanarak tanrısal egemenliği kabul etmekte, bunun neticesinde doğal olanla bütünleşmekte, bu doğrultuda özgürleşerek eşitlenmekte ve hak sahibi olarak ideal düzeni var eden bir paydaşa dönüşmektedir (Said Halim Paşa, 2019a: 207, 339). Said Halim Paşa İslam'a içkin olmayan, bir birey olarak yurttaş kavramını İslami ödev fikrine endekslemektedir. Onun Müslüman kavrayışı, Rousseau'nun kuramında yer alan toplumsal ödevler ile bireysel hakları birbirine endeksleyen yurttaşlık anlayışı (Rousseau, 2013: 134; Arnhart, 2011: 267) ile koşutluk göstermektedir. Birbirine paralel iki kavrama dönüşen yurttaş olmak ile Müslüman olmak, siyasal birlik için bir zorunluluk haline gelmektedir.

Said Halim Paşa kavramsal egemenlik tartışmasına pratik bir siyasal düzen önerisi ekler. Bu öneride İslam'ın ilahi ve doğal egemenliğinin (auctoritas) kullanım hakkı (potestas) millet, ulema ve devlet başkanına paylaştırılmaktadır. Bu nedenle Said Halim Paşa; egemenliği bir bütünlük olarak değerlendirse de siyasal düzenin varlığını, birbirini denetleyen farklı erklerin/kurumların bulunduğu bir siyasal sistem olarak tasavvur eder. Said Halim Paşa, siyasal sistem önerisinde Montesquieu'nun ortaya attığı erkler ayrımı düşüncesini (Şeyhun, 2011: 73) paylaşmaktadır. Şüphesiz bu ayrım Montesquieucu anlamda farklı sınıfsal çıkarların farklı erkler arasında paylaştırıldığı ve düzen içinde korunduğu bir tasarı (Ağaoğulları vd., 2015: 554) olmanın ötesinde Batılı

bir sistemin Osmanlı toplumuna uyarlanması şeklinde gerçekleşir. Osmanlı toplumu ve İslam toplumlarını sınıflı Batı toplumlarından ayıran Said Halim Paşa, geleneksel İslami düzeni çağdaşlaştırmaya çalışmakta; erkler ayırımından da faydalanarak iktidarı yasama ve yürütme arasında paylaşmaktadır (Said Halim Paşa, 2019a: 421). Millet, yürütmenin başında olacak olan başkanı seçecek ve başkanın sorumluluğu da millete karşı olacaktır. Denetim ise millet tarafından seçilecek meclis eliyle farklı denetim mekanizmaları ile yerine getirilecektir. Alışlagelinenin aksine meclis yasama değil, denetim işlevini gerçekleştirecektir. Yasama faaliyeti ise şeri bilgiye sahip ve fıkıh ilmine hâkim, ayrıca halkı iyi tanıyan ulemadan oluşan başka bir meclis aracılığıyla gerçekleştirilecektir. Üçüncü erk olan yargıya dair bir vurgu Said Halim Paşa'nın siyasi sistem önerisinde yer almasa da İslami düzende geleneksel olarak ulemanın sahip olduğu bu yetki muhtemelen yine ulema tarafından icra edilecektir. Bu bakımdan Said Halim Paşa'nın Osmanlı Devleti'nde mevcut yapıyı devam ettirmek niyetinde olduğu söylenebilir.¹⁶

Onun düşüncesinde egemenlik fikri, İslami ve ilahi bir dayanak noktasına sahip olduğu için yürütme ve yasamanın kararları icrai mahiyette olacaktır, çünkü hem yasama hem yürütme asıl amirin ilahi emirlerini yerine getirmekle mükellef birer memurdur. Başka bir ifadeyle yürütme ve yasamanın icrası iradi faaliyet olmamakla birlikte şeri hukuk açısından yerindelik ve uygunluk denetimine tabidir. Bu nedenle yürütmenin başı olan devlet başkanına ve icraatlarına itaat İslami esaslara uyması karşılığında devam ettirilebilir. Aksi takdirde milletin ilahi egemenliği tekrar ortaya çıkarmak için yürütmenin başını görevden alması gerekir. Millet hem başkanı seçme hem de onu görevden alma otoritesine sahiptir. Said Halim Paşa bu durumu şu cümlelerle anlatır: “Bu mevki-ı müstesna onu cemiyetin menâfiinin en muvafık suretde idare şartıyla işgale ehliyeti olanlara bizzat cemiyet tarafından verildiği gibi, aksine kanaat hâsıl olunca derhal yine o cemiyet tarafından istirdâd edilir” (Said Halim Paşa, 2019a: 351).¹⁷ Bu meclis, milletin hepsini temsil yeteneğine sahip bir meclis olmakla beraber Batılı meclislerin aksine sınıfsal ve ideolojik bir ayrıma değil birleştirme kabiliyetine sahiptir (Said Halim Paşa, 2019a: 313, 421). ‘Başkanın ve meclisin halk tarafından seçilmesi’ önerisi, modern öncesi Osmanlı veya İslam siyasetinin ötesinde Batılı bir yaklaşımdır. Bu nedenle, Said Halim Paşa'nın siyasi sistem önerisi son tahlilde İslami bir elitizmi ve toplumsal düzeni Osmanlı Devleti özelinde Batılı kuvvetler ayrılığı ve halk iradesi nosyonları ile bağdaştırmaktadır. Said Halim Paşa ulusal egemenlik fikrine tamamen karşıdır. Seküler bir düzen onun için imkânsızdır. Bu nedenle Batılı bir ulusal egemenlik fikrinin karşısında durur. Ancak siyasi iktidarın nasıl belirleneceği konusunda halka bir otorite tanır.

Said Halim Paşa'nın siyasal düzen önerisindeki meclis tasavvuru partilerden ve farklı çıkar gruplarından oluşan bir parlamentonun ötesinde Schmittçi bir türdeşlik ilkesine dayanır. O şüphesiz karşı olduğu ulusal egemenlik fikrinin en önemli kurumunun temsil ve temsilin gerçekleştiği yerin de parlamento olduğunun farkındadır. Ona göre Batılı parlamentolar sorunludur. Zira sınıfsal temsilin partiler aracılığıyla gerçekleştiği ve partilerin sürekli çatıştığı bu kurumlar sınırsız hakka sahiptir (Said Halim Paşa, 2019a: 419). Bu noktada Said Halim Paşa'nın düşüncesi parlamentonun çatışma değil uzlaşma, parçalılık değil bütünlük üzerinden ele alınması bağlamında Carl Schmitt'in düşüncelerini andırır. Schmitt mutlakiyetçiliğe karşı ortaya çıkan parlamenter demokrasilerin liberal birey bilinci ile demokratik türdeşlik arasında kaçınılmaz bir tezat olduğunu iddia eder (Schmitt, 2014: 36). Schmitt liberalizmin herkese söz söyleme hakkı veren ilkesi ile türdeşler arasındaki bir eşitlik ilkesi olduğunu iddia ettiği demokrasi arasında fark olduğunu savunur (Schmitt, 2014: 27). Schmitt'e göre demokrasi Rousseau'nun kurguladığı genel irade kavramındaki türdeşlikle tutarlıdır ve devlet sözleşmeye değil bu türdeşlik ilişkisine dayanır ki yönetilen ve yöneten arasındaki özdeşlik bu türdeşlikten ortaya çıkar (Schmitt, 2014: 32). Parlamenter demokrasi bu türdeşlik ilişkisini genel eşitlik kavramı ile çözmeye çalışır ki bu mümkün değildir (Schmitt, 2014: 33). Ayrıca parlamenter demokrasi temsil edilen ve eden arasındaki ilişkinin kopmasına neden olmaktadır (Schmitt, 2014: 11). Said Halim Paşa da döneminin İslamcılarının aksine mutlak monarşilerin karşısında farklı çıkarların savunulduğu meşruti monarşiyi değil; bir türdeşlik ilkesine dayanan İslami bir rejimi savunur. Said Halim Paşa'ya göre Batı demokrasileri sınıfsal çatışmayı uzlaştırmaya çalışan bir durumken Osmanlı'da türdeşlik ilkesine dayanan bir demokrasi tarihsel olarak zaten bulunur (Said Halim Paşa, 2003: 28).¹⁸

Said Halim Paşa bu türdeşlik ilkesini Müslümanlık üzerinden kurar. Bu nedenle onun düşüncesinde türdeşlik ilişkisinde gayrimüslimlerin yerinin ne olacağı belirsizdir. Said Halim Paşa böylece halkı oluşturan türdeşlik ilişkisini Müslümanların bir aradalığı olarak düşünür. Bu bağlamda meşrutiyetin yeniden ilanı sonrasında kurulan meclisteki farklı toplumsal grupların temsil edilmesine binaen parlamento eleştirir. Çünkü onun düşüncesinde önemli olan temsil ve katılımdan öte türdeşlik ve bu türdeşlikten doğan siyasal birliktir. Bu noktada da İslam, Said Halim Paşa'nın Batı ile koyduğu farkın temel dayanağını oluştururken parlamento ve parti eleştirisini de şekillendirmektedir. Ona göre partiler, Batılı kurumlardır; çünkü Batılı toplumların sınıfsal oluşumları neticesinde ortaya çıktıklarını ve sınıflar arasındaki rekabeti devam ettirdiklerini düşünür (Said Halim Paşa, 2019a: 99). Bu nedenle çatışma yerine türdeş olması gereken Osmanlı için en ideali partilerin olmadığı bir meclistir (Said Halim Paşa, 2019a: 97).

Sonuç Yerine

Said Halim Paşa, İkinci Meşrutiyet dönemi İslamcı düşünce dünyasında özgün bir yere sahiptir. Zira modern bir hareket olarak ortaya çıkan İslamcılık bu dönemde baskın bir şekilde Batılı meşruti monarşi ve meclis kurumlarını İslamileştirmeye çalışırken, Said Halim Paşa bunun aksine yöneten ve yönetilen ayırımına dayanan erken modern bir siyasal düzen tasavvuruna sahiptir. Ne var ki İslamlaşmak olarak kavramsallaştırdığı çözüm önerisinde ideal düzen tasavvurunu İslami kaynaklar ve düşünce yerine yine Batılı siyasal düşünce ve kaynaklar üzerinden şekillendirir. Dönemin İslamcıları tarafından meşrutiyetle ilişkilendirilen meşveret ve meclis, Said Halim Paşa'nın düşüncesinde egemenlik tartışması üzerinden çözüm bulur. Egemenlik kavramını irdeleyerek dönemin İslamcılarının aksine Batılı ve İslami siyasal düzenleri tarihsel ve toplumsal tasavvur üzerinden farklılaştırır. Mutlak monarşinin alternatifini meşruti monarşi yerine siyasal erklerin ayrıştığı ve toplumun elitler tarafından yönetildiği İslami bir siyasal sistemde bulur. İktidar yoğunlaşması üzerinden oluşturduğu yöneten ve yönetilenler farkı toplumsal ve ekonomik bir eşitsizliğin ötesinde birlikteliği ve dayanışmayı var edecek bir zorunluluktur. Zira siyasal olan farklılık değil türdeşlik üzerinden kurulmalıdır. Bu noktada siyasal olan ile iman arasında kurulan koşutluk, İslam'ın hem bir din hem de siyasal bir egemenlik olarak yeniden tesisini sağlayacaktır. Düşüncesinin merkezine oturttuğu İslamlaşmak kavramı böylece hem bireysel iman hem de toplumsal ve siyasal olanla ilişkilidir.

Her ne kadar bu konuda özgün bir yere sahip olsa da İslamcı düşüncedeki eklektizminden kurtulamaz; çünkü düşüncesinde zaman zaman kuramsal tutarsızlıklar ve uygulamanın nasıl olacağına dair pratik eksiklikler bulunmaktadır. Bu bağdaştırma çabası neticesinde İslamcıların düştüğü eklektizm tuzağından payını alır, zira kafasındaki önerinin kısmen kuramsal, çoğunlukla ise pratik eksikleri bulunmaktadır. Örneğin egemenliği ilgilendiren saltanat, hilafet ve padişahın varlığı gibi konularda somut bir önerisi bulunmaz. Yine benzer bir şekilde yönetici zümreyi geleneksel ve taklitçi şeklinde basitleştirerek kategorize etmesi ve karşısına İslami elitleri koyması sorunludur. Zira İslami elitlerin nasıl ortaya çıkacağı ve bahsi geçen elitlerin yerini nasıl alacağı açık değildir. Said Halim Paşa geleneksel ve Batı taklitçisi olarak kategorize ettiği yönetici zümrenin iki farklı grubunu kimlerin temsil ettiği konusunda tartışmasını eksik bırakır. Bu nedenle ikili kategorizasyon söylemsel bir ideal tipleştirmedi. Geleneksel ve taklitçi elitlerin devlet yönetimindeki payları ortaya konulmamış ve iktidarlarının mahiyetinden bahsedilmemiştir. İçinde bulunulan krizin bir bütün olarak tasavvur edilmesi neticesinde krizin sebebi olan elitler de bir bütün olarak resmedilir. Ne var ki krizin müsebbibi geleneksel elitler ile taklitçi elitlerin ellerinde bulundurdukları iktidarlarından nasıl vazgeçeceklerini es

geçer, çünkü Said Halim Paşa'nın eleştirisi Osmanlı Devleti'nde hâlihazırda var olan hegemonik iktidar ilişkilerini serimlemek yerine ideal tipleştirilmiş söylemsel bir tasvire dayanır. Bu nedenle geleneksel elitler ile Batı taklitçisi elitler arasındaki kategorik ayrımı basitçe gelenek ve Batılılaştırma arasındaki dikotomiye dayandırırken, İslamlaşmayı sağlayacak İslami elitlerin zuhurunu da el çabukluğuyla gerçekleştirir. Böylece sorumlu İslam değil onun doğrusunu uygulayamayan geleneksel ve Batıcı elitler olarak vurgulanır.

Said Halim Paşa, toplumu Müslümanlardan oluşan türdeş bir bütünlük olarak tasavvur etmektedir. Bu sebeple İslamlaşmak ifadesini kullanmakta, organik bir bütün olarak değerlendirdiği toplumu üstten inmece reflekslerle Müslümanlaştırmaya çalışmayı doğal bir eylem olarak görmektedir. 'Mecliste muhalefet olmamalı' veya 'İslam toplumlarında partiler yoktur' gibi düşünceleri, doğal bir süreç olarak sunduğu İslamlaşmak esasında hegemonik bir birlik oluşturma sürecidir. Ne var ki bir imparatorluk olan Osmanlı hem siyasal hem de toplumsal olarak Said Halim Paşa'nın tasavvurundaki gibi bir bütünlük arz etmemekle beraber bahsettiği tarzda tarihsel bir öze de sahip değildir. Diğer taraftan Osmanlı Müslümanları arasındaki çatışmalar, bahsi geçen Osmanlı Müslümanlarının hiçbir zaman ve koşulda yekpare bir birliktelik oluşturmadıklarını göstermektedir. Osmanlı toplumu da tıpkı Batı toplumları gibi farklı çıkarları olan etnik, dini, sınıfsal vb. gruplardan oluşmaktadır. Said Halim Paşa dolayısıyla İslamlaşmak ifadesini çok doğal varsaydığı bir süreci üstten inmece, dayatmacı ve elitist bir toplumsal ve siyasal düzen kurmak için hem Batı'yı hem de İslam toplumlarını idealize ederek kullanmaktadır.

Sonnotlar

1) 1864 yılında Kahire'de doğan Said Halim Paşa, Halim Paşa'nın oğlu ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunudur. Babası hidiv olamayınca dokuz yaşındayken kendisi ile İstanbul'a gelir. İsviçre'de o zamanki adı ile siyasi ilimler eğitimi alan Said Halim Paşa, Sultan II. Abdülhamid zamanında bürokraside hızlı bir şekilde yükselir. Ne var ki İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkisinden dolayı başkentten uzaklaştırılır. Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinden sonra İstanbul'a dönen Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın da önemli bir dönemini kapsayan 1913-1917 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin sadrazamlığını yapar. İstanbul'un işgalinden sonra gerçekleşen Malta sürgünleri arasında yer alan Said Halim Paşa 1921 yılında İstanbul Hükümeti'nden izin alamaması nedeniyle Roma'ya yerleşmek durumunda kalır. Kısa bir süre sonra bir Ermeni tarafından suikasta uğrar (Bostan, 1992).

2) Said Halim Paşa'nın 1910 ve 1921 yılları arasında yazdığı bu risaleleri birbirinden ayrı mahiyette eserler olarak değil, bir bütün olarak ele almak ve değerlendirmek gerekir. Said Halim Paşa, metinlerini Türkçe değil Fransızca yazmaktadır. Bunun iki nedeni olabilir. Zayıf da olsa birinci ihtimal kendisini Türkçe yazma konusunda rahat ve/veya

yeterli hissetmemesidir. İkincisi ise hedeflediği okuyucu kitlesinin Fransızca bilmesini gerekli görmesidir. İkinci nedenin gerçek olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Said Halim Paşa'nın siyasal düşüncesi elitist bir kurama dayanır. İlginçtir ki Cemil Meriç Said Halim Paşa'yı taklitçi olarak eleştirdiği Tanzimat aydınının taklitçiliğini tekrarlamakla itham eder. "Tanzimat sonrası Osmanlı irfanının dikkate lâayık bir tezadı: Avrupa'nın kültür emperyalizmine cihad açan Osmanlı sadrazamı [Said Halim Paşa], yazılarını Fransızca kaleme almış." (Meriç, 2002: 65).

3) Said Halim Paşa'nın yazdığı on eserden sadece dördünün Fransızcasına ulaşılmıştır ki çevirileri genellikle dönemin en önemli İslamcı dergisi *Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad*'da basılan eserlerin içeriklerinde eksikler ve değişiklikler bulunur (Sururi, 2021: 768-769).

4) İlginçtir Namık Kemal meşveret usulünü İslami kavramsallaştırma ile oluşturmaya çalışsa da son tahlilde Avrupa'daki meclislerin taklit edileceğini ve bunun 'bidat-ı bedia' olduğunu savunur (Türköne, 2011: 118).

5) Kendi döneminin İslamcılar ile arasındaki yöntem ve düşünce farklılıklarının birkaç farklı nedeni bulunur. Said Halim Paşa döneminin birçok diğer İslamcısının aksine Osmanlı sınırları içinde modern ve/veya geleneksel eğitim almaz. Eğitimini Avrupa'da tamamlar. İslami bilgisi bir eğitime dayanmaz. Said Halim Paşa sadrazam olması ve Hıdiv sülalesinden gelmesi nedeniyle İslamcılar içerisinde kendisine duyulan saygı ve konum açısından diğerlerinden daha yüksekte bulunur. Dönemin İslamcılarında hiçbirisi yazılarını Fransızca yayınlamaz, hatta bunların Türkçe yayınlanması için bir mütercime ihtiyaç duymaz. Said Halim Paşa'nın eserlerinin Türkçesi Mehmed Akif gibi dönemin diğer İslamcıları tarafından tercüme edilerek yayınlanır. Kısacası Said Halim Paşa hem döneminin hem de İslamcılık akımının en elit isimlerinden birisidir.

6) "... birtakım skolastik bilimlerin ortaya çıkmasıyla birlikte başlıyor. İşte bu bilimler, ne yazık ki, 'Peygamber'in bizlere hiç durmaksızın bilgi ve bilimleri araştırmamız hakkındaki kesin emirleri, yalnız şeriatın içerdiği birtakım gerçeklerin incelenmesiyle sınırlıdır, yoksa, bundan başka hiçbir amacı yoktur' şeklinde bir inancın yayılmasına neden oldu" (Said Halim Paşa, 2003: 222).

7) "Görülüyor ki, İslam dünyasının her yanında halk ile aydınlar arasında kapatılması imkânsız bir uçurum vardır" (Said Halim Paşa, 2003: 143).

8) Durkheim anomi ifadesini *İntihar* isimli eserinde norma uymayan intihar biçimleri için kullanır. Olağanın ve/veya olması gerekenin dışına çıkma hali olarak ifade edilebilir (Durkheim, 2013: 241).

9) Said Halim Paşa açık bir şekilde İslami esasları sıralamaz. Ancak seküler bir kanun yerine şeriatın hukuki ve siyasi düzeni var ettiği, diğer taraftan toplumsal ilişkilerin İslami bir şekilde kurulduğu bütünlüğü kastetmektedir.

10) "Gerçekten de Doğu dünyası, Batı dünyasından öylesine farklıdır ki, çok basit kelimeler bile çoğu zaman aynı anlamı dile getirmez, aynı kapsam genişliğini taşımaz.

Söz gelimi ‘eşitlik’ kavramı, bizde hiçbir kıskançlık ve kin duygusu uyandırmaz” (Said Halim Paşa, 2003: 17).

11) “Batı toplumlarında en çok göze çarpan şey ise, aynı ülkede oturan, aynı inanç ve soydan olan kimselerin toplumsal ve siyasal bakımdan birbirlerinden farklı konumlarda bulunması ve bu farkların aşılmaz sınırlarla pekiştirilmiş olmasıdır. Aynı toplumlarda yaşayanların büyük çoğunluğunun aşağı konumda bulunması, onları, doğal olarak, bu farklar giderilinceye kadar, sürekli daha çok eşitlik sağlayıcı yasalar getirmek için çalışmaya yöneltmekte, zorlamaktadır. Öte yandan aynı toplum, diğerlerinin ortadan kaldırmakta büyük yararlar gördüğü şeyleri korumada aynı ölçüde çıkarları bulunan seçkin sınıfları da içerdiği için, böylesi toplumlarda iç mücadeleler adeta müzminleşerek sürmekte, hatta kimi zaman bu mücadeleler kanlı ihtilallere dönmektedir” (Said Halim Paşa, 2003: 49-50).

12) “İslâm’ın sunuf-ı münevvere ve mütefekkiresi” (Said Halim Paşa, 2019a: 401).

13) “İslam öyle insani bir dindir ki, mahiyetinin yorumlayıcısı, yol göstericisi, doğal dayanağı olduğu insan vicdanı gibi, maddi ve deneysel bilimleri, metafizik ve teorik inançları, insan kavrayışına sığan ve sığmayan hakikatleri tümüyle kendinde toplamıştır” (Said Halim Paşa, 2003: 161-162).

14) Ona göre “ulusal egemenlik çoğunluğun azınlıktan aldığı bir intikamdan başka bir şey değildir” (Said Halim Paşa, 2003, 213).

15) Said Halim Paşa birçok yerde sınıf kavramını bağlam dışı kullanır. Alt ve üst tabaka olarak ele aldığı gruplara zaman zaman alt ve üst sınıf da demektedir. Sınıf kavramı zaman zaman da farklı toplumsal grupları karşılamaktadır. Esasında Said Halim Paşa İslam toplumları ile ilgili kısımlarda sınıf derken katmanları, grupları, zümreleri ve insan topluluklarını kasteder.

16) 1909 Kanun-i Esasi değişikliklerinde yargı alanına dair bir değişiklik yapılmamıştır. Said Halim Paşa muhtemelen yargı sisteminin içinde bulunduğu düzenden memnun olduğu için bir sorun tespit etmemiş, bu sebeple de bir öneride bulunmamıştır.

17) “Bu ayrıcalıklı makam, toplum tarafından, gerekli ehliyeti taşıyan bir kimseye, toplum çıkarlarına en uygun yönetim şartıyla verilir; tersi bir kanaat olduğu zaman da, yine toplum tarafından hemen geri alınır” (Said Halim Paşa, 2003: 178).

18) “Osmanlı demokrasisi ise temelli ve kesin bir toplumsal durumdur. Mantıki ve fiili olarak asli bir biçim kazanmış tarihsel bir eserimizdir.”

Kaynakça

Ağaoğulları M A vd. (2015). *Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Ahmet Midhat Efendi (2002). *Menfa/Sürgün Hatıraları*. İstanbul: Arma Yayınları.
- Akın M H (2011). Said Halim Paşa Düşüncesinde Yerlilik Meselesi. *TYB Akademi*, 1(3), 141-149.
- Arnhart L (2011). *Plato'dan Rawls'a Siyasi Düşünce Tarihi*. Ankara: Adres Yayınları.
- Bergson H (1986). *Yaratıcı Tekâmül*. Çev. M Ş Tunç, İstanbul: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.
- Berkes N (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bostan M H (1992). *Said Halim Paşa*. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Burçak B (2013). Osmanlı Zımnî Sözleşme'sinin Peşinde: Osmanlı Klasik Döneminde Yöneten-Yönetilen İlişkisi Üzerine. İçinde: Ü Ekin (der), *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 113-129.
- Çiçek N (2010). *The Young Ottomans: Turkish Critics of the Eastern Question in the Late Nineteenth Century*. London: I. B. Tauris Publishers.
- Doğan N (2019). Said Halim Paşa'nın Düşüncesinde Siyasal ve Toplum Tasavvuru. *Sosyoloji Divanı*(11). 261-270.
- Durkheim E (2013). *İntihar*. Çev. Z İlgelen, İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Gökalp Z (2019). Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak. İçinde: Ş Beysanoğlu (der), *Bütün Eserleri - Kitaplar 1*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 39-88.
- Gramsci A (1992). *Selection from the Prison Notebooks*. New York: International Publishers.
- Hobbes, T (2007). *Leviathan*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İslamoğlu H (2022). *Dünya Tarihi ve Siyaset*. Çev. Y Ay, İ Ilgar, A S Alpan, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kara İ (1997). *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi I: Metinler/Kişiler*. İstanbul: Kitabevi Yayın.
- Kara İ (2001). *İslamcıların Siyasi Görüşleri I - Hilafet ve Meşrutiyet*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kayalı K (1985). Said Halim Paşa. İçinde: M. Belge (der), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 5. Cilt*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1304-1306.
- Koselleck R (2009). *Kavramlar Tarihi: Politik ve Sosyal Dilin Semantiği ve Pragmatikliği Üzerine Araştırmalar* İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin Ş (1991). *Türk Modernleşmesi (Makaleler 4)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin Ş (1996). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç C (2002). *Umrandan Uygurlığa*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Namık Kemal (1962). *Renan Müdafanamesi*. Ankara: Milli Kültür Yayınları.

- Özyurt C (2013). Said Halim Paşa Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik: Muhafazakâr-Reformcu İslâmcılığın Oluşumu. *Muhafazakâr Düşünce*, 10(37), 67-102.
- Ringer M M (2020). *Islamic Modernism and the Re-Enchantment of the Sacred in the Age of History*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Prince Said Halim (1922). *Notes Pour Servir à la Réforme de la Société Musulmane*. Extrait de la Revue Orient&Occident.
- Rousseau J J (2013). *Toplum Sözleşmesi*. Çev. V Günyol, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ruby C (2014). *Siyaset Felsefesine Giriş*. Çev. A U Kılıç, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Said Halim Paşa (2003). *Bütün Eeserleri* (N. Ahmet Özalp, ed.). İstanbul: Anka Yayınları.
- Said Halim Paşa (2019a). *Said Halim Paşa Külliyâtı*. (Vahdettin Işık, ed.). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Said Halim Paşa (2019b). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Schmitt C (2014). *Parlamentar Demokrasinin Krizi*, Çev. A E Zeybekoğlu, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Sururi A (2021). Said Halim Paşa Neşriyatının Tarihçesi ve Sorunları - Bir Giriş Denemesi. İçinde: A Öz (der), Said Halim Paşa Kitabı - Osmanlı Sadrazamı ve Düşünür, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 765-789.
- Şeyhun A (2011). Said Halim Paşa: Osmanlı Devlet Adamı ve İslâmcı Düşünür. *TYB Akademi*, 1(3), 67-79.
- Tunaya T Z (2003). *İslamcılık Akımı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Türköne M (2011). *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Wasti S T (2008). Said Halim Pasha—Philosopher Prince. *Middle Eastern Studies*, 44(1), 85-104.

Kapitalizmin Kurucu Dinamizmi Olarak Göç Olgusu: Makinesel ve Kolektif Sözcelem Asamblajların İzinde Eleştirel Bir Analiz

Emre Özcan, Başkent Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü

ORCID: 0000-0002-0877-2457

E-Posta: emreozcan8747@gmail.com

Özet

Bu çalışma, 21. yüzyılın ilk çeyreğini sarsan önemli olgulardan biri olan göç ve mültecilik konusuna dair Modernist Marksizmle karakterize olan geleneksel sol kavrayışın söylem ve pratiğine eleştiri getirmektedir. Orta Doğu'da sonlanamayan iç savaşlar, Rusya ile Ukrayna arasında büyüyen gerilimler, İsrail-Filistin hattındaki savaş, yeni sömürgecilik biçimleri ve kendinden yüksek sesle söz ettirmeye başlayan "iklim mülteciliği" meseleleriyle birlikte evrensel bir Marksizm iddiasındaki modernist sol paradigma ciddi bir sınavdan geçmektedir. Bu paradigma, öncelikle göç olgusunun kapitalizmin kendinde değil, kapma yoluyla çalışan bir kurucu dinamizmi olduğunu göz ardı etmektedir. İkincisi ise mevcut mülteci konusunu kapitalizmin krizinin bir sonucu şeklinde tasavvur ederek, tam tersine bunun bizatihi kendisinin kapitalizmi ve ulus-devletleri krize soktuğunu kaçırmaktadır. Bu iki hatanın odağında ise göç ve mülteciliği "edimsel şey durumu" olarak kavramak, onun virtüel akışlarını aramamak ve bir anlamda edimsel ile virtüeli birbirinden kopararak düşünmek yatmaktadır. Buna bağlı olarak da göç ve mülteciliğin, politik bir öznellik olarak değil, mağduriyet çerçevesinde ele alınıp, "insanileştirilerek" nesneleştirildiği bir tablo, bu gruplar hakkında yalnızca yerli-yurtlulaştıklarında konuşulabileceği yönündeki anlayışa dayanarak ortaya çıkmaktadır. Bunun uzantısı ise göçmen ve mülteci grupların, direniş öznelliği içerisinden düşünülmemesidir. Toplumsal hareketlerin sahasında işçi sınıfı hareketi, kadın hareketi, öğrenci hareketi gibi örgütlü, kolektif bir direniş pratiğinin analizine dâhil edilmemeleridir. Başka bir ifadeyle güçlenmiş bir eylemliliğin odağında somut bir direniş çözümlemesinin öznelliği olarak görülmemeleridir. Bu, sanki kaçış çizgilerinden azade bir kolektif öznellik varmışçasına davranmaktır. Nihayetinde hepimiz Deleuze ve Guattari'den hareketle molar, moleküler ve kaçış çizgilerinden oluşmaktayız. Göçmen ve mülteciliğe yönelik derinlikli bir analiz birbirine içkin bu üç çizgi üzerinden bu grupların ele alınmasını gerektirir. Kaldı ki, son dönemde Avrupa'da ve Orta Doğu'da ivme kazanan toplumsal hareketlerin göçmen ve mültecilik üzerinden nasıl da yükseldiği aşikârdır.

Tüm bunların doğrultusunda bu çalışma, Deleuze ve Guattari'nin "ifade ve içerik", "katmanlaşma", "makinesel ve sözcelem asamblajları" gibi kavramları etrafında bu tabloyu çözümlemekte ve göçmen ve mülteci nüfusunu direniş öznelliği içerisinden düşünebilmenin yollarını aramaya davet etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Asamblaj, Göç, İfade-İçerik, Kaçış Çizgileri, Kurucu Dinamizm.

Migration As the Founder Dynamism of Capitalism: A Critical Analysis in the Trace of Machinic and Collective Enunciation Assemblages

Abstract

This study criticizes the discourse and practice of the dominant leftist conception, characterized by Modernist Marxism, on the issue of migration and refugee, which is one of the important phenomena that shook the first quarter of the 21st century. With the endless civil wars in the Middle East, the growing tensions between Russia and Ukraine, war on the Israel-Palestine line, the new forms of colonialism, and the “climate refugee” issues that have begun to speak out loudly, the dominant left paradigm, which claims to be a universal Marxism, is going through a vital test. First of all, this paradigm ignores that the phenomenon of migration is the founder dynamism of capitalism. This dynamism works by grabbing (not in itself). Secondly, by perceiving the current refugee issue as a result of the crisis of capitalism, it misses the fact that this itself puts capitalism and nation-states into crisis. The focus of these two errors is to think of the actual and the virtual as separate things. Accordingly, immigrants and refugees are analyzed within the framework of victimization, not as a political subjectivity, in other words, they are objectified by “humanizing”. This means that the condition of being able to talk about these groups is presented as their territorialisation. The extension of this is that immigrant and refugee groups are not considered within the subjectivity of resistance. They are not included in the analysis of an organized, collective practice of resistance in the field of social movements such as the working class movement, the women’s movement, the student movement. However, we are all made up of molar, molecular and flight lines, starting with Deleuze and Guattari. In other words, they are not seen as the subjectivity of a concrete analysis of resistance at the center of an empowered agency. This means acting as if there is a collective subjectivity free from lines of flight. Moreover, it is obvious how the social movements that have gained momentum in Europe and the Middle East in the recent period have risen through immigrants and refugees.

In line with this target, this study analyzes this picture around Deleuze and Guattari’s concepts such as “expression and content”, “stratification”, “machinic and enunciation assemblages” and reveals ways to think about the immigrant and refugee population through the resistance subjectivity.

Keywords: Assemblage, Expression-content, Founder Dynamism, Lines of Flight, Migration.

Giriş

Çok daha köklü bir tarihselliğe sahip olan göç olgusu, 2011'de patlak veren Suriye İç Savaşı, Rusya'nın Ukrayna'ya 2022 Şubat'ında başlayan saldırıları, İsrail-Filistin gerilimi, sömürgeciliğin kazandığı yeni biçimler ve iklim krizinin neticesinde büyüyen kitlesel hareketler sonrasında dünyanın gündemine güçlü bir şekilde oturdu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bir kez daha çoğu devlet ve topluluklar göç ve mültecilikle önemli bir sınav olarak yüzleşmek durumunda kaldı. Orta Doğu'da iç savaşlar düzleminde ilerleyen çatışmalı bir süreçten geçtiğimiz düşünüldüğünde, İkinci Dünya Savaşı'nın göç ve mültecilik açısından sonuçlarına benzer bir tabloyla karşılaşıldı. Özellikle Orta Doğu'da ivmelenen iç savaşlar ve Afrika ve Asya ülkelerinde gelişen iklim mülteciliği hususu, yerinden edilmiş kişilere dair statü sorununun birçok ülkede yeniden gündeme gelmesine neden oldu. Sürekli bunun "büyük bir insani kriz olduğu", ancak ve ancak statü sorunu aşıldığında bu insani krizin çözülebileceği vurgulandı. Dolayısıyla çözüm olarak kastedilen sığınmacı ve mülteci grupların vatandaşlık şemsiyesinde olmadan bir ulus-devlet çatışında yerli-yurtlulaştırılması ve böylece insan haklarının ve refah hizmetlerinin nesnesi kılınmasıydı. Bu, çok açık biçimde onları özneleştirilmeden hakkında konuşulamaz, hatta varlıkları dahi kabul edilemez hale getirmekten başka bir şey değildir. Kaldı ki, bu gerçeğin İkinci Dünya Savaşı sonrası şekillenen, mevcut uluslararası göç hukukunu oluşturan mantığın tezahürü olduğu bilinmektedir. Bu mantık, yalnızca devletler ve topluluklar nezdinde değil, bu başlığa çözüm getirmeye çalışan modernist sol söylem için de geçerlidir. Modernist Marksizmle şekillenen ve kendisini evrensel olarak sunmaya çalışan geleneksel sol söylem, göç ve mülteciliği kapitalizmin krizi olarak görüp, uzantı haline getirmekte, "insanileştirme" söylemi ve pratiği üzerinden onları belirli hakların ve hizmetlerin nesnesi kılarak bu sorunu aşmaya çalışmaktan öteye gidememektedir.¹ Bu yaklaşımın altında iki temel hata yatmaktadır. Birincisi, göç konusu kapitalizmin krizi değildir; aksine sömürgeleştirme, ırkçılık, cinsiyetçilik gibi kapitalizmin kapma özelliğine bağlı olarak kurucu dinamizmidir. İkincisi ise günümüzün mültecilik pratiği, kapitalizmin krizinin sonucu değil, bizatihi kapitalizmi ve ulus-devletleri krize sokan şeydir.

Bu çalışma, bu iki hataya odaklanmakta ve bunların göç ve mülteciliğe dair hangi sorunlu kavrayışlara sebep olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu sebepler açıklanırken, Deleuze ve Guattari'nin kavram setinden, özellikle göçmen ve mültecilerin nasıl özneleştirildiğini serimlerken başvuracağımız ifade (*expression*) ve içerik (*content*) teorisi ve bu teori etrafındaki kuramsal analizlerden yararlanılmaya çalışılmaktadır.

Göçmenlik: Kapitalizmin Krizinin Sonucu mu, Yoksa Kapitalizmin Kurucu Dinamizmi mi?

Savaşlarla geçen 20. yüzyılın ardından, 11 Eylül saldırılarının şok etkisiyle girilen, “terör” kavramının gündelik hayatın her bir köşesine sıkıştırıldığı bu yüzyıl, birçok toplumsal-politik problemi şimdiden karşımıza çıkardı. 2004’te Hint Okyanusu’nda meydana gelen tsunamiyle peşi sıra takip eden birçok doğal afet, 2008’de patlak veren neoliberalizmin finansal açmazı ve ardından 2016’da İngiltere’nin Avrupa Birliği’nden yolunu ayırma kararı derken, 2020’deki Covid-19 pandemisiyle öngörülebilirliğin çok daha ötesinde bir fotoğraf karşımıza çıktı. Bu fotoğrafta, 2010’da Tunus’ta “ekmek, onur ve özgürlük” mottosuyla alevlenip, pek çok Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkesini etkileyen “Arap Baharı” süreciyle birlikte, Amerika’nın Irak işgalinin sonrasında Orta Doğu daha farklı bir konumda yerini aldı. Orta Doğu coğrafyası, tarihsel olarak jeopolitik ve kültürel özellikleri nedeniyle imparatorlukların ve sömürgeci ulusların daima dikkatini çeken bir bölge olsa da bu dönemdeki çatışmaların, Orta Doğu’nun iç savaşları üzerinden açığa çıktığı bir süreçle karşılaşıldı. Reel sosyalizm sonrası kapitalist modernitenin sürdürülemezliğinin sonucu olarak bu çatışmaların yoğunlaşması her ne kadar Irak-Suriye-Afganistan ekseninde görünse de dünyanın birçok ülkesini içine aldı. Çatışmaların Orta Doğu’da ivmelenmesinin temel nedeni de bu sürdürülemezliğin yarattığı sıkışıklığın ve çözümsüzlüğün bölgede aşılmaya çalışılması olarak görüldü.

21. yüzyılın böylesi bir fotoğrafında her yere yayılan başka bir kavram olarak “kriz”le karşılaşılmaktaydı. Birçok toplumsal-politik olay krizle ifade edilmekte, her birine kriz kavramı eklenmekteydi. Ekonomik kriz, çevresel kriz, ahlaki kriz, ideolojik kriz, refah krizi gibi... Bilhassa Marksist literatürde kapitalizmi kriz ve krizler üzerinden açıklayan teorilerin gelişimine bağlı olarak kavram çok daha yaygın bir kullanım alanına sahip oldu. Fakat her şeyi kalıcı bir nitelik kazandığı düşünülen krizle açıklıyor olmak, kavramın neredeyse artık hiçbir şeyi açıklayamadığı bir noktayı da beraberinde getirdi. Özellikle kapitalist modernitenin içinde bulunduğu gelişimi ve bunun çıktılarını çözümlenmede kavramın cılız kaldığı anlaşıldı.

Kriz teorilerine ilişkin olarak, Modernist Marksist okumaların handiyse tamamında krizlerin kapitalizmin yapısal bir meselesi olduğu, sermaye birikiminin iç engellerinden kaynaklandığı savunulurken, Otonomist Marksizm gibi değer üretme ilişkilerindeki dönüşümü emek cephesinden çözümleyen analizlerdeyse krizlerin bir dış engelden, sermayenin hareketindeki “içkin bir çelişki” veya sermayeye “içsel bir çelişki”den değil, işçi sınıfının politik öznelliğinden/gücünden kaynaklandığı düşünülür.² İkinci hat, bize işçi sınıfı

ve krizin ayrı olgular olmadığını, krizlerin sınıf antagonizmasının gelişiminden bağımsız şekillenmediğini gösterip, iktidar mekanizmalarını krize sokan şeyin direniş öznellikleri olduğunu vurgular. Dolayısıyla iktidar mekanizmalarının süresizliği, direniş öznelliklerinin ürettiği krizler odağında anlaşılır. O halde kapitalist modernitenin içinde bulunduğu süreç dâhil olmak üzere dönüşümlerini kriz olgusu üzerinden düşünsek bile bunu, direniş öznelliklerini iktidar karşısında önceleyip, bu öznelliklerin yıkıcı gücünün yarattığı politik krizler olarak idrak etmek gerekir. Her ne kadar 21. yüzyılın bu anı itibarıyla aşırı-sağcılık etrafında otoriterleşen rejimlerden, sermaye birikim rejiminin saldırganlığından yüksek sesle bahsediyor olsak da yüzümüzü çevirmemiz gereken yer direniş öznellikleridir. Bunu yapabilmek adına son dönem, İran'daki Mahsa Amini'nin ölümüyle başlayan ayaklanmalardan, Latin Amerika'daki kadın hareketlerinden, ABD'de patlak veren ırkçılık karşıtı isyanlardan, Fransa'da uzun süredir dinmek bilmeyen ve Nahel'in ölümünden sonra görülmemiş bir hâl alan kitlesel isyanlara kadar birçok direniş gözler önüne serdi.

Gerilim ve çatışmalarla örülü Orta Doğu'ya yönelindiğinde, yaygın biçimde kriz kavramının hâlihazırda Orta Doğu'yla özdeş bir kavrammış gibi kullanıldığına, Orta Doğu demek kriz demek gibi bir eşitlemeye tanık oluruz. Bunu elbette ki yalnızca son döneme özgü bir durummuş gibi düşünemeyiz. İster oryantalizmin ister sömürgeciliğin tarihsel dili olarak görelim neticede kriz kavramıyla birlikte Orta Doğu'ya verili bir olumsuzluk atfedildiği, bunun sürekli olarak yeniden üretildiği açıktır. Son dönemde mülteci olgusunu krizle ifade eden açıklamalarda da buradan hareket edildiği söylenebilir. 2011 yılında patlak veren Suriye İç Savaşı'nın ardından dünyanın dört bir yanına dağılan mülteci akınının krizle eklemlenerek vurgulanmasına hemen hemen her yerde rastlamak mümkün. Bunun bu şekilde kullanılması, mültecilerin başta Avrupa olmak üzere diğer ülkeler için "huzursuzluk çıkarmak", "tehdit oluşturmak", "korku uyandırmak" gibi anlam yüklemeleriyle bir kriz oluşturduğu söylemini de beraberinde getiriyor. "Yaşamımızı, düzenimizi bozanlar" ve bu yüzden hızlıca "bedenimizden dışarı atılması gerekenler" olarak mülteciler... Hatta mültecilerden bahsederken sıklıkla kullanılan "imge bombardıman"larının ve birçok söylemsel pratiğin bunu beslediği açıktır.

Mülteciyi krizle ifade etmek, sıklıkla mültecilerin bir kriz durumunda olmasına değil, mültecinin kendisinin bir kriz olmasına işaret ediyor. Mülteci pozisyonunu oluşturan şeyin bir kriz olması (kapitalizmin krizi) elbette ki, mültecinin de kriz olduğu anlamına gelmemeli. Aksi mantık, mülteciyi kapitalizmin krizinin bir uzantısı haline getirerek, bu konuyu ikincilleştirmekten ibaret. Mülteciye sıkıca yapılandırılmaya çalışılan kriz sözcüğü sebebiyle kriz sürekli bir yerden bir yere

hareket ediyormuş gibi bir hâl alıyor. Hareket halinde olan bir krizin dünyanın dört bir yanına somut bir şekilde “yayılması” şeklinde “tehlikeli” bir fotoğraf oluşuyor. Bir anlamda mültecinin bedeninde temsil edilir hale gelen, cisimleşen bir krizin dolaşıma girmesinden bahsediliyor. Tabii burada göçmenlik ve mültecilik virtüel halleriyle değil, verili-hukuki tanımı üzerinden daima ulusal ya da uluslararası sınırlar dâhilinde bir yerden bir yere hareket etmesi anlamında tarif edilmeye devam ediliyor. Böylece hukukun belirlediği sınırlar çerçevesinde “edimsel şey durumu”³ olarak kavranıp, ona bir “köken” atfediliyor. Bunun sonucunda da mültecinin kriz halinde düşünülmesi için hareket etmiş/yer değiştirmiş/yerli-yurtlulaşmış olması gerektiği gibi ontolojik ya da hukuki koşul öne sürülüyor. Nihayetinde bir yerden bir yere hareket etmiş olmak edimsel bir durum. Mülteci ifadesi de yersiz-yurtsuzlaşmada değil, bir ulus çatısı altında yerli-yurtlulaşmış olmanın sonucunda verilen hukuki statünün adı. Bu anlamda mültecinin eylemliliğini veya edimini edimsel şey durumunda yakalamak veya bu şey durumunun içinden analiz etmek başlı başına sorun oluşturuyor; bizi sanki virtüelden azade bir edimsel dünya varmış gibi bu dünyanın içerisine sıkıştırıyor. Mülteci, ancak yerli-yurtlulaştığında düşünülme, hakkında konuşulabilir hale gelmeye başlıyor. Bu yaklaşım, tamamıyla göç ve mültecilik konusunu kriz olarak görmenin sonucu. Tersten ifadeyle mülteciyi kriz olarak görmek, onu edimsel şey durumunun içerisinden düşünmenin neticesi şeklinde yansıyor. Virtüelin içerisindeki eylemliliği görmemek veya kabul etmemekle eş değer bir fotoğraf oluşuyor. Oysaki bunu kriz olarak değil, kurucu dinamizm olarak görmek, onu virtüelliğiyle çalıştırmak, virtüel halleriyle düşünmek anlamına gelmektedir. Günümüzde mülteciliğe ilişkin ihtiyacımız olan şey onu virtüel olarak kavrayabilmektir. Zira içinde bulunduğumuz yoğun savaşların, iklim krizlerinin, doğal afetlerin vb. her zaman sığınmacı ve mülteciyi yaratabilen bir düzlem olduğu unutulmamalıdır.

İçinde bulunduğumuz tabloda krizin temel muhatabıysa kuşkusuz Avrupa ülkeleri. Mülteciler Avrupa’nın değerlerini elinden almaya, refahını gasp etmeye, birikimine “konmaya” ve hatta canına kastetmeye çalışanlardan oluşan koca bir edimsel tehdit. Adeta Avrupa’nın huzurunu kaçıran, düzenini bozan “canavarlar” topluluğu. Elbette ki, mesele mültecilerin kriz olarak sadece bedenlerini getirmeleri değil, bedenleriyle birlikte onlarca krizi daha edimsel biçimde taşıması olmaları. Avrupa’nın egemen Hıristiyan değerlerinin bütünlüğünün, politik birliğin bozulması yönündeki tezlerden tutun da ekonomisinin gerilemesi ve aşırı-sağın yükselişine kadar birçok başlık mültecilere ml ediliyor. Hatta Avrupa’da aşırı-sağın yükselişini, mültecileri sorumlu tutarak açıklayan “sol” ve “sol liberal” söylemlerin yoğunluğu hiç de azımsanamayacak değerde.⁴ Sadece aşırı-sağcılığın ivme kazanması değil, çok daha geniş bir çerçevede buradaki

odak nokta, Avrupa'nın öncesinde hiçbir krize veya probleme sahip olmadığı, ancak mültecilerle birlikte çetrefilli bir krizin bataklığına saplandığı yönündeki tutum ve söylemlerin egemenliği. Hâlbuki meselenin özünün asla mültecilerin Avrupa'daki sayısı olmadığına değinen Frank Ruda'nın (2020: 148-49) aktarmaya çalıştığı gibi, mültecilerin maddi mevcudiyeti, yani edimsel niteliği Avrupa'nın hasır altı edilen, görülmek istenmeyen sorunlarının mültecilerle birlikte gerçek bir fiiliyet kazandığını, bu sorunlarla zoraki yüzleşmek durumunda kaldığını ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla Avrupa'nın hâlihazırda görmek istemediği bir kriz yumağının içinde olması nedeniyle, mülteciler yoluyla taşınan bir krizden söz etmek pek mümkün değildir. Mültecilerin edimsel varlığı, bu anlamda krizin su yüzüne çıkmasına, şiddetlenmesine neden olmuştur. Aşırı-sağın yükselişiyse bunun en belirgin örneklerinden biridir. Nitekim Avrupa'daki aşırı-sağcı hareketlerin varlığı, salt olarak mültecilere bağlı değildir. Almanya, Fransa, Belçika, İtalya gibi birçok Avrupa ülkesinde hâlihazırda yükselen aşırı-sağ hareketlerin varlığını görmezden gelmek tuhaf olsa gerek.⁵ Ruda'ya (2020: 149) göre Avrupa'nın siyasi bir birlik olarak bütün halinde hareket etme kabiliyetinden yoksun olması, stratejik ve ekonomik işbirliğini önemsememesi, sosyo-ekonomik politikalarının belirsizliği, neoliberal krizin tahribatlarıyla başa çıkamaması gibi başka örnekler de söz konusu olabilir.

Mülteci konusuna Avrupa'nın sergilediğinin benzeri yaklaşımı solun geleneksel kavramsal paradigması için de düşünebiliriz. Nasıl ki, mülteci akını Avrupa'nın mevcut krizini gün ışığına çıkaran şey olarak kendisini gösterdiyse, aynı şey konuyu çözümlenmeye çalışan modernist sol söylem için de geçerli. Mülteci konusu, solun da son dönemde nasıl bir kriz içinde olduğunu gözler önüne serdi. Mülteci temasını anlamaya ve bu temaya yanıtlar üretmeye çalışan solcu paradigmlar, -her ne kadar kendilerinin farkında olup olmadıkları soru işareti olsa da- büyük bir meydan okumayla baş başa kaldılar. Bilhassa Modernist Marksist gelenek, yukarıda değindiğimiz ve örneklendirdiğimiz gibi mülteci akınlarını ve mültecilerin sorunlarını kapitalizmin yapısal krizlerinin sonucu bir kriz olarak görmeye, talileştirmeye devam etti ve mülteciliği politik bir öznellik olarak anlayamadı.

Göçmenlik olgusunu kapitalizm sonrası tarihte bir kriz olarak gören yaklaşımlar, konuyu kapitalizmin içsel çelişkisinin bir sonucu olarak algılayıp, bu alana hapsedmeye çalıştı; göç ve mültecilik, sermayenin krizine tabi bir konu haline getirilerek, konunun kapitalizme dayatılan politik kriz şeklinde cisimleştiğinin farkına varılamadı. Böylece göçmenliğin *birincisi*, kapitalizmin kurucu bir dinamizmi olduğu, *ikincisi* ise buna bağlı olarak günümüzde mülteciliğin kapitalizmin krizinin sonucu değil, kapitalizmi bizatihi krize sokan şey olduğu

gözden kaçırıldı ki, mültecilik kapitalizmi krize soktuğu için bir politik öznelik olarak var olur; kapitalizmin bunu aşmak veya bununla mücadele etmek için kendisini daima yeni stratejilere ve tahakküm biçimlerine zorlamasının anlamı budur. Bu iki temel düzlemi iskalamak, sol söylem açısından çorap sökücü gibi beraberinde birçok yanlışı getirdi. Bu yanlışlar, solun modernist kavramsal çerçevesini ve pratiğini/örgütlenmesini yeniden düşünmesi gerektiğini bizlere açık bir biçimde gösterdi.

Birinci yanlıştan başlayacak olursak, göçmenlik meselesi kapitalizme sonradan eklenmiş veya uzantı haline gelmiş bir konu değildir; hatta göçün sistematik ve kitlesel boyutuyla kapitalist üretim ilişkileriyle birlikte karşılaşılr. Malların ancak meta biçimi kazandığı kapitalist üretim ilişkileriyle beraber ilk büyük çaplı göçlere tanık olduğunu dikkate almak gerekir ki, bu sadece Doğu'dan Batı'ya yönelik sınırlı bir göç hareketiyle değil, Batılıların kendi arasındaki göç akınlarıyla da anlam kazanır. Kapitalizmle birlikte bir yanda mal mübadelesi olarak uluslararası ticaret, diğer yanda emek göçü olarak göçmenlik yeni biçimler almaya başlamıştır. Burayı daha net görmek için "ilksel birikim" konusunu hatırlatmakta yarar var. İlksel birikim sürecinde büyük bir emek gücü ihtiyacı içinde olan sermaye, toprağa bağlı üretim yapan, bir başkasına köle, serf ya da başka biçimlerde bağımlı olan nüfusu bulunduğu yerden mülksüzleştirme yoluyla sökerek, emek gücünü, metasını satabileceği bir pazarın bulunduğu yere taşımış, dünyanın dört bir yanında yerli-yurtlulaştırmıştır. Bilhassa yeni ele geçirilen sömürgelerde ihtiyaç duyulan emek gücü ihtiyacı için kapitalistler anayurtlarının dışına çıkmış ve köle ticaretini devasa boyutlara ulaştırmıştır. Marx, *Kapital*'in "Sözde İlksel Birikim" (2011: 677-739) bölümünde, İngiltere'de 15. yüzyılın son otuz yılı ile 16. yüzyılın ilk on yıllarında kapitalist üretim tarzının temelini atan başta Yoksullar Yasası olmak üzere emek pazarına serbest bir proletarya yığının sürülmesi adına onaylanan diğer mülksüzleştirme yasalarının, Fransa'daki 1566 tarihli Moulins Yasası'nın, 18. yüzyılda İskoçya'da Keltlerin Glaskow'a veya diğer manifaktür kentlerine itilmesinin, 15. yüzyılın sonuna doğru dünya pazarlarında meydana gelen devrimin Kuzey İtalya'nın ticari üstünlüğüne son vermesiyle tersi yönden, kentten kıra doğru gerçekleşen bir göç hareketi örneği olarak kentlerdeki emekçilerin kırsal bölgelere sürülmesinin vb. göç hareketlerinden ayrı düşünülemeyeceğini net olarak ortaya koyar. Yine aynı şekilde sömürgecilğe referansla Amerika'da altın ve gümüşün bulunması, yerli halkın soykırımı uğratılması, köleleştirilmesi ve madenlere gömülmesi, Doğu Hint adalarının ele geçirilip yağmalanması, Afrika'nın köle ticaretinin merkezi haline gelmesi üzerinden sanayi kapitalizminin doğuşuna değinir (Marx, 2011: 715). Büyük keşiflerin yarattığı Yeni Dünya pazarlarıyla birlikte açığa çıkan Batı Hint adaları gibi yalnızca ihracata yönelmiş plantasyon adalarından,

Meksika gibi yağma alanı haline getirilen zengin ülkelerden, 1650’lerde Doğu Hindistan ticaretinin elinde bulunduran Hollanda’dan, Saint Domingo’ya yerleşen İspanyolların İspanyol emekçiler bulamaması nedeniyle burayı elinde tutamamasından, yine aynı şekilde İngilizlerin Swan River sömürgesini emekçi yokluğundan kaybetmesinden sömürgecilik bağlamında bahsetmeyi sürdürür (Marx, 2011: 723-733).

Tüm bunlar bize kapitalist üretim ilişkilerini filizlendiren ilksel birikim sürecinin göç hareketlerinden ayrılamayacağını gösterir. Ancak ilksel birikim, her seferinde, ileride de değineceğimiz üzere her katmanlaşmada farklı bir şekilde devam eder. Bu yüzden mesele ilksel birikimin kendisini başat çelişkinin etrafında kategorileştirmek olmaktan çıkar. İlksel birikimi bir dinamizm olarak düşünmek gerekir. Onu dinamizm olarak düşünmek, her defasında bozulan özneleşmelere ve bu özneleşmelere karşı yeni öznelliklere, direniş öznelliklerine gönderme yapar. O yüzden her seferinde farklı bir ilksel birikim dinamizmi karşımıza çıkar, daha doğrusu ilksel birikim her defasında farklı özneleşmelerle ilerler ve her özneleşme farklı bir katmana karşılık gelir. Bu nedenle de onu tek bir katman olarak düşünmek mümkün olamaz. Kendisini her defasında kurucu dinamizm olarak çalıştıracak yeni bir güç oluşturur. Bunun anlamı her bir farklı özneleşmenin artık tek bir gösterene gönderme yapmamasıdır. Bu, tüm sistemi tek bir gösteren etrafında kuran yaklaşımın dışında düşünmek demektir. Göç meselesi de kurucu dinamizm olarak bu şekilde anlaşılmalıdır. Burada mesele, göçü ilksel birikim üzerinden kurucu dinamizm olarak görmek değildir, yani göçe kurucu dinamizm olarak bir başlangıç noktası tayin etmek değildir. Nihayetinde her türlü yerli-yurtluluk, büyük ölçüde daha önceki bir yersiz-yurtsuzlaşmayı varsayar ve bunlar eşzamanlı olarak da gerçekleşir. Göç olgusu kapitalizmin ilksel birikim sürecinden beri devam eden ve her seferinde farklı özneleşmelere ve farklı öznelliklere yol açan bir dinamizm olduğu için kurucu dinamizmdir. Bir şeyin sonucu veya krizi olarak düşünülmekten ziyade her seferinde, her katmanlaşmada göç, kapitalizmin kurucu dinamizmi haline yeniden dönüşür. Kaldı ki kapitalizm ırkçılığa, cinsiyetçiliğe, sömürgeciliğe, göçmenliğe Silvia Federici’nin *Caliban ve Cadı*’sında (2020: 33) belirtildiği gibi “zorunlu olarak bağlıdır”. Kapitalizm tıpkı cinsiyetçiliğe, ırkçılığa “zorunlu olarak” bağlı olduğu gibi göçmenliğe de aynı şekilde bağlıdır. Bunların kapitalizmin kurucu dinamizmi olmasının sebebi, kapitalizmin aşamayacağı/çözmeyeceği sorunlar olmasıdır. Bunlar üzerine gerçekleştirilecek her politik öznellik üretimi, kapitalizmin kurucu dinamizmine yapılan her müdahale hiçbir zaman talep siyasetine dönüşmez, yani kurucu dinamizme karşı başka bir dinamizm oluşturmak talep siyaseti olamaz. Göçmenlik de dâhil olmak üzere her birini bir politik öznellik olarak gördüğümüzde mesele talep siyaseti olmaktan çıkar.

Onları politik öznellik olarak görmekse öncesinde değindiğimiz gibi onların kapitalizmi krize sokmasıyla yakından alakalıdır. Bir diğer husus ise buradaki kuruculuğun veya “zorunlu olarak bağlılığın” kendinde kuruculuk olmamasıdır. Kapitalist pratik, kapma pratiği olarak, yani içeridenleştirme yoluyla çalıştığı için (kapma, kapitalizmin içeridenlik özünü ifade eder) kendinde bir kuruculuktan bahsedilemez. Kaptığı şeyin içinden ürettiği şeyi kendi kurucu dinamizmine dönüştürür ki, böylece toplumsal-tarihsel formasyona müdahale eder. Velhasıl, dinamizmleri kendi içinde üretmez. Kapitalizm kendisini bozan, bozma gücü olan şeyi (virtüel bir eğilim olarak) kaparak mülkleştiren/içeriden kılan bir makine pratiğidir. Toplumsal-tarihsel formasyona müdahalenin anlamı budur. Burada kapılan, kapma hareketi içinde sürekli olarak yeniden yaratılır. “Kapma mekanizması başından itibaren, kapmanın üzerinde gerçekleştiği yığının oluşumunun ayrılmaz bir parçasıdır” (Deleuze ve Guattari, 1987: 446).⁶ Kapitalist üretim ilişkileri, feodal üretim ilişkilerini yersiz-yurtsuzlaştırarak ve kodsuzlaştırarak, feodal üretim ilişkilerine ait “maddileşmiş emeği” kendisinin kılarak, göç olgusunu kendi kurucu dinamizmi kılar.⁷ Kapitalizmin yersiz-yurtsuzlaştırıcı gücü, maddileşmiş emeği mülkleştirmesinden gelir. Daha doğru bir şekilde ifade etmek gerekirse kapitalizm, “kodsuzlaşmış akışlar aksiyomatığı” oluşturarak var olur.⁸ Kodsuzlaştırmada önemli olan şeyse kuvvetlerin açığa çıkmasıdır. Kodsuzlaştırma, kuvvetleri açığa çıkarma pratiğidir ki, kapitalizmin bu kodsuzlaştırması ve yersiz-yurtsuzlaştırması devlete özgü yersiz-yurtsuzlaşmayı fazlasıyla aşan bir kuvvettir (Deleuze ve Guattari, 1987: 454). Son kertede kapma, açığa çıkan bu kuvvetlerin içerisinden vücut bulur, yani kapmanın gerçekleşmesi kuvvetlerin açığa çıkmasıyla ilişkilidir. Çünkü kapitalizm, her zaman için yeni bir kuvvete ihtiyaç duyar.

“Açığa çıkan kuvvetler” dediğimizde, dinamizm kavramıyla neyi kastettiğimizi de açıklama ihtiyacı doğmaktadır. Dinamizmden kastımız Kantçı şemanın aksine kavramın önceden verili olmayıp, zaman-mekânsal bloklar içerisinden üretilmesidir, yani dinamizmleri Kantçı anlamda kavramların şemaları olmaktan çıkartarak, onları bir zaman-mekân üretimi şeklinde görmek ve bu yolla kavramın hareketine bakmaktır. Bu, hareketin kavrama sonradan eklenmesi/kavramın edimi tanımlaması değil, kavramın edimin/hareketin içerisinde üretilmesi ve gösteren olmaktan çıkması, göstermeyen-gösterge olması demektir. Bu, daima açığa çıkan kuvvetlere bakmak, kendilik olarak işlevlenmeyen, her zaman için hareket içeren kuvvetlerin içerisinden soru sormayı gerektirir. Dinamizm; bozulmalardaki, kopma ve kesilmelerdeki kuvvetlere bakmak demektir. Bu anlamda kendi içinde düşünüldüğünde dahi virtüellikleriyle makinesel olarak kavranmak durumundadır. Zaman-mekânsal dinamizmler, makinesel bağlantılar dâhilinde heterojen diziler arasında ilişki kurulumu kurulmaz devreye girerek, tüm

sistemi öznellik üretimleriyle donatmaktadır. Nitekim derdimiz, dinamizmlerin verili bir zaman-mekânları var mı vardır, yoksa bu dinamizmler kendi üretken etkinliğinde mi zaman-mekân üretir sorusunda birincisini devre dışı bırakmaktır. İkincisini serimlemek, şemaların kendisini Kantçı düşünümelliğin içinde zaman-mekânı belirlenimliliğinden kurtarmak ve zaman-mekân üretimi olarak kavram üretimini sınırsız bir öznellik üretimine açmaktır.⁹

İkinci yanlışa geldiğimizde, günümüzde göçmenlik ve mülteciliğin bizatihi kendisinin kapitalizmi krize soktuğu gerçeği görülememektedir. Negri'nin (2013: 126) belirttiği gibi, "yurttaşlık kavramı aslında bugün derin bir krize girmiş durumdadır: Göçmen hareketleri, kıtasal ve kıtalararası toplu çıkış, üretimsel işbirliğinin bütün melezleştirilmeleri ve dönüşümleri nedeniyle vatandaşlığın bölgeselleştirilmesi her zamankinden daha zordur." Modern devletin kuruluşunun temeli olan yurttaşlık hem zamanla hem de mekâna ilişkisi doğrultusunda artık açık bir krize uğramaktadır. Bu krizdeki önemli unsurlardan biri mültecilik hareketleridir. Bu kriz, yurttaş-yurttaş olmayan arasındaki antagonizmaya dayalı şekilde açığa çıkmaktadır. Devletleri krize sokan şey mültecinin kendisinden, yani edimselliğinden ziyade onun antagonist niteliğidir. Elbette ki bu antagonizma günümüzün meselesidir. Yurttaş-yurttaş olmayan antagonizması göç konusuna ilişkin ezeli bir antagonizma değildir. Bu, sadece bir tarihsel katmanın, yani yalnızca bir tarihsel-toplumsal formasyonun içinden okunduğu için böyledir. Bu katman, şüphesiz İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yurttaş-yurttaş olmayan antagonizması bağlamında ortaya çıkan "haymatlos" sorununa ve bu bağlamda gelişen mülteci statüsüne dairdir. Göç konusuna ilişkin önceki katmanlaşmaların analizi bu çalışmanın sınırlarını aştığı için farklı bir çalışma gerekir. Kapitalizm öncesine, sömürgecilğe, köleciliğe vb. ilişkin olarak göçler tarihinin incelenmesi yoluyla yersiz-yurtsuzlaşmaların ve yerli-yurtlulaşmaların nasıl gerçekleştiğinin çözümlenmesi, buralardaki özneleşmelerin ve karşı özneleşmelerin nasıl oluştuğu vb. ayrı bir "külliyyat" çalışmasında anlaşılabilir. Buradaki amacımız, günümüz mülteci akımlarının yurttaş-yurttaş olmayan antagonizması üzerinden kapitalizmi ve ulus-devletleri krize soktuğunugösterebilmektedir. Mültecinin bir yerden bir yere hareket ederek ulus-devletleri krize sokmasının, yani mültecinin hareket ettiği için yurttaşlığı krize sokmasının, onu edimsel şey durumunun içinden düşündüğümüz anlamına gelmediğinin altını çizmeliyiz. Nitekim bir şeyi edimselliği içinden analiz etmek ile edimselleşmesi üzerinden okumak ayrı şeylerdir. Edimselleşme virtüel olana aittir ve virtüel kendinde bir gerçeklik olarak değil, daima edimselleşmeleriyle virtüeldir. Öncesinde bizim eleştirdiğimiz nokta, mülteciliğin saf olayın dışına çıkılarak cisimsel olanın çerperinde analiz ediliyor olmasıydı. Yoksa edimselliğin söz konusu olamayacağı şeklinde tuhaf bir iddia değildi. Burada dikkat edilmesi

gereken şey virtüel ve edimsel diye iki ayrı şeyin varlığından söz edilemiyor olmasıdır. Edimsel olan her şey virtüelin sisiyle, durmadan yenilenen virtüelin çemberiyle çevrilidir ve nasıl edimsel olan virtüel imgelerden ayrılamıyorsa virtüel de edimsel olandan ayrılamazdır (Deleuze, 2016: 14-17).¹⁰

Antagonizma konusuna geldiğimizde ise amacımız ne yurttaş-yurttaş olmayan antagonizmasını çoğaltmak ne de onu kütle gibi çakılı bir şey olarak düşünmektir. *Birincisi*, antagonizmanın kendisi başlı başına çokluktur. Kastedilen şey bir sürü antagonizmanın varlığı değildir. Aksi bir tutum antagonizmayı “bir”e dönüştürmek manasına gelir ve böylece antagonizma başat çelişki gibi durur. Bir anlamda antagonizma tek bir gösteren etrafında çalışmaya, tek bir gösteren çatısında sunulan göstergeler sistemi üzerinden işlev kazanmaya başlar. Tıpkı Modernist Marksist yaklaşımlardaki tek bir gösteren olarak emek-sermaye antagonizmasını ve diğer antagonizmaları bunun gösterileni olarak sunmak gibi... O yüzden burasını “antagonizma yatakları” olarak tarif etmek daha doğru olacaktır. Antagonizma yatakları, antagonizmanın doğrudan özneleşme ve karşı öznellikler içerisinden çözümlenmesi demektir. Bu yataklar sürekli olarak kendi dinamizmlerini oluşturur. Bu nedenle emek-sermaye gibi belirli sabitlikler, ikili karşıtlıklar veya başat çelişkiler üzerinden düşünülemez. Hiçbir zaman tek bir gösteren etrafında çalışamaz. Göstermeyen-gösterge olarak kavranır. Çokluk olarak çalışan ve göstermeyen-gösterge olarak işlev kazanan... Antagonizma yatakları, çatışan kuvvetlerin serimlenmesini sağlar. Çelişkiye odaklanılmadığı için antagonizma, emek ile sermaye arasında değil, emek gücü olmaya direnen emek ile ücretli emek arasına yerleşir. Yurttaş-yurttaş olmayan antagonizması için de benzer şey geçerlidir. Mesele, antagonizma yatakları aracılığıyla buradaki çatışan kuvvetleri açığa çıkarmaktır. Bugünün yurttaş-yurttaş olmayanın altında kaynayan antagonizma yataklarının, kurucu dinamizm olarak göç olgusuyla bağını kurabilmektir. Bu, tamamıyla Nietzscheci soybilimsel analize dayanır. Antagonizma yatakları kuvvetleri açığa çıkarmak, kuvvetlere soru sormak anlamında soybilimsel nitelik taşır.¹¹ *İkincisi* ise antagonizma yatakları, kopmalarla ve kesilmelerle çalışır. Dolayısıyla makineseldir. Deleuze ve Guattari’ye (2012: 203) referansla bir makine bozulmalarla, kopmalarla, gıcırdamalarla ve ufak patlamaların parlamasıyla çalışır; asla programlanmış bir tekrar üretmez. Bu, makineyi “ahenk”le çalışan mekanikten ayıran şeydir. Çünkü bozularak çalışmak, bozuk çalışmak değildir; bozukluk bir eksikliğe gönderme yapar. Bozulmanın anlamı, kopmaların ve kesilmelerin olmasıdır. Antagonizma yataklarına bakmak, kopmalara ve kesilmelere bakmaktır. Tersten ifadeyle kopmalara ve kesilmelere bakmak, yeni ve sürekli değişen antagonizma yataklarına odaklanmaktır. Antagonizma, yapı gibi çakılı bir şey olarak görülemez artık. Makinesellik, kaynayan dinamizmleri ortaya çıkarmamıza yardımcı olur.

Bir makine kopmalarla ve kesilmelerle çalıştığı için dinamizmlerin sürekli olarak değiştiği, yeni dinamizmlerin açığa çıktığı da söylenmiş olur ve böylelikle büyük karşıtlık olarak verili bir şekilde sunulan çelişkinin sahasından çıkılır.

Bunların ardından, konuyu biraz daha netleştirmek adına Deleuze ve Guattari'nin alet çantasından yararlanmayı tercih edeceğiz. Mültecilerin özneleştirilmesi meselesini, onların ifade (*expression*) ve içerik (*content*), kolektif sözcelem asambلاجı (*collective enunciation assemblage*), makinesel asambلاج (*machinic assemblage*) gibi temaları ve bu temaların etrafındaki kavramlarıyla ele almaya çalışacağız. Bu bağlamın içerisinde kalarak modernist sol söylemin konuya dair ahlaki bir tutuma sıkıştığını göstermeyi deneyeceğiz. Tabi bu aşamaya geçmeden önce bu kavram setine dair kısa bir bilgilendirmede bulunacağız.

Deleuze ve Guattari'de İfade-İçerik Problemi

Deleuze ve Guattari felsefesindeki önemli mücadelelerden biri gösterenler dilbilimine karşı yürütülmektedir. Düşünürler, yapısalcılığın “gösteren despotizmi” karşısında materyalist bir göstergebilim teorisini makineleşmeden, katmanlara, diyagrama ve tutarlılık düzlemine uzanan geniş bir kavramsal cephanelikte ortaya koymaktadır. Amaçlanan, “göstermeyen semiyotikler”/“gösteren-sonrası semiyotikler” odağında gösteren-gösterilen ikiliğinin yerinden edilmesidir. Bu doğrultuda da ifade-içerik probleminin anti-yapısalcılıkla yeniden ele alınması zaruridir. Düşünürler bunun için Hjelmslevci ifade-içerik düzlemlerine başvurmayı tercih etmektedir.¹² Bu tercih, bunun Saussurecü gösteren-gösterilen karşıtlığı gibi olmadığını içeren bir tercihtir. Zira aksi durum semiyotiği dilbilimine gömme riski taşımaktadır ki, düşünürlerde Hjelmslev'in -dilbilimin sınırlarında kaldığı düşünülse de- ayrımının Saussurecü ayrımla kolayca eşleştirilemeyeceği savunulmaktadır.¹³ Deleuze ve Guattari, iki düzlemin -hiçbir terimin diğerine nedensel önceliği olmaması anlamında- karşılıklı varsayım içinde olmasını değerli bulmaktadır (birbirlerini oluştururlar). Burada ifade de içerik de birbirine indirgenemez, birbirinden koparılamazdır. Düşünürler açısından aralarında uygunluk veya uyumluluk değil, tam bir “isomorphy” (*eşbiçimlilik*) vardır ki, onların eşbiçimliliği farklı bileşenlerde ve seviyelerde çok sayıda varyasyona tabidir. İfade-içerik arasındaki ayrım -birbirlerinden görelî olarak soyutlanabilmeleri anlamında her ne kadar göreceli terimler olsalar da- farklı şekillerde her zaman gerçektir. Biçim ve töz arasındaki ayrım ise zihinseldir. Burada kritik olan şey ikisi arasında katı bir bileşim değil, dinamik bir mücadelenin, karşılıklı kapmaların ve kapılmaların olmasıdır. Hjelmslevci ayrımı Önder Çelik'e referansla şu şekilde ifade edebiliriz (Çelik, 2020: 49):

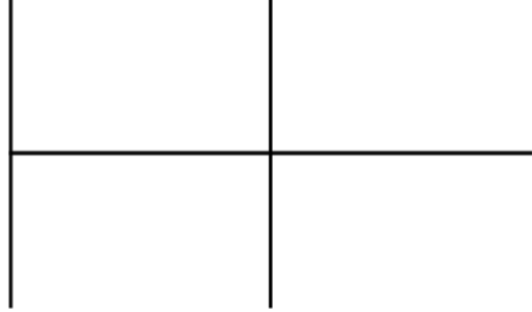
Biçim-dışı Madde

Biçim

Biçime Girmiş Madde

içerik

İfade

Hjelmslev, ifade ve içerik analizini “ikili eklemleme” üzerinden ortaya koyar. İlk eklemleme içeriğin biçim ve tözünü ilişkilendirirken, ikincisiyse ifadenin biçim ve tözünü ilişkilendirir. İki eklemleme arasındaki ayrım, biçim ve töz arasında değil, içerik ile ifade arasındadır. İlk eklemleme, kararsız parçacık akışlarından yarı-kararlı moleküler veya yarı moleküler birimleri seçer veya çıkarır (tözler); bunlara istatistiksel bir bağlantı ve ardışıklık düzeni uygular (biçimler). İkinci eklemleme işlevsel, kompakt, kararlı yapılar oluşturur (biçimler) ve bu yapıların aynı anda edimselleştikleri molar bileşikler meydana getirirler (tözler) (Deleuze ve Guattari, 1987: 40-41). Dolayısıyla düşünürler, ikili eklemlemeyi tözden biçime ve biçimden töze geçiş açısından vurgularlar. Bir ifade eklemlemesi bir de içerik eklemlemesi şeklinde iki ayrı şeyden bahsedilmemektedir ki, bu sebeple içerik ile ifade, ifade ile içerik arasında daima *ara-durumlar* mevcuttur. Nihayetinde ifadenin biçim ve tözleri ve içeriğin biçim ve tözleri olarak her birinin kendi biçim ve tözüne sahip olduğu dikkate alınmalıdır. Bu eklemleme kesinlikle bir boşlukta gerçekleşmez. Eklemleme, “biçimlenmiş maddeler ve biçimselleştirilmiş fonksiyonlar” olarak katmanları oluşturur; bir katmanın oluşumu, “ikili kısaç” demektir. Bir katmanın her tarafı, ikili kısaçlarla, ikili bağlarla, ıstakozlarla doludur. İfade ve içerik bir katmandan diğerine doğru farklılaştığı gibi, birbirine karışabilmekte veya aynı katman içinde bölünüp çoğalabilmektedir (Deleuze ve Guattari, 1987: 44). Onların eklemlemesi -kodlanmış ortamlardan, biçimlenmiş maddelerden meydana gelen- her katmanda aynı tarzda ayırt edilmemektedir.¹⁴ İkili eklemleme bazen molar ve molekülerle çalışırken bazen de değildir. Bunun nedeni ifade ve içeriğin bu çizgiler boyunca bölünebildiği gibi, bölünmenin başka çizgilerde de olabileceğidir. Amaç, tüm çizgilerde eklemleme noktalarını ortaya koyabilmektir. Dolayısıyla ikili eklemleme onları her bir katmandan çizdiği

çizgiye göre dağıtmaktadır (Deleuze ve Guattari, 1987: 44). Neticede daimi bir mücadeleden ve bu bağlamda kopmalarla, birleşmelerle açığa çıkan dinamik bir eklemlenmeden bahsedilmektedir ve bu tablo gösteren-gösterilen ayrımına benzememektedir. Burada gösterge, ileride de açıklayacağımız üzere tutarlılık düzleminde sürmekte olan bu mücadelenin dinamik bir bileşiminden meydana gelmektedir. “Çünkü burada ikili eklemlenme bundan böyle dilin iki hiyerarşik düzeyi arasında değil, ama içeriğin biçimi ile ifadenin biçimi arasındaki ilişkide tesis edilen iki ayrı dönüştürülebilir düzlem arasında vuku bulmaktadır” (Deleuze ve Guattari, 2012: 322).

Katmanlar, ilgili döneme ait tarihsel-toplumsal formasyona gönderme yaparlar ve Deleuze’ün bilgi eksenini olarak tarif ettiği birinci eksenini oluştururlar; katmanlaşmış her bir form bilgidir, bir katman üzerinde sadece bilgi mevcuttur.¹⁵ Tarihsel-toplumsal formasyonlar katmanlaşmış formasyonlar olarak belirirken, bunun anlamı görünebilir ve söylenebilir olanın eklemlenmesidir. Söylenebilir olan sözceken, görünür olan görünürdür. Karşılıklı olarak birbirini varsayan, birlikte işleme zorunluluğu olmayan bu iki form arasında ortak bir ölçü değil, heterojenlik ve doğa farkı vardır ve ikisinin iç içe geçişi, yakalamaya/yumruk yumruğa dayalı bir savaştır (Deleuze, 2023: 10).¹⁶

Görünebilir olan ile söylenebilir olanı Deleuze ve Guattari, makinesel asamblaj ile kolektif sözcelem asamblajı olarak düşündürdüler. Asamblaj, kendilik biçimi olarak düşünülmemeyen iki veya daha fazla heterojen öğenin eklemlenmesini, yani öbekleşmesini ifade eder. Asamblajın bir yanı sözcelemeyle ilgili olarak ifadeyi biçimselleştirirken, diğer yanı içeriği biçimselleştirir (ve elbette ki her birinin tözlerini içerir). Bunlar birbirinden ayrılamazdır. Asamblajın kendisinde hem ifade biçimlerini ya da gösterge rejimlerini (semiyotik sistemler) hem de içerik biçimlerini ya da beden rejimlerini (fiziksel) açıklayan bir şeye ulaşılır (Deleuze ve Guattari, 1987: 141). Bunlar asamblajın “yatay” eksenini oluştururlar. Onu kesen dikey eksen ise yersiz-yurtsuzlaşma dereceleriyle ilgilidir.¹⁷ Kolektif sözcelem asamblajı, ne bir özneye veya sözcelem öznesine ne de bireyselleştirilmiş bir varlığa veya verili bir toplumsallığa işaret eder. Bireysel veya grup faillerine odaklanmaz. Önceden oluşturulmuş bu faillerden kaçtığı için kolektif olarak nitelendirilir. Sözcelem asamblajı doğrudan öznelik üretimini gerçekleştiren şeydir. Öznelikğin üretim tarzları bu asamblaj içerisinde yer alır. Bir işlev olarak sözcelemler ise dil ve sözcükler üzerinde öncelik sahibidirler. Kelime, cümle, önerme ve söz edimlerine indirgenemezler (ancak kelime, cümle ve önermelere içkindirler). Asla anlamlama ve işaret etme değildirler. Formasyon kuralları içeren, değişkenlik kuralları olan sözceler çoklukturlar ki, bu anlamda bir heterojen sistemden diğerine geçişi ifade ederler ve bu sebeple

diğer sözcelerle ilişki içindedirler (Deleuze, 2019: 130). Kişisiz ve birey-öncesi, yersiz-yurtsuzlaştırıcı ve en önemlisi kuvvet ilişkilerinin haritasının çıkarılması anlamında diyagramatik bir çokluk içinde üretilirler. Bu bağlamda da sözcemele kuralları, tekilik kurallarıdır. Tekilliklerin yayılımını varsayan sözceler, “tekil bir noktanın komşuluğundan başka bir tekil noktanın komşuluğuna giden bir dizi oluşturmak” (Deleuze, 2019: 267) anlamında tekil noktaları düzenlerler; bu noktalar arasında komşuluk ilişkisi, bu komşulukta integral eğriler kurmaya yararlar. Sözcemele eğriler de “tekillikler arasındaki kuvvet ilişkilerini veya iktidar ilişkilerini edimselleştirirler” (Deleuze, 2019: 283). Makinesel asamblejara geldiğimizdeyse onlar hem ifade ve içeriği birlikte uyarlarlar, aralarında ikili tek anlamlı ilişki kurarlar hem de katmanları diğer katmanlarla ilişkilendirirler ve bu sebeple “ara-katman”dırlar (*interstratum*). Katmanların “yan-katman” (*parastrata*) ve “üst-katman” (*epistrata*) olarak bölünmesine kılavuzluk ederler (Deleuze ve Guattari, 1987: 72). Katmanlar arasında, bir alt-katman (*substratum*) olarak çalışan her şeyle ilişki kurulmasını sağlarlar. Bunlar esasında katmanlaşma sürecinin öz-örgütlenmesinin gerçek failleridir. Katmanlar arasındaki farklı ilişkileri ve görelî hareketleri düzenlerler. Katmanlaşmanın ve katmanları birleştirmenin vektörleridir. Belirli bir katmandaki ifadenin ve içeriğin kesişme noktalarında yer alırlar. Ama aynı zamanda mutlak yersiz-yurtsuzlaşmanın keskin uçlarına da sahiptirler. Tüm katmanların tutarlılık düzlemiyle kesişme noktasında eşzamanlı olarak bulunurlar ve bu yüzden tutarlılık düzlemiyle temas halindedirler. Onlar aynı zamanda soyut makineyi gerçekleştirirler ki, bu yüzden de “meta-katman” (*metastratum*) olarak çalışabilirler (Deleuze ve Guattari, 1987: 73). Burada önemli olan soyut makine ile makinesel asamblejin karıştırılmamasıdır. Her ne ölçüde birbirleriyle ilişkili olsalar da makinesel asamblej soyut makineden oldukça farklıdır. Aralarında elbette ki eşzamanlılık vardır. Ama soyut makine, gerçekliğin çeşitli düzeylerini katedip (temsilin değil, gerçeğin işlevidir ve yeni tipte bir gerçekliği inşa eder) hem katmanlaşmaları kurar hem de bunları yok eder. Dışarıdan kümelenmiş bir kod sistemi veya evrensel bir oluşum değildir. Aksine tekildir. Herhangi bir biçim veya tözle ilişkilenebilir. Maddeyle işler ve işleviyle anlam kazanır. Kişileri, özel adları, özneleri değil, bu ikisini tayin eder (Deleuze ve Guattari, 1987: 142). Soyut makine, ikili eklemlemeyle doğrudan alakalıdır. Daha doğrusu ikili eklemleme, her türden katmanda olmayı pekiştiren soyut makinedir. İfade düzlemi ile içerik düzlemi arasında tek bir tutarlılık düzlemi çizdiği için onlar arasında bir ayırım yapmaz, ifade ve içeriğin değişkenlerinin maruz kaldıkları varyasyonları betimler (ama belirlemez) ve onları kendi dışında katmanlara ve yeniden yerli-yurtlulaştırmalara göre dağıtır. Soyut makine, farklı katmanlardaki farklı eklemleme süreçlerine işaret eder. Her katmanı birbirinden farklı kılan şey farklı soyut makinelere sahip olmalarıdır. Soyut makine, katmanlara

gömülüdür. Soyut makine ne katmandan önce var olabilir ne de onu aşabilir; üzerinde bulunduğu katman tarafından oluşturulur (Deleuze ve Guattari, 1987: 45). Fakat soyut makine kendi içinde katmanlardan arındırılmıştır, yersiz-yurtsuzlaştırılmıştır. Zira katmanlardan arındırılmış parçacık-işaretleri (mutlak olana geçiş) çıkaracak ve hızlandıracak güce veya virtüelliğe sahip olmasaydı, katmanlarda bile asla mevcut olmazdı (Deleuze ve Guattari, 1987: 144). Bir yaratım vektörü olarak soyut makine, bir asamblajın diyagramı olarak düşünülür. Somut asamblajın içinde çalışan, makinenin diğer türlerine baskın olan soyut makinenin, biçimlenmemiş öğelerden vücut bulması, onun diyagramatik işlevlerden üretilmesiyle ilişkilidir. Bazen katmanların içinde kalmaya devam eder, bazense tutarlılık düzlemi içerisinde gelişir. Soyut makine, kendini ve eş zamanlı olarak tutarlılık düzlemini oluşturur (Deleuze ve Guattari, 1987: 512). Tutarlılık düzleminin tekilliklerini, yoğunluklarını ve akışlarını birbirine bağlar (Deleuze ve Guattari, 1987: 151).

Son kertede ortamların kodsuzlaştığı bölgelerde işleseler de kolektif asamblajların katmanlarda üretildiğini tekrar etmek durumundayız. Asamblajların bir yanı katmanlara/yerli-yurtlulaşmaya, diğer vektörü tutarlılık düzlemine/yersiz-yurtsuzlaşmaya dönüktür. İkinci yönü, herhangi bir şekilde biçimlenmeyen, kararsız/geçici parçacıklardan oluşan, göçebe bir tekillik üretimi olarak organsız beden şeklinde düşünebiliriz. Nihayetinde organsız beden, katmanlar düzeyinde sıkıştırılan veya kalınlaşan tutarlılık düzlemini ifade etmektedir (Deleuze ve Guattari, 1987: 41). Katmanlara içkin olan ve soyut makine tarafından kaplanan tutarlılık düzleminde ne bir derece ve seviye ne de yakınlık ve uzaklık farkına yer vardır. Hiçbir şekilde birleştirici olmayan tutarlılık düzlemi, içerik-ifade ya da biçim-töz arasındaki ayrımla ilgili değildir. Tutarlılık düzlemi, katmanların tözlerinin ve biçimlerinin altında organsız bedenle ilişkili olarak sürekli yeğinsellik üretmesiyle işlevlenir (Deleuze ve Guattari, 1987: 42). Tutarlılık düzlemi, tekillikler tarafından işgal edilir; parçacıklar ve akışlarla doludur. Tekillik üretimi olarak çokluğun virtüelliğini serimleyen tutarlılık düzleminde, tekillikler mutlak yersiz-yurtsuzlaşmayla yersiz-yurtsuzlaştırılmıştır. Bu anlamda da kişisiz ve birey-öncesi olarak, kendisini açık bir alanda dağıtan göçebe dağılım şeklinde çalışır ve çoklukların üretilmesini sağlarlar.

Mülteciliğin Özneleştirilme Pratiği ve Karşı-Öznelliği

Orta Doğu'daki iç savaşlar düzleminin, ulus-devletlere evrensel ölçekte mültecilik konusuna dair hukuki açmazlar getirdiğini söylemek pek mümkün görünmüyor. Belki de bu açmazların iklim mülteciliği üzerinden ayyuka çıktığı düşünülse de Avrupalı devletler mevcut sığınmacı akınları karşısında statü problemiyle pek karşılaşmadı. 1951 Cenevre Sözleşmesi ve 1967 tarihli Ek-Protokol'e ait

uygulamalar sürdürülmeye devam edilerek, İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan katmanlaşmanın içerisinde temel hukuki çerçeve korundu. Özellikle 1967 Ek-Protokol'ünün, 1951 Cenevre Sözleşmesi'nin "1951 yılından önce ve Avrupa'da meydana gelen olaylar" şeklindeki tarihi ve coğrafi sınırlamasını kaldırması, bu Protokole imza atan ülkelerin elini kolaylaştırdı. Diğer taraftan coğrafi sınırlandırmayı kaldırmayan Türkiye, Suriye'den gelen kitlesel sığınmacıların durumunu, Suriyeliler için tanıdığı "geçici koruma statüsü" yoluyla açıklığa kavuşturdu.

Dolayısıyla mültecilerin özneleştirilme pratiği hâlâ İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan katmanlaşmanın ve bu bağlamda mülteci hukukunun genel yapısı üzerinden sürdürülmektedir. Aynı özneleştirme pratiğini geleneksel sol söylem de üretmeye devam etmektedir. Mültecileri, başka bir vurguyla kolektif bedenleri edimsel şey durumu olarak görüp, özneleştirilmeden konuşulamaz hale getirmeyi süreklileştirmektedir. Bu yaklaşım açısından mülteciler, herhangi bir ulus-devlet çatışında yerli-yurtlulaştırılmadan hakkında konuşulamaz olarak görülmektedir. Herhangi bir statü verilmeden ne insan haklarının nesnesi kılınabilirler ne de sosyal politikaların ve kamusal hizmetlerin alıcısı olabilirler. Bu, tamamıyla onları "insanileştirme" gayretinin uzantısı bir anlayış. Zira mültecilere ilişkin geleneksel, modernist solun genel tutumu insanileştirmeden öte değil. Bunu ahlaki bir yargıçlık olarak düşünmemek elde değil. Mültecilerin politik kudretini reddeden, onları politik bir öznellik olarak görmeyen ahlaki bir yargıçlık... Ne diğer toplumsal hareketler gibi ne de diğer toplumsal hareketlere temaslılarıyla düşünülen, kolektif bir mücadele alanının içerisinde görülme, kısacası direniş öznellikleri olarak kavranmayan ve bunların ötesinde bir yük gibi görülen bir konuma sıkıştırılmış durumdadır. Bu yükün, ancak onlara ilişkin geliştirilecek vicdani ve ahlaki bir bağla hafifletilebileceğine inanan sol bir anlayış mevcut. Bu yönde geliştirilen genel tavır ya hiçbir zaman içkin bir ilişkiye dayanmayan, dışsal, biçimsel bir dayanışma söyleminin ya da bedendeki virtüellikten dolayı asla tam olarak kapanması mümkün olmayan bir mesafeye dayanan, psikolojik bir olgu olarak empati sözcüğünün ardına gizlenmekte. Bunlarla birlikte liberalleşmiş sol söylemin kültürel çoğulculuğun şemsiyesine sığdırma gayretini de unutmamak gerekir. Kaldı ki, tüm bunların daha da ötesinde artık ırkçılıktan da fazlasıyla nasibini almakta mülteciler. Krizin nesnesi olarak görülüp insanileştirildikleri çerçeve, yerini son dönemde krizin öznesi olarak görüldükleri ırkçı çerçeveye bırakmış durumda. Bu yüzden sürekli olarak bir yerlere gönderilmelerine dair çaba fazlasıyla yaygın. Tüm bu söylediklerimizi en iyi ifade edecek sözleri, Agon Hamza'da görebiliriz:

Solun büyük bölümü ahlaki fail rolünü oynuyor, bilhassa mültecileri ve içinde buldukları kötü durumu *insanileştirme* çabasıyla meşgul. Bütünüyle ırkçı bir tavır bu, çünkü koca bir insan grubuna çocuk muamelesi yapıyor. Mültecilere kucak açalım gibi kamusal bir duyarlılık düpedüz yetersiz kalıyor. Sistemleştirme de aynı ölçüde önemli; yani mültecilerin toplumsal hizmetlere erişim ve katılımı, devamlı, zamanında ve uygun bir tıbbi bakım, eğitim sürecine katılım vb. (Hamza, 2020: 200-201)

İmdi, bahsettiğimiz özneleştirme pratiğinin nasıl olduğunu Deleuze ve Guattari'den hareketle yukarıda değindiğimiz ifade-içerik düzlemi üzerinden aktarmaya çalışabiliriz. Hjelmslevci ayırımın ifadenin tözü ve içeriği ile biçimin tözü ve içeriği şeklinde olduğunu göstermiştik. İfade ve içeriğin eklemelenmesi ise tarihsel-toplumsal formasyonu belirten katmanlaşmayı oluşturuyordu. Bu da bir arşiv olmakla beraber bilgi ekseninin ortaya çıkması demekti. Bunu, söylenebilir olan ile görünebilir olanın eklemelenmesi olarak düşünebiliyorduk. İfade düzlemi, söylenebilir olanın sahasına, içerik düzlemi ise görünürlük yerine gönderme yapıyordu. Deleuze ve Guattari, ifadenin “kolektif sözcelem asambلاجı”, içeriğınse “makinesel asambلاجı” olduğunu vurguluyordu. Dolayısıyla bunu mültecilik olgusu bakımından ifadeye karşılık gelen mülteciliğe ait sözcelem asambلاجları ve içeriğe karşılık gelen makinesel asambلاجların karşılaşması olarak düşünebiliriz. Başka bir tarzda altını çizersek, mülteciliğe ait söylenebilir olan ile görünebilir olanın eklemelenmesi şeklinde anlayabiliriz.

Söylenebilir olana ait ifade rejimini oluşturan şey olarak, İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi ve 1951 Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme başta olmak üzere bunlarla birlikte göç ve mülteci hukukuna temas eden Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, Avrupa Sosyal Şartı, Amsterdam Antlaşması, Kitleli Sığınmalarda Geçici Koruma Yönergesi gibi sığınmacı ve mültecilerin statüsünü belirleyen ve onları hizmet ve politikaların nesnesi kılan bir dizi uluslararası antlaşma ile ulusal düzeyde ortaya çıkan ulus-devletlerin kendilerine ait mülteci hukuklarını (ki, bunların tamamı en temelde gücünü evrensel insan hakları söyleminden alıyor) belirtebiliriz. Tabi bunu, ifadenin biçimi şeklinde görmek gerekir. İfadenin tözünü, yani biçimlenmiş maddesini ise sığınmacı ve mültecilerin koruma statülerini belirten sahip oldukları geçici koruma kimlik kartı, uluslararası koruma kimlik kartı gibi, onların aynı zamanda refah hizmetlerinden yararlanmasının koşulu olan belgeler olarak düşünebiliriz. İçerik kısmına geldiğimizde, mültecinin kendisi içeriğın tözü olarak düşünölmelidir, yani mülteci biçimlenmiş bir maddedir. Peki, hangi formla biçimlenmiş madde? Nasıl ki işçi fabrika, mahkûm hapisane, deli tımarhane formuyla biçimlenmiş maddeyse; mülteci de kamp ve uydu kent formuyla biçimlenmiş maddedir. O yüzden bunlar içeriğın biçimini oluşturmaktadır. Aynı

zamanda burasının görünebilir olana ait olduğu unutulmamalıdır. Sığınmacı ve mültecilere ilişkin önemli tartışmalardan biri de onların kamplara sığdırılarak özneleştirilmelidir. Buradaki mesele sıklıkla ele alındığı gibi onların şehir merkezinden uzak, verimsiz alanlara yerleştirilerek toplumsal yaşamdan izole edilmeleri, görünür alanın dışına atılmaları değildir. Bunun kendisi bir görmeme hali değildir. Başlı başına bir görme biçimidir. Sığınmacı ve mülteciler tıpkı bir hapisane veya tımarhane gibi ya kamplara ya da uydu kentlere kapatılarak gözetim ve denetim altına alınmaktadır.¹⁸ Bilhassa “güvenikleştirme” politikasının sonucu olarak Türkiye’de talepleri dikkate alınmadan farklı uydu kentlere yerleştirilen sığınmacıların, yerleştirildikleri kent sınırları içerisinde mecburi ikamete tabi tutulmaları, eğitim, sağlık, istihdam, sosyal güvenlik gibi hizmetlerden olağan-dışı durumlar haricinde (izne tabi olarak) buldukları kent dâhilinde yararlanmaları, uydu kentin izinsiz olarak terk edilmesinin ceza işlem gerektirmesi, üzerlerine yapışan bildirim yükümlülüğü gibi açık-hava cezaevini andıran uygulamalar durumu daha da vahim kılmaktadır.

Son kertede mültecilerin özneleştirilme pratiğine dair aktardıklarımızı, aşağıdaki şekil aracılığıyla netleştirebiliriz.

	Töz (biçimlenmiş madde)	Biçim
İçerik	Mülteci	Uydu kent, kamp
İfade	Kart, kimlik belgesi	İnsan hakları hukuku, mülteci hukuku

Göçmen, sığınmacı ve mültecilere dair belki de en muğlak görülen konulardan biri onların direniş öznellikleridir. Kadın hareketi, işçi sınıfı hareketi, öğrenci hareketi gibi bir toplumsal hareketin öznellikleri olarak neredeyse hiçbir zaman ele alınmazlar. Bunun nedenlerini ayrı ayrı ortaya koymak zor olsa da sebebi en basitinden herhangi bir örgüt çatışında güçlenmiş bir eylemliliğin/pratiğin/mücadelenin içinden somut bir direniş analizinin odağı olarak görülmemelerinde aranır. Başka bir vurguyla herhangi bir Marksist örgüt tipolojisinin dâhilinde olmamalarında... Bu, elbette ki onların politik bir direniş özneliği üzerinden düşünülemeyeceği anlamına gelmez. Molar tarafları olduğu gibi moleküler olarak devinen ve kaçış çizgilerine sahip olan bir direniş pratiğinin neden dışında olsunlar ki?

Deleuze ve Guattari (1987: 200) hepimizin çizgilerden oluştuğunu, toplumsal sahanın aralarında iyi-kötü şeklinde bir ayrımın söz konusu olmadığı, birbirine içkin molar, moleküler ve kaçış çizgileri olmak üzere üç çizgiyle katedildiğini ortaya koyarlar. Kaçış çizgileri için söyledikleri en önemli şey onların diğer çizgilerden

daha az bir gerçekliğe sahip olmadıkları, bir hayal ürününü ya da sembolik bir şeyi ifade etmedikleridir. Kaçış çizgileri, diğerlerinden sonra gelmezler, en başından beri oradadırlar; hatta diğerlerinin onlardan türediğini söylemek bile mümkündür.¹⁹ En dikkat çekicisiyse onların verili bir patikayı takip etmemeleri, öngörülebilir olmamalarıdır. Kaçış çizgileri, George Jackson’dan esinlenen, “en büyük yanlışlık, tek yanlışlık, kaçış çizgisinin yaşamdan kaçışı içerdiğini sanmak olacaktır. Ama kaçmak tersine gerçek üretmek, yaşamı yaratmak, kendine bir mücadele silahı bulmaktır” (Deleuze, 1990: 74) sözlerle net bir biçimde vurgulanır. Burada artık “kaçan grup veya kişi çizgiyi takip etmez, yaratır; bir silahı ele geçirmez, bizatihi kendisi silahtır” (Deleuze ve Guattari, 1987: 204). Kaçış çizgileri pratiği, moleküler akışın içerisinden bir silah çıkarılmasıdır. Silah meselesi üzerinden dikkat edilmesi gereken şey, kaçış çizgilerinin, aynı zamanda bir yerli-yurtlulaşma, molarlaşma barındırdığı gerçeğidir. Bu yüzden düşünürler, “kaçmak için bir kez daha yaklaşmak” gerektiğini savunurlar. Kaçarken silah aranması ve kaçanın bizatihi kendisinin silaha dönüşmesi ise bir edimselleşmenin işaretidir. İşte bu silah, virtüelin edimselleşmesine dairdir.²⁰ Bu, asla edimsel şey durumuna gönderme değildir. Dolayısıyla gösterilmesi, işaret edilmesi gereken bir husus olarak anlaşılabilir. Silah, virtüelin içerisinden bir gerçek yakalamak demektir. Hatırlanacağı üzere virtüel tamamıyla gerçektir. Gerçekleşebilen şey değildir. Gerçekleşebilecek olan şey, olanaklı olandır.

Örneğin, göçmen ve mültecilerle sıklıkla özdeşleşen, “getto” olarak tarif edilen bir tartışma vardır. Mültecilerin genellikle metropolden uzak banliyölerde, dışarısına kapalı sosyal konutlarda kendi içlerinde yaşadıkları söylenir. Bu alanlar öyle alanlardır ki, başta polis olmak üzere herhangi bir devlet kuruluşu dâhil dışarıdan kimsenin bu alanlara kolayca girmesi söz konusu değildir. Bu bölgeler, “kurtarılmış bölge” olarak tanımlanıp, özerkliğiyle betimlenir. Fakat kaçış çizgileri pratiği olarak düşünülmez. Biz, bu tabloya kaçış çizgileri pratiği üzerinden yaklaşmaktayız. Kaçarken aranan ve bizatihi kendisi olunan silah, bu özerk bölgelerde yatmaktadır. Devlet mekanizmalarından ayrı, kendi içinde hızlı ve örgütlü hareket eden, sıklıkla devletle çatışan, yer yer molarlaşan, kolektif eylem pratiği güçlü bir makine söz konusudur. Bu makine, her makine için geçerli olduğu gibi kendi içinde sayısız makine barındıran, kopmalarla, kesilmelerle ve birleşmelerle çalışan, gıcırda ve bozulmalarla işlevlenen, kendi ilişkisini dağıtan ve bunların dışında en önemlisi edimsel bağlantılara, şey durumuna indirgenemeyen, kaçış çizgilerinde olduğu gibi öngörülemez bir makinedir. Zira onların direniş öznelliğini makinenin odağında kavradığımız için meseleye virtüellikleriyle bakabiliyoruz. Bu makine, tamamıyla özneleşmelere karşı gelişen alternatif bir öznellik üretim süreci içerisinden okunmalıdır. Bunu “otopietik makine” olarak görebiliriz. Guattari, Humberto Maturana ve Francisco

Varela'nın *Bilgi Ağacı*'ndaki (2010) gelişimi için kendinde bulunmayan etkenlere ihtiyaç duyan yaşamsal organizasyonlar ile kendi kendini biçimlendiren yaşam formlarına dair ayırımından hareketle kendilerinden başka şeyler üreten "allo-poietik makineler" ile kendi tamamlayıcı parçalarını sürekli yenileyen bir işleyiş sayesinde kendi düzenini üreten ve belirleyen "oto-poietik makineler" arasında ayırım yapmaktadır. Guattari'de (2021) oto-poietik makine, çok-anlamalı kartografik yöntemin öznellik süreciyle birlikte var olmasına, öznellik üretim araçlarının oto-poesis'inin olanaklı kılınmasına gönderme yapar. Guattari, oto-poietik makineyle bir sanatçının sürekli olarak yeni yaratımlara açılmasına benzer şekilde otonom bir devrede öznelliklerin üretilmesine odaklanır, yani tekilliklerin bileşim haritasını çıkartarak, özneliğin otonomist bir yaratım sahası aracılığıyla kaçış çizgilerine bağlanmaya... Mesele, verili/kristalleşmiş öznelliklerle karşılaşmak değil, otonominin gerçekleşme sürecini ortaya koymaktır. Fakat Guattari'nin Maturana ve Varela'nın oto-poietik makinesine nasıl müdahale ettiğine bakmak gerekir. Maturana ve Varela açısından oto-poietik makine, kendi bileşenlerinin bir üretim sistemi olarak işleyişi yoluyla sürekli kendi organizasyonunu üreten ve belirleyen bir makinedir ve bunu pertürbasyonlar ve pertürbasyonların telafisi koşulları altında sonsuz bir bileşen devri açısından yapmaktadır. Kapalılık oluşturan bu tarz makinelerin girdileri ve çıktıları yoktur, ancak iç-yapısal değişime uğramasına neden olan bağımsız olaylar tarafından bozulabilmektedir. Oto-poesis'in tam da bu bağlamda kendi üzerine kapanan, kararlı niteliğine müdahale etmeye çalışan Guattari, onu başkalık ilişkilerini koruyan evrimsel ve kolektif varlıklar açısından yeniden düşünmeyi önerir ki, bu durumda kurumlar ve teknik makineler allo-poietik gibi görünür (Guattari, 2021: 118). Bu yüzden Guattari, onların ancak makinesel asamblaj içerisinde çalıştırıldığında oto-poietikleşeceğini düşünür. Dolayısıyla kaçış çizgileri açısından mesele, allo-poietik gibi görünen şeyi makinesel asamblaj düzleminde oto-poietik olanın içerisine alabilmektir.

Sonuç Yerine

Bu çalışma, geleneksel sol söylemin göçmen ve mültecilik olgusuna, onların özneleştirilmesi bağlamında ahlaki bir yerden yaklaştığını, onları ahlakın bir nesnesi haline getirdiğini savunmuş ve bu tutumun göçmen ve mültecileri direnişin politik özneliği olarak görmekten alıkoyduğunu iddia etmiştir. Göçmen ve mültecilerin özneleştirilmesinin ise Deleuze ve Guattari'den hareketle ifade (sözceleme asamblajı) ve içerik (makinesel asamblaj) düzlemlerinin eklemelenmesi yoluyla gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Geleneksel sol söylemin bu yaklaşımının, göçmen ve mülteciliğin ele alınmasında bu grupların edimsel şey durumuna indirgenmesi hatasına, yani virtüel halleriyle düşünülmemesine bağlı olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Bu açıklama, aynı

zamanda geleneksel sol söylemin göçmenliği kapitalizmin kurucu dinamizmi olarak görmemesiyle (kriz olarak algılamasıyla) ve günümüz mülteci akınlarının ulus-devletleri krize soktuğunun netleştirilmemesiyle alakalı olduğu üzerinden değerlendirilmiştir. Bu hatanın teorik zemini, virtüel ve edimselin ayrı sahalar olarak analiz edilmesinde, virtüelin gerçek-dışı gibi görülmesinde yatmaktadır. Böyle olduğunda da bu gruplar direniş öznelliğinin, kaçış çizgilerinin dışında düşünülmektedir. Oysaki mesele göç ve mülteciliğin virtüelliklerine; birbirine içkin molar, moleküler ve kaçış çizgileri olmak üzere tüm çizgilerde bakabilmektir. Buradaki en önemli şeyse kaçış çizgilerinin bir pratik olarak idrak edilmesinde gizlidir. Göçmen ve mültecileri kaçış çizgileri pratikleri içerisinden düşünmek, konuya virtüelin edimselleşmeleri olarak eğilimler üzerinden yaklaşmak demektir. Bu, asla “göçmen ve mültecilerin pratiği bu olmalıdır” gibi bir durum değildir. Aksine onların direniş pratiklerine verili bir yerden yaklaşmamak, bu pratikleri makinesel bir düzlemde okumak anlamına gelmektedir.

Sonnotlar

1) Bu noktada geleneksel Marksist söylemlerle göç konusunu -kriz ve birikim rejimi üzerinden- ele almaya çalışan yaklaşımlara örnek olarak Hanieh’in (2022) “Migration, Borders and Capital Accumulation”, Whitehead’in (2022) “Finance Capital with Ethnic Cleansing: Primitive Accumulation and Forced Migration”, Roberts’in (1995) “Socially Expected Durations and the Economic Adjustment”, Georgi’nin (2019) “Toward Fortress Capitalism: The Restrictive Transformation of Migration and Border Regimes as a Reaction to the Capitalist Multicrisis”, Samaddar’ın “Globalization, Migrant Labour, and Capitalism: Past and Present” (2021) eserlerine bakılabilir.

2) Kriz yaklaşımı noktasında Marksizm içerisindeki ayrışmalara ve daha özde Otonomist Marksizmin konumuna bakmak için Negri’nin (2006) “Kapitalist Tahakküm ve İşçi Sınıfının Sabotajı”, Clarke’in (2009) “Marx’ın Kriz Teorisi” ve Bell ve Cleaver’ın (2006) “Marx’ın Kriz Teorisi” başlıklı metinlerine bakılabilir.

3) Şey durumundan kastımızı açıklamak için Deleuze’e başvurmak gerekecektir. Deleuze, *Anlamın Mantiği*’nda (2015) edimsel şey durumu, yani cisimler ile cisimsiz olan/cisimsel nesnelere ile cisimsiz olaylar arasında ontolojik bir ayrım yapıyor. Şey durumu nitelikleri ve nicelikleri, ilişkileri kapsayan, en az töz kadar varlık olan şeye, yani cisimsel olana gönderme yaparken, cisimsiz olan birey öncesi ve kişisiz olana, maddi şeylerin nedensel düzenine yerleştirilemez olana işaret ediyor. Deleuze’ün amacı, saf olay ile şey durumunu birbirinden ayırarak, saf olayların cisimsiz sonuçlar olduğu için cisimsel nedenlerden doğa farkıyla ayrılmasını serimlemektir. Bir başka anlatımla olayı şey durumuna indirgenemeyen saf olayla, tümel ya da tikel olmayan *oluş* boyutuyla, yani cisimsel edimselleşmelerden kurtararak çözümlemektir. Mülteci konusunda kastettiğimiz şey de tam olarak burada yatmaktadır. Mülteci meselesini kriz olarak gören yaklaşımlar onu cisimsel olanın içinden kavrama hatasına düşerek, belirli uğrak ya da momentler olmadan çözümleyemez pozisyona düşüyor.

4) Aşırı-sağın yükselişini mültecileri hedefe koyarak açıklamaya çalışan “sol” ve “sol liberal” söylemlere yönelik eleştiri adına Zizek’in (2020) “İnsan Yüzlü Teröristler” metnine ve daha geniş bir çözümleme için *Against the Double Blackmail: Refugees, Terror and Other Troubles with the Neighbours* (2017) eserine bakılabilir.

5) Bunun için yine Zizek’in “What our fear of refugees says about Europe” (2016) metnine bakılabilir.

6) Kapma konusuna dair *A Thousand Plateaus*’un “Apparatus of Capture” (1987: 424-474) bölümüne bakılabilir.

7) Bu, aslında Deleuze ve Guattari’de n-1 olarak tarif edilen şeye gönderme yapar. Burada -1 olarak çıkarılan veya bozulan şey, kurucu bir unsurdur.

8) Aksiyomatik, “yersiz-yurtsuzlaştırılmış kaynakları birleştirerek ve onları yeniden yerli-yurtlulaştırıcı birleşiminden meydana gelen artığı temellük ederek işler” (Holland, 2007: 52). Deleuze ve Guattari’nin ifadesiyle kapitalizmin aksiyomları, “kuramsal önermeler veya ideolojik göndermeler değil, sermayenin semiyolojik biçimini inşa eden ve üretim, dolaşım ve tüketimin düzenlenişlerine tamamlayıcı parçalar olarak dâhil olan işlemsel sözcelemelerdir” (Deleuze ve Guattari, 1987: 461).

9) Bu noktada Deleuze’ün şemayı Kantçı mümkün deneyim olarak kategoriye uygulamaktan çıkartıp, dramlaştırma yoluyla gerçek deneyime nasıl kapı açtığına bakmak gerekir. Bunun için *Fark ve Tekrar*’ın (2017) “Kendi İçin Tekrar” bölümüne ve *Kant Üzerine Dört Ders*’teki (1995) şema-sentez karşılaştırmasına bakmakta yarar var.

10) Virtüelin de edimselin de gerçek olduğunu ve ikisinin de kendilikler olarak kavranamayacağını belirtmek gerekir. Deleuze felsefesinde virtüel ile gerçek değil, virtüel ile edimsel birbirine karşıttır. Gerçekle karşıtlık içinde olan olanaklı olanır. Virtüel ile edimsel arasındaki ayırım, olanaklı ile gerçek arasındaki ayırım değildir. Olanaklı olan, gerçekleşebilecek olan ya da gerçekleşebilir, ama henüz gerçekleşmemiş olanır. Olanaklı olanın edimselliği olabilir, ama gerçekliği yoktur. Virtüel ise edimselin imgesi veya hayaleti değildir; tam bir gerçekliğe sahiptir, gerçek olabilmek için herhangi bir şeyin ona eklenmesine ihtiyaç duymaz ve bu gerçeklik diferansiyel ilişki ve tekillik dağılımlarıyla kurulur. Buradaki karşıtlık kesinlikle bir çelişki yaratmak manasında değildir. Virtüel sürekli olarak kendisini duyuran, alttan-alta veya içten-içe işlemeye başlayan bir şeydir (Deleuze, 2009: 149-185).

11) Deleuze’ün *Nietzsche ve Felsefe*’sinde (2010) soybilimsel, *diferansiyel ve oluşumsal* öge olarak ifade edilirken diferansiyel öge, ilişkide olduğu varsayılan iki ya da daha çok kuvvet arasındaki nicelik farkının üretiminin ögesi, oluşumsal öge ise bu ilişkideki her kuvvetin nicelik farklarına denk düşen niteliğin üretim ögesi olarak vurgulanır.

12) İçerik düzlemini anlambilim ve pragmatik yollarla, ifade dzleminiye geleneksel yapısıl yöntemlerle analiz eden ve bu bağlamda göstergenin ifade ve içeriğin ilişkisinden doğduğunu savunan (“gösterge işlevi”) Danimarkalı göstergebilimci Hjelmslev, Kant’a gönderme yaptığı en önemli kitabı *Prolegomena to a Theory of Language*’de (1961) (*Bir Dil Teorisinin Prolegomena’sı*) gösterge kuramını ifade biçimi ve ifade tözü ile içerik biçimi ve içerik tözü arasındaki ilişkide inşa etmektedir. İfade biçimi, dilsel göstergenin yazı ya da ses olarak söylenmesidir. İfade tözü ise dilin henüz yapısıl bir nitelik vermediği ses yığındır. İçerik biçimi, içerik tznn somutlaŐmasıdır. Hjelmslev, tzn somutlaŐmış biçimi olarak yazınsal, bilimsel her türlü ifade biçimi, konuŐma türünde zaman, mekân, aŐk, ölüm, doğa gibi tzlerden söz eder. İçeriğin tözü ise dil tarafından henüz yapısıl bir nitelik kazanmamıŐ dil dışı gerçekliklerdir. Bu, nesnel biçimde tanımlayabileceğimiz anlamdır ve bu sebeple incelenmesi ve tanımlanması diğer bilim dallarına bağlıdır (Günay, 2008).

13) Düşünürlerin Hjelmslev hakkındaki görüŐlerine bakmak için *A Thousand Plateaus*’un “The Geology of Morals (Who Does the Earth Think It Is?)” (1987: 39-75) ve “Postulates of Linguistics” (1987: 75-111) bölümlerine gidilebilir. İkili, Hjelmslevci yaklaşımda ifade ve içerik arasındaki ilişkide her ikisinin oluŐumun önceleyen maddi bir alt tabaka (*purport*) bulunmasını değerli bulmaktadır. Bu alt tabaka, tutarlılık düzlemine, yani biçimlenmemiş ögelere kapı açmaktadır. Saussurecü ayırmıla benzerlik kurulamayacağına dair meseleyse “semiyotik bakımdan biçimlenmemiş madde” ile “semiyotik bakımdan biçimlenmiş tz” arasındaki ayırımı, ifade ve içerik ilişkisinden bağımsız olarak kurulduğu lde bu ayırımı sınırlarından ıkılabileceğidir. Bunun en temel anlamı Guattari’de (2020: 73) kurumsal semiyotikleri; “anlamlama semiyolojileri” ve “sembolik semiyolojiler” Şeklinde ayrılan, ifade ve içeriğin ikili düzlemlerindeki semiyotik bakımdan biçimlenmiş tözle birlikte gösterge sistemleriyle iliŐkilenen, işaret-etme-temsıl-anlamlama işlevlerini üstlenen “gösteren semiyoloji”lerin hegemonyasından kurtarmaktır.

14) İfade ve içeriğin dağılımı, düşünürlerin belirlediği “fizyo-kimyasal”, “organik” ve “antropomorfik” Şeklindeki  majör katmanda farklıdır. Katman türleri arasında ayrımlar söz konusudur. Burada molar ve molekülerin dikkate alınan katmana bağlı olarak farklı kombinasyonlara sahip olduğu göz ardı edilmemelidir (Deleuze ve Guattari, 1987: 503).

15) Deleuze, Foucault zerine yrttğu derslerin birinde; diğerine doğru kaymaların olduğu bilgi, iktidar, znellik Şeklinde üç eksen belirler. *Foucault zerine Dersler: İktidar*’da (2023) daha çok bilgi ile iktidarı karşılaştırır. Deleuze’e göre stratejilere işaret eden ve bu bağlamda katmanlaŐmamıŐ olanın manipülasyonu olan, herhangi bir biçimlenmiş fonksiyonu olmayan iktidar, kuvvet ilişkisi olarak kurulurken, bilginin iktidar tarafından aŐıldıėı görülür ve ikisi arasında belirli aıllardan iliŐkisizlik vardır (Deleuze, 2023: 30-35).

16) Deleuze’e göre önceden verili olmayan sözcenin görünür olana önceliği vardır. Sözcenin nceliği, görünür olanın szceye indirgenebilir olması anlamında değildir.

Öncelik, indirgenemezliğin varsayılması manasındadır (Deleuze, 2019: 31). Deleuze, *Foucault Üzerine Dersler: Bilgi*'de sözcü rejimini, onun asamblaj niteliğinden, diziselliğine ve heterojenliğine kadar uzanan çok daha geniş bir çerçevede analiz eder. Bunun için özellikle yedinci ve sekizinci derslere (Deleuze, 2019: 219-287) gitmek yararlı olacaktır.

17) “Öncelikle, yatay eksenle asamblaj biri içerik, biri ifade iki katmanı içerir. Bir yandan o bedenlerin, eylemlerin ve duyguların *makinesel asamblajı*, diğer yandan da bedene atfedilen cisimsiz dönüşümlerin, sözcülemin, edimlerin ve ifadelerin *kolektif sözcülemler asamblajlarıdır*. Sonrasında, dikey bir eksenle, asamblaj hem kendisini stabilize eden yerli-yurtlu veya yeniden yerli-yurtlulaştıran kenarlara hem de onu alıp götüren yersiz-yurtsuzlaşmanın kesici uçlarına sahiptir” (Deleuze ve Guattari, 1987: 88).

18) Uydu kentleri ve mülteci kamplarını kapatmaya dayalı disiplinci iktidarın pratikleriyle iç içe geçen bir denetim pratiği olarak düşünebiliriz. Disiplinci iktidarın *panoptikon* dispozitifini üzerinden işleyen gözetim ve denetim pratiklerine benzer şekillerde sığınmacı ve mültecilerde kamplarda ve uydu kentlerde dört duvar arasında kapatılmasa da denetim toplumdaki özellikle dijital izlerde her tarafa yayılan çeşitli gözetim ve denetim dispozitifleriyle karşılaşmaktadır. Bu noktada Deleuze’ün “Denetim Toplamları Üzerine Ek” (2006) makalesine bakılabilir.

19) Deleuze, bu çizgilerin her birinin temel özelliklerini *Diyaloglar*'da (1990) açıklar. Örneğin, ağacısız bir sistem oluşturan, eşzamanlı veya kronolojik olabilen molar çizgiler, kuralcı ve katı bölümlerden/parçalardan oluşur. Moleküler çizgiler ise esnek, kesit çizgilerden meydana gelir; küçük değişkenleri çizerler, geri dönülmez süreçleri yönetirler, eşikli ve kuantalı akımlardan türerler. Ufuk noktaları arasında salınan, sonsuzluğa doğru genişletildiğinde iki paralel düzlemin birleştiği soyut çizgisince tanımlanan kaçış çizgileri ise moleküler çizgilerin molar bölümlenmeleri çözülebildiği yerde onlar tarafından harekete geçirirler. Parçasız bir çizgi olan kaçış çizgileri, mutlak suretle molar organizasyonlara onların bölümlenmelerini ve ikili dağılımlarını tekrardan değiştirmek için dönerler.

20) Virtüelin edimselleşmesinin, illaki doğrudan, topyekûn bir kaçış çizgileri pratiğinin olduğu anlamına gelmediğine dikkat edilmelidir. Zira her virtüelin edimselleşmesinin kaçış çizgileri pratiğini serimlediğini söylemek abes olurdu.

Kaynakça

Bell P ve Cleaver H (2006). *Bir Sınıf Mücadelesi Olarak Marx'ın Kriz Teorisi*. Çev. M Çelik, *Conatus*, 5:7-65.

Clarke S (2009). *Marx'ın Kriz Teorisi*. Çev. C Atay, İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Çelik Ö (2020). *Mimarlıkta ifade ve içerik problemi*. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

- Deleuze G ve Guattari F (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Trans. B Massumi, Londra: Atholone Press.
- Deleuze G (1990). *Diyaloglar*. Çev. A Akay, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Deleuze G (1995). *Kant Üzerine Dört Ders*. Çev. U Baker, İstanbul: Öteki Yayıncılık.
- Deleuze G (1996). *Felsefe Nedir?*. Çev. T Ilgaz, İstanbul: YKY Yayınları.
- Deleuze G (2006). *Müzakereler*. Çev. İ Uysal, İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Deleuze G (2009). *İssız Ada ve Diğer Metinler*. Çev. F Taylan ve H Yücefer, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Deleuze G (2010). *Nietzsche ve Felsefe*. Çev. F Taylan, İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Deleuze G ve Guattari F (2012). *Anti-Ödipus: Kapitalizm ve Şizofreni-1*. Çev. F Ege ve H. Erdoğan, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- Deleuze G (2015). *Anlamın Mantiği*. Çev. H Yücefer, İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Deleuze G (2016). Edimsel ve Virtüel, *Cogito*, 82:14-19.
- Deleuze G (2017). *Fark ve Tekrar*. Çev. B Yalım ve E Koyuncu, İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Deleuze G (2019). *Foucault Üzerine Dersler: Bilgi*. Çev. A Baran, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Deleuze G (2023). *Foucault Üzerine Dersler: İktidar*. Çev. S Özer ve M Çelik, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Federici S (2020). *Caliban ve Cadı*. Çev. B Tanrısever vd., İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Georgi F (2019). Toward fortress capitalism: the restrictive transformation of migration and border regimes as a reaction to the capitalist multicrisis, *Canadian Review of Sociology*, 56(4): 554-579.
- Guattari F (2020). *Moleküler Devrim*. Çev. I Ergüden, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Guattari F (2021). *Kaozmos*. Çev. Ç Uluğur ve G Erdoğan, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Günay D (2008). Görsel okuryazarlık ve imgenin anlamlandırılması, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 1(1): 1-29.
- Hamza A (2020). Mülteci Krizi ve Solun Çaresizliği. İçinde: J Krecic (der), *Son Geri Sayım: Avrupa, Mülteciler ve Sol*. Çev. E Aksoy, İstanbul: Metis Yayıncılık, 190-213.
- Hanieh A (2022). Migration, borders and capital accumulation. In: G Ritchie, S Carpenter, S Mojab (eds), *Marxism and Migration*, New York: Palgrave Macmillan, 35-57.
- Hjelmslev L (1961). *Prolegomena to a Theory of Language*. Madison: Wisconsin University Press.
- Holland E (2007). *Deleuze ve Guattari'nin Anti-Oedipus'u: Şizoanalize Giriş*. Çev. A Utku ve M Erkan. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Özcan E (2024). Kapitalizmin Kurucu Dinamizmi Olarak Göç Olgusu: Makinesel ve Kolektif Sözcülem Asamblajların İzinde Eleştirel Bir Analiz. *Mülkiye Dergisi*, 48(1), 157-184.

- Humarta M ve Varela F (2010). *Bilgi Ağacı*. Çev. M Ü Eriş, İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Marx K (2011). *Kapital: Cilt 1 (11.bs)*. Çev. A Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Negri A (2006). Kapitalist Tahakküm ve İşçi Sınıfı Sabotajı. Çev. S Özer, *Conatus*, 5: 105-125.
- Negri A (2013). *Porselen Yapımı*. Çev. E Koytak, İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Roberts B (1995). Socially expected durations and the economic adjustment of immigrants. In: A Portes (ed), *The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship*. New York: Russell Sage Foundation,42-86.
- Ruda F (2020). Önce Trajedi, Sonra Trejedi?. İçinde: J Krecic (der), *Son Geri Sayım: Avrupa, Mülteciler ve Sol*. Çev. E Aksoy, İstanbul: Metis Yayıncılık, 146-161.
- Samaddar R (2021). Globalization, migrant labour, and capitalism: past and present. In: M Musto (ed), *Rethinking Alternatives with Marx: Economy, Ecology and Migration*, New York: Palgrave Macmillan, 239-259.
- Whitehead J (2022). Finance capital with ethnic cleansing: primitive accumulation and forced migration. In: G Ritchie, S Carpenter, S Mojab (eds), *Marxism and Migration*, New York: Palgrave Macmillan, 105-131.
- Zizek S (2016). What our fear of refugees says about Europe. Online since 29 Fevr 2016, connection on 13 July 2023. URL: <https://www.newstatesman.com/politics/2016/02/slavoj-zizek-what-our-fear-refugees-says-about-europe>
- Zizek S (2017). *Against the Double Blackmail: Refugees, Terror and Other Troubles with the Neighbours*. Londra: Penguin Press.
- Zizek S (2020). İnsan Yüzlü Teröristler. İçinde: J Krecic (der), *Son Geri Sayım: Avrupa, Mülteciler ve Sol*. Çev. E Aksoy, İstanbul: Metis Yayıncılık, 213-231.

Kolonyal Hava Polisliğinden “Teröre Karşı Savaş”ta Dronlara: Bir Devlet Terörizmi Biçimi Olarak Hava Gücü

Ömer Çona, Bağımsız Araştırmacı

ORCID: 0000-0001- 8277-105X

E-Posta: omercona@hotmail.com

Özet

Güvenlik ve terörizm çalışmalarında insansız hava araçlarına ilişkin analizler daha çok savaşın taktik ve stratejik değişimine olan etkisine odaklanmaktadır. Bu silahın yarattığı şiddetin “Teröre Karşı Savaş” gibi terörizmle mücadele kampanyalarında sivillere yönelik bir tür devlet terörü biçimi de olduğu literatürde yeterince tartışılmamıştır. Bunu ortaya koymak için makalede sömürge döneminde kolonyal hava polisliği misyonunu benimseyen erken dönem emperyal hava gücü ile ABD’nin Teröre Karşı Savaş’taki dron programının tarihsel-sosyolojik bir perspektiften karşılaştırılması yapılacaktır.

Makalede hava gücünün bir devlet terörizmi olarak tartışılmasının hareket noktası, sömürgeci şiddetin çağdaş terörizmle mücadele mekânlarında, insansız hava araçları marifetiyle isyan bastırmaya yönelik post-kolonyal bir devlet şiddeti olarak sürdürülmesinden ileri gelmektedir. Bu süreklilik, uygulanan şiddetin kolonyal ve post-kolonyal dönemde sivillere yönelik politik amaçlı bir pasifleştirme mantığı dâhilinde yürütüldüğünü kanıtlamayı gerekli kılar. Böylece dron şiddetinin sömürge geçmişinden miras kalan bir tür devlet terörizminin çağdaş yansıması olduğu ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Çalışma özeld Pakistan’ın Federal Aşiretler Bölgesi (FATA)’ni vaka incelemesi olarak ele alsın da esasen sömürge geçmişinin mirasını taşıyan çağdaş terörizmle mücadele alanlarının benzer niteliğine göndermeler yapmaktadır.

Makalenin birinci bölümünde hava gücünün gelişiminden özet olarak bahsedilecek ve sömürge döneminde uçakların ayaklanmalara karşı koymadaki tarihine değinilecektir. İkinci bölümde “Teröre Karşı Savaş” özelinde insansız hava araçlarının terörizmle mücadele araçları olarak kullanımı tartışması yapılacaktır. Makalenin üçüncü bölümünde, hava gücünün terörizmin bir aracı olarak değerlendirildiği kolonyal şiddet dönemi ile ABD’nin günümüzde Teröre Karşı Savaş’ta uyguladığı dron saldırıları arasında bir süreklilik ilişkisi kurulacaktır. Dördüncü bölümde ise her iki şiddet biçiminin sivillere yönelik devlet terörizminin bir yansıması olduğu ortaya konularak, dronların sömürge dönemi hava polisliğini miras edinen çağdaş bir hava gücü oluşu örneklendirilecektir.

Kolonyal hava gücü şiddeti ile dron saldırılarını bir süreklilik ilişkisi içerisinde karşılaştırmalı olarak değerlendirmek ve her iki şiddet biçimini devlet terörizmi meselesine bağlamak, güvenlik ve terörizm araştırmalarına eleştirel bir katkı imkânı sunacaktır. Bunun yanı sıra makalenin, devlet terörizmine yönelik olarak terörizm disiplindeki teorik ve vaka incelemelerinin noksanlığını bir ölçüde giderme iddiası bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İnsansız Hava Araçları, Teröre Karşı Savaş, Devlet Terörizmi, Sömürgecilik, Hava Gücü.

From Colonial Air Policing to Drones in the War on Terror: Air Power as a Form of State Terrorism

Abstract

Analyzes of unmanned aerial vehicles in security and terrorism studies mostly focus on the effect of this weapon on the tactical and strategic evolution of war. It is not sufficiently discussed in the literature that the violence generated by this weapon is also a form of state terrorism against civilians in counter-terrorism campaigns such as the "War on Terror". To demonstrate this, the article will compare the early imperial air power, which adopted the colonial air policing mission during the colonial era, with the drone program of US "War on Terror" from a historical-comparative perspective.

The starting point of discussing air power as a form of state terrorism in the article is the continuation of colonial violence as a post-colonial state violence aimed at suppressing rebellion through unmanned aerial vehicles in contemporary counter-terrorism venues. This continuity necessitates proving that the violence applied was carried out within a politically motivated logic of pacification against civilians in the colonial and post-colonial periods. Thus, it will be tried to reveal that drone violence is a contemporary reflection of a kind of state terrorism inherited from the colonial past. While the study specifically considers Pakistan's Federally Administered Tribal Areas (FATA) as a case study, it essentially refers to the similar nature of contemporary counter-terrorism areas that carry the legacy of its colonial past.

In the first part of the article, the development of air power will be briefly mentioned and the history of aircraft in counterinsurgency in the colonial period will be mentioned. In the second part, the discussion of the use of unmanned aerial vehicles as a means of combating terrorism will be discussed in the "War on Terror". In the third part of the article, a continuity relationship will be established between the colonial violence period, in which air power was considered as a tool of terrorism, and the drone attacks carried out by the USA today in the "War on Terror". In the fourth chapter, it will be demonstrated that both forms of violence are a reflection of state terrorism against civilians, and that drones are a contemporary air power inheriting colonial air policing will be exemplified.

Comparing colonial air force violence and drone attacks in a continuum and linking both forms of violence to the issue of state terrorism will provide a critical contribution to security and terrorism research. In addition, the article claims to make up a bit for the lack of theoretical and case studies in the discipline of terrorism with regard to state terrorism.

Keywords: Unmanned Aerial Vehicles, War on Terror, State Terrorism, Colonialism, Air Power.

Giriş

Otonom silah sistemleri yazınında özellikle insansız hava araçlarına (dronlar) yönelik analizlerin çoğuna hâkim olan şey teknolojiye duyulan fetişizm boyutundaki hayranlıktır (Andersson, 2019; Stahl, 2010: 52) (Tekno fetişizm ile ilgili iyi bir tartışma için bkz. Kurç, 2022). Dronların savaş ve terörizmle mücadelede kullanımlarına yönelik bu analizlerde, uygulanan şiddet biçiminin tarihselliğine yönelik dikkatlerden çok, onun savaşma biçimlerini değiştiren teknolojik yeniliğine odaklanılmaktadır (Kasapoğlu ve Kırdemir, 2018; Boyle, 2020). Dronları salt oyunun kurallarını değiştiren (*game changer*) bir askeri teknoloji olarak somutlaştıran strateji ve savunma çalışmalarına (Fowler, 2014; Mayer, 2015) meselenin etik yönünü dışlayan pozitivist hukuk çalışmaları eşlik etmektedir (Paust, 2010; 2011; Strawser, 2010). Son yıllarda sosyal bilimler disiplinlerinde konu üzerine yapılan tartışmalara fen bilimleri de dâhil olmuştur. Örneğin robot bilimi alanında çalışan bazı akademisyenler, otonom özellikli silah sistemlerinin konvansiyonel teknolojilere göre silahlı çatışmalarda daha az zayıta yol açarak, ortaya çıkan etik sorunların üstesinden geleceğine yönelik teorik çalışmalar ortaya atmıştır (Arkin, 2008; 2010).

Bu makale, askeri işlerde devrim (*revolution in military affairs*) meselesini yüceltenlerin, insansız hava araçları sistemlerini savaş ve askeri stratejiye dokunan sihirli bir değnek olarak gören perspektifinin ötesine geçerek, bu sistemin savaş alanlarının ötesindeki yankılarını araştırmayı ve böylece her türlü teknolojik determinizmi aşmayı hedeflemektedir. Bu yollardan biri de dron teknolojisini tarihselleştirmek, böylece silahın salt teknolojik yeniliğine odaklanmak yerine hava gücünün isyan bastırmaya yönelik tarihi rolüyle (Satia, 2014) karşılaştırmalı olarak ele almaktır. Bu çaba, emperyal dönemden günümüze süreklilik taşıyan devlet şiddeti biçimlerini de açığa çıkarmaya (Akhter, 2019: 69) ve güvenlik çalışmalarında insansız hava araçlarına yönelik araştırmaların ortodoksisine eleştirel bir meydan okumayı içerir.

Yine de konu hakkında eleştirel bir teoriye dayanan literatürün giderek genişlediğinin hakkını teslim etmek elzemdir (Schwarz, 2015; Grayson, 2016). Bu çalışmaların bir kısmında dronların kültürel ve tekno-görsel etkileri ele alınırken kapitalizm ve devlet şiddeti arasındaki tarihsel bağlantılara da dikkat çekilmiştir (Shaw, 2016a; Shaw, 2016b; Shaw, 2013; Neocleous, 2014; Wall, 2013). İnsansız hava araçlarının kullanımına yönelik eleştirilerin önemli bir kısmı meselenin etik ve hukuki yönüne odaklanmış (Aslam, 2011), bazıları ise terörizmle mücadelede ters tepen etkilerini tartışmıştır (Sluka, 2013; Zulaika, 2012). Bu çalışmaların sağladığı benzersiz katkılara rağmen akademisyenler -Priya Satia (2014)'nın da işaret ettiği üzere- hava gücünün erken dönem

kullanımlarıyla dronlar arasındaki sürekliliği göz ardı etmişlerdir. Dronlar hakkında sadece birkaç araştırmacı, emperyal tahakküm biçimleriyle günümüz arasında bağlantılar kurmayı düşünmüştür. Örneğin Mark Neocleous (2014)'un çalışması, dronların kolonyal dönemdeki hava polisliğinin bir devamı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Neocleous bir diğer çalışmasında (2013), hava gücü ve stratejik bombalama konusundaki ana akım çalışmaların, havadan bombalamanın 1945'e kadar bir polis gücü olarak kolonyal tahakkümün evrensel bir özelliği oluşunu görmezden geldiğini, ancak hava gücünün en başından itibaren büyük ölçüde polis kavramı etrafında şekillendiğine dikkat çekmiştir. Buna paralel olarak Tyler Wall (2016), dronları polis gücünün küreselleşmesi meselesi etrafında düşünmeyi teklif etmiştir. Keza Anderson, dron sistemlerinin Akdeniz'den Arizona'ya kadar Küresel Kuzey'i koruyan bir tekno-sınır gözcüsü olarak Batı'nın göçmenlere yönelik yönetişiminin bir parçası olarak eleştirmektedir (Andersson, 2019).

Bunlara ek olarak "Terörizm Üzerine Eleştirel Çalışmalar" (Critical Studies on Terrorism) dergisinin ilgili özel sayısında pek çok akademisyen (Afxentiou, 2018; Blakeley, 2018; Espinoza, 2018) konuya ilgi göstermiş olsa da meseleye yerli literatürde şu ana kadar değinilmemesi dikkat çekicidir. Yabancı literatürde Ommisi (1990), Killingray (1984) ve Hippler (2017) gibi yazarlar, hava gücünün erken dönemdeki polislik uygulamalarını ayrıntılı bir biçimde belgelese de havadan bombalamaya yönelik anlayışımız genel olarak stratejiyle ilgilenen askeri tarihçiler (Biddle, 2019; Van Creveld, Canby ve Brower, 1994; Buckley, 1998) tarafından şekillendirilmiştir. Bu bakımdan Derek Gregory (2014)'nin de belirttiği gibi, bombardımanların kültürel tarihini ve ürettiği siyaseti anlamak için daha fazlasına ihtiyacımız var. Öyleyse erken dönem hava gücü ile dron saldırılarını bir süreklilik ilişkisi içerisinde karşılaştırmalı olarak değerlendirmek ve her iki şiddet biçimini devlet terörizmi meselesine bağlamak, güvenlik ve terörizm araştırmalarına eleştirel bir katkı sağlamak için gereklidir.

Kolonyal dönemdeki hava gücü şiddeti ile Teröre Karşı Savaş'taki dron programını bir süreklilik içinde düşünerek her ikisini devlet terörizmi bağlamında kavramsallaştırmak için tartışılması gereken öncelikli konu ise hangi şiddet biçimlerinin terörizm anlamına geldiği meselesidir. Bu noktada siyasal şiddetin yukarıdan aşağıya biçimi olan devlet terörizmi¹ konusuna değinmek elzemdir.

Devlet terörizmi kavramı, devletlerin korumakla yükümlü olduğu bireyleri daha geniş bir kitleye mesaj vermek için kasıtlı olarak hedef almasını içerir. Bir başka ifadeyle devlet terörizmi, daha geniş bir izleyici kitlesinde korku uyandırmak için bir kişi veya grubun devlet eliyle yasa dışı olarak ortadan kaldırılmasıdır

(Blakeley, 2010: 15-18). Uluslararası Af Örgütü devlet terörünün temel biçimlerini keyfi gözaltı, hukuksuz yargılama, işkence, siyasi cinayet ve yargısız infaz olarak tanımlamıştır (Amnesty International Annual Report, 1993).

Devlet şiddeti esasen yeni bir olgu değildir. Tarih boyunca mağdurun ötesinde bir izleyici kitlesine korku aşımak ya da toplumu siyasi elitlerin gündemine uymaya zorlamak için kullanılmagelmıştır (Blakeley ve Raphael, 2016: 340). Yüzyıllardır güçlü devletlerin emperyal ve neo-emperyal projelerinin merkezi bir enstrümanı olan devlet şiddeti, toplumlari kontrol altında tutmak, isyanlari bastırmak ve sömürgelerdeki iktisadi kaynaklari korumak gibi nedenlerden ötürü uygulanmış ve bu sistematik şiddetten hayatını kaybeden insanların sayısı milyonlari bulmuştur (Jackson, Murphy ve Poynting, 2009:1). Blakeley ve Raphael (2016), devlet terörizmini, sömürgeci Avrupalı güçlerin erken dönem kolonileştirme süreçlerine kadar takip edilebilecek bir dış politika uygulaması olduğunu vurgulamıştır. Nitekim Avrupalı sömürgeci güçlerin, 16.yy'dan itibaren imparatorluklarının çıkarlarını korumak/ sürdürmek ve kolonilerdeki bağımsızlık hareketlerini engellemeye çalışmak için şiddete başvurduğu bilinmektedir (Blakeley, 2007; Blakeley, 2009).

Dolayısıyla terörizm, Avrupalı sömürgeci güçler tarafından sömürgelerini kolonileştirirken ve denetlerken yaygın bir şiddet biçimi olarak kullanılmıştır. Bunlar çoğunlukla yerel nüfusa boyun eğdirmek, kitlesel köleleştirmeyi ve zorla çalıştırmayı içermektedir (Blakeley, 2018: 326). Bu bakımdan Teröre Karşı Savaş'tan önce de Batı'nın terörizme karışmasının uzun ama genel olarak göz ardı edilen bir tarihi olduğu hatırlanmalıdır. Nitekim İngiltere, Fransa, Almanya, Portekiz ve ABD gibi sömürgeci güçler tarafından devlet terörünün dünyanın birçok ülkesinde bir yönetim ve sosyal kontrol biçimi olarak yaygın biçimde kullanılması bunun örneklerini temsil etmektedir (Atiles-Osoria, 2016: 227; Jackson, 2008). Blakeley'in gösterdiği gibi işkence, evlerin ve mülklerin yıkılması, gıda kontrolleri, nüfusun yerinden edilmesi, hava bombardımanlari, sistematik toplu katliamlar devlet terörünün en önemli örneklerini teşkil eder (Blakeley, 2018).

O halde dronlarla gerçekleştirilen saldırıları bir devlet terörü biçimi olarak kavramsallaştırmak için, Britanya gibi sömürgeci güçlerin emperyal hava gücünü kullanma biçimleri ile ABD'nin neo-emperyal Teröre Karşı Savaş stratejisi arasında benzerlikler kurmak gereklidir. Devlet terörizmini sömürgeci dönemde aramak, devlet şiddetinin siyasi amaçlı kullanımlarına ve şiddetin baskıcı bir biçimde araçsallaştırıldığına ışık tutmak gibi bir dizi analize yardımcı olacaktır (Atiles-Osoria, 2016).

Dolayısıyla makalede hava gücünün terörizmin bir aracı olarak değerlendirildiği kolonyal şiddet dönemi ile ABD'nin günümüzde Teröre Karşı Savaş'ta uyguladığı dron saldırıları arasında bir süreklilik ilişkisi kurularak, her ikisinin de devlet terörizmi bağlamında değerlendirilebileceği öne sürülmektedir. Zira Britanya'nın bir asır önce sömürgelerini denetlemek maksadıyla kolonyal nüfusu kontrol etmek, politik ekonomiyi yeniden yapılandırmak ve hâkimiyet kurmak için hava gücünü kullanması (Neocleous, 2014) ile insansız hava araçlarının günümüzdeki kullanımları arasında pek çok benzerlik var. Öyle ki Shala Cachelin (2021: 443)'in de dikkat çektiği gibi ABD'nin dron programı, sömürge döneminin uygulamalarıyla paralellikler çizmekte ve belirli irksallaştırılmış güç yapılarını yeniden üretmeye devam etmektedir. Bir başka ifadeyle ABD'nin dron programı kökenleri ırkçı ve Oryantalist söylemlere dayanan bir tür devlet şiddeti olup emperyal dönemdeki hava gücünün çağdaş bir tezahürünü simgelemektedir. Devlet şiddetinin sömürge kökenlerine dikkat çekmek (Akhter, 2019: 72) ve dron saldırıları ile hava gücünün erken dönemdeki vizyonu arasında bağlantılar yakalamak için dronların da bir tür hava gücü olarak düşünülmesi gereklidir. Böylece erken dönem sömürge hava gücü ile dronlar arasında bağ kurmak ve her ikisini tarihsel sosyolojik açıdan karşılaştırmak mümkün hale gelir. Dronları kolonyal hava gücü teknolojisinin son bir örneği olarak konumlandırmak ise, küresel ölçekte asimetrik şiddet, otoriter kontrol ve düzen politikalarını ön plana çıkarmaya imkân sağlar (Akhter, 2019: 73). Bu durum makaleyi her iki teknolojiyi, sivillere yönelik bir tür devlet terörizmi tartışması altında incelemeye yöneltmiştir. Devlet terörizminin teorik ve vaka analizi olarak yerli literatürde son derece sınırlı bir biçimde çalışılmış olması (Koncağül, 2021; Çona, 2022); Yetgin ve Baştuğ, 2021) makalenin literatüre yapmayı umduğu katkının hareket noktasıdır.

Buradan hareketle makale, şu anda bağlantısız kalan üç farklı literatür dizisini (Teröre Karşı Savaş'ta dron saldırıları, kolonyal hava saldırıları ve devlet terörizmi) birleştirerek yeni bir analize katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Özetle argümanım, yirminci yüzyılın başlarında ortaya çıkan hava gücünün, devletlerin sistematik olarak terörizm uygulamalarına girişme kapasitesinin erken bir örneği olduğunu ve Teröre Karşı Savaş'ta ABD'nin dron saldırılarının kolonyal hava gücü polisliğine dayalı şiddet biçimleriyle belirli benzerlikler ve süreklilikler taşıdığı üzerinedir.

Tarihsel sosyolojiye dayalı bu karşılaştırmalı yaklaşım, hava gücünün kolonyal dönemdeki polislik mantığını Teröre Karşı Savaş özelinde dron saldırıları ile bağdaştırarak, çağdaş askeri düşüncede sıkça üzerinde durulan "savaşın dönüşümü" meselesine salt teknolojik gelişim olarak yaklaşan bakış açılarını

aşmayı sağlar. Zira dronlar hava kuvvetlerinin ve polis gücünün uzun süredir nasıl müttefik olduğunun çağdaş bir örneğidir ve her ikisini harekete geçiren şey güvenlik ve pasifleştirme mantığıdır (Wall, 2013: 32). Nitekim Mark Neocleous (2014)'un öne sürdüğü gibi, dronları savaş gücü ve polis gücünün birleştiği bir tahakküm biçimi olarak düşünmek, ayaklanmalara karşı koyma, sömürge işgali ve örtülü operasyonları bir arada düşünmemize yönelik bir alan açmaktadır. Keza Kaplan ve Miller (2019: 420-421)'ın önerdiği gibi, dronları bir atmosferik polislik mantığı içinde savaş ve polis erkinin birleştiği bir operasyon modu olarak anlamak, sömürge karşıtı ulusal kurtuluş hareketlerinden günümüzdeki kontrol ve baskı rejimlerine kadar çeşitli tarihsel olguları bağdaştırmaya imkân verir.

Geniş tutulan bu giriş bölümüne müteakip, makalenin birinci bölümde kolonyal hava polisliğinin mantığına ve uygulamalarına genel bir çerçeveden göz attıktan sonra ikinci bölümde Teröre Karşı Savaş'ta dron saldırılarına eğiliyorum. Üçüncü bölümde, kolonyal hava polisliği ile Teröre Karşı Savaş'ta dron programının benzer niteliklerini ve sürekliliklerini tartıştıktan sonra son bölümde her ikisinin bir tür devlet terörizmi olduğu iddiasını örnekler üzerinden sunmaya çalışıyorum.

Kolonyal Hava Polisliği

Hava gücünün tarihi, 1911'de Libya'da patlak veren İtalya-Osmanlı Devleti savaşına kadar uzanmaktadır (Killingray, 1984: 429). Bu savaş tarihte bilinen ilk hava bombardımanı girişimine sahne olmuştur (Hippler, 2017; Lindqvist, 2009). Bu savaşın ardından Fransızların 1912-1914 yılları arasında Fas'ı işgal ederken keşif ve bombalama için uçak kullandığı kayıt altına alınmıştır (Killingray, 1984: 429). Böylece uçaklar giderek savaş alanlarında görünürlüklerini artıran bir kuvvet çarpanı haline almıştır. I. Dünya Savaşı'na gelindiğinde uçak teknolojisinde önemli gelişmeler kaydedilmiş olsa da savaş patlak verdiğinde henüz hava gücüne dayalı bir doktrin ortaya konulmadığından (Hippler, 2017: 34) stratejik olarak hava kuvvetlerinden savaşı etkileyen doğrudan bir sonuç almak mümkün olamamıştır. Yine de uçakların başlangıçta temel görevi olan topçu atışlarının gözetlenmesi ve keşif harekâtlarına, savaşın ilerleyen safhalarında stratejik bombardımanların eklenmesi önemli bir gelişmedir. Dahası 1915'te Almanların pervanenin arasından ateş edebilen uçakları üretmesiyle de sistematik hava muharebeleri dönemi başlaması hava gücü için önemli bir gelişmedir (Akad, 1992: 116). Uçakların kullanımında başlangıçta her ne kadar hava şartları birtakım olumsuzluklar doğursa da savaşın sonlarına doğru bu zorluklar aşılmış, hatta hava indirme harekâtlarına yönelik ilk planlamalar yapılmaya başlanmıştır (Yalçınkaya, 2008: 187). Ancak tekrar etmek gerekirse, yine de I. Dünya Savaşı'nda stratejik ve taktik açıdan uçakların muharebede oynayabileceği rol

konusunda bir fikir birliği oluşmamıştır. Zira savaş boyunca kısa menzillerle sınırlı olmak üzere muharebe alanının keşfinde kullanılan uçakların, hava bombardımanlarında kullanılmalarına ilişkin potansiyelleri konusunda ciddi fikir ayrılıkları mevcuttur. Tüm bunlara rağmen uçaklar, stratejik bombalamalarda sınırlı da olsa kullanılmış, bu sınırlı deneyim gelecekteki savaşlar açısından orduların vizyonunu genişletmiştir (Biddle, 2002: 67).

Savaşın sonunda ise hava g¼c¼, s¼m¼rge toplumlarını kontrol ve pasifize etmek için emperyal bir hava polisliği kimliğine b¼r¼nm¼řt¼r (Afxentiou, 2018: 301). Bunda s¼m¼rgeci g¼c¼lerin savaş sonrası yeni edindiği kolonilerin, isyan ve ayaklanmalara sahne olması etkili olmuştur. Oyle ki bu yerlerdeki bazı isyanlar tam oļçekli savaşlara d¼n¼řm¼řt¼r. Orneğin İngilizler için en ciddi huzursuzluk b¼lgeleri Mezopotamya, Hindistan'ın Kuzey-Batı sınırı, Filistin ve Aden olurken, s¼m¼rge Afrika'sında ise Sudan ve Somali'de k¼c¼k oļçekli ve kısa s¼reli isyanlar ortaya çıkmıştır (Killingray, 1984: 429).

Bu b¼lgelerdeki ayaklanmaları bastırmak için uçakları ter¼rizmin bir aracı olarak g¼ren erken d¼nem hava g¼c¼ teorisyenleri Irak, Somali, Suriye, Yemen, Hindistan gibi eski ve yeni s¼m¼rge alanlarında havadan bombalamayı hava g¼c¼n¼n merkezi bir unsuru olarak kullanmayı onermiştir (Killingray, 1984: 432, 442). B¼ylelikle hava g¼c¼, kolonilerde isyancılara y¼nelik hızlı ve g¼c¼l¼ saldırılarla korku uyandırmaya dayalı bir eğşit “ayaklanmaya karşı koyma” doktrini olarak merkezileşmiştir (Air Power Doctrine: AP3000, 1999). Nitekim uçaklar hareket kabiliyetleri ve hızları sayesinde genellikle hafif silahlı ve savunmasız olan direnişçilere karşı şiddetli bir ceza aracı rol¼ oynamıştır (Killingray, 1984: 431). e¼n¼c¼ uçaklar, isyancı aşiretlerin kararg¼hlarına ya da k¼ylerine hızlı bir şekilde ulaşıp, daha hantal olan kara birliklerine oranla daha ucuz ve daha etkili saldırılar yapabilme niteliğine sahiptir (Corum, 2000: 65).

B¼ylece erken d¼nem havadan bombalama kampanyaları, s¼m¼rge y¼netimlerine karşı herhangi bir isyan ve direniş olasılığını uçaklar aracılığıyla derhal ortadan kaldırmayı amağlamıştır (Neocleous, 2013: 582). Orneğin 1916'da T¼rkleri desteklediğini açıklayan Darfur Sultanı Ali Dinar'ın isyanını hava g¼c¼ ile bastıran İngilizler, 1919'da Bedevi ayaklanmacıları havadan bombalayarak Nil Deltası'ndaki asi grupları dağıtmıştır. B¼ylece kırsal ve e¼l b¼lgelerindeki uzak ve geniş arazilerde geręekleřtirilen hava operasyonları, s¼m¼rgecilere k¼c¼k savaşlarda uğağın değerini kanıtlamıştır (Killingray, 1984: 431). Aynı yıl Afganistan'da Kabil ve Celalabad'ın, 1920'de ise Somali'nin havadan bombalanması hava g¼c¼n¼n ¼st¼nl¼đ¼n¼n diğer tezah¼rleridir (Lindqvist, 2009).

Ancak hava gücünün kolonyal hava polisliğine dönüşmesindeki asıl değişim hem el değmemiş kaynakları hem de Hindistan'a güvenli bir rota sunması açısından jeopolitik bir alan olan Irak'ta gerçekleşmiştir (Neocleous, 2013: 581). Nitekim 1920'de Irak'ta büyük bir ayaklanma ile karşı karşıya kalan Britanya İmparatorluğu, isyancıları ezmek için hava gücünü kullanarak üstünlüğünü ortaya koymuştur. İngiliz iletişim hatlarına saldıran, ağır vergileri ödemeyi reddeden veya isyancıları barındıran pek çok kabile ve köy, hava polisi marifetiyle teslim olmaya ve baş eğmeye zorlanmıştır (Satia, 2014: 6). Irak gibi sömürgelerde mahsullerin yakılmasından, çiftlik hayvanlarının öldürülmesine, tarımsal üretimin engellenmesinden kaynakların yok edilmesine kadar hava polisliği, sömürge tebaasının üretim biçimlerini ve geçimlerini ortadan kaldırarak imparatorluk yönetiminden olası çıkış yollarını kapatmaya yönelik bir şiddet biçimi olarak tasarlanmıştır (Neocleous, 2014: 221). Öyle ki tekrar eden bombalamalar, isyancı kabilelerin köylerden sürülmesine neden olmuş, onları kaynaklarından uzaklaştırarak tarım ve hayvancılık faaliyetlerini felç etmiştir. Nihayetinde geçim sıkıntısına mahkûm edilen ve temel ihtiyaç maddelerinden mahrum kalan kabile reisleri çözümü itaat etmekte bulmuştur (Ommisi, 1990: 155-156). Nihayetinde İngilizler, Irak'ta isyan eden aşiretleri havadan bombalamalarla yola getirdiğinde, hava gücünü sömürgelerdeki tüm rahatsızlıklar için her derde deva bir silah olarak görmeye başlamışlardır (Satia, 2014: 4).

Dahası sömürgelerdeki savaş, doğru dürüst bir askeri teşkilata sahip olmayan ve hava taarruzlarına karşı hiçbir savunma geliştiremeyen isyancıların uçaklara karşı koyamayacağını, dolayısıyla da hava kuvvetlerinin kolonilerde tek başına zafer kazanabileceğine yönelik bir düşüncenin doğmasına yol açmıştır (Buckley, 1998: 106). Bunun sonucunda bir ülkeyi tek başına hava gücüyle işgal etme ve pasifleştirme fikrinin, hava gücü teorisyenlerinin ilgisini çektiğine değinmek gerekir (Corum, 2000: 62).

Irak örneğine tekrar dönecek olursak, hava gücünün en önemli niteliği, sorun çıkaran direniş gruplarını psikolojik olarak etkileyerek niyetlerinde bir davranış değişikliği meydana getirmektir. Bir başka deyişle hava gücü, kolonyal düzene boyun eğdirmek için sömürgeleştirilenlerin siyasi yönelimleri üzerinde bir etki yaratmayı amaçlamıştır (Neocleous, 2013: 584). Bu bakımdan kolonilerdeki hava harekâtında, maddi hasardan ziyade kabilelerin sürekli olarak saldırı tehdidi altında yaşamalarının amaçlandığı ve bunun sonucunda günlük hayatın ve moralin alt üst olması hedeflenerek önleyici bir polislik mantığının güdüldüğü görülmektedir (Neocleous, 2013). Nitekim Britanya Genelkurmay Başkanı Feld Mareşal Henry Wilson, Irak gibi yeni sömürgeleştirilmiş bölgelerde hava

gücünü “bir propaganda veya terörizm aracı” olarak telakki etmiştir (Ommisi, 1990: 28). Bu noktada Campbell Munro (2015: 125)’nun da işaret ettiği gibi, yukarıdan emperyal kontrolün merkezinde, iki savaş arasında geliştirilen ve “barbar” “yönetilemez yerliler”i disipline etmek için konuşlandırılan hava polisliği uygulaması vardır (MacMillan, 2023: 250).

Hava gücünün bir diğer niteliği gözetleme aracı olarak kullanılmasından ileri gelmektedir (Neocleous, 2013: 583). Uçakların yaptığı gözetleme köylerin, kasabaların ve sokakların incelenerek daha iyi denetlenmelerini sağladığından saf bir kontrgerilla mantığına sahiptir. Bu yönüyle havadan işgal ve gözetleme, araziye “bilinir” hale getirerek Batı’nın Şark’a ilişkin bilgisini nasıl inşa ettiğini, böylece Batı için bir üstünlük sağlayan yaşam hiyerarşilerinin düzenlenmesinde rol oynadığını göstermesi açısından da önemlidir (Agius, 2017: 374; Said, 1999).

Sonuç olarak sömürgeleri olan her devlet, sömürgelerini güvence altına almaya çalışırken uçakların gücünün vazgeçilmez olduğunu kısa sürede anlamıştır. Hava gücünün önleyici polislik görevi ise, “uygarlığın güvenliğine” tehdit oluşturan “düzensizliği” daha ortaya çıkmadan boğmanın yanı sıra yeni bir düzen inşa etmeye dayanır (Neocleous, 2013: 582).

Teröre Karşı Savaş’ta ABD’nin Dron Programı

ABD Savunma Bakanlığı dronları “insan tarafından kontrol edilmeyen ve uzaktan kumanda ya da otonom programla uçuş yapabilen hava araçları” olarak tanımlamaktadır (United States Department of Defense, 2010). Dronlar hem insanları gözetlemeyi hem de bombalamayı mümkün kılarken, bu makineleri kullanan pilotlar ise binlerce kilometre uzakta, bedensel zararlardan bağışık kalmaktadır (Wilcox, 2015: 1). Bu noktada askeri teknolojinin gelişiminin, devletlerin kendi savaşçılarına yönelik ölüm riskini azaltırken, uyguladığı şiddetin ölümcüllüğünü artırmasına ilişkin olduğuna dikkat çeken Neocleous (2013: 588)’a hak vermek gereklidir. Zira dronlar sayesinde ortaya çıkan durum, silah teknolojisinin tüm tarihine ilham veren eski bir arzunun gerçekleştirilmesi, yani düşmanın saldırı başlatmadan önce belli bir mesafeden vurulabilmesinin mümkün hale gelişidir (Chamayou, 2015: 12). Bu bakımdan terörizmle mücadelede ve savaşlarda dronların kullanımı bir yandan savaş uçakları veya helikopterlerden daha az maliyetli olmakla birlikte diğer yandan kara birliklerinin karşılaşacağı zayıyata göre de son derece güvenli bir savaşma biçimi sunmaktadır (Sandvik, 2015: 76). Bu bağlamda özellikle liberal devletler için dronlar hem ontolojik bir güvenlik duygusu sağlar hem de liberal savaş teorileri ile uyumludur. Çünkü tali hasarlardan kaçınan ve askeri personeli işgal maliyeti olmadan koruyan kesin ve etik silahlar olarak kabul edilirler (Agius, 2017: 370).

Gerçekten de silahlı insansız hava araçlarının bütün dünyada çoğalması, bu teknolojinin kesin, hassas ve sonuç alıcı silahlar olduğuna yönelik sarsılmaz bir inanç ile fetişleştirilmesiyle sonuçlanmıştır (Shaw ve Akhter, 2012: 1495). Öyle ki ABD dış politika yapıcıları arasındaki genel kabul, dronların hassas saldırılara olanak tanıdığı ve dolayısıyla ikincil hasarı sınırladığı yönündedir (Blakeley, 2018: 321; Cachelin, 2021: 443). Ancak Teröre Karşı Savaş örneğinde de görüldüğü gibi, öldürme oranı her militan için 50 sivil olan dronlar, yüzde 98 hata payıyla hassas bir silah olarak görülemez (Sluka, 2013: 27). Dahası dronların kullanımını meşrulaştırmak için çizilen bu siyasi çerçeveye meydan okuyan artan sayıda eleştirmen, dron savaşının doğasında var olan asimetriden ve bu türden istihbarat toplamanın kusurlu temellerinden, sivilleri düşmanlardan ayırma hassasiyetinin ve hedeflemenin zorluklarına kadar birçok paradoks ve ikilemi ortaya koymuştur (Espinoza ve Afxentiou, 2018: 296). Buna rağmen dron savaşının önde gelen savunucuları, hedefli öldürmenin yirmi birinci yüzyılda düşmanla savaşmanın en iyi yolu olduğunu öne sürmüşlerdir. Öyle ki Eski CIA direktörü Leon Panetta (2009: 13) dronların “şehirdeki tek oyun” olduğunu dile getirdiği kötü şöhretli demeci bu yaklaşımı simgeler. Teröre Karşı Savaş’taki ayaklanmaya karşı koyma doktrinin adil savaş teorisiyle mezcedildiği hedefli öldürme stratejisi böylece dron figürünü, Batılı rasyonel aktörlerin ölçülü bir silahı olarak çerçevelemiştir (Schwarz, 2018: 394).

Böylece dronlar 11 Eylül sonrası Teröre Karşı Savaş’ta hem Bush hem de Obama yönetimlerinin hedefli suikast stratejisinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Grondin, 2012: 191). Hatta Obama döneminde işkence ve Guantanamo’nun yerini alan dron programı, “yakalamak yerine öldürmeye” doğru evrilen terörle mücadele politikasını da simgelemektedir (Chamayou, 2015: 12-14). Öyle ki dronlar, terörle mücadele adı altında Amerikan yaşamlarını güvence altına almada hayati bir silah olarak görülmüş ve dron kampanyalarına verilen destek vatanseverliği, ona muhalefet ise kişinin ABD karşıtı olarak etiketlenmesine neden olmuştur (Ahmed, 2013: 2) Der Derian (2009)’ın erdemli savaş teorisinde eleştirdiği, devasa ve genişleyen bir “askeri-endüstriyel-medya-eğlence” ağının, silah sanayii kolunda popülerleşen dron teknolojisi, böylece vatanseverlik anlatıları ile çerçevelenerek Teröre Karşı Savaş’ı tek başına kazanabilecek silahlar olarak sunulmuştur.

ABD Terörizme Karşı Savaş’ta ilk silahlı insansız hava aracı saldırılarını 2001’de Kandahar’da gerçekleştirmiştir (The Atlantic, 2015). Afrika topraklarında ise bilinen ilk dron saldırısı, 2007 yılında ABD tarafından Somalî’deki El Şebab örgütüne karşı gerçekleştirilmiştir. Günümüzde bu tür terörizmle mücadele misyonları için ABD, İngiltere ve Fransa’nın Çad, Libya, Mali, Nijer ve Somali

gibi ülkelerde dron üsleri vardır (Sandvik, 2015: 84). Dronların savaş, terörizmle mücadele ve iç karışıklıkları bastırmak adına dünya genelindeki artışı bir yandan merkez ve çevre arasında bir hiyerarşi üretirken diğer yandan çevre ülkelerin içerisinde de periferiler üretmektedir (Akhter, 2019). Örneğin Etiyopya gibi çevredeki ülkelerin, ayaklanmaları insansız hava araçları ile bastırmaya çalışması bunun en belirgin örneklerindedir. Dahası dron saldırılarının bu tür isyan bastırma harekâtlarındaki rolleri sivil alanlara yayılmakta ve insan güvenliği olumsuz etkilemektedir.

Teröre Karşı Savaş'ta ise dron saldırıları Afganistan'ın yanı sıra Yemen, Pakistan ve Somali gibi resmi bir savaş alanı olmayan ülkelere bile yayılmıştır (Ahmed, 2013; Scahill, 2013). Dronların kullanımı her ne kadar başlangıçta yalnızca El Kaide ile bağlantılı hedeflere yönelik olsa da "Askeri Güç Kullanma Yetkisi" *Authorization for Use of Military Force*² (AUMF)'nde yer alan kuvvet kullanmaya yönelik ifadelerin müphemliği, saldırıların hedefini bu süreçte belirsizleştirmeye yöneltmiştir. Böylece resmi olarak bilinen terörizm şüphelilerine yönelik saldırılardan, kimliği belirlenemeyen, şüpheli davranışlara veya belirli bir yaşam şematğine uygun kimselere yönelik saldırılara doğru bir sapma gözlemlenmiştir. Bu, Bush yönetiminin insansız hava araçları programındaki en önemli kırılma noktasıdır (Cachelin, 2021: 446) ve dahası Obama döneminde şiddeti artarak devam edecek bir biyopolitik mekanizma haline gelmiştir. Bu bakımdan ABD'nin "Teröre Karşı Savaş"ta insansız hava araçları programı, bir harp silahından daha fazlası olarak, hedeflenen öznelerin bedenleri üzerinde biyopolitik bir güç tekniği olarak da yorumlanmalıdır (Schippers, 2021: 443).

O halde dronlar silahla donanmış uçan bir askeri araçtan daha fazlası olarak anlaşılmalıdır. Zira dronlar hedeflediği özneleri veriler haline getiren bir güç teknolojisi olarak biyopolitik bir platformdur (Schippers, 2021; Wilcox, 2015). Bu mekanizmada bedenler gözetlenecek, takip edilecek, yakalanacak ve öldürülecek şeyler haline getirilir. Bu yönüyle insan bedenlerini basit algoritmalara dönüştüren dron programı, masum sivilleri savaşçılarla, kadın ve çocukları aranan terörist liderlerle bir tutan sorunlu bir yaklaşımı teşvik eder (Wall ve Monahan, 2011: 243, 246, 247).

Öyleyse belirli yaşam biçimlerinin düzenlenmesi ve nüfusun yönetilmesi meselesi ile iktidarın boyun eğdirme ilişkilerinin üretilebileceği yolları simgelemesi açısından biyopolitika tartışmalarını (Foucault, 2003) dron gözetimi ve saldırıları ile bağdaştırmak önemlidir (Schippers, 2021). Zira Teröre Karşı Savaş'ta dronların kullanımı, kimin "öteki", "terörist", "yasa dışı" olduğunu belirleme açısından bir "hakikat rejimi" oluşturmaktadır (Barrinha

ve da Mota, 2016: 260). Nitekim Allinson (2015: 119-120)'ın işaret ettiği üzere dronlar, değerli yaşamlar ile yaşama layık olmayan boyun eğdirilmiş toplumlar arasında bir ayırım çizgisi çekmektedir. Bu durum ayrıca küresel kuzeydeki güvenceli yaşamlar ile küresel güneydeki güvencesiz yaşamlar arasındaki ayırımın radikalleşerek, ikincisinin birincisinin güvenlik endişelerine maruz kalışını temsil etmektedir (Barrinha ve da Mota, 2016: 253). Sonuç olarak ABD nüfusunu terörizm riskinden korumak için uygulanan dron programı, yaşamın devam etmesi için belirli kişilerin öldürülmesi gerektiği mantığına içkin bir egemen iktidar uygulaması olduğundan, biyopolitika ile yakından ilişkilidir (Kordela, 2016; Allinson, 2015; Wilcox, 2015; Wall, 2016). Dördüncü bölümde kısmen tartışılacağı üzere FATA gibi alanlar küresel ölçekteki bu yönetişi empoze etmek adına nüfusu kontrol teknikleri yoluyla ayırıştırmaya odaklanan biyopolitik gücün uygulama alanları olarak ortaya çıkmıştır.

Dron teknolojisinin yarattığı bir diğer sorun ise insanlı uçaklara göre havada daha uzun süre kalabilmeleri, böylece operasyon yapılan hava sahasını dolayısıyla da ilgili ülkenin egemenliği kalıcı olarak işgal ve ihlâl etmelerinden ileri gelmektedir (Munro, 2015: 128). Bu noktada Chris Agius (2017: 370)'un da belirttiği gibi dron saldırılarıyla gerçekleştirilen hedefli suikastlar, bir yandan savaşın doğasını değiştirirken fiziksel işgali de gereksiz hale getirip geleneksel Vestfalyan sınır olgusunu da keyfi bir biçime sokmaktadır. Bir başka ifadeyle ABD'nin dron programı fiziki işgale eş değer yeni bir emperyalizm biçimi üretmektedir. Bununla paralel olarak Barrinha ve da Mota (2016: 253), dronların müdahale eden ile müdahale edilen devletler arasında radikal bir ayırışmayı ortaya çıkaran, yeni güvenlik sorunları ürettiğini dile getirmiştir. Roger Stahl (2013: 659)'a göre de günümüzde dronlar Batılı güçlerin dünyanın geri kalanıyla arasındaki güç ilişkisini sürdürmek için kullandığı bir tahakküm aracı haline gelmiştir.

Dronlar ayrıca, dünyayı barbar-medeni, iyi-kötü ve gelişmiş-az gelişmiş söylemlerine bölen uzun bir imparatorluk vizyonunun tarihselliği içinde düşünülmelidir (Stahl, 2013: 663). Nitekim Chamayou (2015: 95), dronları hafızasını kaybetmiş bir post-kolonyal şiddet silahı olarak tanımlamaktadır. Kolonyal hava polisliği döneminde hava gücü teorisyenlerinin sömürgelerdeki insanları tanımladığı ırkçı tasvirler ile dron pilotlarının gözetimi altındaki insanlara yönelik oryantalist yaklaşımlar bu benzerliğin sadece bir yönüdür. Buradan hareketle dronların bariz biçimde erken dönem hava gücünün sömürge karakterini miras edindiğine yönelik bir bağlam ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan kolonyal hava polisliğinin ayaklanmalara karşı koyma namına havadan bombalama uygulamalarıyla, çağdaş Teröre Karşı Savaş'taki ABD'nin dron programının karşılaştırmalı biçimde ele alınması gereklidir.

Kolonyal Hava Polisliği Uygulamaları ile Teröre Karşı Savaş'ta Dron Saldırılarının Benzerlikleri

Dronların bir çeşit hava gücü olması onların sömürgeci karakterini ortaya koymak adına önemlidir. Dronları kolonyal hava gücü teknolojisinin yeni bir örneği olarak konumlandırmak, küresel ölçekte devam eden Teröre Karşı Savaş ile ilgili bağlantılar yakalamak için son derece faydalı bir analitik çerçeve sağlar. Zira dron programı sömürgeci şiddetin nüfus kontrol ve yönetim biçimlerine kadar izleri sürülebilir kolonyal hava polisliği uygulamalarının çağdaş bir tezahürüdür (Kaplan ve Miller, 2019: 423). Bunu ortaya koymak için Britanya Kraliyet Hava Kuvvetlerinin kolonilerde ayaklanmalara karşı koymak için uyguladığı hava polisliği uygulaması ile ABD'nin Teröre Karşı Savaş'taki dron programını tarihsel olarak karşılaştırmak gereklidir. Böylece dron programının daha modern teknolojiye bürünmüş sömürgeciliğe dayalı emperyal hava gücünün bir devamı (Cachelin, 2021: 443) olduğu sonucuna varılabilir.

Kolonyal hava polisliğinin uygulamaları ile Teröre Karşı Savaş'ta uygulanan dron saldırıları arasındaki devamlılık en açık biçimde ırkçı söylemlerde takip edilebilir. Espinoza'nın öne sürdüğu gibi, ABD dron programı ırkçı kategorilerle uyumlu saldırganlık ve ideolojik filtrelerle görme biçimleri tarafından beslenmektedir. Nitekim dronların bakışları altındakiler daima olumsuz ve aşağılayıcı ifadelerle betimlenmektedir. Dron saldırıları altında yaşayan toplumlara insanlıktan çıkarma geleneği tıpkı kolonyal hava kontrolünde olduğu gibi ırkçı yorumlarla bir devamlılık teşkil etmektedir. Tıpkı dron saldırılarına maruz kalan yerel halka yöneltelen "vahşiler", "barbarlar", "fareler", "sincaplar", "böcekler" gibi aşağılayıcı ifadelerle kolonyal hava polisliği döneminde de tesadüf edilmektedir (Espinoza, 2018).

Nitekim sömürgeleri hava bombardımanı ile yönetmek, burada yaşayan insanlara karşı ırkçı yaklaşımların da bir tezahürüdür. Zira hava gücü, sömürgelerde medeniyete karşı direnişin ortadan kaldırılması misyonunu üstlenen bir uygarlaştırma projesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu sebeple havacılığın gelişimi beyazlara barışı, sömürgelere ise bombaları getiren ırkçı bir vizyondan ayrı düşünülemez (Hippler, 2017: 46). Öyle ki Killingray (1984: 432), sömürgecilerin hava polisliğini, "medeni olmayanlara karşı savaş" olarak adlandırdıklarını ortaya koymuştur. Bu noktada "kolonilerdeki halkların doğaları gereği itaatsiz olmaları nedeniyle şiddetle yönetilmeleri gerektiği, dolayısıyla da bombalanmaya eğilimli oldukları" fikri, sömürgecilerin hava saldırılarını ırsallaştırarak meşrulaştırdığı çerçevenin sadece bir örneğidir (Satia, 2006). Nitekim Kraliyet Hava Kuvvetlerinden Norman Bottomley'in "bir ırk ne kadar ilkel olursa, salt şiddete o kadar saygı duyar" ifadesi, kolonilerde uygulanan

şiddetin de sloganı haline gelmiştir (Ommisi, 1990: 110). Hava polisliğinin değerini “hiç kimse savaşta uçaklara vahşi ülkelerdeki vahşilerden daha çok hayranlık uyandıracak biçimde layık değildir” diyen General Peck bunun bir başka örneğidir (Shaw ve Akhter, 2014: 257). Nihayetinde sömürge halklarının hava teorisyenlerince “medeniyetten nasibini almamış ve ehlileştirilmemiş vahşi insanlar” olarak tasvirleriyle, dron pilotlarının hedeflediği insanlara yönelik bakış açıları son derece uyumludur.

Sömürgecilikten miras kalan bu ırklaştırma biçimleri, kimin hedef alınacağı konusundaki gözetlemenin de bakış açısını şekillendirir. Dahası sömürgeciliğin hiyerarşik ikili karşıtlıklarına dayanan ve emperyalistlerin ırksal üstünlüklerini meşrulaştırmak için kullandıkları kültürel ve ırksal anlatılar da buna dâhildir. Espinoza (2018: 380-386)’nın gösterdiği gibi dronların bakışları altındakiler tıpkı sömürgelerdeki yerli nüfus gibi, Oryantalist lenslerle “insan” olarak görülmediklerinden, muharip statüsü dışındakilere sağlanan dokunulmazlıktan faydalanamazlar. Bir başka ifadeyle Avrupa’nın savaşçılar ile savaşçı olmayanlar arasındaki klasik ayrımı kolonilerde geçerli olmadığı gibi (Hippler, 2017: 47) bu mantık FATA gibi sömürge mirası taşıyan istisna alanlarında da sürdürülür. Bu bakımdan 1920’lerde Irak’taki İngiliz sömürgeciliğinden önemli ölçüde etkilenen ABD insansız hava aracı programı, benzer önyargılı ve insanlıktan çıkarıcı anlatıları yansıtmaktadır. Tıpkı Kraliyet Hava Kuvvetlerinin “cahil”, “disiplinsiz” ve “vahşi” olarak adlandırdığı “öteki” nüfus, (İngiliz hava bombardımanı için bir meşrulaştırma gerekçesi olarak sunulduğu gibi) günümüzde dron pilotlarının da saldırıları meşrulaştırmak için sarf ettikleri söylemlere temel oluşturur (Afxentiou, 2018; Satia, 2006).

Örneğin kolonilerdeki kültür ve günlük yaşamın zaten şiddete dayandığına yönelik önyargı, onlara uygulanacak şiddetin de bir gerekçelendirilmesi halini alırken yüzyıl sonra dron pilotlarının gözetlediği toplulukları “aşağılık kötüler”, “fakir vahşiler” gibi sıfatlarla anarak saldırganlığı körükleyecek biçimde etiketlemeleri büyük ölçüde benzeşmektedir. Keza bir CIA görevlisi “Güneybatı Asya’nın herhangi bir yerinde sakallı, uzun boylu hiçbir adam güvende değildir” diyerek dron gözetimi altındaki sivillerin tamamının meşru bir hedef olduğunu ima etmiştir (Mayer, 2009). “Meşru” hedef tanımı, terör örgütü üyesi olabileceğinden şüphelenilen askerlik çağındaki erkek kategorisine denk düşerken, Allinson (2015) bu kategorinin Orta Doğulu her bir erkeğin düşman olarak inşa edildiği Oryantalist bir bilgi biçimine dayandığını ortaya koymuştur.

Bu noktada hava gücünün erken dönemleri ile dron saldırıları arasındaki en önemli süreklilik, sivil nüfusun bombalanmasında görülmektedir. Haddizatında

sivil nüfusu terörize etmek, savaşlarda moral olarak çökertmek ya da bir araya gelmekten korkutmak için havadan bombalamak yeni bir olgu değildir (Tanaka ve Young, 2010; Hippler, 2013; Grosscup, 2006; Lindqvist, 2009). Bu bağlamda dünya savaşlarından günümüze havadan bombalamanın birçok örneğine tesadüf edilmiştir. Benzer biçimde İngilizler, 20. yüzyılın başında kolonilerdeki nüfusu terörize ederek kontrol altında tutmak için hava gücünü kullanmışlardır. Bu bakımdan sömürgeci hava polisliği ile dron programı arasındaki benzerlik, esasen her ikisinin de bombalama şiddetinin sivillere yöneltmesinde görülmektedir (Espinoza, 2018: 385). Teröre Karşı Savaş'ta ABD'nin gerçekleştirdiği hedefli suikast stratejisi, her ne kadar dronları "kesin, cerrahi ve nokta atış silahları" olarak tanıtsa da saldırı bölgesinde genellikle sivil ölümlerin gerçekleştiği bilinmektedir (Emery ve Brunstetter, 2015: 425). Nitekim Stanford ve New York Üniversiteleri'nin yaptığı ortak araştırmada dron saldırılarına maruz kalmış kişilerin ifadeleri, öldürme, sakatlama, evlerin yıkılması, günlük yaşamın bozulması, sürekli korku ve terör, sosyal hayatın durması gibi etkileri ortaya koyarak, sivil hayatın açık bir biçimde hedef alındığını ortaya koymaktadır (Cavallaro, Sonneberg ve Knuckey, 2012). Benzer biçimde iki savaş arası dönemde İngilizlerin hava gücünü, kolonilerdeki nüfusu terörizm yoluyla kontrol etmek ve pasifleştirmek için bir araç olarak kullandığı (Afxentiou, 2018: 303) akılda tutulursa, dronlar ile hava polisliği arasındaki süreklilik daha iyi anlaşılacaktır.

Fakat saha araştırmalarına dayalı tanıklıklara rağmen (Center for Civilians in Conflict, 2012) Obama döneminde resmi söylem, dronları hassas, cerrahi ve insancıl silahlar olarak meşrulaştırmaya devam etmiştir. Bu retoriğe paralel biçimde kolonyal dönemde de hava gücünün kullanımının medeniyet ve insancılıkla eş değer tutulduğu görülmektedir. Dolayısıyla Obama yönetiminin insansız hava araçlarını savunmak için yaydığı insancılık, kesinlik ve rasyonellik söylemleri Britanya Kraliyet Hava Kuvvetlerinin sömürge dönemindeki anlatılarıyla son derece uyumludur. Bu söylemler, geçmişte emperyal saldırganlığı haklı çıkarmak için kullanıldığı gibi dron programı da bu sömürgeci akıl yürütmenin sayısız izlerini taşımaktadır. Örneğin rasyonel savaş biçimi olarak hava gücünün irrasyonel düşmana karşı kullanımı ile irrasyonel terörist şiddete karşı dronların rasyonel silahlar olduğu anlatısı, sömürgeci dönemin uygarlık hiyerarşilerini miras edinmesi bakımından süreklilik taşımaktadır (Espinoza, 2018: 380). Bu noktada Derek Gregory (2011: 28)'nin, "hava savaşının doğası gereği erdemli olduğunu varsaymanın uzun bir geçmişi vardır" şeklindeki uyarısı son derece anlam kazanmaktadır. Gerçekten de insansız hava araçları, erdemli savaş hakkındaki tartışmalarda önemli bir yer tutuyor. Der Derian (2009) erdemli savaşın merkezinde tehdit etme teknik kapasitesi ve etik zorunluluk ile

gerekirse şiddeti asgari kayıpla uzaktan gerçekleştirmenin bulunduğuna işaret etmiştir. Bu görüşe göre dronlar, teknolojik gelişmişlikleri sayesinde daha etik bir öldürme biçimi sunmaktadır.

Öyle ki ABD insansız hava araçlarının kullanımını, modern, etik, liberal ve demokratik bir devlet olarak kendi kimliğiyle tutarlı bir çerçeveye sığdırmaktadır. Bu durum Beyaz Saray'ın terörizmle mücadele danışmanı John Brennan'ın 2012'de ve Barrack Obama'nın 2013'te ABD dron programı hakkındaki iki önemli konuşmasına yansımıştır. Hem Brennan hem de Obama, dronların kullanımı için gerekçe olarak uluslararası hukuk, orantılılık ve insanilik ilkelerine atıfta bulunmuştur (Agius, 2017: 376). Benzer şekilde 1920'li ve 1930'lu yıllarda kolonilerdeki hava polisliğinin bombardıman faaliyetlerine yönelik olarak Avam Kamarası'nda oluşan muhalefete rağmen iktidar, hava gücünün insancıl ve etkili olduğunu öne sürmüş hatta Chamberlain, uçağın savaş araçları içerisinde kullanılabilir en insancıl araç olduğuna inandığını belirtmiştir (Killingray, 1984: 440). 1920'lerde hava gücünün sömürgelerde bu iddialarla birlikte kullanılması, sömürgeci güçlerin şiddetini meşrulaştırmaktadır (Neocleous, 2014: 238). Dron saldırılarını meşrulaştırılmak için ortaya atılan ve adil savaş teorisinden ilham alan bu söylemler, çocuklar da dâhil olmak üzere masum insanların öldürülmesinin rasyonelleştirilmesinde ve mazur gösterilmesinde oldukça etkili olmuştur (Calhoun, 2018: 361). Bu tür liberal savlara rağmen, kadınların ve çocukların isyancılardan ayırt edilmediği kolonyal dönemdeki hava polisliğinin verdiği hasar gizlilik nedeniyle hâlâ bilinmediği gibi, benzer sansür mantığının günümüz dronlar için de geçerli olduğu görülmektedir. Zira dron saldırılarının CIA marifetiyle gerçekleştirilmesi, bombalamalara ilişkin sayıların ve kurbanların kimliğinin belirlenememesine yol açmaktadır (Satia, 2009: 36). Ancak bazı insan hakları dernekleri ve aktivist gazetecilerin saha araştırmaları ve kamuoyuna açıklanan sınırlı bilgilerin birleştirilmesiyle oluşturulan veri tabanları, devlet şiddetinin fotoğrafını ortaya koymaya yetmektedir. Bu verilere göre Afganistan ve Pakistan, çoğu Obama döneminde ve CIA kontrolünde gerçekleştirilen 400'den fazla dron saldırısına maruz kaldı. Bu saldırılarda hayatını kaybedenlerin 2500 kişiden 900'ünün sivil olduğu tespit edilmiştir (The Bureau of Investigative Journalism, 2016). Bu bakımdan sadece isyancı gruplara yönelik dar kapsamlı saldırılar yerine sivil halka yayılan terör, hava polisliğinin günümüz dron saldırıları ile benzeşen bir yönüdür.

Kolonyal hava polisliği ile dron programı arasındaki bir diğer benzerlik, havadan bombalamanın benzer istisnai mekânlarda (Agamben, 2020) gerçekleştirilmesinden ileri gelmektedir (Jones, 2016; Allinson 2015; Shaw ve Akhter, 2012; Shaw ve Akhter, 2014). Priya Satia (2014: 2)'nin da belirttiği

üzere dronlar, tıpkı eski sömürge topraklarının günümüzde devam eden belirsiz egemenlik statüsünden yararlanarak “yeni bir tür gizli sömürge kontrolü” oluşturmaktadır. Sömürgelerin ve eski imparatorluk bakiyelerinin hava sahası üzerindeki hava polisliğinin konuşlandırılması ile günümüzde egemenliği tartışmalı bölgelerin statüsünü çevreleyen belirsizliklerin, emperyal kontrolün dronlar vasıtasıyla sürdürülmesini kolaylaştırıldığı görülmektedir (Munro, 2015). Bu bölgelerden biri de Pakistan’daki Federal Aşiretler Bölgesidir (Federally Administered Tribal Areas- FATA).

Pakistan Federal Aşiretler Bölgesi (FATA) Örneği

2001’de ABD’nin Afganistan’ı işgal etmesinin ardından birçok El Kaide ve Taliban üyesi, sınırı geçerek Pakistan’ın dağlık aşiret bölgelerine sığınmıştır ve böylece FATA Teröre Karşı Savaş’a karışmıştır. Bu süreçte, Pakistan’ın merkezi hükümetinin dışında bir etki alanı kuran bölgenin özerk doğası, “devlet içinde devlet” oluşturmada Taliban ve El Kaide’ye yardımcı olmuştur (Williams, 2010; Bachman, 2013). Bu özerk yapının kökenleri ise tarihsel olarak sömürge dönemine kadar uzanır. Shaw ve Akhter (2012: 1492)’e göre esasen Afganistan-Pakistan sınırındaki aşiret bölgelerinde işleyen jeo-huki mantık, Britanya İmparatorluğu’ndan günümüze kadar çok az değişikliğe uğramıştır. Her iki dönemde de benzer olan şey bu bölgeyi hukuktan istisna kılan statüsüdür.

Zira Afganistan-Pakistan sınırı boyunca uzanan FATA bölgesi, İngiliz emperyal devlet şiddetini üretmek ve meşrulaştırmak için kurulmuş olup şu anda ABD dron programını sürdürmek için işleyen bir mantığa sahiptir. Bir başka deyişle FATA üzerinde faaliyet gösteren dronların geçmişi sömürgeci politikalara dayanmaktadır. Bu açıdan Amerikan insansız hava araçları tarafından bombalanan yerlerin sömürge geçmişinden miras kalan istisnai bir bölge oluşu tesadüf değildir (Tahir, 2015). Benzer şekilde Munro (2015), dron şiddetinin gerçekleştiği bölgelerin emperyal mirastan kalmış niteliği belirsiz egemenliklerinin, bu şiddetin operasyonel hale getirilip meşrulaştırılmasındaki rolüne değinmiştir.

Bu benzerlik 19. yüzyıl boyunca FATA’nın, Britanya İmparatorluğu için emperyal bir savaş alanı oluşundan kaynaklanmaktadır. Zira bölge Rus yayılcılığını savuşturmada bir tampon görevi görmüştür. İngilizler bu bölgedeki kontrollerini, yerli nüfusu yönetmek ve muhalefeti bastırmak için bir mekanizma olarak kullandıkları “Sınır Suçları Yönetmeliği” aracılığıyla uygulamışlardır (Cachelin, 2021: 445). 1947’deki ulusal bağımsızlığın ardından Pakistan, sömürge dönemi düzenlemelerini korumuş ve sonuç olarak FATA, hükümetin yargı yetkisi dışında kalan ve parlamento tarafından bir istisna alanı olarak ilan edilen bölge konumunu korumuştur (Baggiarini, 2015).

Shaw ve Akhter (2012: 1498)'in de belirttiği gibi bu tür tampon devletler, klasik olarak bölgesel istisnai alanlar olarak yorumlanır. Nitekim Pakistan anayasasına göre de FATA bölgesi bir istisna alanı olarak kabul edilmiştir. Bu benzersiz yasal statüden yararlanan ABD, bölgenin anayasal koruma eksikliğini ve merkezi hükümet tarafından dışlanmış statüsünü, insansız hava araçları şiddetini uygulamak için kullanmıştır (Cachelin, 2021: 442). Nitekim ABD'nin Pakistan'daki dron saldırılarının çoğunluğu, Britanya'nın sömürge döneminde Pakistan'dan ayrı bir yönetim kurduğu ve hava gücü marifetiyle kontrol altında tuttuğu bugünkü federal kabile bölgesi olarak anılan FATA'da gerçekleştirmiştir (Blakeley, 2018; Shaw ve Akhter, 2012). Dahası Bush ve Obama yönetimlerinin bir saldırıdan önce Pakistan hükümetinden izin almaması, Pakistan'ın bölgedeki gevşek egemenliğinin ABD'nin dron programı karşısında giderek önemsizleştiğini de göstermektedir (Williams, 2010: 883). Zira Pakistan hükümetinin kendi topraklarını kontrol edememesi, FATA bölgesini dış müdahalelere dolayısıyla da ABD dron programının saldırılarına karşı savunmasız hale getirmektedir (Shaw ve Akhter, 2012: 1505). Emery ve Brunstetter (2015: 424), benzer bir durumun Yemen hükümetinin gevşek bir biçimde kontrol sahibi olduğu egemenliği tartışmalı alanlarda da gerçekleştirildiğine dikkat çekmiştir. Bu bağlamda yirminci yüzyılın başındaki İngiliz hava gücünün emperyal devlet terörizmi vizyonuyla, ABD'nin çağdaş dron programı arasında "istisna" mekânlarını kullanmaları açısından benzerlik vardır (Blakeley, 2018: 324).

Dahası Pakistan'ın, bölgedeki dron saldırılarını egemenliğinin ihlali olarak resmi olarak kınasa da zımnen desteklemesi (Agius, 2017: 375), dron programının bir çeşit gönüllü işgal biçimi olduğu tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Zira her ne kadar kolonyal dönemdeki gibi yerde askerlerin botları olmasa da dron operatörlerinin aşağıdaki nüfus üzerindeki kontrolü, bir işgal biçimiyle eşdeğerdir (Emery ve Brunstetter, 2015: 424). Çünkü dron saldırıları hava sahası üzerinde bir çeşit yargı yetkisinin kullanıldığını ve egemenliğin ihlâl edildiğini göstermektedir. Munro (2015: 117-118)'ya göre bu yönüyle FATA hava sahası, günümüz uluslararası ve geçmişteki emperyal hukukun birbirine karıştığı bir yer olarak düşünülebilir. Bir başka ifadeyle dronların hava sahası işgalleri, sömürge düzeninin fabrikasyonu bir süreklilik arz etmektedir (Munro, 2015: 128). Bu noktada Chamayou (2015: 95)'nun, dronları "sömürge sonrası belleğini yitirmiş bir şiddet silahı" olarak tasvir edişi, söz konusu işgal biçiminin sürekliliğini kavramsallaştırırken anlam kazanıyor.

Son olarak kolonyal hava polisliğinin temel özelliği olan ucuzluğu ve geniş sömürge topraklarında bilgi toplamayı sağlayan eşsiz kapasitesi ile günümüzün dron gözetimi arasındaki benzerlik önemlidir (Satia, 2014: 2, 14-15). Hava

bombardımanına ilişkin erken dönem teorisyenlerin, hava gücünün kara birliklerini uzak bölgelere sevk etme sorununu çözerek coğrafi sorunları aşacağına yönelik bir gelecek tahayyül ettiği (Chamayou 2015: 93) böylece pahalı ve zaman tüketen lojistik sorunlardan, havadan cezalandırma gibi düşük maliyetli ve çok daha hızlı sonuçlar alınabilen stratejilere yöneldikleri bilinmektedir (Lindqvist, 2009: 74). Bu strateji özellikle Britanya Hava Kuvvetleri'nin kurmay başkanı Sir Frederick Sykes'ın, I. Dünya Savaşı sonrası ele geçirilen yeni kolonilerde kara kuvvetlerine dayanan bir işgalin yaratacağı maliyeti hava kuvvetleri ile ikame etme fikrini ortaya atmasına yol açmıştır (Killingray, 1984: 433). Bu plan, 1920 ve 1921 yıllarında bölgedeki önemli ayaklanmalara rağmen Churchill'in asker sayısını azaltarak düzenin tesis edilmesi için hava polisliğine dayalı bir gücün geliştirilmesinde somutlaşır (Neocleous, 2013: 581). Zira İngilizler, isyanları kara kuvvetleriyle bastırmak için yaklaşık 40 milyon sterlin harcadığından dolayı, Kraliyet Hava Kuvvetleri (RAF)'nin ülkeyi minimum askerle yönetme fikri, hükümet için cazip bir teklif olmuştur (Corum, 2000: 64). Benzer şekilde günümüzde dronlar, görünüşte egemen bir ülke üzerinde askerî harekâta girişme sorunlarının üstesinden gelmeyi kolaylaştırırken, fiziki işgalin de yaratacağı maliyetleri önemli ölçüde azaltmaktadır. Nitekim Satia (2014: 7), Obama'nın Irak'tan ABD ordusunun kara birliklerini çekerken dron gözetimini devam ettirdiğine dikkat çekmiştir. Dolayısıyla bugün Amerika'nın insansız hava araçlarını kullanmasının yaklaşık bir asır önce İngiliz hava polisliğine rehberlik eden pek çok taktik ve teorik ilkeye dayanması tesadüf değildir. Bu bakımdan Satia (2014: 2, 14-15)'ya göre Irak, Veziristan ve Orta Doğu'nun çeşitli bölgelerinde isyanlarla karşılaşan İngilizlerin, havadan bombalamayı bir çözüm olarak etkili bulması günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Blakeley (2018: 327)'e göre de ABD'nin Teröre Karşı Savaş'ta hava gücüne yaklaşımı açık bir biçimde Irak'ta 1920'lerde geliştirilen Britanya'nın kolonyal hava polisliği deneyimine dayanmaktadır. Nitekim ABD Savunma Bakanlığı belgeleri, İngilizlerin Irak'ı hava polisi ile denetleyerek ayaklanmaları minimum kara gücü kullanımıyla bastırmayı amaçlayan doktrinlerine açıkça atıfta bulunmaktadır (Neocleous, 2013: 579-580). Dronlar bu yönüyle tıpkı 1920'lerdeki İngilizlerin ayaklanmalara karşı koyma doktrinini mantığını oluşturan maliyetsiz ve zayıfsız savaşı simgelemekte ve böylece çatışmanın ekonomik yükünden kaçınmayı sağlamaktadır (Satia, 2014; Baggiarini, 2015).

O halde Neocleous (2013)'un, Teröre Karşı Savaş'ın en başından beri havadan yürütülen bir isyan bastırma harekâti olduğunu öne sürerken, Britanya İmparatorluğu'nun deneyimleri ile ABD dron programının çeşitli açılardan benzerlik taşıdığına vurgu yapması, Munro (2015: 127)'nin ise dronları tıpkı sömürgeci hava polisliğindeki işlevlerini yerine getiren emperyal hava polisliğinin

günümüzdeki tezahürü olarak görmesi son derece önemli tespitlerdir. Zira tartışıldığı üzere ABD'nin dron programı, yalnızca ulusal güvenliği sağlamanın bir aracı olarak değil, ülkenin emperyal motivasyonlarını ve otoritesini destekleyen bir mekanizma olarak işlev görmektedir. O halde Teröre Karşı Savaş'ta dron programı ile emperyal hava polisliği arasındaki süreklilikler, Derek Gregory (2004: 7-16)'nin "sömürgeci şimdiki zaman" devrinde yaşadığımızı yönelik uyarısıyla son derece uyumludur. Zira sömürgeci geçmişin özünde bulunan kapasite, "sömürgeci şimdiki zamanda" bu tür pratiklerle yeniden onaylanarak etkinleştirilmektedir. Bu pratiklerden bir diğeri devlet terörizmidir.

Sömürge Döneminden Teröre Karşı Savaş'a Hava Gücünün Bir Devlet Terörizmi Biçimi Olarak Kullanılışı

Hava gücü marifetiyle uygulanan kolonyal devlet terörünün, sömürge karşıtı ulusal kurtuluş mücadelelerini bastırmak için kullanıldığına yukarıda değinilmişti. Nitekim Neocleous (2013: 581)'un tabiriyle hava gücü ve stratejik bombardıman, sömürgeci devletlerin iki dünya savaşı arasındaki başlıca pasifize etme silahı olarak geliştirilmiştir. Dahası bu dönemde kolonyal hava polisliği, sadece askeri bir strateji olarak ayaklanmaları bastırmak adına düşmanı bombalamaktan ibaret olmayıp, aynı zamanda düzen inşasının da kilit bir mekanizması haline gelmiştir (Neocleous, 2013: 581). Neocleous (2014), hava bombardımanı ve gözetimin tarihsel olarak nüfusları geleneksel üretim biçimlerinden ayırarak yerinden etmeye ve böylece onları ücretli işçiler safına katmaya iten bir şiddet projesi olduğunu göstermiştir. Hava gücünü kapitalist birikimin toplumsal düzen zorunluluklarına bağlayan bu perspektif, erken dönem hava gücünün esas olarak düşmana saldırmaktan çok sömürge düzeninin üretiminde kullanıldığına dikkat çekmektedir (Akhter, 2019: 70; Neocleous, 2013b: 7). Buna paralel olarak havadan bombalama, sömürgeci yönetimlere karşı her başkaldırıyı ezmeyi ve direniş olasılığını ortadan kaldırmayı da amaçlamaktadır (Neocleous, 2014: 219-220).

Nitekim Blakeley (2009: 85), İngiliz ve Fransızların devlet terörizmini ulusal kurtuluş hareketlerini bastırmak için bir terörizmle mücadele operasyonu adı altında gizlediklerine dikkat çekmiştir. Zira özellikle II. Dünya Savaşı sonrası yoksullaşan Avrupa ülkeleri, bir taraftan sömürgelerde artan maliyetli çatışmaları sürdürmezken diğer yandan büyük ihracat artı değeri sağlayan kolonilerinden vazgeçememektedir. Dolayısıyla Lindqvist (2009: 231), kolonilerdeki savaşın her ne kadar düzeni sağlama ya da teröristlere karşı mücadele olarak birer "polis eylemi" olarak rapor edilse de Avrupa'nın ulusal kurtuluş hareketlerine karşı eski sömürgeci gücünü korumaya yönelik bir refleks olduğunu öne sürmüştür.

Bu sebeple kolonilerin II. Dünya Savaşı sonrası kendi kaderini tayin hakkına Avrupalı sömürgeciler tarafından verilen cevap havadan bombalama olmuştur (Lindqvist, 2009: 231). Nitekim II. Dünya Savaşı'ndan sonra Cezayir'de Fransızlarca, Vietnam'da ise hem ABD hem de Fransızlar tarafından uçakların bir isyan bastırma stratejisi olarak kullanıldığı görülmektedir (Neocleous, 2013: 579). Ayrıca Britanya'nın Malaya, Aden ve Umman'da, Portekiz'in 1960'larda Angola ve Mozambik'te, Samoza'nın 1970'lerde Latin Amerika'da, Sovyetler'in Afganistan'da ve nihayet İsrail'in Filistinlilere yönelik olarak sistematik hava gücü kullandığını da akılda tutarsak, 20. yüzyılın dünyasını şekillendiren şeyin hava gücü olduğuna bir kez daha tanık oluruz (Neocleous, 2014: 213-214).

Sömürgelerdeki hava gücünün devlet terörizmi çerçevesi içerisinde değerlendirilmesi ise, bombalamaların, makineli tüfek taarruzlarının veya zehirli gazların sadece isyancıları değil, bütün bir nüfusu ve sosyo-ekonomik yapıyı hedef almasından ileri gelmektedir. Bu anlamda kolonyal hava polisliği, sadece ayaklanmaları bastırmayı değil, nüfusun tamamını terörize etmeyi de amaçlayan bir yaklaşım benimsemiştir. Bu yaklaşım, hava saldırıları yoluyla sivil halkı toplu olarak cezalandırarak sömürge iktidarını pekiştirmeye hizmet etmiştir (Hippler, 2017: 14). Bu noktada Blakeley ve Raphael (2016: 345)'i takip ederek devlet terörizmini "nüfusun daha geniş kesimlerinde korku uyandırmayı amaçlayan bir şiddet biçimi" olarak tanımlarsak, kolonyal hava polisliğinin bombalama kampanyalarını da bir devlet terörizmi olarak görmemiz mümkündür. Bir başka deyişle terörü, sivillerin doğrudan fiziksel olarak hedef alınması ve genel olarak nüfusu psikolojik olarak etkileyen bir şiddet biçimi olarak gördüğümüzde, havadan bombalamaların etkilerini de bir tür terörizm biçimi şeklinde niteleyebiliriz. Nitekim erken dönem hava gücü teorisyenleri de uçakları terörizmin bir aracı olarak görmektedir (Afxentiou, 2018: 301).

Örneklere bakacak olduğumuzda ise devlet terörizmi bağlamında hava polisliğinin asıl vurucu gücünün, gündelik hayatın kesintiye uğratılmasında yattığını görürüz. Nitekim evleri yıkmaktan, tarımsal faaliyetleri engellemeye, geçimlik kaynakları yok etmekten temel ihtiyaç maddelerine zarar vermeye kadar hava gücü, aşiretleri sömürge yönetimine boyun eğdirmeye zorlayacak çeşitli zararlar vermiştir (Neocleous, 2014: 222). Hippler (2017: 60)'e göre de bombalamaların amacı isyancılara baş eğdirmek için köyleri yakmak, hayvanları öldürmek ve tarım alanlarını kullanılmaz hale getirmek gibi sivil hayata yönelik bir dizi saldırı biçimine dayanmaktadır. Nitekim Britanya'ya benzer biçimde Fransa'nın 1920 ve 1930'larda Suriye'de kentleri, pazarları ve ticaret alanlarını bombalaması bunun bir diğer örneğidir. Dolayısıyla Fransızlar da İngilizler gibi isyanları bastırmak için bir terör politikasına bağlı kalmışlardır. Bu durum

halkı teröriize etmek ve isyancıları onlardan yalıtmak için tasarlanmış sürekli bir korku politikası olarak görülmüştür (Ommisi, 1990: 193). Öyle ki David Omissi, Fransızların havadan kontrol yöntemlerinde RAF'tan bile daha acımasız bir kötü şöhrete sahip olduğunu savunmuştur. Fransızların bombalamadan önce köylere uyarı göndermediği ve sivillerin tahliyesi için zaman tanımadığını örnek gösteren Omissi, sivillerle isyancıların kesinlikle ayırt edilmediğini ortaya koymuştur.

Hava gücünün nüfus üzerindeki bir diğer etkisi ise psikolojik şiddettir. Bu hususta 1922 tarihli bir Hava Personeli Memorandumunda RAF'ın, "hava taarruzunun etkili olması için maddi hasardan çok, aşiretin saldırıya sürekli maruz kalma ve neticede günlük yaşamın sürekli altüst olmasına dair moral üzerindeki tesir uyandırması" iddiası dikkat çekicidir. Neocleous (2014: 228) bu etkinin günümüzde "şok ve dehşet" olarak yankılandığını öne sürerek bombalanma korkusu nedeniyle günlük insan hayatının aksadığı çağdaş Teröre Karşı Savaş ile benzerlikler kurmuştur.

Haddizatında Neocleous'un da işaret ettiği gibi hava gücünün kolonyal uygulamaları günümüz hava saldırıları hakkında benzerlikler taşıyor. Grosscup (2006) bu bakış açısını paylaşıyor ve çalışmasında bombalamanın terör mantığını 2003 Irak Savaşı üzerinden örneklendiriyor. Chamayou (2015: 45) daha da ileri giderek dronların tüm nüfusa kitlesel bir terör uyguladığını zira sürekli olarak ölümcül bir gözetimin altında oluşun, siviller için parmaklıksız, bariyersiz bir gökyüzü hapishanesi anlamına geldiğini belirtmektedir. Bu bakımdan insansız hava araçlarını çerçeveleyen teknolojik yenilik retoriği, havadan bombalamanın aşağıdaki nüfusun tamamını etkileyen bir şiddet biçimi olarak kaldığı gerçeğini değiştirmemektedir (Afxentiou, 2018: 316). Çünkü dronlar söylemsel olarak kesin, cerrahi ve ayırım gözeten silahlar olsa da (ki eleştirel literatür bunun son derece tartışmalı olduğunu öne sürmektedir) havadan işgalin etkileri siviller de dâhil olmak üzere ayırım gözetmeksizin gerçekleşmektedir (Emery ve Brunstetter, 2015: 425).

Bu bağlamda her ne kadar dron saldırıları ABD açısından hem önleyici hem de ön alıcı bir unsura içkin bir tür kendini savunma mekanizması olarak meşrulaştırılsa da (Aslam, 2011: 318), saldırılar yalnızca masum insanları öldürmekle kalmıyor, sayısız insanı da yaralayıp sakat bırakarak yakınlarını radikalleştiriyor (Shah ve Beaumont, 2011). Dahası saldırılar FATA gibi yerlerde toplumun sosyal dokusuna zarar verebilecek sonuçlar üretmektedir (Aslam, 2011: 324; Ahmed, 2013: 20). Dron saldırılarından kurtulanlar, aileleri, tanıklar ve yerel tıbbi yetkililerle yapılan bir dizi röportaj aracılığıyla oluşturulan ve

Stanford ile New York Üniversiteleri'nin çalışmalarıyla ortaya konan ortak rapor, bu durumu ayrıntılı bir biçimde belgelemiştir. Rapor, halkın dron saldırılarıyla nasıl terörize edildiğini, hayatta kalanların korku, travma sonrası stres bozukluğu, duygusal çöküntüler, iştahsızlık ve uyku bozuklukları gibi sorunlar yaşadığına dikkat çekmektedir. Dahası çocukların okula gitmeyi bırakmasının yanında cenaze ve yas törenleri ile kabile toplantıları³ gibi kültürel etkinliklerin bombalanma tehdidi nedeniyle kesintiye uğraması, nüfusun yaygın bir biçimde terörize edildiğini kanıtlamaktadır (Cavallaro, Sonneberg ve Knuckey, 2012). Fanon (2017: 23)'dan alınılırsak sömürgeci şiddetin, köleleştirmeye çalıştığı insanları salt durdurmayı amaçlamadığı onların geleneklerini de yok ederek, insanlıktan çıkarmaya çalıştığı bir çerçeve ile karşı karşıya kalırız. Bu durum, dron saldırılarının “cerrahi” ve “kesin” olduğu ve dolayısıyla konvansiyonel hava saldırıları gibi nüfusun daha geniş kesimlerine zarar vermediğine yönelik varsayımlara karşı önemli bir meydan okuma sunuyor. Bir başka deyişle dron saldırıları ayırım gözetmek bir yana en az konvansiyonel hava saldırıları kadar terörize edici etkilere sahiptir (Blakeley, 2018: 12).

Zira FATA bölgesindeki saldırılarda, resmi olarak bilinen terörizm şüphelilerine yönelik saldırılardan, kimliği belirlenemeyen, şüpheli davranışlara veya belirli bir yaşam şematığına uyan kimselere yönelik saldırılara doğru bir sapma gözlemlenmiştir. Bu, Bush yönetiminin insansız hava araçları programındaki en önemli kırılma noktasıdır (Cachelin, 2021: 446) ve dahası Obama döneminde şiddeti artarak devam edecek bir biyopolitik mekanizma haline gelmiştir. Nitekim Obama döneminde işkence ve Guantanamo'nun yerini alan dron programı, “yakalamak yerine öldürmeye” doğru evrilen terörle mücadele politikasını da simgeler hale gelmiştir (Coll, 2012; Chamayou, 2015: 14). Bu bakımdan ABD'nin “Teröre Karşı Savaş”ta insansız hava araçları programı, bir harp silahından daha fazlası olarak, hedeflenen öznelerin bedenleri üzerinde biyopolitik bir güç tekniği olarak yorumlanmalıdır (Schippers, 2021: 443).

Buna paralel olarak dron operatörlerinin bir teröristin/militanın davranış kalıplarına uyduğu gerekçesiyle ya da onlarla aynı coğrafi mekânı paylaştığı bahanesiyle isimsiz ve bilinmeyen kişileri hedef alması (Emery ve Brunstetter, 2015: 424), saldırıların bir tür devlet terörizmine yol açtığı tartışmalarını güçlendiriyor. İnsanları aidiyetlerine ya da şüpheli davranışlarına göre sınıflandıran bu sorunlu istihbarat toplama biçimi, askerlik çağındaki her bir insanın suç işleyebileceği yaklaşımına dayanmaktadır. Bu durum “suçluluğu kanıtlanana kadar herkesin masum olduğu”na yönelik evrensel hukuk ilkesini tersine çevirerek “masum olduğu kanıtlanana kadar herkesin potansiyel suçlu olduğu” şekline dönüştürmüştür. Böylesi bir yaklaşım, dron gözetimi altındaki

her bireyin bir sonraki olası 11 Eylül saldırısını düzenleme yeteneğine sahip olduğu şeklindeki şüpheli varsayıma dayanmaktadır (Calhoun, 2018: 362, 365). Çünkü dron operatörlerinin bakışına göre ölümlerinin ardından masum olduklarını kanıtlayan açık bir istihbarat olmadıkça, bir saldırı bölgesinde bulunan askerlik çağındaki bütün erkekler potansiyel militan olarak kabul edilir (Calhoun, 2018). Bu durum sivilleri savaşçılardan ayırmanın zorlukları dikkate alındığında, şüphelilerle yakınlığın suç ortaklığıyla eş tutulduğu bir muhakeme ve kategori üretmektedir (Agius, 2017: 373).

Böylece Obama döneminde bir tür yargısız infaz biçimi olarak kurumsallaşan dron programı, masum olup olmadığına bakılmaksızın ABD güvenliğine tehdit oluşturabilecek herkesin ön alıcı bir biçimde hedefli suikastlar ile ortadan kaldırılabilmesi bir yöne evrilmiştir. Ancak Baggiarini (2015: 139)'nin de sorguladığı gibi, "ölü bir insan masumiyetini nasıl kanıtlayabilir?" Militan olarak etiketlenen kişilerin adil bir yargılanma olmadan gerçekten bir terörist olup olmadığını doğrulamak mümkün değildir. Dolayısıyla bir saldırı kurbanı, ancak ölümden sonra geriye dönük olarak bir sivil zayıf olarak sınıflandırılabilir (Pugliese, 2013: 183). O halde Joseba Zulaika (2012: 54)'nin sorduğu soruyu tekrar etmekte fayda var: "Adlarını bile bilmediğimiz bu insanlar kim?"

ABD perspektifinden gelecekte Batılı dünyaya saldırı hazırlığındaki potansiyel teröristler olarak etiketlenen bu insanlara yönelik saldırılar, Calhoun (2018: 371)'a göre son derece ironiktir. Zira bu ön alıcı strateji sivillere yönelik bir devlet terörizmi biçimine dönüşmekte ve terörizmi önlemek yerine kurbanların intikam duyan yakınlarını radikalleştirmeye iten bir sonuç ortaya çıkarmaktadır. Herhangi bir devlet ya da kişi için acil bir tehdit oluşturmayan binlerce insanın hedefli suikastlarla öldürülmesi, insan haklarını savunduğunu iddia eden Batılı demokrasiler tarafından gerçekleştirilmesi söz konusu ironinin başka bir yüzüdür (Calhoun, 2018: 371).

Bu yönüyle dron programı şüphelilerden çok toplumun geneline yayılan bir kontrol teknolojisi haline gelmiştir. Dron gözetimi, tehdit oluşturan kişilerle birlikte belirli yaşam şematığına uyan kişileri de meşru ve doğal bir hedef haline getirerek terörizmle mücadeleyi bir insan avı stratejisine dönüştürmüştür (Chamayou, 2015: 34). Öyle ki Lauren Wilcox (2015), dron şiddetinin sivillerin savunmasızlığını en üst noktaya çıkarttığını ve kurbanın karşılık veremediğini belirterek bunun devlet terörizminin işkence biçimine benzediğini öne sürüyor. Dahası dron saldırılarıyla öldürülen kişilere, saldırıdan önce teslim olma ya da silahlarını bırakma fırsatı verilip verilmemeleri konusu bir yana, kurbanların Cenevre Konvansiyonları gereğince resmi olarak ilan edilmiş bir savaş alanında

muharip statüsü içerisinde bile değerlendirilmeleri şüphelidir (Calhoun, 2016: 406). Bu durum insansız hava araçlarının, askeri ve sivil alan arasındaki geleneksel ayrımları bozduğunu da örneklemektedir (Kaplan ve Miller, 2019: 419). Chamayou (2015: 13)'ya göre böylece savaş, asimetrik olmaktan da çıkarak tek taraflı bir katliam biçimine dönüşmektedir.

Dronların devlet terörizmine yol açan bir diğer niteliği panoptik kabiliyetlerinde gizlidir. Zira her an her yerde bulunabilen ancak ne zaman şiddet uygulayacağı bilinmeyen (Rupka ve Baggiarini 2018: 5) dronların, sivilleri terörize etmesine dayalı travmatik sonuçları, onun panoptik güç potansiyelini ortaya çıkarır. Yerel halk için dikey bir güvensizlik ilişkisi yaratan (Barrinha ve da Mota, 2016: 258) dron saldırılarının bu yukarıdan ölüm psikolojisini Jeffrey Sluka (2013: 27) bir devlet terörü olarak nitelemiştir. Zira insanları evlerinde kalmaya ve sosyalleşmeyi bırakmaya zorlayan dron tehdidi, gözetlemenin iyi niyetli olmadığını daha ziyade nüfus üzerinde bir kontrol ve tahakküm rejimi yarattığını göstermektedir (Ross ve Serle, 2014). Bununla birlikte dronların herhangi bir uyarı yapmadan evleri, araçları ya da kamusal alanları vurabilmeleri (Wilcox, 2015: 127) bu saldırıların tahmin edilememesine bağlı olarak FATA bölgesindeki sivillerde yukarıda değinildiği gibi anksiyete ve travma semptomlarına neden olmaktadır. Öyle ki "Dronlar Altında Yaşamak" başlıklı rapor, Pakistan'daki dron saldırılarının psikolojik etkileri hakkında en kapsamlı bilgiyi sunmaktadır (Cavallaro, Sonneberg ve Knuckey, 2012).

Siviller açısından hissedilen bu psikolojik travma aslında yeni ve benzersiz bir fenomen değil, daha çok sömürge deneyimlerinin de yeniden üretimidir. Tıpkı kolonyal hava gücünün yalnızca fiziksel acı vermek için değil fakat aynı zamanda psikolojik eziyet oluşturmak için uçakları kullandığına yukarıda değinilmiştir. O dönemde amaç hava gücü üzerinden, bilinmeyen korkusuna dayalı bir çaresizlik durumu yaratmak ve nüfusu itaate yönlendirmektir. Öyle ki sömürgeci güçler, yukarıdaki varlıklarını sivillere bildirerek, aşağıdakilerin sürekli olarak panoptik bir tarzda gözetlendiği izlenimini vermiştir (Afxentiou, 2015; Satia, 2014). Aynı taktik, insansız hava araçlarının hem bilgi toplama tekniği hem de neo-emperyal gücün her yerde mevcut olduğunu insanlara hatırlatan dron programının bir özelliği haline gelmiştir. Dolayısıyla böylesine yoğun ve uzun süreli şekilde bir cezalandırma programına dönüşen dron saldırıları, Levich (2012)'in tabiriyle mağdurlar için bir toplu işkence biçimidir.

Dron saldırılarının bir tür devlet terörizmi olduğuna yönelik son varsayım, ilk atışta yaralananlara yardım etmeye çalışan acil sağlık ekiplerinin de hedef alındığı ikinci vuruş taktiğinde görülmektedir. Scott Shane (2012) bu durumu

tam teşekküllü savaş suçları kapsamına dâhil ederek devlet terörizmi içerisinde değerlendirmektedir. Çünkü ilk yardım ekiplerini bombalamak Uluslararası İnsancıl Hukuk (UİH)'un ağır bir ihlalidir (Pugliese, 2013). Zira UİH kapsamında çatışmalara doğrudan katılmadıkları sürece siviller hedef alınamaz. Uluslararası İnsan Hakları Hukuku yaşam hakkını korur ve kişileri keyfi biçimde yaşam hakkından mahrum bırakmayı yasaklar (Emery ve Brunstetter, 2015: 426).

Sonuç

Makalede dron programını tarihsel bir bağlam içine yerleştirerek insansız hava aracı vasıtasıyla bombalamanın savaşta benzersiz ve yeni bir gelişme olmaktan çok kolonyal hava gücünün şiddet uygulamalarıyla önemli ölçüde benzerlikler ve süreklilikler taşıdığı ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Çalışmada hava gücünün iki dünya savaşı arasındaki kullanılma biçimleri ile Teröre Karşı Savaş'ta dron programı arasında bir karşılaştırma yapılmıştır. Hava gücünün erken dönemden itibaren kolonilerdeki ayaklanmalara karşı koymaya dayalı polislik mantığı ile şekillendiğinden yola çıkılarak, Teröre Karşı Savaş'taki dron programının postkolonyal jeopolitik mekânlarda nasıl bir süreklilik ve mantık içinde harekete geçirildiği gösterilmeye çalışılmıştır. Erken dönem hava gücü teorisyenlerinin sömürge toplumlarına yönelik irksallaştırılmış bakış açısı ile dron operatörlerinin gözetledikleri nüfusa yönelik benzer yaklaşımları sürdürdüğüne ilişkin tespitler, dron programının sömürgecilik mirasını temsil ettiğini kanıtlamaktadır.

Makalede ayrıca tıpkı sömürge döneminde uçakların kara kuvvetleri yerine tercih edilerek maliyet ve zayıttan kaçınılması perspektifinin günümüzde dron programıyla benzer nitelikler taşıdığına dikkat çekilmiştir. Bu noktada bir başka benzerliğin gözetleme ve istihbarat konusunda hava gücünün sömürgeci rejimlere sağladığı benzersiz imkânların Teröre Karşı Savaş'ta bir kontrol ve biyopolitikaya doğru evrildiğinin altı çizilmiştir.

Son bölümde kolonyal hava polisliği ile dron şiddetinin devlet terörizmi olarak konumlandırılabilceği varsayımından hareket edilmiştir. Literatürdeki devlet terörizmi tartışmalarından ilham alarak her iki şiddet biçiminin sivillere yöneltilmesi ve bombalamaların faillerinin devlet aktörü olmasını dayanak alan bu bölümde incelenen örnekler karşılaştırmalı bir biçimde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Sonuç olarak ABD'nin Teröre Karşı Savaş kampanyası bağlamında dron saldırıları, devlet terörizminin uzun tarihi içerisindeki güncel örneklerden birini teşkil etmekle birlikte kolonyal hava gücünün bombalama kampanyaları ile de belirli düzeylerde süreklilik arz etmektedir.

Makalenin devlet terörizmi araştırmalarında müstakbel araştırmacıları tarihsel ve karşılaştırmalı vakalara yönelik naçızane bir katkı sağlayacağı umulmaktadır. Bununla birlikte güvenlik ve terörizm çalışmalarında dron figürü etrafındaki yaygın ortodoksinin ve tekno fetişist bakış açısının yerini eleştirel yaklaşımlara bırakması makalenin gerçekteştirmeyi umdukları arasındadır. Zira insansız hava araçlarına duyulan güven, savaşın geleceği ve insan güvenliği açısından tehlikeli emsaller teşkil ediyor. Bu bakımdan Mumford (2009: 655) gibi tarihsel vaka incelemelerinden yola çıkarak ayaklanmalara karşı koyma ve terörizmle mücadele yöntemi olarak hava gücünün sihirli bir dokunuşa sahip olmadığını zira havadan bombalamanın uzun vadede zararlı sonuçları olduğuna dikkat çekmek gerekiyor. Dolayısıyla müteakip çalışmalarda dronları savaşın doğasını değiştiren bir silah oluşundan çok insan güvenliğine yönelik yarattığı zararlar açısından değerlendiren yaklaşımlara ihtiyaç vardır.

Sonnotlar

1) Terörizm araştırmalarında devlet terörizmine yönelik belirgin bir sessizlik durumu mevcuttur (Jackson, 2008). Bu durum, terörizm teriminin aktör temelli olarak kavramsallaştırılarak, devlet terörünün olasılıklarını reddetme biçimiyle ilgilidir (Jackson 2009, 70). Dolayısıyla siyasal şiddetin yalnızca devlet dışı aktörlere özgü bir eylem olduğu yönündeki genel kanaat, bilimsel açıdan neredeyse sadece devlet altı aktörlerin ya da haydut devletlerin, liberal demokrasileri hedef aldığına yönelik genel geçer yargılarla dolu olan terörizm araştırmalarını beslemiştir (Aksan ve Bailes, 2014: 12). Ancak devlet terörizmi, oluşturucu özellikleri itibariyle devlet dışı terörizmden farklı değildir. İkiisi arasındaki tek fark eylemi gerçekteştiren faildir (Blakeley ve Raphael, 2016: 343). Yani hem devletler hem de devlet dışı aktörler, siyasi hedeflere ulaşmak ve bir izleyici kitlesine gözdağı vermek için kaçırma, yargısız infaz, bombalama, işkence vb. yöntemleri kullanmaktadır. Dolayısıyla devlet ve devlet dışı aktörler, şiddeti araçsal olarak benzer şekilde kullanmaktadır (Jackson 2011: 126).

2) Kanunda yer alan “Başkan’ın, 11 Eylül’de meydana gelen terör saldırılarını planladığını, yetkilendirdiğini, işlediğini veya yardım ettiğini tespit ettiği veya bu tür örgütlere ev sahipliği yaptığına karar verdiği milletlere, örgütlere veya kişilere karşı ABD’ye karşı herhangi bir uluslararası terör eylemini önlemek için gerekli ve uygun tüm gücü kullanmaya yetkilidir” şeklindeki ifade aslında herhangi bir terör örgütünü, bu örgüte bağlı kişileri veya bu örgüte destek veren devletleri açık bir biçimde tanımlamamaktadır.

3) Pakistan’da 2011 yılında terörist eylem kalıplarına uygun olduğundan şüphelenilen bir toplantının -aslında yerel aşiretler arasında geleneksel bir karar alma toplantısı olan jirga meclisidir- drone füzeleriyle vurulmasına yol açmıştır.

Kaynakça

- Afxentiou A (2018). A History of Drones: Moral(e) Bombing and State Terrorism, *Critical Studies on Terrorism*, 11(2):301-320.
- Agamben G (2020). *İstisna Hali*. Çev. K Atalay, K. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Agius C (2017). Ordering Without Bordering: Drones, The Unbordering Of Late Modern Warfare And Ontological Insecurity, *Postcolonial Studies*, 0(3): 370-386.
- Ahmed A (2013). *The Thistle and Drone: How America's War on Terror Became a Global War on Tribal Islam*. Washington: Brookings Institution Press.
- Akad M T (1992). *Stratejik, Taktik, Teknolojik ve Jeopolitik Yönleriyle 20.yy Savaşları*, İstanbul: Kastaş Yayınları.
- Akhter M (2019). The Proliferation of Peripheries: Militarized Drones and the Reconfiguration of Global Space, *Progress in Human Geography*, 43(1), 64-80.
- Aksan C ve Bailes J (2014). Giriş, İçinde, Aksan C. ve Bailes J (Haz.), *Güçlünün Silahı: Amerikan Devlet Terörü Üzerine Söyleşiler*, Çev. S Arslanpay, İstanbul: Metis, 11-44.
- Allinson J (2015). The Necropolitics of Drone, *International Political Sociology*. 9(2), 113-127.
- Amnesty International Annual Report (1993).
- Andersson R (2019). *No Go World: How Fear is Redrawing Our Maps and Infecting Our Politics*, California: University Of California Press.
- Arkin R (2008). Governing Lethal Behavior: Embedding Ethics in a Hybrid Deliberative/ Reactive Robot Architecture, HRI 2008 - Proceedings of the 3rd ACM/IEEE International Conference on Human-Robot Interaction: Living with Robots, 2008, s. 4 <https://www.cc.gatech.edu/ai/robot-lab/online-publications/formalizationv35.pdf> Son Erişim Tarihi: 18.10.2023
- Arkin R (2010). The Case for Ethical Autonomy in Unmanned Systems. *Journal of Military Ethics* 9(4): 332–341.
- Aslam W (2011). A Critical Evaluation of American Drone Strikes in Pakistan: Legality, Legitimacy and Prudence, *Critical Studies on Terrorism*, 4(3): 313-329.
- Atiles-Osoria J (2016). Colonial State Terror in Puerto Rico: A Research Agenda, *State Crime Journal*, 5(2): 220-241.
- Bachmann S D (2013), Targeted Killings: Contemporary Challenges, Risks and Opportunities. *Journal of Conflict & Security Law*, 18(2): 259–288.
- Baggiarini B (2015) Drone Warfare and the Limits of Sacrifice. *Journal of International Political Theory*. 11(1):128-144.
- Barrinha A ve da Mota S (2016). Drones and the Uninsurable Security Subjects, *Third World Quarterly*, 38(2): 253-269.

Biddle T D (2002). *Rhetoric and Reality in Air Warfare: The Evolution Of British And American Ideas About Strategic Bombing 1914-1945*, Oxfordshire: Princeton University Press.

Blakeley R (2007). Bringing the State Back into Terrorism Studies, *European Political Science*, 6(3): 228-235.

Blakeley R (2009). *State Terrorism and Neoliberalism*. New York: Routledge.

Blakeley R (2010). State Terrorism in the Social Sciences: Theories, Methods and Concepts, içinde. Jackson R, Murphy E ve Poyntings S (der), *Contemporary State Terrorism: Theory and Practice*, Abingdon: Routledge, 12- 27.

Blakeley R (2018). Drones, State Terrorism and International Law, *Critical Studies on Terrorism*, 11(2):321-341.

Blakeley R ve Raphael S (2016). Understanding Western State Terrorism, içinde Jackson R (ed), *Routledge Handbook of Critical Terrorism Studies*, Abingdon: Routledge, 339-353.

Boyle MJ (2015), The Legal and Ethical Implications of Drone Warfare, *The International Journal of Human Rights*, 19(2): 105-126.

Boyle Michael J (2020) *The Drone Age: How Drone Technology Will Change War and Peace*, New York: Oxford University Press.

British Air Power Doctrine AP3000 (1999). 3rd Edition, London: Ministry of Defence, <http://www.raf.mod.uk/downloads/ap3000.html>. Son Erişim Tarihi: 20.01.2022

Buckley J (1998). *Air Power in the Age of Total War*, Indiana: Indiana University Press.

Cachelin S (2021). The U.S. Drone Programme, Imperial Air Power and Pakistan's Federally Administered Tribal Areas, *Critical Studies on Terrorism*, 15(2): 441-462.

Calhoun L (2016). Targeted Killing and Drone Warfare, içinde. Jackson, R (ed), *Routledge Handbook of Critical Terrorism Studies*, Abingdon: Routledge.

Calhoun L (2018). Totalitarian Tendencies in Drone Strikes by States, *Critical Studies on Terrorism*, 11(2): 357-375.

Cavallaro J, Sonneberg S ve Knuckey S (2012). *Living Under Drones: Death, Injury and Trauma to Civilians from US Practices in Pakistan*, Stanford: International Human Rights and Conflict Resolution Clinic, Stanford Law School.

Center for Civilians in Conflict (2012). *The Civilian Impact of Drones: Unexamined Costs, Unanswered Questions*, Columbia Law School Human Rights Clinic, USA.

Chamayou G (2015). *Drone Theory*. London: Penguin Books.

Coll S (2012), Kill or Capture, *New Yorker*, August 2.

Corum James S (2000) The Myth of Air Control: Reassessing the History, *Aerospace Power Journal*, Winter, 65, 61-77.

Çona Ö (2022). Terörizm Araştırmalarında Devlet Merkezliliğin Bir Sonucu Olarak Devlet Terörizmine Yönelik Sessizlikler, *Alternatif Politika*, 14(1): 106-141.

Der Derian J (2009). *Virtuous War: Mapping the Military-Industrial-Media-Entertainment Network*. New York: Routledge.

Emery, J R ve Brunstetter D R (2015), Drones as Aerial Occupation. *Peace Review: A Journal of Social Justice* 27(4): 424–431.

Espinoza M (2018). State Terrorism: Orientalism and the Drone Programme, *Critical Studies on Terrorism*, 11(2): 376-393.

Espinoza M ve Afxentiou A (2018). Editors' Introduction: Drones and State Terrorism. *Critical Studies on Terrorism*, 11(2): 295-300.

Grayson K (2016). *Cultural Politics of Targeted Killing: On Drones, Counter-Insurgency and Violence*. London: Routledge.

Gregory D (2004). *The Colonial Present: Afghanistan. Palestine. Iraq*, London: Blackwell.

Gregory D (2011). From a View to a Kill: Drones and Late Modern War. *Theory, Culture & Society*. 28(7-8):188-215.

Gregory D (2014). Lines of Descent, İçinde. Adey P, Whitehead M ve Williams A (ed), *From Above: War, Violence and Verticality*, Oxford: Oxford University Press.

Grondin D (2012). The Study of Drones as Objects of Security: Targeted Killing as Military Strategy, İçinde, Salter, M ve Mutlu C E (ed), *Research Methods in Critical Security Studies: An Introduction*, Abingdon: Routledge, 191-194.

Grosscup B (2006). *Strategic Terror: The Politics and Ethics of Aerial Bombardment*, London and New York: Zed Books.

Frantz F (2017). *Yeryüzünün Lanetlileri*. Çev. Ş Süer, İstanbul: Versus.

Foucault M (2003). *Toplumu Savunmak Gerekir: College de France'ta Verilen Dersler (1975-1976)*, Çev. Ş Aktaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Hippler T (2013). *Bombing the People: Giulio Douhet and the Foundations of Air Power Strategy 1884-1939*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hippler T (2017). *Governing From the Skies: A Global History of Aerial Bombing*, London and New York: Verso.

Jackson R (2008). The Ghosts of State Terror: Knowledge, Politics and Terrorism Studies, *Critical Studies on Terrorism*, 1(3): 377-392.

Jackson R (2009). Knowledge, Power and Politics in the Study of Political Terrorism. İçinde. Jackson R, Breen-Smyth, M ve Gunning, J (Der), *Critical Terrorism Studies: A New Research Agenda*, Abingdon: Routledge, 66-84.

Jackson R (2011). In Defence of 'Terrorism': Finding a Way Through a Forest of Misconceptions, *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 3(2): 116-130.

Jackson R, Murphy E ve Poynting S (2010). Introduction: Terrorism, the State and the Study of Political Terror, İçinde. Jackson R, Murphy E ve Poynting S (der), *Contemporary State Terrorism: Theory and Practice* Abingdon: Routledge, 1-11.

Jones CA (2016). Lawfare and the Juridification of Late Modern War. *Progress in Human Geography*, 40(2), 221–239.

Kasapoğlu C ve Kırdemir B (2018). The Rising Drone Power: Turkey on the Eve of its Military Breakthrough, *Centre for Economics and Foreign Policy Studies*, 3-32, New-York.

Killingray D (1984). A Swift Agent of Government: Air Power in British Colonial Africa, 1916–1939, *The Journal of African History*, 25(4): 429-444.

Kaplan C ve Miller A (2019). Drones as “Atmospheric Policing”: From US Border Enforcement to the LAPD, *Public Culture*, 31(3): 419-445.

Koncagül İ (2021). Terörizmin Unutulan Yüzü: Devlet Terörizmi, *Savunma Bilimleri Dergisi*, 39: 323-353.

Kordela K (2016). Monsters of Biopower: Terror(ism) and Horror in the Era of Affect, *Philosophy Today*, 60(1), 193-205.

Kurç Ç (2022) Yerli, Milli ve Dokunulmaz: Türkiye’de Savunma Sanayinin Güvenikleştirilmesi. İçinde Esen B ve Baysal B (ed), *Eleştirel Güvenlik ve Türkiye: Uluslararası İlişkilerde Alternatif Yaklaşım*, İstanbul: İletişim Yayınları. 363-400.

Levich J (2012). Collectivized Torture: Drone Warfare and the Dark Side of Counterinsurgency. *Monthly Review*, October 18. <https://mronline.org/2012/10/18/levich181012-html/>

Lindqvist S (2009). *Bombalamanın Tarihi*, Çev. S. Çelik, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi,
Mayer J (2009). The Predator War, *New Yorker*, 26 October.

Mayer M (2015). The New Killer Drones: Understanding the Strategic Implications of Next-Generation Unmanned Combat Aerial Vehicles. *International Affairs*, 91(4), 765–780.

MacMillan M (2023). *Savaş: Çatışmalar Bizi Nasıl Biçimlendirdi?* Çev. B. Dişbudak, İstanbul: Alfa.

Mumford A (2009). Unnecessary or Unsung? The Utilisation of Airpower in Britain’s Colonial Counterinsurgencies, *Small Wars & Insurgencies*, 20:(3-4), 636-655.

Munro C (2015). The Entangled Sovereignties of Air Police: Mapping the Boundary of the International and the Imperial, *Global Jurist*, 15(2):117-138

Neocleous M (2013a). Air Power as Police power, *Environment and Planning D: Society and Space*, (31): 578-593.

Neocleous M (2013b). The Dream of Pacification: Accumulation, Class War and the Hunt, *Socialist Studies*, 9(2): 7–31.

Neocleous M (2014). *Savaş Erki, Polis Erki*, Çev. B S Aydaş, İstanbul: Notabene Yayıncılık.

Ommisi D (1990). *Air Power and Colonial Control: The Royal Air Force 1919-1939*, Manchester: Manchester University Press.

- Panetta L (2009). AFPAK Drone Strikes Are Only Game in Town, *New Perspectives Quarterly*, Summer, 33-39.
- Paust J (2010). Self-Defense Targetings of Non-State Actors and Permissibility of U.S. Use of Drones in Pakistan. *J. Transnational Law & Policy*, 19(2):237-280.
- Paust J (2011). Permissible Self-Defense Targeting and the Death of Bin Laden, *Denver Journal of International Law & Policy*, 39(4):569-583.
- Public Law 107-40 (2001), 107th Congress Authorization for Use of Military Force, congress.gov/107/plaws/publ40/PLAW-107publ40.pdf, Son Erişim Tarihi, 05.04.2022.
- Pugliese J (2013). *State Violence and the Execution of Law Torture, Black Sites, Drones*, Abingdon: Routledge.
- Ross A K ve Serle J (2014). Most US Drone Strikes in Pakistan Attack Houses. *The Bureau of Investigative Journalism*, May 23.
- Said E (1999). *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, Çev. B Yıldırım, İstanbul: Metis Kitap.
- Sandvik K B (2015). African Drone Stories, *Behemoth*, 8(2):73-96.
- Satia P (2006). The Defense of Inhumanity: Air Control and the British Idea of Arabia. *The American Historical Review*, 111(1): 16-51.
- Satia P (2009). From Colonial Air Attacks to Drones in Pakistan, *New Perspective Quarterly*, 26(3): 34-37.
- Satia P (2014). Drones: A History from the British Middle East. *Humanity* 5 (1): 1-31.
- Schippers B (2021). Drone Justice: Kill, Surveil, Govern, İçinde. Arrigo B ve Sellers B (ed), *The Pre-Crime Society. Crime, Culture and Control in the Ultramodern Age*, Bristol: Bristol University Press, 433-454.
- Schwarz E (2016). Prescription Drones: On the Techno-Biopolitical Regimes of Contemporary 'Ethical Killing.' *Security Dialogue*, 47(1), 59-75.
- Schwarz E (2018). Flesh and Steel: Antithetical Figures in the War on Terrorism, *Critical Studies on Terrorism*, 11(2): 394-413.
- Shah S ve Beaumont P (2011). US Drone Strikes in Pakistan Claiming Many Civilian Victims, Says Campaigner. *The Guardian*, 17 July.
- Shane S (2012). Secret 'Kill List' Proves a Test of Obama's Principles and Will, *The New York Times*,
- Shaw I G R (2013). Predator Empire: The Geopolitics of US Drone Warfare. *Geopolitics*. 18(3),536-559.
- Shaw I G R (2016a), *Predator Empire: Drone Warfare and Full Spectrum Dominance*, Minneapolis ve London: University of Minnesota Press.
- Shaw I G R (2016b), The Urbanization of Drone Warfare: Policing Surplus Populations in the Dronepolis, *Geographica Helvetica* 71(1): 32-56.

Shaw I G R ve Akhter M (2012). The Unbearable Humanness of Drone Warfare in FATA, Pakistan, *Antipode*, (44): 1490-1509.

Sluka J (2013). Drones in The Tribal Zone: Virtual War and Losing Hearts and Minds in the Af-Pak War, İçinde. Whitehead N L. ve Finnström S (ed), *Virtual War and Magical Death: Technologies and Imaginaries for Terror and Killing*, New York, Duke University Press.

Stahl R (2010). *Savaş Oyunları A.Ş.*, Çev. Y Alogan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Stahl R (2013). What the Drone Saw: The Cultural Optics of the Unmanned War, *Australian Journal of International Affairs*, 67(5): 659-674.

Tahir M (2015). Bombing Pakistan: How Colonial Legacy Sustains American Drones, Watson Institute For International and Public Affairs, <https://watson.brown.edu/costsofwar/papers/2015/bombing-pakistan-how-colonial-legacy-sustains-american-drones> Son Erişim Tarihi: 11.05.2022.

Tanaka Y ve Young M B (ed) (2009). *Bombing Civilians: A Twentieth-Century History*, New York: New York Press.

The Bureau of Investigative Journalism (2016), CIA and US Military Drone Strikes in Pakistan, 2004 to Present <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1NAfjFonM-Tn7fziqiv33HIGt09wgLZDSCP-BQaux51w/edit#gid=694046452>. Son Erişim Tarihi 20.09.2022.

United States Department of Defense (2010), 331 Joint Publication 1-02: Dictionary of Military and Associated Terms." Federation of American Scientists.https://fas.org/irp/doddir/dod/jp1_02.pdf 252 Son Erişim Tarihi 20 Eylül 2022.

Van Creveld M Brower K S ve Canby S L (1994). *Air Power and Maneuver Warfare*, Alabama: Air University Press.

Wall T (2013). Unmanning the Police Manhunt: Vertical Security as Pacification, *Socialist Studies*, 9(2): 32–56.

Wall T ve Monahan T (2011). Surveillance and Violence From Afar: The Politics of Drones and Liminal Security-Scapes. *Theoretical Criminology*, 15(3), 913–923.

Wilcox L (2015). *Bodies of Violence: Theorizing Embodied Subjects in International Relations*. Oxford: Oxford University Press.

Williams B G (2010). The CIA's Covert Predator Drone War in Pakistan: The History of an Assassination Campaign. *Studies in Conflict and Terrorism* 33 (1): 871-892.

Yalçınkaya H (2008). *Savaş: Uluslararası İlişkilerde Güç Kullanımı*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Yetgin M A ve Baştuğ M (2021). Devlet Terörizmi Bağlamında Tarihsel Vakaların İç ve Dış Etkilerinin Analizi: BM Güvenlik Konseyi Üyeleri Örneği, *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (4): 955-980 .

Zulaika J (2012). Drones, witches and other flying objects: the force of fantasy in US counterterrorism, *Critical Studies on Terrorism*, 5(1): 51-68.

Politik Kutuplaşma ve İdari Davalar: Avrupa ve Türkiye İçin Ampirik Bir Analiz

Sacit Hadi Akdede, İzmir Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İktisat Bölümü

ORCID: 0000-0002-7220-9220

E-Posta: shakdede@adu.edu.tr

Öznur Özdamar, İzmir Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İktisat Bölümü

ORCID: 0000-0002-2188-3733

E-Posta: oznur.ozdamar@bakircay.edu.tr

Yusuf Utma, İzmir Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İktisat Bölümü

ORCID: 0000-0002-8458-9558

E-Posta: yusuf.utma@bakircay.edu.tr

Özet

Bu çalışma politik kutuplaşmalar ve idari davalar arasında ilişki olup olmadığını incelemek amacıyla kaleme alınmıştır. Bu makalede kullanılan politik kutuplaşma endeksi, siyasi partilerin parlamento seçimlerinde aldıkları oya bağlı olarak hesaplanan bir endekstir. Ayrıca, farklı politik kutuplaşma endekslerinin nasıl hesaplandığı da açıklanacaktır. 2008-2019 yıllarını kapsayan, 16 Avrupa ülkesi için yapılan ampirik analizlerde, politik kutuplaşma endeksinin yüksek olduğu ülkelerde idari davalar da yüksek bulunmuştur. Bu durum ille de bir nedenselliği kanıtlamasa da idari davaların politik kutuplaşmalarla bir ilişkisinin olabileceğini ima etmektedir. Çeşitli panel veri teknikleri kullanılarak yapılan analizlerin sonucunda, idari davalarla, kamu harcamaları, kişi başına düşen milli gelir ve politik kutuplaşmalar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Çalışmada, sabit etkiler yöntemi kullanılarak zamanla değişmeyen birim spesifik etkiler kontrol altına alınmış ve daha güvenilir tahminler sunulmuştur. Ayrıca, ekonometrik problemler olan değişen varyans, birim kök problemi ve yatay kesit bağımlılığı konuları da ele alınmıştır. Driscoll-Kraay Sabit Etkiler yöntemi, yatay kesit bağımlılığı, değişen varyans ve otokorelasyon problemleri göz önüne alındığında en iyi tahminleri sunmaktadır. Regresyon sonuçlarına göre, politik kutuplaşma ile idari dava sayıları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir; politik kutuplaşma arttıkça idari dava sayıları da artmaktadır. Bu bulgular, politik kutuplaşmanın toplumsal ve yargısal düzeyde önemli etkileri olduğunu göstermektedir. Bu durumun toplumsal maliyetleri ve sosyal güveni olumsuz yönde etkilediği, dolayısıyla toplumsal refahın artırılması için politik kutuplaşmanın azaltılmasının önemli olduğu vurgulanmaktadır. Bunun yanında idari davalarla hukuka uygunluk, hesap verebilirlik, hükümetin etkinliği gibi çeşitli yönetim kavramları arasında ise istatistiksel bir ilişki bulunmamıştır. Bazı Türkiye illeri için de yatay kesit olarak istatistiksel bir analiz yapılmıştır. Türkiye için yapılan istatistiksel analizlerde de

Avrupa için yapılan analizlerde olduğu gibi idari davalarla politik kutuplaşmalar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. İdare Mahkemesi olan iller için politik kutuplaşma endeksi hesaplanmıştır. Bu endeksin görece yüksek olduğu illerde, yüz bin kişi başına düşen idari dava sayısının da yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İdari Davalar, Politik Kutuplaşma, Panel Veri Analizi, Avrupa, Türkiye.

Political Polarization and Administrative Court Cases: An Empirical Analysis for Europe

Abstract

This study has been written to investigate whether there is a relationship between political polarization and administrative lawsuits. The political polarization index used in this article is calculated based on the votes received by political parties in parliamentary elections. Additionally, how different political polarization indices are calculated will also be explained. Empirical analyses for 16 European countries, covering the years 2008-2019, have found that countries with a high political polarization index also have high levels of administrative lawsuits. Although this does not necessarily prove causality, it implies that administrative lawsuits may be related to political polarizations. The analyses, conducted using various panel data techniques, have found a statistically significant relationship between administrative lawsuits, public expenditures, per capita national income, and political polarizations. In the study, fixed effects method was used to control for time-invariant unit-specific effects, providing more reliable estimates. Additionally, econometric problems such as heteroskedasticity, unit root, and cross-sectional dependence were addressed. The Driscoll-Kraay Fixed Effects method provides the best estimates considering cross-sectional dependence, heteroskedasticity, and autocorrelation. According to regression results, a statistically significant relationship has been identified between political polarization and the number of administrative lawsuits; as political polarization increases, so does the number of administrative lawsuits. These findings indicate that political polarization has significant effects at both societal and judicial levels. It is emphasized that this situation negatively affects social costs and trust, and therefore, reducing political polarization is important for enhancing societal welfare. Additionally, no statistical relationship was found between administrative lawsuits and various governance concepts such as legality, accountability, and government effectiveness. A cross-sectional statistical analysis has also been conducted for certain provinces in Turkey. The statistical analyses for Turkey, like those for Europe, have found a statistically significant relationship between administrative lawsuits and political polarizations. The political polarization index has been calculated for provinces with Administrative Courts. In provinces where this index is relatively high, the number of administrative lawsuits per hundred thousand people has also been found to be high.

Keywords: Administrative Court Cases, Political Polarization, Panel Data Analysis, Europe, Turkey.

Giriş

Bu çalışma politik kutuplaşmalar ve idari davalar arasında birilişki olup olmadığını incelemek amacıyla kaleme alınmıştır. Makalenin hemen başında ilgili iki değişkenin, idari davaların ve politik kutuplaşmaların muhtevasını anlamakta yarar vardır. Bu makalede idari davalar, bireyin idare ile olan problemleri sonucu ortaya çıkan davalar olarak anlaşılmıştır. İdare ise başka bireyler tarafından temsil edilir. Sonuçta, bir bireyin idari dava açması için herhangi bir şekilde idare tarafından mağdur edildiğini düşünmesi gerekmektedir. Bireyin hissettiği mağduriyetine neden olan karar ise idareyi temsil eden başka bireyler tarafından alınmıştır. Örneğin, bir genel müdürün görevden alınması, idareyi temsil eden başka bir birey tarafından gerçekleştirilmektedir. Her idari kararın altında o idareyi temsil eden bir bireyin ya da bireylerin imzası ya da imzaları vardır. Örneğin bir genel müdürlük, yani kâğıt üstündeki varlıklar imza atamaz: Malumun ilamına gerek yoktur. Bu bakımdan idari davalar bireyler tarafından başka bireylerin aldığı kararlara karşı açılmaktadır. Buradaki idare kavramını da açıklığa kavuşturmak gerekir. Buradaki idareden kastımız, devletin herhangi bir kurumudur. Dolayısıyla idari davalar, idare tarafından mağdur edildiğini düşünen bireyin devlet kurumuna karşı açtığı davadır. İdareyi temsil eden bireylerin aldıkları kararlar sonucu ya da attığı imzalar sonucu mağduriyete sebebiyet verilmiş olduğu düşünülerek, bu çalışma ilgili konuyu bireyler arasındaki politik kutuplaşmalar açısından incelemek istemiştir. Yine de bu aşamada, bireyler arasındaki politik kutuplaşma, bireylerin farklı politik düşünceler ya da ideolojiler arasında bölünme ya da yer alma biçimini gösteren bir istatistiksel değişken olarak ele alınmaktadır. Bu çalışmada, açılan idari davalarda böyle bir politik kutuplaşmanın, bireylerin çeşitli politik düşünceler ya da ideolojilere göre bölünmüş olma biçiminin etkisinin var olup olmadığı incelenecektir.

Bireyler arasındaki politik kutuplaşmaların istatistiksel olarak birey bazlı ölçülmesi ise çok kavranabilir olmadığından, politik kutuplaşmalar daha toplulaştırılmış düzeyde ölçülmektedir. Örneğin il düzeyinde politik kutuplaşma, ülke düzeyinde politik kutuplaşma endeksleri gibi endeksler yaratılarak daha genel düzeyde kutuplaşmanın boyutu görülmektedir. İdari davaların açılma nedenleri ve süreleri çeşitli sebeplere bağlı olabilir. Birey bazlı spesifik olarak her bir davanın açılma nedenini ve süresini veren bir istatistik maalesef mevcut değildir. Bununla beraber toplulaştırılmış veriler düzeyinde acaba idari davalar ile politik kutuplaşma arasında bir ilişki ya da örüntü var mı sorusu bu çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır.

Bu çalışmada ilk önce 24 Avrupa ülkesindeki, kişi başına düşen idari dava sayıları ile politik kutuplaşma endeksi arasındaki ilişki yatay kesit verilerle

gerçekleştirilen regresyon analizleri aracılığıyla incelenmiştir. Yatay kesit çalışma için, her bir ülkenin 2015, 2016 ve 2017 yıllarındaki 100 bin kişi başına düşen idari dava sayılarının ortalamaları alınmış, aynı yıllara ait parlamento seçimlerindeki partilerin aldıkları oy oranlarına göre politik kutuplaşma endeksi hesaplanarak iki değişken arasındaki ilişkinin varlığı araştırılmıştır. İdari dava sayıları, hesapladığımız politik kutuplaşma endeksinin yüksek olduğu ülkelerde daha fazla bulunmuştur. Daha sonra 16 Avrupa ülkesinin 2008 ile 2019 yılları arasını kapsayacak bir biçimde yıllık verileri kullanılarak, çeşitli değişkenlerin de etkisini kontrol edecek şekilde panel veri analizi yapılmıştır. Bu regresyonlarda da istatistiksel olarak pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Diğer bir ifadeyle, politik kutuplaşmanın arttığı zamanlarda ya da politik kutuplaşmanın yüksek olduğu ülkelerde idari dava sayıları da artmaktadır. Bu çalışmalara ek olarak, Türkiye'nin 31 vilayetinde 2018 yılına ait 100 bin kişi başına düşen idari dava sayıları ve politik kutuplaşma endeksi hesaplanarak yatay kesit regresyon analizi yapılmıştır. Türkiye'ye ilişkin yapılan analizde il sayısı ve seçilen yıl tamamen ilgili istatistiksel verilerin mevcut olup olmaması ölçütüne göre belirlenmiştir.

Bu çalışmayı yapmamızdaki temel motivasyon, idari davaların içinde önemli bir yer tutan göreve iade davalarındaki artışı gözlemlememiz olmuştur. Basında ve Danıştay kararlarında konuyla ilgili birçok örnek bulunmaktadır. Örneğin, Hürriyet gazetesinin (2022) haberine göre, Antalya'nın Kaş ilçesinde imam olarak görev yapmakta olan A. M. T. 2018 yılında görevinden ihraç edilmesinin ardından, sırasıyla Antalya 4. İdare Mahkemesi'ne, Danıştay'a, Anayasa Mahkemesi'ne ve son olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvurmuştur. Başka bir örnekte, Sözcü gazetesinin (2022) haberine göre, Boğaziçi Üniversitesi'nde görevine son verilen öğretim görevlisi C. C., İstanbul Bölge İdare Mahkemesi'nin kararıyla görevine iade edilmiştir. Danıştay kararlarını incelediğimizde de göreve iade davalarıyla ilgili verilmiş birçok karar mevcuttur. Örneğin, 2015/2087 esas, 2015/5155 karar numaralı dosyada, Danıştay 12. Daire Başkanlığı, memuriyetten çıkarılan davacının temyiz talebini haklı bularak İdare Mahkemesinin aksi yönde verdiği kararı iptal etmiştir. 2013/8924 esas, 2015/9392 karar numaralı dosyada ise, Danıştay 5. Daire Başkanlığı, daha önce görev yeri değiştirilen davacının temyiz talebini görüşmüştür. Dosyaya göre, davacı görev yerinin değiştirilmesinin ardından İdare Mahkemesine başvurarak haklı bulunmuştur. Ardından davalı idare, mahkemeye başvurarak davacının emekliliğe sevkine karar vermiştir. Danıştay 5. Daire Başkanlığı, bu kararı haklı bularak kararı onamıştır. 2011/8076 esas, 2012/3105 karar numaralı dosyada ise, Danıştay 2. Daire, görev yeri değiştirilen ilköğretim Okulu Müdürü davacının dosyasını görüşmüştür. Buna göre, görev yeri değiştirilen davacının mahkemeye yaptığı başvuru, İdare Mahkemesi tarafından haklı bulunarak yürütmenin

durdurulmasına karar verilmiştir. Ancak, davalı Hatay Valiliğinin Danıştay'a yaptığı başvuru üzerine, Danıştay 2. Dairesi, temyiz istemini haklı bularak ilk derece mahkemenin verdiği kararı bozmuştur.

Dünyanın farklı ülkelerinden de idari dava örnekleri bulmak çok zor değildir. Amerika Birleşik Devletleri'nden son dönemlere ilişkin olarak Obama dönemi davalarını örnek göstermek mümkündür. Cumhuriyetçi partinin valilerinin yönettiği eyaletlerin Adalet Bakanları (*Attorney General*) federal devletin birçok politikasını anayasa mahkemesine götürmüştür (Monro, 2012; Weissert, 2013; Fernandez, 2013). Bu idari davaların da kökeninde politik ayrışma, farklılaşma vardır. Bu örnekten de görüldüğü gibi, muhalif eyaletlerin yöneticileri kendi eyalet vatandaşlarının federal politikalar nedeniyle mağdur olduklarını düşündükleri için federal politikaları dava ederek mahkemeye taşımışlardır.

Literatür Özeti

Politik kutuplaşmanın çok yeni bir olgu olmadığı sık sık vurgulanmaktadır. Politik kutuplaşma olduğu nasıl bilinir ya da gözlenir? Bu sorunun cevabı birkaç türlü verilebilir. Ulusal ya da yerel düzeyde seçim sonuçları politik kutuplaşmanın varlığına işaret edebilir. Herhangi bir kamusal seçim sürecinde herhangi bir sorunun varlığı veya çözümü için önerilen yollar konusunda o kamusal seçimde oy kullanmak durumunda olanların ideolojilerine göre gruplanmaları bir politik kutuplaşma örneğidir. Bizim çalışmamızda bu türden bir politik kutuplaşma seçim sonuçları kullanılarak bir endeks halinde ifade edilmiştir. Bu konu makalede ileride ayrıntılı tartışılacaktır. Bizim endeks hesabımıza geçmeden önce politik kutuplaşma teorileri hakkında çok kısa da olsa bilgi vermekte yarar vardır.

Politik kutuplaşma hakkında birkaç teori üretilmiştir. Toplumsal kimlik teorileri; çatışma teorileri (conflict theories); meselenin önemi teorisi (issue salience theory).

Toplumsal kimlik teorilerine göre insanlar kendilerini sosyo-ekonomik, kültürel ya da başka özelliklerine göre bazı gruplara dâhil hissederlerken diğer bazı grupların da dışında hissederler (Tajfel, 1970; Billig ve Tajfel, 1973). Kendilerini bir gruba dâhil hissettikleri zaman, o grubun çeşitli konulardaki kararlarını ve yargılarını da doğru bulurlar. Siyasi görüşlere göre de bazı aidiyetler, liberaller ve muhafazakârlar olmak üzere iki temel kutup oluşturmaktadır. Elbette ki her iki temel başlığın kendi içlerinde de bazı ayrışmalar olabilmektedir. Bazı çalışmalar son dönemde dünyadaki muhafazakârlığın artmasını son birkaç yıldır ortaya çıkan politik kutuplaşmalara bağlamaktadır (Abramowitz ve McCoy, 2019).

Çatışma teorisi, herhangi bir sosyo-ekonomik mesele nedeniyle sayıca güçlü grubun (majority grup) diğer grubu ya da minör grupları dışlaması durumunu ifade eder. Bu teoriye örnek olarak gösterilen bir durum gelir dağılımı bozulunca ortaya çıkmaktadır. Gelir dağılımı bozulduğu zaman, çatışma teorisine göre aşırı sağ partilerin oyları artar çünkü sayıca güçlü olan orta sınıf gelirleri azalan grubu dışlar; eğer gelir dağılımı işsizlik nedeniyle bozulduysa, bu durumda dışlanma etkisi niteliksizler arasında olacaktır (Coffe, Heyndels ve Vermeir, 2007).

Bunun yanında yukarıda anlatılan örnek için “meselenin önemi” teorisi ise, gelir dağılımının bozulmasının aşırı sağ partilerin değil, aşırı sol partilerin oyunu artıracaklarını öngörmektedir. Bu teoriye göre sol partiler genellikle düşük gelirli olan ya da yoksulların durumunu düzeltmek için politika önerilerinde bulunurlar. Gelir dağılımı düşük gelirli olan aleyhine bozulduğu zaman, bu teori, sol partilerin oyunun artacağını öngörür çünkü düşük gelirler, eğer gelirlerinin azalması onlar için temel mesele olduysa, gelir durumlarının düzeltilmesi için onlar lehine politika üreteceklerine inandıkları sol partilere oy verirler (Coffe, Heyndels ve Vermeir, 2007; Winkler, 2019). Bu örnekten de görüldüğü gibi aynı olgu için çeşitli teoriler farklı öngörülerde bulunmaktadır. Bu öngörülerin hangilerinin yaşanan olguları daha iyi açıkladığı ise ampirik bir meseledir. Her ne kadar ampirik çalışmalar da çeşitli varsayımlara, ampirik modelin seçimindeki farklı uygulamalara ve en nihayetinde verinin elde edilmiş ve istatistikî analize hazır hale getirilişine bağlı olsa da.

Politik kutuplaşmaların hem nedeni hem de çeşitli sonuçları olacağı teoride vurgulanmıştır (Winkler, 2019). Vurgulanan bu noktalar, ampirik analizlerle test edilmektedir. Bizim çalışmamızın takip eden sayfalardaki literatür kısmı, bir anlamda bu ampirik analizlerin özetidir. Hemen bu aşamada vurgulamak gerek ki, politik kutuplaşmanın idari davalar üzerindeki etkisini ülke ve şehir bazında toplulaştırılmış düzeyde (aggregated) ayrıntılı inceleyen çalışma bizim bildiğimiz kadarıyla bulunmamaktadır. Bu çalışma bu bakımdan politik kutuplaşmaların kaynağını teorik açıdan inceleyen bir çalışma değil, politik kutuplaşmaların idari davalar üzerindeki etkilerini ampirik olarak inceleyen, ilgili alana mütevazı bir katkı çabası olarak nitelenebilecek bir çalışmadır.

Son zamanlarda, bir dizi ampirik çalışma ABD’de politik kutuplaşmanın istikrarlı bir şekilde arttığı konusunda uyarıda bulunmuş ve bazı Avrupa ülkelerinde de benzer bir eğilim rapor edilmiştir. Bilim insanları siyasi kutuplaşmanın zararlı etkilerine çalışmalarında değindiğinden bu olay dünya çapında önemli endişelere yol açmaktadır (Patkos, 2022). Literatürde politik kutuplaşmanın kamu harcamalarını artırması yoluyla bütçe açığı üzerine etkileri olabileceği

(Woo, 2003), ayrıca politik kutuplaşma sosyal sermayeyi azaltabileceği için ekonomik büyüme üzerinde negatif etkiler yaratabileceği (Patkos, 2022; Frye, 2002) tartışılmıştır. Bohn (2007) hükümetin bir grubu diğerine tercih etme derecesi olarak tanımladığı politik polarizasyonun siyasi belirsizlik (hükümetin güç kaybetme şansı) yaratarak yetersiz kamu yatırımı ürettiğini ortaya koymuştur. İlave olarak politik polarizasyonun hükümet harcamalarının boyutuna da etkisinin olduğu gösterilmiştir (Lopez ve Ramirez, 2004). Ekonomik etkilerinin yanı sıra kamusal tartışmalar ve karar almanın kalitesi (Bolsen vd., 2014; Iyengar vd., 2012) ve daha genel olarak demokrasinin geleceği gibi politik değişkenler üzerinde de olumsuz sonuçlar doğuracağı belirtilmiştir (Svolik, 2019; Somer vd., 2021). Politik kutuplaşmanın pek çok ekonomik ve politik değişken üzerindeki etkisi incelenmiş olsa da politik kutuplaşmanın idari davalar üzerindeki etkisi ampirik makaleler veya çalışmalar tarafından ele alınmamıştır.

İdari davalar ile politik kutuplaşma arasında ilişkinin araştırılmasının amaçlandığı çalışmada odaklanılan iki değişken mevcuttur. Bunlar politik kutuplaşma endeksi ve idari davaların sayısıdır. Bu çalışmanın ele aldığı ülkeler için politik kutuplaşma ve idari davalar arasındaki ilişki üzerine üretilmiş ampirik yayın yoktur. Bu bağlamda çalışmamız literatüre önemli bir katkı sunacaktır. İdari davaların bireyler tarafından başka ilgili devlet kurumundaki başka bireylerin aldığı kararlara karşı açıldığı düşünüldüğünde bu kararların alınmasında ideolojik farklılıkların oynadığı rol literatürde vurgulanmıştır. İş yerinde politik polarizasyon ve farklı ideolojiler yüzünden bireylerin iş performansları düşebilir veya işlerini kaybedebilirler. Bir yönetici farklı politik ideolojiye sahip çalışanları işe almayabileceği gibi işe alsada dahi birey hakkındaki olumsuz duyguları nedeniyle çalışma esnasında çatışmalar yaşanabilir (Johnson ve Roberto, 2018). Çalışanın ilgili durumlar nedeniyle yaşayacağı performans kaybı veya çalışanın tamamen işten uzaklaşması hem ilgili birim hem de ülkenin geneli için olumsuz ekonomik sonuçlar doğurabilecektir. Just ve Amodio (2012) ideolojinin bir toplumda yaşayan bireylerin çoğu için merkezi öneme sahip olduğunu ve ideolojinin insanları farklı görüşlere sahip diğer kişilere karşı olağanüstü önlemler almaya itebileceğini belirtmiştir. Örneğin seçimlerde özellikle iki farklı ideolojinin yarıştığı Amerika Birleşik Devletleri'nde işgücü piyasası içerisindeki farklı çalışma ortamlarında bu önlemlerle sıklıkla karşılaşılmaktadır. 1st in SEO firmasının CEO'su Mathew Blanchfield 2016'da çalışanlarına ve müşterilerine "Cumhuriyetçi olan veya Donald'ı destekleyen herhangi bir kişiyle şirketinin çalışmayacağını ve iş yapmayacağını" söylemişti (Chasmar, 2016).

İdari davaların sayısı, davaların diğer özelliklerine göre daha kolay ulaşılabilir bir istatistiktir. Diğer bir değişken idari davaların karara bağlanma süresi de

olabilirdi. Bununla birlikte, davaların sürelerine ilişkin ülkeler arası yatay kesit veri maalesef çok sağlıklı tutulmamaktadır. Analizlerde kullanılacak diğer temel değişken olan politik kutuplaşma ise adından da anlaşıldığı gibi politik farklılaşma veya politik ayrışma demektir. Politik kutuplaşma ilgili literatürde çeşitli şekillerde tanımlanmış ve ölçülmüştür.

Nolette (2014) politik kutuplaşmayı Amerika Birleşik Devletleri (ABD) için hesaplamıştır. Buna göre, Cumhuriyetçi Parti ve Demokrat Parti'ye oy veren seçmenlerin *Pew Research Center* (2012) araştırmasına göre, gündemlerindeki meselelerinin farklılıkları esas alınarak ABD'deki politik kutuplaşma hesaplanmıştır. Burada, iki partinin gündemdeki meseleleri ne kadar farklı ise, politik kutuplaşma o kadar yüksek kabul edilmiştir. Nolette (2014) formel istatistiksel analiz yapmadan, sadece eyalet düzeyinde, muhalif eyaletlerin federal devletin uygulamalarına karşı açtığı dava sayılarını politik kutuplaşmanın bir göstergesi olarak kullanmıştır.

Melki ve Pickering (2014) politik kutuplaşmayı ölçmek amacıyla 1945-2010 yılları arasında 1975'ten bu yana OECD üyesi olan ülkeleri incelemiştir. Bu çalışma, *Manifestos Research Group* (2001) tarafından oluşturulan, siyasi partilerin ideolojik skorlarını kullanmıştır. 1945-2010 yılları arasında örneklemdeki ülkelerde yapılan seçimlerde, en yüksek iki oy oranına sahip partinin birbirlerine ideolojik olarak uzaklığı standart sapmalar aracılığıyla ölçülmüştür. *Manifestos Research Group*, partilerin ideolojik pozisyonunu veya birbirlerine olan ideolojik uzaklıkları partilerin seçim programlarındaki vaatlerine göre hesaplamıştır.

Lee (2021) politik kutuplaşmayı ölçmek için 1962-2015 yılları arasında 32 OECD üyesi ülkeyi örneklem olarak kullanmıştır. Melki ve Pickering (2014) ile benzer şekilde *Manifestos Research Group* (2001) verisi kullanılan makalede, Melki ve Pickering (2014)'den farklı olarak en büyük iki siyasi partinin dışında diğer partiler de hesaplama katılarak standart sapma aracılığıyla yapılan ölçüme de karşı çıkmıştır. Lee, makalesinde Esteban ve Ray (1994) tarafından oluşturulan kutuplaşma endeksini kullanmıştır. Bu makalede seçime katılan bütün partilerin oy oranlarını Esteban ve Ray (1994) yöntemiyle kullanarak politik kutuplaşma endeksi oluşturulmuştur.

Lindqvist ve Östling (2010), Dünya Değerler Anketi'nin (*World Values Survey-WVS*) yapıldığı 73 ülkeye ait verileri gözlem olarak ele almıştır. Çoğunlukla 2000'de yayımlanan veri setindeki ülkeler kullanılmakla birlikte, örnekleme genişletmek için 1995 yılı verileri de kullanılmıştır. Bu anketteki iktisadi ve siyasi konularla ilgili sorular (örneğin devletin bireylerin hayatına müdahale

edip etmemesi konusundaki soru ve kişilere kendilerini politik olarak nasıl tanımladıklarına ilişkin soru) baz alınarak bu sorulara verilen cevapların standart sapmaları kullanılarak her ülke için politik kutuplaşma endeksi hesaplanmıştır. Alesina ve Tabellini (1990) ise oluşturdukları modelde, siyasi partilerin kamu harcamaları dağılımı üzerinden politik kutuplaşma endeksini oluşturmuşlardır.

Casal Bertoa ve Rama (2021) tarafından hazırlanan politik kutuplaşma endeksinde ise farklı bir yöntem izlenerek sistemin dışında kabul edilen partiler üzerinden politik kutuplaşma endeksi hesaplanmıştır. Buna göre, bir siyasi parti, kendisini kurulu düzene bir rakip olarak tanımlıyorsa, kurulu düzen ve halk arasında çok temel farklılıklar olduğunu savunuyorsa ve politik sistem ile önemli politikalarla ilgili mevcut düzene meydan okuyorsa, sistem dışı parti olarak kabul edilmektedir. Bu sistem dışı partilerin, parlamento seçimlerinde aldıkları oy oranları toplanarak politik kutuplaşma endeksi oluşturulmuştur.

Akdede ve Keyifli (2020) ile Keyifli ve Akdede (2020) makalelerinde de politik kutuplaşma endeksi, WVS veri tabanındaki *government responsibility* sorusuna verilen cevapların standart sapması kullanılarak hesaplanmıştır. Akdede ve Keyifli (2021) makalesinde de politik kutuplaşma endeksi, gelişmiş ve gelişmekte olan 22 ülkede 2000-2018 dönemi için aynı yöntemle hesaplanmıştır.

Garand (2010) makalesinde ise ABD'deki Cumhuriyetçi ve Demokrat senatörlerin 1985 ve 2002 yılları arasında Senatoda kullandıkları oylar incelenerek, liberal, muhafazakâr veya ılımlı olarak etiketlenmiştir. Cumhuriyetçi ve Demokrat senatörlerin bu endekse göre kullandıkları oyların ortalamalarının arasındaki fark hesaplanarak, politik kutuplaşma endeksi elde edilmiştir.

Ertugay (2022) Türkiye'deki politik kutuplaşmayla ilgili analiz yapmıştır. Ancak bu makalede Türkiye'deki politik kutuplaşma daha çok verili olarak ele alınarak tarihsel nedenleri üzerinde yoğunlaşıldığı için, var olan politik kutuplaşmanın herhangi bir istatistiki ölçümünden söz etmek mümkün değildir. Ertugay (2022) makalenin konusu gereği bir politik kutuplaşma endeksi hesaplamamıştır.

Enke vd. (2022) politik kutuplaşmayı *American National Election Studies (ANES)* ve *Moral Foundations Questionnaire (MFQ)* anketlerine verilen cevapları veri seti olarak kullanarak hesaplamıştır. ANES veri setinde, devletin sosyal güvenlik harcamaları, devlet okullarına yapılan federal harcamalar veya eşcinsel hakları ya da aile değerlerinin önemi gibi sosyal konular hakkında yanıtlayanların görüşleri alınarak ekonomik ve sosyal muhafazakârlık hesaplanmıştır. MFQ anketinde de kabaca kişisel haklar, adalet ve kişinin kimliğinden bağımsız yansız

eşitlik gibi evrensel kavramlara karşı, sadakat, saygı, gelenek, aile gibi toplumsal kavramlara verilen önem üzerinden bir ahlaki muhafazakârlık hesaplaması yapılmıştır. Makalede politik kutuplaşma, bu farklı tipteki muhafazakârlık kavramları ile gelir durumu ve oy verme tercihleri üzerinden hesaplanmıştır.

Fos vd. (2022) ise S&P 1500 içinde bulunan tüm şirketlerde en çok kazanan yöneticilerin isimlerinin ve bilgilerinin bulunduğu *Execucomp* veri seti kullanılmıştır. Bu verilerin ışığında, yöneticilerin üye olduğu parti, bunun olmadığı durumlarda hangi partinin ön seçimlerinde oy kullandığı veya bir zamanlar üye olduğu ya da ön seçiminde oy kullandığı parti olup olmadığı gibi bilgiler incelenerek kişilerin parti aidiyeti belirlenmiştir. Daha sonra aynı şirkette birlikte çalışan yöneticilerin zaman içerisindeki değişimi üzerinden S&P 1500 içerisinde yer alan şirketlerdeki üst düzey yöneticiler arasında politik kutuplaşmanın arttığı tespit edilmiştir.

DellaVigna ve Kim (2022) ise farklı gündemler ve uygulanan politikalar bağlamında ABD'deki eyaletler incelenmiştir. Buna göre, tarihsel olarak coğrafi açıdan birbirine yakın eyaletlerin benzer politikalar uyguladığı görülürken, bu durum 2000'li yıllarda değişmeye başlamıştır. Özellikle son 20 yılda, coğrafi yakınlıktan daha çok hangi partinin eyaleti kontrol ettiği önem kazanmaya başlamış, aynı partinin yönettiği eyaletlerde benzer politikalar görülmeye başlanmıştır. Bu makalede, politik kutuplaşma eyaletlerde uygulanan politikalar yönünden incelenmiştir.

İlgili literatürün yukarıda kısaca özetlendiği ve sıralandığı gibi, politik kutuplaşma kavramı çeşitli istatistiklerle ölçülebilir olmaya ya da daha somut hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu özetten de anlaşıldığı gibi, politik kutuplaşma ya bireylerin ya da politikacıların çeşitli iktisadi ve siyasi konularda politik ya da ideolojik karar veya davranışlarına ilişkin bir kavramdır. Bu kavramın istatistiksel olarak daha somut hale gelmesi ise temel olarak dört yöntemle olmuştur. WVS sorularından *government responsibility* sorusuna verilen bireysel yanıtların ülke genelinde toplulaştırılmış standart sapması kullanılarak endeks hesaplanması ilk yöntemdir. İkinci yöntem sistem dışı olarak tanımlanan partilerin aldıkları oy oranları kullanılarak bir endeksin hesaplanmasıdır. Üçüncüsü Esteban ve Ray (1994) çalışmasında partilerin seçimlerde aldıkları oylar kullanılarak hesaplanan ve yoğunlaşma endeksi olarak da adlandırılan endeksin hesabında kullanılan yöntemdir. Son olarak da özellikle Amerika'daki politik kutuplaşmaları incelemek için kullanılan, siyasi partilerin çeşitli kamu politikası alanlarında kullandıkları oyların birbirlerinden uzaklıklarını ölçen endeks oluşturulmuştur. Bu makalede Avrupa ülkeleri, çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmamıza dâhil

olan ülkelerin çoğunda çok partili parlamenter sistem mevcuttur. Ele alınan her bir ülkenin kendi içindeki çeşitli konularda (eğitim, sağlık, ulaşım, vb.) gerçekleşen politika tartışmalarını ayrıntılı olarak bilebilmemiz ve bu konularda siyasi partilerin takındıkları tavırları ile kullandıkları oyları istatistiksel olarak gözlemlememiz mümkün olmadığından, daha toplulaştırılmış (*aggregated*) analizlere olanak sağladığı için Esteban ve Ray (1994) yöntemi kullanılmıştır. Çalışmadaki analizlere konu olan bir diğer değişken olan idari davalara ait gözlemler de toplulaştırılmış olarak elde edilmiştir. Bu davaların bütün ayrıntıları üçüncü kişilere ve dolayısıyla kamuya açık değildir. Bununla birlikte hangi davaların idari dava konusu olacağı genel olarak bilinmektedir. Ayrıca dava sayıları da bir istatistiksel veri olarak yayımlanmaktadır. Dava sayıları ülke genelinde toplulaştırılmış bir veri olarak bulunduğundan istatistiksel çalışmanın diğer ögesini oluşturan politik kutuplaşma gibi bu değişken de ülke genelinde toplulaştırılmış bir istatistikle temsil edilmiştir. Takip eden bölüm istatistiksel analiz olarak adlandırılmış olup bu iki değişken arasındaki istatistiksel ilişkinin araştırıldığı analizleri açıklamaktadır. İstatistiksel analiz bölümünde önce tanımlayıcı istatistikler verilmiş sonra da ilgili analiz sonuçları sunulmuştur.

İstatistiksel Analiz

Tanımlayıcı İstatistikler

Bu çalışmada yapılan analizlerde kullanılan iki ana değişken idari dava sayıları ve politik kutuplaşmadır. İdari dava sayıları ikincil veri kaynağından toplanmaktadır. Buna karşın, politik kutuplaşma endeksi tarafımızca hesaplanmıştır. Kişi başına düşen idari dava sayıları ise *Eurostat* (2020) veri setinden elde edilmiş olup, verinin mevcut olduğu son üç sene olan 2015, 2016 ve 2017 yıllarının ortalamaları alınmıştır. Buna göre, veri setinde son üç yıla ait verisi bulunan 500 binden fazla nüfusa sahip 25 Avrupa ülkesinden 24'ü hesaplama dâhil edilerek yalnızca İsveç özel durumu nedeniyle örneklemden çıkarılmıştır. İdari davalarının çoğunluğunu oluşturan göçmenlikle ilgili konular nedeniyle İsveç, örnekleminizde bir uç değer oluşturmuş ve bu sebeple hesaplama harici tutulmuştur. Diğer bir deyişle İsveç'teki idari davaların çoğunluğunun konuları genellikle göçmenlerin açtıkları göçmenlikle ilgili davalar olduğundan ve bu göçmenlerin çoğunun oy kullanma hakkı da olmadığından, İsveç örneklem dışı tutulmuştur.

Politik kutuplaşma endeksinin hesaplamasında ise *Parties and Elections in Europe* (2022) veri setindeki 2015, 2016 ve 2017 yıllarına ait parlamento seçimleri kullanılmıştır. 24 Avrupa ülkesinde bu yıllarda yapılan parlamento seçim sonuçları kullanılarak Akdede (2011)'nin hesapladığı gibi politik kutuplaşma endeksi hesaplanmıştır. Bu endeks 0 ile 1 arasında sonuç vermekte

olup 1 tam kutuplaşma anlamına gelmektedir. Teorik olarak, iki farklı siyasi partinin %50 oy alması durumunda sonuç 1 çıkacaktır. Aynı şekilde partilerin oy oranının %50'den uzaklaştığı senaryolarda da sonuç 0'a yaklaşacaktır. İki partinin oy oranının %50'ye yaklaştığı bir ülkede, iki güçlü kutup ve bunlar arasındaki güçlü kutuplaşmadan bahsedilebilir, ancak siyasi partilerin oy oranları %50'den uzaklaştıkça ya güçlü bir tek kutuplu ya da çok kutuplu ancak kutupların güçlü olmadığı bir yapıdan bahsedilebilir. Bu endeksi kullanmamızdaki temel amaç ülkelerdeki politik kutuplaşma derecesini somut siyasi seçimler vasıtasıyla yalın bir şekilde hesaplayabilme yetisidir. Politik kutuplaşma endeksi şu şekilde formüle edilmiştir;

$$\text{Politik Kutuplaşma Endeksi: } 1 - \sum_{j=1}^J \left(\frac{\frac{1}{2} - \pi_j}{\frac{1}{2}} \right)^2 \pi_j$$

Buna göre $\pi_j \pi_j$, j partisinin aldığı oy oranı anlamına gelmekte olup $\pi_j = \frac{v_j}{V} \pi_j = \frac{v_j}{V}$ şeklinde hesaplanır. $v_j v_j$, j partisinin aldığı oy anlamına gelmekteyken, V seçimde kullanılan tüm oyları göstermektedir. Böylece seçime giren her bir partinin aldığı oy oranı kullanılarak politik kutuplaşma endeksi ilgili ülkeler için tarafımızca hesaplanmıştır.

İki parti		Endeks değeri	Dört parti	Endeks değeri	On parti		Endeks değeri
0,5	0	1	0,25 0,0625	0,75	0,1	0,064	0,36
0,5	0		0,25 0,0625		0,1	0,064	
$\sum_{j=1}^J \left(\frac{\frac{1}{2} - \pi_j}{\frac{1}{2}} \right)^2 \pi_j = 0$			0,25 0,0625		0,1	0,064	
Farklı oy dağılımı			0,25 0,0625		0,1	0,064	
0,6	0,024	0,96	$\sum_{j=1}^J \left(\frac{\frac{1}{2} - \pi_j}{\frac{1}{2}} \right)^2 \pi_j = 0,25$		0,1	0,064	
0,4	0,016		Farklı oy dağılımı		0,1	0,064	
$\sum_{j=1}^J \left(\frac{\frac{1}{2} - \pi_j}{\frac{1}{2}} \right)^2 \pi_j = 0,04$			0,25 0,062	0,809	0,1	0,064	
Farklı oy dağılımı			0,60 0,024		0,1	0,064	
0,7	0,112	0,84	0,10 0,064		0,1	0,064	
0,3	0,048		0,05 0,040		0,1	0,064	
$\sum_{j=1}^J \left(\frac{\frac{1}{2} - \pi_j}{\frac{1}{2}} \right)^2 \pi_j = 0,16$			$\sum_{j=1}^J \left(\frac{\frac{1}{2} - \pi_j}{\frac{1}{2}} \right)^2 \pi_j = 0,191$		$\sum_{j=1}^J \left(\frac{\frac{1}{2} - \pi_j}{\frac{1}{2}} \right)^2 \pi_j = 0,64$		

Tablo 1 hipotetik oy oranlarına göre endeksin aldığı değerleri göstermektedir. Yukarıdaki tablodan da görüldüğü gibi, kullandığımız politik kutuplaşma endeksi formülüne göre, parti sayıları arttıkça ve aynı zamanda oy oranları dengeli dağıldıkça endeks değeri monotonik olarak azalmaktadır. İki partili sistemde oy oranları dengesiz dağıldığı zaman da endeks azalmaktadır. Politik kutuplaşma bu endeks hesaplama formülüne göre, hem parti sayısı artarken oy oranları eşit oranda azaldığı zaman azalmakta hem de iki partili sistemde dengesiz oy dağılımlarında azalmaktadır. Bununla birlikte, örneğin iki partili sistemde bir parti %90 oy aldığı zaman diğeri %10 oy almaktadır. Bu durumda politik kutuplaşma endeksi 0.36 olarak hesaplanır. Aynı endeks rakamı 10 parti olması durumunda ve oyların eşit dağılımında da elde edilir. Dolayısıyla, parti sayısı ikiden fazla ise, oyların dengesiz dağılımı durumunda, dengeli dağılıma göre endeks değeri artmaktadır. Dengesiz dağılımda, en çok oy alan siyasi partilerin idari gücü, en düşük oy alan siyasi partinin gücünden daha yüksek olabilir. Örneklemimizdeki ülkelerde seçimlere giren siyasi parti sayısı ikiden fazladır.

Tablo 2’de; 2015, 2016 ve 2017 yıllarında ortalama olarak 100 bin kişi başına düşen idari dava sayıları ve yine aynı yıllar için ortalama kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYH) için tanımlayıcı istatistikler gösterilmiştir. Son olarak, bu yıllara denk düşen parlamento seçimleri kullanılarak politik kutuplaşma endeksi her bir ülke için ayrı ayrı hesaplanmış olup, tanımlayıcı istatistiği aynı tabloda verilmiştir. Buna göre, 24 gözlem içinde 100 bin kişi başına düşen idari dava sayılarının en düşük olduğu ülke Slovakya (2,65) olurken en yüksek olduğu ülke Karadağ (1.125,82) olmuştur. Politik kutuplaşma endeksinde ise kutuplaşmanın en düşük olduğu ülke Letonya (0,4345) olurken, en yüksek politik kutuplaşmaya sahip ülke Birleşik Krallık (0,8254) olmuştur. Son olarak, kişi başına düşen GSYİH açısından Arnavutluk (4690 ABD Doları) en düşük değere sahip ülke olurken, Lüksemburg (109.084 ABD Doları) ilk sırada yer almıştır.

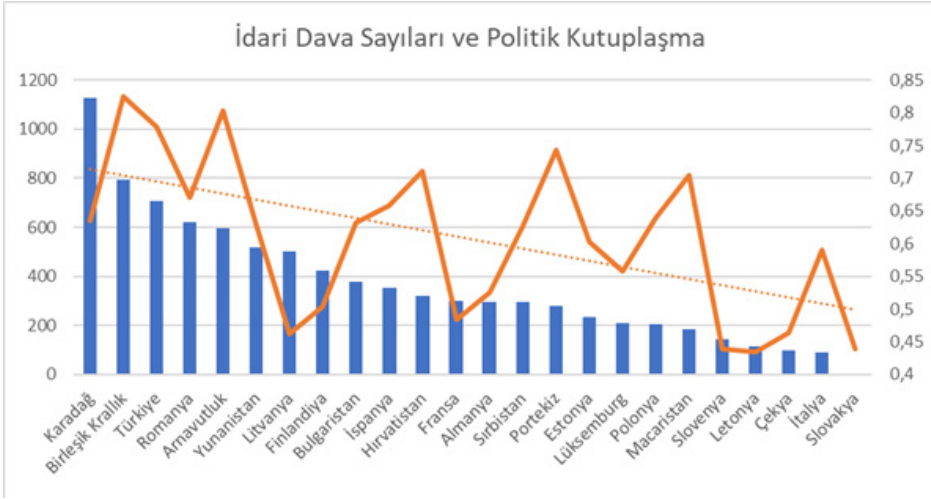
Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken Adı	Gözlem	Ortalama	Ortanca	Std. Hata	Minimum	Maksimum
İdari Dava Sayıları (100 bin kişi başına)	24	366,7522	298,6117	53,12598	2,65	1125,8233
Politik Kutuplaşma (Endeks)	24	0,606704	0,627475	0,024338	0,434531	0,825425
Kişi Başına Düşen GSYİH (ABD Doları)	24	25403,96	18805,95	4461,162	4690,17	109084,43

Politik kutuplaşma ve idari davalar arasındaki ilişki yatay kesit veri ve panel veri yöntemleri ile analiz edilmiştir. Takip edilen bölümde ilgili regresyon sonuçları

sunulacak olup, regresyon analizi öncesinde bu değişken arasındaki ilişki noktasında fikir vermesi açısından bir grafiksel inceleme yapılmıştır. İlgili görsel ilişki Grafik 1'de sunulmuştur.

Grafik 1. Politik Kutuplaşma Endeksi ve İdari Dava Sayıları

Kaynak: Yazarların kendi hesaplamalarından elde edilmiştir.

Grafik 1, örneklemedeki ülkeler için toplulaştırılmış düzeyde 2015, 2016 ve 2017 yıllarının ortalama değerleri alınarak oluşturulmuştur.¹ Grafikte sol dikey eksen politik kutuplaşmayı, sağ dikey eksen de 100 bin kişiye düşen idari dava sayılarını göstermektedir. Bu grafik politik kutuplaşmalarla idari dava sayıları arasında pozitif bir eğilimin varlığını göstermektedir. Politik kutuplaşması yüksek olan ülkelerde idari dava sayıları daha yüksektir. Bu genel eğilimin istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki oluşturup oluşturmadığı regresyon analizleri yardımıyla daha ayrıntılı olarak takip eden bölümde incelenmiştir. Regresyon analizleri bir anlamda nedenselliği ima etseler de nedensellikler konusunda yorum yaparken regresyon analizinin kısıtları dikkate alınmalıdır.

Bu çalışmada 24 ülkenin yer aldığı ve üç yılın ortalama verilerinden oluşan yatay kesit veri seti ile regresyon analizi yapılmış olup, ikinci olarak 16 Avrupa ülkesi için 2008-2019 yıllarını kapsayan veriler kullanılarak panel veri analizi de yapılmıştır. İstatistiksel analizin önemli kısmını bu analiz oluşturmaktadır. Panel veri analizinde bağımlı değişken olarak yine 100 bin kişi başına düşen idari dava sayıları ele alınırken ana bağımsız değişken olarak politik polarizasyon endeksi kullanılmıştır. Ayrıca kişi başına düşen GSYH, kamu harcamalarının

GSYH içerisindeki payı ile Kaufmann ve Kraay (2022) tarafından Dünya Bankası için hazırlanan *Worldwide Governance Indicators*'ta (WGI) yer alan hesap verebilirlik, hukukun üstünlüğü ve hükümetin etkinliği değişkenleri analizlere kontrol değişkenleri olarak dâhil edilmiştir. WGI, dünya çapında seçilmiş 30'dan fazla düşünce kuruluşu, uluslararası organizasyon, sivil toplum kuruluşu ve özel firmaların verilerini üç ana kritere dayanarak toplar: Veriler, güvenilir organizasyonlar tarafından üretilmiştir; karşılaştırmalı ülke verileri sağlarlar ve düzenli olarak güncellenirler. Veriler, on binlerce anket katılımcısı ve uzman da dâhil olmak üzere, dünya çapında birçok paydaşın yönetim hakkındaki çeşitli görüşlerini yansıtır.

Bu ilişkinin ülkeler bazında yıllar itibarıyla de nasıl değiştiğini anlamak için idari dava sayılarını etkileyebilecek farklı değişkenleri de kontrol altında tutarak panel veriler ile gerçekleştirilen regresyon analizleri yapılmıştır. Avrupa ülkelerinden 16 ülke için 2008 ile 2019 yılları arasında ilgili veriler mevcuttur.² Seçimler dışında bu verilerin her biri yıllık olarak tutulmaktadır. Tahmin edileceği gibi hiçbir ülkede her yıl milletvekili seçimi yapılmamaktadır. Bunun yanında regresyon analizimizdeki politik kutuplaşma değişkeni partilerin parlamento seçimlerinde aldıkları oy oranları kullanılarak hesaplanan bir endekstir. Bu durumda, çok doğaldır ki, seçim olmayan birkaç yıl için bir önceki seçimin kutuplaşma endeksi seçim olmayan ara yıllar için de kullanılacaktır. Zorunlu olarak başvurduğumuz veriyi bu tür kullanma biçimi, aynı zamanda bağımlı değişkenin (idari davalar) bağımsız değişkenlerden biri olan politik kutuplaşmayı etkileme problemine de sebebiyet vermemektedir. Bu problem regresyon analizlerinde içselliğin (*endogeneity*) bir türü olan tersine nedensellik (*reverse causality*) olarak adlandırılmakta olup endeksin hesaplanmasında izlenen yol bu istenmeyen durumu da engelleyerek daha güvenilir katsayı tahminleri elde etmemize imkân tanımıştır.

Regresyon Analizi

2008-2019 yılları arası 16 ülkeye ait gözlemlerin yer aldığı veri seti ile (1) nolu ekonometrik model, zamanla değişmeyen (time-invariant) birim spesifik etkileri kontrol eden ve bu yönüyle daha güvenilir tahminler sunan panel veri yöntemlerinden sabit etkiler yöntemi ile analiz edilmiştir.

$$\hat{D}_{it} = \alpha PK_{it} + \mathbf{X}_{it}\boldsymbol{\beta} + v_i + \theta_t + u_{it}$$
$$\hat{D}_{it} = \alpha PK_{it} + \mathbf{X}_{it}\boldsymbol{\beta} + v_i + \theta_t + u_{it} \quad (1)$$

$\hat{D}_{it}$ i ülkesi, t yılı için 100 bin kişiye düşen idari dava sayısının logaritmasıdır ve tahmin ettiğimiz modellerin bağımlı değişkenidir. 100 bin kişiye düşen idari dava sayıları üzerinde asıl etkisini merak ettiğimiz değişken PK_{it} ile gösterilen politik kutuplaşma endeksidir. Bu endeksin nasıl elde edildiği bir önceki bölümde detayları ile açıklanmıştır. 100 bin kişiye düşen idari dava sayısı ile ilişkili olabilecek diğer kontrol değişkenleri $\mathbf{X}_{it}$ vektörünün içerisinde

yer alır. Bunlar bir önceki başlıkta da belirtildiği gibi ilgili literatür takip edilerek idari dava sayıları üzerinde etkili olabileceğine karar verilen kişi başına düşen GSYH, kamu harcamalarının GSYH içerisindeki payı, hesap verebilirlik, hukukun üstünlüğü ve hükümetin etkinliği değişkenleridir. $v_i v_t$ zamanla değişmeyen ülke sabit etkilerini kontrol eden ülke kukla değişkenleri olup $\theta_t \theta_t$ yıllara ait sabit etkileri kontrol eden yıl kukla değişkenleridir. $u_{it} u_{it}$ kontrol edilemeyen diğer tüm değişkenlerin etkilerini kapsayan hata terimidir. Bilindiği gibi havuzlanmış en küçük kareler yönteminde (EKKY) en temel Gauss-Markov Koşulu gereği, tüm i ve t 'ler için hata terimlerinin koşullu beklenen değerlerinin sıfır olduğu varsayılır. Ancak bu varsayımın gerçekleşmediği durumda model tahminleri güvenilir olmadığından bu çalışmada havuzlanmış EKKY tahmin sonuçları verilmemiştir. Çünkü havuzlanmış EKKY ile yapılan tahminler ülkelere özgü spesifik etkilerini ($v_i v_i$) dışlayarak 'dışlanmış değişken yanlılığına (omitted variable bias)' neden olmaktadır. Ülke spesifik ve zamandan bağımsız tarihi, kültürel, kurumsal ve politik faktörlerin tümü gözlenemediğinden (verisi olmadığından) bu etkilerin sabit etkiler olduğu ve asıl ilgilendiğimiz politik kutuplaşma aracılığı ile idari dava sayılarını etkilemeleri muhtemeldir. O yüzden modele sabit etkileri gösteren kukla değişkenleri koyularak bu faktörlerin kontrol altına alınması sağlanmıştır. Benzer şekilde spesifik olarak bazı yıllara özgü olarak gerçekleşen olayların (ekonomik kriz gibi) kontrolü için de yıl sabit etkileri ($\theta_t \theta_t$) kullanılmıştır. Sabit Etkiler (Fixed Effect) Modeli, havuzlanmış EKKY'in tersine bu nedenle daha yansız tahminler ortaya koymaktadır.

Değişen varyans, birim kök problemi ve yatay kesit bağımlılığı makro-ekonometrik çalışmalarda karşımıza çıkan ekonometrik problemlerdendir. Bunların arasında değişen varyans ilgili analiz sonuçlarını yanıltıcı kılacağından, değişen varyansın varlığı altında dirençli (robust) tahminler elde edilmiştir. Veri setindeki yıl boyutunun ülke boyutundan az olması ve 20-30 yıla uzanan bir yıl verisinin elimizde olmaması sebebiyle durağanlık probleminin olmadığı ile birim kök testleri yapılmamıştır (Baltagi, 2008). Birim kök testlerinin güvenilirliği, özellikle panel veri analizlerinde yatay kesit boyutunun zaman serisi boyutundan fazla olduğu durumlarda ($N > T$) bulunmamaktadır. Baltagi'nin (2005) "Econometric Analysis of Panel Data" kitabında yer alan Karlsson ve Loethgren'in (2000) çalışmasına göre, bu testlerin panel verilerde kullanımı, özellikle zaman serisi boyutunun (T) küçük olduğu durumlarda sorunlu olabilir.

Birincisi, zaman serisi boyutu (T) küçük olduğunda, panel birim kök testlerinin gücü düşüktür. Bu, testin zaman serisinde bir birim kök olup olmadığını doğru bir şekilde tespit etme yeteneğinin zayıf olduğu anlamına gelir. Yani, test yanlış bir şekilde bir serinin durağan (stationary) olduğunu reddedebilir ya da tam tersi, bir serinin durağan olmadığını yanlış bir şekilde kabul edebilir. Bu durum, paneldeki tüm serilerin durağan olmadığı sonucuna varılmasına neden olabilir,

hatta panelde önemli bir oranda durağan seriler bulunsa bile.

İkincisi, genel bir durağanlık testi bulmak zordur, özellikle zaman boyutu düşük paneller için. Baltagi, bazı uygulamaların $T=25$ (genellikle 30 veya daha fazla) değerini varsaydığını belirtir. Dickey ve Fuller'ın "Likelihood Ratio Tests for Autoregressive Time Series with a Unit Root" adlı kitaplarında da, durağanlığı kontrol etmek için zaman boyutunun 25 birim değerinden başladığı vurgulanmaktadır.

Son olarak, Wooldridge'in (2005) asimptotik analizine dayanarak, zaman serisi boyutunun yatay kesit boyutundan küçük olduğu panellerde birim kök testlerinin pratikte uygulanabilirliğinin sınırlı olduğunu vurgulamakta yarar vardır. Bizim çalışmamızda da panel data hem zaman serisi, hem de yatay kesit boyutu düşüktür. Buna ek olarak, zaman serisi boyutu yatay kesit boyutundan da düşüktür. Bu nedenle, birim kök testi güvenilir olmayacağından, birim kök testi uygulanmamıştır.

Veri setinde ülke sayısı ele alınan yıl sayısından fazla olduğundan ($N>T$) yatay kesit bağımlılığı Pesaran'ın (2004) geliştirdiği CD (cross-sectional dependence) testi ile sınanmıştır. Testin boş hipotezi birimler arası yatay kesit bağımlılığının olmadığı durum üzerine kurulmuş olup test sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur.

Olasılık değerleri 0.0342 olduğu için yatay kesit bağımlılığının olmadığını söyleyen H_0H_0 hipotezi reddedilmiştir. Diğer bir deyişle, %5 istatistiksel anlamlılık düzeyinde paneli oluşturan ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığı tespit edilmiştir. Otokorelasyon, değişen varyans testleri ve doğru model spesifikasyonuna karar vermek için Hausman (1978) testi de uygulanmış olup sonuçlar Tablo 3'te sunulmuştur. Wooldridge (1990) otokorelasyon testinde otokorelasyonun yokluğunu söyleyen H_0H_0 hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir ($p: 0.0099$). Modified Wald Değişen Varyans testinde (Baum, 2001) sabit varyansın olduğunu öne süren H_0H_0 hipotezi de %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmiş olup kullanılan modelde değişen varyans probleminin olduğu doğrulanmıştır. İlave olarak Hausman (1978) testi yapılan analizde sabit etkiler modelinin kullanılması gerektiğini desteklemiştir.

Tablo 3. Regresyon Analizi Öncesi Testler

Yatay Kesit Bağımlılığı Testi	-2.118** (0.0342)
Wooldridge Otokorelasyon Testi	8.895*** (0.0099)
Modified Wald Değişen Varyans Testi	752.68*** (0.0000)
Hausman Model Spesifikasyon testi	14.32** (0.0137)

Tablo 4, (1) nolu modelin tahmin sonuçlarını göstermektedir. Yapılmış olan yatay kesit bağımlılığı, değişen varyans ve otokorelasyon testleri sonucu bu problemlerin varlığında en iyi tahmini veren Driscoll-Kraay Sabit Etkiler yönteminin kullanılmasına karar verilmiştir. İlave olarak panel veri setinde yatay kesit ve zaman boyutunun birbirine yakın olması ve her iki boyutun da çok büyük olmadığı durumda da Driscoll-Kraay Sabit Etkiler Yöntemi daha dirençli standart hatalar verdiği için regresyon analizinde bu yöntem tercih edilmiştir (Hoechle, 2007). Daha dirençli standart hatalar bilindiği gibi, tahmin edilen katsayıların daha güvenilir ve etkin olduğunu göstermektedir.

Tablo 4. Regresyon Sonuçları

Bağımlı değişken: Log (100 bin kişiye düşen idari dava sayıları)					
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Bağımsız Değişkenler					
Log (Pol. Kutup.)	0.7546** (0.3081)	0.6968* (0.3511)	0.8678** (0.3650)	0.7670** (0.3007)	0.7952** (0.3117)
Log (Kamu Har.)	-1.6748*** (0.4604)	-1.4278*** (0.4088)	-1.8258*** (0.5329)	-1.8955*** (0.6038)	-1.5497*** (0.4661)
Log (GSYH)	-1.8990*** (0.2731)	-2.4004*** (0.3054)	-2.1870*** (0.2968)	-2.0870*** (0.3405)	-1.7552*** (0.2378)
Log (Hesap Verebilirlik)		-0.0219 (0.0508)	0.0178 (0.0423)		
Log (Hukuka Uygunluk)		-0.0524 (0.0649)		-0.0164 (0.0313)	
Log (Hükümet Etkinliği)		0.6846** (0.2836)			0.0630 (0.0651)
Sabit terimi	31.4588*** (4.0457)	36.0515*** (4.2285)	35.1885*** (4.5732)	34.2857*** (5.4377)	29.5711*** (3.5783)
Gözlem sayısı	191	168	179	184	181
Ülke sayısı	16	15	15	16	16

Parentez içi değerler standart hatalardır. *** %1 düzeyindeki anlamlılığı, ** %5 düzeyindeki anlamlılığı ve * %10 düzeyindeki anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 4, beş farklı modelin analiz sonuçlarını göstermektedir. Her bir modelde temel olarak bağımlı değişken ve ilişkisi ilgilenilen asıl bağımsız değişken

değişmemekle birlikte modele eklenen kontrol değişkeni kombinasyonları değişmektedir. Örneğin ilk model idari dava sayısını doğrudan etkileyebilecek kişi başına düşen GSYH ve kamu harcamalarının GSYH içerisindeki payını kontrol ederken; ikinci model bu değişkenlere ilave olarak hesap verebilirlik, hukukun üstünlüğü ve hükümetin etkinliği değişkenlerini de içermektedir. Son üç model ise hesap verebilirlik, hukukun üstünlüğü ve hükümetin etkinliği değişkenlerini sırasıyla kontrol etmiştir. Regresyon sonuçlarına göre, politik kutuplaşma değişkeni idari dava değişkeni ile toplulaştırılmış veri düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki içindedir. Politik kutuplaşmalar arttıkça idari davalar da artmakta ya da politik kutuplaşması yüksek olan ülkelerde idari dava sayıları da yüksektir. Regresyonlarda her değişkenin logaritması alındığından, katsayılar yüzde değişimleri göstermektedir. Örneğin birinci regresyon sonucuna göre, politik kutuplaşma endeksinin, ceteris paribus, %100 azaldığı bir durumda (parti sayıları veri iken oyların daha dengeli dağılması durumunda), idari dava sayıları da %75 azalacaktır. Azalan idari davaların pozitif bir dışsallık yaratması beklenmektedir. Bu dışsallıkları ölçmek ise çok kolay değildir. Regresyon sonuçlarından yönetim değişkenlerinin, genel olarak kabul edilmiş istatistiksel etkileme kriterlerine göre idari dava sayılarını etkilemediğini gözlemekteyiz. Bunun yanında kişi başına düşen milli gelirin artması, idari dava sayılarının azalması yönünde etki etmektedir. Çok benzer etki, kamu harcamalarının artması durumunda da gözlenmektedir. Ülkeler zenginleşince, insanların bu zenginlikten pay alması durumunda idari davalar azalmaktadır.

On altı Avrupa ülkesinin 2008-2019 yılları arasındaki verileri kullanılarak Driscoll-Kraay Sabit Etkiler Yöntemi'nin uygulandığı panel veri analizine ek olarak, çalışmada Türkiye için ayrı bir analiz yapılmıştır. Buna göre, Türkiye'nin 31 vilayetinde, 2018 yılı için, 100 bin kişi başına düşen idari dava sayıları ile politik kutuplaşma endeksi arasında ilişki bulunup bulunmadığını belirlemek amacıyla yatay kesit regresyon analizi gerçekleştirilmiştir.³

Analizimizde kullanılan 31 şehir ise şu şekilde belirlenmiştir. Türkiye'de her ilde idari mahkeme bulunmamaktadır. Buna istinaden, bazı şehirlerdeki idari mahkemelerin yargı çevresi komşu illeri de kapsayabilmektedir. Örneğin Erzurum İdare Mahkemesi'nin yargı çevresine dâhil olan tam 9 şehir bulunmaktadır. Dolayısıyla, analizimize idare mahkemesi olmayan şehirler ve idare mahkemesi bulunup da yargı çevresi bulunduğu şehirle sınırlı kalmayan iller dâhil edilmemiştir. Buna göre, 2018 yılında yayınlanan Hâkimler ve Savcılar Kurulu kararına göre, Türkiye'nin 32 şehrindeki idare mahkemelerinin yargı çevresi, yalnızca bulunduğu ille sınırlanmıştır. Ancak, Ankara başkent olması sebebiyle idare mahkemesi dava sayısı bakımından çok büyük bir sapmaya

yol açtığından analiz harici tutularak geri kalan 31 şehrin tamamı analize dâhil edilmiştir.

Belirlenen 31 ilde açılan idari dava sayıları, Adalet Bakanlığı Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanan rapordan elde edilmiş olup 100 bin kişi başına düşen idari dava sayıları ise aynı yılın Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) nüfus verileri kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır. Politik kutuplaşma endeksi ise, Yüksek Seçim Kurulunun 24 Haziran 2018 parlamento seçim sonucu verilerine binaen, daha önceki analizimizde kullanılan formüle göre tarafımızca hesaplanmıştır. Yaptığımız yatay kesit regresyon analizinin tanımlayıcı istatistikleri Tablo 5'te gösterilmiştir. Buna göre, 100 bin kişi başına düşen idari dava sayısı bakımından Kahramanmaraş (98,2) en az sayıda davanın açıldığı il olurken, Diyarbakır (385,1) en fazla idari davanın açıldığı il olmuştur. Politik kutuplaşma endeksi bakımından ise Mersin (0,67) son sırada yer alırken, Siirt (0,92) ilk sırada yer almıştır.

Tablo 5. Türkiye’de 31 İl için Tanımlayıcı İstatistikler (2018 Yılı)

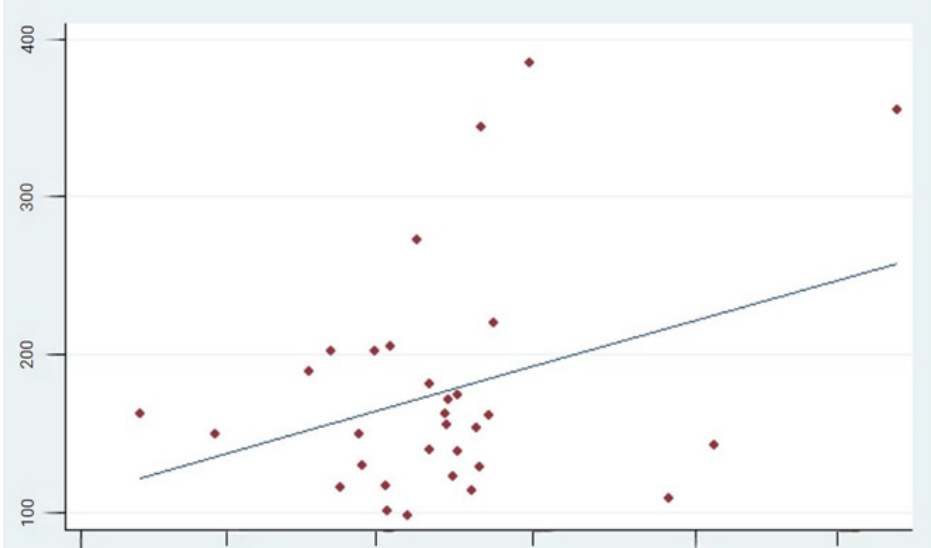
Değişken Adı	Gözlem	Ortalama	Ortanca	Std. Hata	Minimum	Maksimum
İdari Dava Sayıları (100 bin kişi başına)	31	175,8724	155,1593	13,09365	98,19731663	385,089
Politik Kutuplaşma (Endeks)	31	0,767547	0,768767	0,007998	0,669635	0,915799

Not: Regresyonlara kişi başına düşen GSYH değişkeni de eklenmiştir ancak istatistiksel olarak anlamlı çıkmamıştır.

Grafik 2 politik kutuplaşma ve idari dava sayıları arasındaki basit ilişkiyi gösteren serpilme diyagramıdır. En iyi uyum hattı da grafiğin üzerinde gösterildiği gibi pozitif eğilimlidir. İdari dava sayılarını etkileyebilecek diğer değişkenleri kontrol etmeyen bu grafiksel yaklaşım ilgili iki değişken arasındaki ilişki noktasında bir ön fikir vermektedir. Buna göre, Türkiye’de politik kutuplaşma endeksinin yüksek olduğu illerde idari dava sayılarının da yüksek olduğu gözlemlenebilir. Tablo 6’da gösterilen yatay kesit regresyon analiz sonuçlarına göre ise politik kutuplaşma değişkenine ait tahminci %5 anlamlılık seviyesinde anlamlı çıkmasa da %10 seviyesinde anlamlı çıkmış ve bize bir fikir vermesi açısından faydalı olmuştur. Bu alanda gözlem sayılarının artmasıyla birlikte daha anlamlı çalışmalar yürütülebilmesi mümkün olacaktır. Tablo 6’da politik kutuplaşmanın yüksek olduğu illerde idari dava sayılarının da daha yüksek olduğu görülmektedir.

Yapılan analizlerde amaç, ilgili değişkenler arasında karşılıklı ilişkinin tespiti olup içsellik gibi ortaya çıkabilecek ekonometrik problemler nedeniyle nedensellik bulgularının varlığı iddia edilmemektedir.

Grafik 2. Politik Kutuplaşma Endeksi ve İdari Dava Sayıları İlişkisi: Türkiye’de 31 İl İçin Serpme Çizim

Kaynak: Yazarların kendileri tarafından elde edilmiştir.

Tablo 6. Türkiye 31 İl İçin Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımlı değişken: 100 bin kişi başına idari dava sayısı	
Bağımsız Değişken	Katsayı (std.hata)
Politik kutuplaşma	550,14* (286,32)
Sabit terimi	-246,39 (220,12)
R-Kare	0.11
F (1,29)	3,69
Prob > F	0.06
Gözlem	31

*Tahmincinin %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Politik kutuplaşma bireylerin ideolojik, parti temelli veya duygusal olarak ayrışması olarak tanımlanmakta olup özellikle 2000'li yıllardan itibaren politik kutuplaşmanın etkilerini inceleyen çalışmalar artmış ve ilgili literatür popülerlik kazanmıştır. İki ana akım partinin pek çok sosyal, politik ve siyasal konuda ayrışması nedeni ile ilgili yazın ABD'de daha fazla gelişmiştir. Konu özelinde Avrupa'da yapılan çalışma sayısı görece azdır. Bu makalede Avrupa ülkeleri ve Türkiye'de politik kutuplaşmanın idari davaların sayısını etkileyip etkilemediği araştırılmıştır. Politik kutuplaşmanın demokrasiye güven ve siyasete katılma başta olmak üzere ilgili politik değişkenler üzerinde ve kamu yatırımı, gelir eşitsizliği, vergiler ve ekonomik büyüme gibi ekonomik değişkenler üzerine etkisi mevcut literatürde incelenmiştir. Çalışma politik kutuplaşmanın idari davaların sayısını etkileyip etkilemediği araştırarak ilgili literatüre katkı sunmuştur. Regresyon analizi sonuçlarımız, politik kutuplaşmaların idari dava sayılarını artırdığı yönündeki kaba gözlemimize istatistiksel bir kanıt sunmaktadır.

Eğer bir davanın sadece parasal maliyeti düşünülürse, dava sayılarının azalması toplumsal maliyetlerin azaltılması demektir. İdari davaların azalması sosyal güvenin artmasını sağlayabilir. Sosyal güven ise sosyal sermayenin oluşumunu olumlu yönde ve dolayısıyla da üretimi ve istihdamı olumlu etkilemektedir. Politik kutuplaşmalar gibi dava açılmasına neden olan olguları azaltmak toplumsal refahı daha da artıracaktır. Politik kutuplaşma idari davaların sayısındaki artış ile yaratacağı toplumsal maliyet ve sosyal güven kaybı nedeniyle ekonomiye zarar verebileceği gibi, farklı sebeplerle de ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkiler yaratacağı ilgili literatürde vurgulanmıştır. Bu bağlamda, bir politika önerisi olarak politik kutuplaşmaların azaltılmasının yolları aranmalıdır. Bunu başarmanın zor olduğu hemen hemen herkes tarafından bilinmektedir. Bunun yanında politik kutuplaşmalar, siyasi liderlerin ayrıştırıcı değil, birleştirici bir dil kullanması sonucu azalabilecektir.

Sonnotlar

1) Yatay kesit analize dâhil olan Avrupa ülkeleri: Almanya, Arnavutluk, Birleşik Krallık, Bulgaristan, Çek Cumhuriyet, Estonya, Finlandiya, Fransa, Hırvatistan, İspanya, İtalya, Karadağ, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Macaristan, Polonya, Portekiz, Romanya, Sırbistan, Slovakya, Slovenya, Türkiye, Yunanistan.

2) Panel veri analize dahil olan Avrupa ülkeleri: Almanya, Estonya, Finlandiya, Hırvatistan, İspanya, İsveç, İtalya, Karadağ, Letonya, Litvanya, Macaristan, Polonya, Romanya, Slovakya, Slovenya, Türkiye.

3) Analize dâhil olan Türkiye illeri: Adana, Adıyaman, Afyonkarahisar, Antalya, Aydın,

Balıkesir, Batman, Bolu, Çanakkale, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Elâzığ, Erzincan, Eskişehir, Hatay, İstanbul, İzmir, Kahramanmaraş, Kırıkkale, Kocaeli, Kütahya, Malatya, Mersin, Muğla, Siirt, Sivas, Şanlıurfa, Tekirdağ, Tokat, Trabzon.

Kaynakça

Abramowitz A ve McCoy J. (2019). United States: Racial Resentment, Negative Partisanship, and Polarization in Trump's America. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 681(1), 137–156.

Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü (2019). Adli İstatistikler 2018, <https://adlisicil.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2182019155518istatistik2018.pdf> Son erişim tarihi, 13/10/2022.

Akdede S H (2012). Income Inequality and Political Polarization and Fracturalization: an Empirical Investigation of Some European Countries. *Bulletin of Economic Research*, 64(1), 20-30.

Akdede S H ve Keyifli N (2020). Politik Kutuplaşma ve Gelirin Kişisel Dağılımı. *Yönetim ve Ekonomi*, 27(2), 337-351.

Akdede S H ve Keyifli N (2021). Politik Kutuplaşma ve Kamu Sektörü İstihdamı. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 203-218.

Alesina A ve Tabellini G (1990). A Positive Theory of Fiscal Deficits and Government Debt. *The Review of Economic Studies*, 57(3), 403-414.

Baltagi B H (2008), *Econometric Analysis of Panel Data*, 4. Baskı: New York, John Wiley & Sons.

Baum C (2001). XTTEST3: Stata Module to Compute Modified Wald Statistic for Groupwise Heteroskedasticity. *Statistical Software Components*, No. S414801, Boston: Boston College.

Billig M ve Tajfel H (1973). Social Categorization and Similarity in Intergroup Behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 3(1), 27–52.

Bohn F (2007). Polarisation, Uncertainty and Public Investment Failure. *European Journal of Political Economy*, 23(4), 1077-1087.

Bolsen T, Druckman J N ve Cook F L (2014). The Influence of Partisan Motivated Reasoning Onpublic Opinion. *Political Behavior*, 36(2), 235–262.

Casal Bertoa F ve Rama J (2021). The Antiestablishment Challenge. *Journal of Democracy*, 32(1), 37-51.

Chasmar J (2016). CEO Mathew Blanchfield Tells Pro-Trump, Republican Clients to Take a Hike: 'You Are Not Welcome'. *The Washington Times*. <http://www.washingtontimes.com/news/2016/nov/23/ceo-mathew-blanchfield-tells-pro-trump-republican>. Son erişim tarihi, 22/10/2023.

Akdede S H, Özdamar Ö ve Utma Y (2023). Politik Kutuplaşma ve İdari Davalar: Avrupa ve Türkiye İçin Ampirik Bir Analiz. *Mülkiye Dergisi*, 48(1), 219-244. 241

Coffe H, Heyndels B ve Vermeir J (2007). Fertile grounds for extreme right-wing parties: Explaining the Vlaams Blok's electoral success. *Electoral Studies*, 26(1), 142–155.

Danıştay 2. Daire Başkanlığı (2012). İçtihat Metni Esas No: 2011/8076, Karar No: 2012/3105, <https://karararama.danistay.gov.tr/> Son erişim tarihi, 13/10/2022.

Danıştay 5. Daire Başkanlığı (2015). İçtihat Metni Esas No: 2013/8924, Karar No: 2015/9392, <https://karararama.danistay.gov.tr/> Son erişim tarihi, 13/10/2022.

Danıştay 12. Daire Başkanlığı (2015). İçtihat Metni Esas No: 2015/2087, Karar No: 2015/5155, <https://karararama.danistay.gov.tr/> Son erişim tarihi, 13/10/2022.

Enke B, Polborn M ve Wu A (2022). Morals as Luxury Goods and Political Polarization. <http://www.nber.org/papers/w30001> Son erişim tarihi, 25/11/2022.

Ertugay F (2022). Türkiye’de Politik Kutuplaşmanın Tarihsel Kökenleri/ Kolektif Hafıza. *Amme İdaresi Dergisi*, 55(2), 27-62.

Esteban J ve Ray D (1994). On the Measurement of Polarization. *Econometrica*, 62(4), 819-851.

Eurostat (2022). Legal Cases Processed in First Instance Courts by Legal Status of the Court Process, version 08/06/2022. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/crim crt_case/default/table?lang=en Son erişim tarihi, 13/10/2022.

Fernandez M (2013). Texas Attorney General to New Yorkers: Come on Down, with Guns. *New York Times*, <http://www.nytimes.com/2013/01/21/us/texas-attorney-general-invites-new-yorkers-to-bring-their-guns.html>. Son erişim tarihi, 09/05/2022.

Fos V, Kempf E ve Tsooutsoura M (2022). The Political Polarization of Corporate America. <http://www.nber.org/papers/w30183> Son erişim tarihi, 25/11/2022.

Frye T (2002). The perils of polarization: Economic performance in the postcommunist world. *World Politics*, 54(3), 308-337.

Garand J C (2010). Income Inequality, Party Polarization, and Roll-Call Voting in the U.S. Senate. *The Journal of Politics*, 72(4), 1109-1128.

Hakimler ve Savcılar Kurulu (2022). İdare ve Vergi Mahkemeleri Yargı Çevreleri. <https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/34c6f6a0-f2c9-484e-92de-1f1ddd251cb9.pdf> Son erişim tarihi, 13/10/2022.

Hausman J A (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica*, 46, 1251–1271

Hoechle D (2007). Robust standard errors for panel regressions with cross-sectional dependence. *The Stata Journal*, 7(3): 281-312.

Hürriyet (2022), Rockçı İmam Göreve İade İçin AİHM’e Başvurdu. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/rockci-imam-goreve-iade-icin-aihme-basvurdu-42045842> Son erişim tarihi, 13/10/2022.

Iyengar S, Sood G ve Lelkes Y (2012). Affect, not ideology a social identity perspective on polar-ization. *Public Opinion Quarterly*, 76(3), 405–443.

Johnson A F ve Roberto K J (2018). Right versus left: How does political ideology affect the workplace? *Journal of Organizational Behavior*, 39(8), 1040-1043.

Jost J T ve Amodio D M (2012). Political Ideology As Motivated Social Cognition: Behavioral and Neuroscientific Evidence. *Motivation and Emotion*, 36(1), 55–64.

Kaufmann D ve Kraay A (2022). *Worldwide Governance Indicators, 2023 Update*. www.govindicators.org, Son erişim tarihi, 22/12/2022.

Keyifli N ve Akdede S H (2020), Politik Kutuplaşma ve Devletin Ekonomik Boyutu. *Sosyoekonomi*, 28(44), 319–335

Lee I (2021). Does Political Polarization Lead to a Rise in Government Debt? *Review of Public Economics*. 241(2), 3-25.

Lindqvist E ve Östling R (2010). Political Polarization and the Size of Government. *The American Political Science Review*, 104(3), 545-565.

López E J ve Ramírez C D (2004). Party polarization and the business cycle in the United States. *Public Choice*, 121(3-4), 413-430.

Melki M ve Pickering A (2014). Polarization and Government Debt. *University of York Discussion Papers in Economics*, 14/10.

Monro N (2012). GOP Attorneys General Litigate, Push Back Against Obama Regulations. *Daily Caller*. <http://dailycaller.com/2012/03/05/gop-attorneys-general-litigatepush-back-against-obama-regulations/> Son erişim tarihi, 09/05/2022.

Nolette P (2014). State Litigation during the Obama Administration: Diverging Agendas in an Era of Polarized Politics. *The State of American Federalism*, 44(3), 451-474.

Parties and Elections in Europe (2022). <http://www.parties-and-elections.eu/index.html> Son erişim tarihi, 07/07/2020.

Patkós V (2022) Does partisan polarisation predict economic growth? Evidence from 27 European countries. *Contemporary Politics*, 28(2), 182-203.

Pesaran M H (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. *CESifo Working Paper Series No. 1229; IZA Discussion Paper No. 1240* <http://ssrn.com/abstract=572504>. Son erişim tarihi, 13/10/2022

Somer M, McCoy J L ve Luke R E (2021). Pernicious polarization, autocratization and oppositionstrategies. *Democratization*, 28(5), 929–948.

Sözcü (2022), Boğaziçi Üniversitesi Akademisyeni Can Candan'ın Görevden Alınmasına Yürütmeyi Durdurma Kararı. <https://www.sozcü.com.tr/2022/gundem/bogazici-universitesi-akademisyeni-can-candanin-gorevden-alinmasina-yurutmeyi-durdurma-karari-6987775/#:~:text=%E2%80%9CG%C3%96REV%C4%B0ME%20D%C3%96N%C3%9CYORUM%E2%80%9D,kadar%20g%C3%B6revime%20d%C3%B6n%C3%Bcyorum%E2%80%9D%20a%C3%A7%C4%B1klamas%C4%B1nda%20bulundu> Son erişim tarihi, 13/10/2022.

Svolik M W (2019). Polarization versus democracy. *Journal of Democracy*, 30(3), 20–32.

Tajfel H (1970). Experiments in Intergroup Discrimination. *Scientific American* 223(5), 96–102.

Türkiye İstatistik Kurumu (2019), Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2018, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2018-30709#:~:text=T%C3%BCrkiye%20n%C3%BCfusunun%20%18%2C4',ki%C5%9Fi%20ile%20Antalya%20takip%20etti> Son erişim tarihi, 13/10/2022.

Türkiye İstatistik Kurumu (2021), İl Bazında Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, 2019, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Il-Bazinda-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-2019-33663> Son erişim tarihi, 13/10/2022.

Weissert C S (2013). Intergovernmental Relations in the Architecture of Federal System: The United States. *The Ways of Federalism in Western Countries and the Horizons of Territorial Autonomy in Spain*, 2. Baskı, Heidelberg: Springer Berlin, 3-12.

Winkler H (2019). The effect of income inequality on political polarization: Evidence from European regions, 2002–2014. *Economics and Politics*, 31, 137-162.

Woo J (2003). Economic, political, and institutional determinants of Public deficits. *Journal of Public Economics*, 87(3), 387–426.

Wooldridge J M (1990). A Unified Approach to Robust, Regression-Based SPecification Tests. *Econometric Theory*, 6, 17–43.

World Bank (2022), GDP Per Capita (Constant 2015 US\$), <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD> Son erişim tarihi, 13/10/2022.

World Bank (2022), General Government Total Expenditure, https://tcdata360.worldbank.org/indicators/govt.exp?country=BRA&indicator=354&viz=line_chart&years=1980,2026 Son erişim tarihi, 13/10/2022.

World Bank (2022), Worldwide Governance Indicators. <http://info.worldbank.org/governance/wgi/> Son erişim tarihi, 13/10/2022.

Yüksek Seçim Kurulu (2022), Sandık Sonuçları ve Tutanaklar, <https://sonuc.ysk.gov.tr/sorgu> Son erişim tarihi, 13/10/2022.

Bankacılıkta Uzaktan Kimlik Tespitinde Karşılaşılan Riskler ve Çözüm Önerileri

Serdal Yıldırım, Fibabanka Ar-Ge Merkezi, İstanbul

ORCID: 0009-0006-9941-081X

E-Posta: Serdal.Yildirim@fibabanka.com.tr

Özet

Dijital bankacılık ve uzaktan bankacılık hizmetlerinin kullanımı giderek artmaktadır ve bankaların teknoloji entegrasyonuna önem vermeleri gerekmektedir. Yeni teknolojilerin sunduğu faydaları fark eden bankalar, tasarruf etme ve müşteri sayısını artırma potansiyeline sahiptir. Teknolojik ilerlemeler ile dijital bankacılık uygulamalarındaki gelişmeler hızlanmıştır ve müşteri deneyimini geliştirmek hedeflenmektedir. Dijital bankacılık ve uzaktan bankacılık hizmetlerinin yaygınlaşması ile fiziksel banka şubelerine olan gereksinim azalırken, müşteri edinimi için farklı yöntemler geliştirilmektedir.

Uzaktan kimlik tespiti, bankacılık ve diğer çevrim içi hizmetlerde güvenliği sağlamanın temel taşlarından biridir. Ancak, bu süreçteki güvenlik zayıflıkları, kötü niyetli kişilerin kimlik avı gibi suçlar işlemesine olanak tanıyabilir. Yapay zekâ, bu tür tehditlere karşı etkili bir savunma mekanizması sağlayabilir. Ancak, bazı bankalar hala bu teknolojiyi yeterince kullanmamakta veya güvenlik önlemlerini yeterince güçlendirmemektedir. Bu durum, gelecekte Deep Fake gibi gelişmiş sahtekârlık yöntemlerinin ortaya çıkmasına neden olabilir.

Son dönemde Türkiye’de dijital bankacılığın yükselişi, finansal hizmetlere olan erişimde devrim niteliğinde bir değişim sağlamıştır. Bu yeni dijital bankaların kurulması ve uzaktan kimlik doğrulama yöntemlerinin benimsenmesiyle, müşteriler bankacılık işlemlerini kolaylıkla gerçekleştirebilir hale gelmiştir. Geleneksel bankacılık modelinden farklı olarak, dijital bankacılık müşterilere her an her yerden erişim imkânı sunar. Bu durum, müşterilere bağımsızlık ve özgürlük sağlarken, aynı zamanda bankalar için de operasyonel maliyetlerin düşürülmesini sağlar. Fiziksel banka şubelerine olan ihtiyacın azalmasıyla birlikte, bankalar daha verimli bir şekilde hizmet sunabilir ve bu da genellikle maliyetleri azaltır. Bu dijitalleşme trendi, bankaların daha rekabetçi olmasını ve müşterilere daha hızlı ve kullanıcı dostu bir deneyim sunmalarını sağlar. Özetle, Türkiye’deki dijital bankacılık gelişimi, müşterilere daha kolay, hızlı ve esnek bir bankacılık deneyimi sunarken, bankaların da operasyonel verimliliğini artırır ve maliyetleri düşürür. Bu da finansal hizmetlere olan erişimi genişletir ve toplumun finansal katılımını artırır. Ancak uzaktan bankacılık hizmetleri kullanımı yüksek risk taşımaktadır ve bu risklerin yönetilmesi önemlidir. Bankaların güvenlik önlemlerini artırmaları ve yapay zekâ teknolojilerini kullanmaları, uzaktan kimlik tespiti sürecindeki riskleri azaltabilir. Ayrıca, müşteri memnuniyetini ve kullanıcı dostu bir süreci sağlamak da önemlidir. Bankaların, dijital bankacılık ve uzaktan bankacılık hizmetlerine odaklanarak teknoloji entegrasyonunu geliştirmeleri, tasarruf etme ve müşteri sayısını artırma potansiyeline sahiptir. Bu çalışma, bankaların uzaktan kimlik tespiti yöntemlerini güvenli bir şekilde kullanmalarına yardımcı olmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijital Bankacılık, Güvenlik, Uzaktan Müşteri Edinimi, Uzaktan Kimlik Tespiti, Yapay Zekâ.

Identification of Risks Encountered in Remote Identity Verification in Banking and Proposed Solutions

Abstract

The usage of digital banking and remote banking services is on the rise, emphasizing the importance for banks to prioritize technology integration. Banks recognizing the benefits offered by new technologies have the potential to save costs and attract more customers. Technological advancements have accelerated developments in digital banking applications, which aim to enhance the customer experience. As the prevalence of digital banking and remote banking services grows, the need for physical bank branches diminishes, leading to the development of various methods for customer acquisition.

Remote identity verification is crucial for ensuring security in banking and other online services. However, security vulnerabilities within this process may allow malicious individuals to commit crimes such as phishing. Artificial intelligence (AI) can provide an effective defense mechanism against such threats. Nevertheless, some banks still underutilize this technology or fail to sufficiently strengthen their security measures. This may lead to the emergence of advanced fraud methods, such as Deep Fake, in the future.

The recent rise of digital banking in Turkey has revolutionized access to financial services. With the establishment of these new digital banks and the adoption of remote authentication methods, customers can easily conduct banking transactions. Unlike the traditional banking model, digital banking offers customers access to services anytime, anywhere, providing them with independence and freedom. By reducing the need for physical bank branches, banks can deliver services more efficiently, which often reduces costs. This digitalization trend enables banks to be more competitive and offer faster and user-friendly experiences to customers. Overall, the development of digital banking in Turkey not only provides customers with an easier, faster, and more flexible banking experience but also increases operational efficiency and reduces costs for banks. This, in turn, expands access to financial services and enhances financial inclusion within society.

However, the use of remote banking services carries high risks, and managing these risks is crucial. Enhancing security measures and utilizing AI technologies can mitigate the risks associated with remote identity verification. Additionally, prioritizing customer satisfaction and providing a user-friendly process are essential. By focusing on digital banking and remote banking services, banks can improve technology integration, leading to potential cost savings and an increase in customer numbers. This study aims to assist banks in securely deploy remote identity verification methods.

Keywords: Digital Banking, Security, Remote Customer Acquisition, Remote Identity Verification, Artificial Intelligence.

Giriş

Bankalar, müşterilerinin beklenti ve ihtiyaçlarını etkin bir şekilde karşılamak ve toplumun ihtiyaçlarıyla uyumlu adımlar atmak için hizmet sunan kurumlar olarak görev yapmaktadır (Gorgani, 2016). Bu sebeple bankacılık sektörünün, dijital dönüşümlere uyum sağlaması bir zorunluluk hâlidir. Bankacılık sektörü yapısı itibarıyla dijital dönüşümden etkilenen önemli bir aktör olmasının yanında dijital dönüşüme de öncülük etmektedir. Yeni teknolojilerin benimsenmesi müşteri deneyimlerini ve banka satış performanslarını etkilemektedir (Indriasari vd., 2019; Arjun vd., 2021). Bu bağlamda bankacılık sektörü, akıllı sistemlerin popüler olması nedeniyle verimli ve müşteri dostu yeni sistemler geliştirmek için birçok Ar-Ge girişimine yatırım yapmaktadır (Wassan Abdullah, 2020). Dijital bankacılıkta kullanılan güncel teknolojiler; yapay zeka (AI), büyük veri analitiği (BDA), blok zinciri, dijital para birimi, biyometri, bulut bilişim, nesnelerin İnterneti (IoT), açık bankacılık ve kimlik doğrulama olarak sıralanmaktadır (Indriasari vd., 2022).

Ülkemizde, son zamanlarda uzaktan müşteri edinimi gibi finansal teknolojilerle ilgili önemli çalışmalar yapılmış ve bu alanla ilgili düzenlemeler günlük hayatımıza yavaş yavaş girmeye başlamıştır. Mart 2023'te Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi tarafından yayımlanan Türkiye Fintek Rehberi ve Türkiye Fintek Ekosistemi Durum Raporu, ülkedeki bu gelişmelere yön verdiği ve mevzuatsal uyum için gerekli düzenlemelerin yapıldığını göstermektedir (CFO, 2023). Dijitalleşme ve teknolojinin finans sektöründe yaygınlaşmasıyla birlikte, finansal hizmetlerde büyük bir değişim ve dönüşüm süreci yaşanmaktadır. Bu durum, hizmet ağları, iş modelleri ve yapısal düzenlemelerin köklü bir şekilde değişmesine neden olmaktadır. Koronavirüs salgınıyla ortaya çıkan yeni durum da finans sektöründe karar vericilerin sektör düzenlemelerini şekillendirmesine etki etmektedir. Örneğin, devletin 2019-2023 dönemini kapsayan 11. Kalkınma Planı'nda belirtilen 248.7 nolu politika tedbiri doğrultusunda, finansal kuruluşlar müşterileriyle gerçekleştirdikleri işlemlerde "fiziki belge" ve "elle atılan imza" kullanımını azaltma amacıyla aksiyonlar almaktadır ve bu süreç devam etmektedir (SBB, 2019).

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) tarafından 01.04.2021 tarihi 31441 Resmî Gazete'de yayınlanan Bankalarca Kullanılacak Uzaktan Kimlik Tespiti Yöntemlerine ve Elektronik Ortamda Sözleşme İlişkisinin Kurulmasına İlişkin Yönetmelik yayımlanarak bankalar tarafından yeni müşteri kazanımında kullanılacak uzaktan kimlik tespiti yöntemleri belirlenmiştir. Söz konusu süreç Mali Suçları Araştırma Kurulunca 30 Nisan 2021 tarihli ve 31470 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 19 sıra nolu tebliğin yayımlanması ile

desteklenmiş ve böylelikle yazılı şekil şartına tabi sözleşmeler de dâhil olmak üzere, bankalar ile müşterileri arasındaki sözleşme ilişkilerinin elektronik ortamda kurulabilmesine ve uzaktan kimlik tespiti yapılabilmesine imkân tanınmış, diğer ülke uygulamalarında olduğu gibi şubesiz bankacılık modelinin altyapısının kurulmasına yönelik önemli bir adım atılmıştır (RG, 30.04.2021-31470). 2021 Yılı Ekonomik Reform Paketine uygun olarak uzaktan müşteri edinimi süreci Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) tarafından Ödeme ve Elektronik Para Kuruluşlarını, Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) tarafından sermaye piyasası kurumlarını ve BDDK tarafından finansal kuruluşları da kapsar şekilde genişletilmiştir (HMB, 2021). Son olarak BDDK tarafından 29.12.2021 tarihinde yayımlanan Dijital Bankaların Faaliyet Esasları ile Servis Modeli Bankacılığı Hakkında Yönetmelik (DBY) ile de Fidor, Nubank, Monzo, WeBank, Tandem, N26, Revolut gibi şube olmaksızın sadece dijital ortamda hizmet verecek Neobank uygulamalarına imkân veren dijital bankacılığın yasal altyapısını hazırlamıştır (RG, 29.12.2021-31704). Video bankacılık olarak adlandırılan uzaktan müşteri edinim uygulamaları sadece müşteri edinim ile sınırlandırılmamış; uzaktan sözleşme ilişkisi kurulması, finansal ve finansal olmayan işlemlerin gerçekleştirilmesinde doğrulama yöntemleri olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Öyle ki video bankacılık; dijital ve servis modeli bankacılığın ana dayanağı olmuş ve kullanım alanı sadece müşteri edinim ile sınırlanmayarak finansal ve finansal olmayan işlemlerin gerçekleştirilmesi amacı ile de kullanılmaya başlanması ve kullanımının tüm finansal sistemde yaygınlaşması nedeni ile yaratacağı risk de büyümüştür.

BDDK tarafından yayımlanan Bankalarca Kullanılacak Uzaktan Kimlik Tespiti Yöntemlerine ve Elektronik Ortamda Sözleşme İlişkisinin Kurulmasına İlişkin Yönetmelik sürecin güvenliğinin sağlanması için bilgi teknolojileri tarafından uygulanan kontroller ile müşteri temsilcisi tarafından yapılacak ek kontroller koyarak sisteme yeterli bir güvence sağlamaya çalışmıştır (RG, 30.04.2021-31470). Ancak yapay zekânın sağlayacağı ilave güvenliğe değinilmemiş; teknolojik olarak 'yakın alan iletişimi' (NFC) kullanılarak aktif ve pasif doğrulamanın yapılması, biyometrik yüz karşılaştırılması ile kişinin canlılığını tespit edici yöntemlerden bahis olunmakla yetinilmiştir. İşbu hâl ile dijital bankacılık süreci yapay zekânın yaratacağı ilave korumadan mahrum kalmıştır. Oysaki Deep Fake teknolojisinin bazı kötü niyetli kişiler tarafından uzaktan müşteri edinim sürecinde ve finansal ve finansal olmayan işlemlerin gerçekleştirilmesinde banka ve müşterisini dolandırmak amaçlı kullanılma ihtimali yakın gelecekte büyük bir tehlike yaratacak niteliktedir.

Bankalar ve diğer kuruluşlar, bilişim teknolojilerini modern koşullara uygun

olarak dönüştürmektedir. Bu yöntemle bankaların sağladığı idari ve kamu hizmetleri elektronik biçimde sunulmaktadır (Sova vd., 2021). Dijital bankacılık, gelişen teknolojik trendleri kullanarak etkili, hızlı ve kullanıcı dostu bankacılık işlemlerinin gerçekleştirilmesini sağlayan bir kavramdır (Indriasari vd., 2022). Juniper Research tarafından yapılan infografik araştırmasına göre, dünya genelinde dijital bankacılık ve uzaktan bankacılık hizmetlerinin kullanıcı sayısı 2020’de 2,4 milyar olarak kaydedilmiştir ve 2024’te %54’lük bir artışla 3,6 milyara yükseleceği öngörülmektedir (Juniper Research, 2020). Bu sebeple dijital bankacılık ürünlerinin ve sektörün teknoloji entegrasyonunun önemi de gün geçtikçe artmaktadır.

Bankalar, yapay zekâ teknolojilerini kullanarak inovatif bankacılık hizmetleri sunarak hızlı bir şekilde büyümeye devam etmektedir. Son yıllarda, FinTech şirketleri ve yapay zekâ alanında meydana gelen hızlı teknolojik ilerlemeler, bankacılık sektörünün hizmet sunumunu tamamen farklı bir seviyeye taşımıştır (Beybur, 2021). Örneğin dijital bankacılık hizmetlerinin geleneksel bankacılık hizmetlerinin yerine geçmesiyle bankalar hizmet yelpazelerini genişleterek müşteri sayılarını önemli ölçüde artırma şansı elde etmiştir (Toshtemirovich Mamadiyarov, 2021). Yeni teknolojilerin sunduğu potansiyel faydaların farkında olan Amerika Birleşik Devletleri’ndeki bankaların neredeyse %80’i, 2023 yılına kadar yaklaşık 447 milyar dolar tasarruf etmeyi beklemektedir (Digalaki, 2022). Bu teknolojiler, bankacılık kanallarında (örneğin; otomatik bankamatikler, çevrim içi bankacılık, mobil bankacılık), hizmetlerde (örneğin; çek görüntüleme, ses tanıma, sohbet robotları) ve çözümlerde (örneğin; AI yatırım danışmanları ve AI kredi seçicileri) yenilikçi uygulamalara yol açmaktadır (Fares vd., 2022). 2019 yılında COVID-19 pandemisinin yayılmasını önlemek için akıllı dijital bankacılık uygulamalarındaki gelişmeler hızlanmıştır. Bu teknolojiler ile müşteri deneyimlerini geliştirmek ve insan etkileşimini azaltmak hedeflenmektedir (Indriasari vd., 2022). Fiziksel banka şubelerine olan gereksinimin zamanla azalacağı öngörüsü ile müşteri edinimi için farklı yöntemler geliştirilmiştir (Dağdır Çakan vd., 2022).

Son zamanlarda ülkemizde de dijital bankalar kurulmaya başlanmış (1 dijital mevduat bankası ve 3 dijital katılım bankası) ve uzaktan kimlik tespiti yöntemlerine ve elektronik ortamda sözleşme ilişkisinin kurulmasına imkân veren düzenlemeler tüzel kişileri de kapsar şekilde hayata geçirilmeye başlanmıştır. Uzaktan müşteri edinimi ve bu süreçte yapılan uzaktan sözleşme ilişkisi kurulması dijital ve servis modeli bankacılığının temeli olmuştur. Bu dijital düzenlemelerden biri olarak uzaktan kimlik tespitinin yapılması ve sözleşme kurulmasının mümkün olması ile fiziksel varlığa gerek duyulmadan

uzaktan kimlik doğrulaması ile müşteri edinilmesi ve müşterilerine hizmet alma imkânı sağlanmıştır. Bu uygulama ile bankalar, müşterilerin bankayı bizzat ziyaretine gerek kalmaması gerçeğinden hareketle müşterilere bankacılık hizmeti sunar (Belov ve Zagumennov, 2019; Sova vd., 2021). Bu hizmet birçok avantajı beraberinde getirmiştir. Gelişmiş ülkelerde, otopark problemi ve yaşam temposunun yüksekliği sebebi ile banka ofislerine ziyaretler engellenebilmektedir. Dijitalleşmenin getirdiği bir avantajla bu sistem uzaktan yürütülebilir hale getirilmiştir. Ayrıca uzaktan kimlik tespiti yöntemleriyle banka giderleri azaltılmakta ve finansal hizmetlere erişilebilirlik artmaktadır (Ezrokh, 2020). Öte yandan Koronavirüs Pandemisi gibi beklenmedik uzun vadeli karantinalar, bankaları ve müşterilerini çevrim içi çalışmaya zorlamıştır. Bu sebeple bankalarda dijital altyapılar ve dijital ekonominin geliştirilmesi gerekliliği doğmuştur (Sova vd., 2021). Bu uygulamalar müşteriler için yüksek derecede bağımsızlık ve özgürlük sağlar (Korobov, 2017). Uzaktan kimlik doğrulama yöntemleri, kullanıcı deneyimini iyileştirebilir, uluslararası hizmetlerin geliştirilmesine katkıda bulunabilir ve fiziksel olarak banka içerisinde bulunmanın neden olduğu gereksiz sağlık risklerinden kaçınmayı sağlayabilir (ENISA, 2021).

Bankalar için yeni bankacılık ürün ve hizmetleri, ekonomik büyüme ve rekabet gücü sağlamada önemli bir araç olsa da uzaktan bankacılık hizmetlerinin kullanımı, çevrim dışı hizmetlere göre daha yüksek risk taşıdığından, risk faktörü son derece önemlidir (Mamadiyarov, 2021). Cardiff Üniversitesi'nden Cohen, risklerin azaltılmasının uzaktan bankacılık işlemlerinin yürütülmesinde pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmiştir (Koenig-Lewis vd., 2010). Bu durumda bankacılıkta kullanılan uzaktan kimlik tespiti yöntemlerinin sahip olduğu risklerin yönetilmesi zorunluluğu doğar. Bu nedenle, bu alanda yapılacak araştırmalar, günümüzün en acil konularından biridir.

Bu çalışmada; öncelikle uzaktan bankacılık hizmetlerinin müşteriler için öneminin vurgulanması, nüfusun kimlik tespiti başta olmak üzere uzaktan bankacılık hizmetleri konusunda bilgi eksikliği gibi olumsuz faktörlerin ortadan kaldırılması, bankacılıkta kullanılan uzaktan kimlik tespiti yöntemlerinin sahip olduğu risklerin belirlenmesi ile süreç boyunca sahip olunan risklerin literatüre dayalı olarak tespit edilmesi hedeflenmektedir. Bu makale, kullanılan yöntemlere yönelik risklerin tespiti, risk yönetimini sağlamak için gerekli altyapının oluşturulması ve risk yönetiminin gerçekleştirilmesi için uygulanacak yönetim planının yapılandırılması sürecine yardımcı olacak literatür bilgisini içermektedir.

Yapılan literatür taraması, aşağıdaki araştırma sonuçlarına yanıt bulmayı hedeflemiştir.

- Bankacılıkta kullanılan uzaktan kimlik tespiti yöntemlerinde Türkiye ve dünyadaki güncel durum nedir?
- Bankalar, bankacılıkta kullanılan uzaktan kimlik tespiti yöntemlerinde ne gibi risklerle karşılaşmaktadır?
- Karşılaşılan riskler için çözüm önerileri nelerdir?

Çalışmanın geri kalanı şu şekilde yapılandırılmıştır: 2. bölüm olan literatür taraması bölümü, bankacılık sektöründe dijitalleşmenin dâhil olduğu ve bir anlamda uzaktan kimlik tespiti yöntemlerine ilişkin çalışmaları inceler. 3. Bölümde bankacılıkta kullanılan uzaktan kimlik tespiti yöntemleri ele alınmıştır. 4. bölüm, süreçlere dair riskleri literatür aracılığı ile tespit eder. 5. bölümde tespit edilen risklere yönelik risk yönetimi önerileri yer almaktadır. Son olarak 6. bölüm, çalışmaya dair bulguları ve sonuç bölümünü içermektedir.

Literatür Taraması

Bankacılık sektöründe dijital teknolojilerin ve uzaktan kimlik tespiti yöntemlerinin literatürde ele alındığı bir dizi çalışma bulunmaktadır. Uzaktan kimlik tespiti (digital onboarding), banka müşterisi olmak için banka şubesine gitme, uzun sözleşmeleri okuma ve el ile imzalama gibi zorunlulukları ortadan kaldıran bir sistemdir (Dağıdır Çakan vd., 2022). Bu alanda yapılan araştırmalar, bankacılık sektörünün dijital dönüşümünü anlamak, müşteri deneyimini iyileştirmek, operasyonel verimliliği artırmak ve güvenlik önlemlerini güçlendirmek gibi amaçlarla gerçekleştirilmektedir. Kimlik doğrulama, gerçek veya tüzel kişinin kimliğine dayanan güvenin temel olduğu her türlü durum için önemlidir (ENISA, 2021). Özellikle mobil bankacılık, internet bankacılığı, yapay zekâ, büyük veri analitiği ve biyometrik kimlik doğrulama gibi konular ve bu alanlardaki risk yönetimi, literatürde önemli bir araştırma alanı olmuştur. Bu çalışmalar, bankacılık sektöründeki dijital teknolojilerin ve uzaktan kimlik tespiti yöntemlerinin etkin kullanımının incelenmesini sağlamak ve sektörün gelecekteki yönünü belirlemede önemli bir rol oynamaktadır.

Korobov, teknolojinin gelişimi ile dönüşen bankacılık sektörünü ve oluşan yeni bankacılık kültürünü ele almıştır (Korobov, 2017). Indriasari vd. (2022), dijital banka teknolojisinin bankaların işlerini desteklemek ve deneyimleri iyileştirmek için geleneksel bankacılığın geliştirilmesi için kullanılması gerektiğini ifade etmektedir. Stoiko, BankID gibi uzaktan dijital uygulamalar ile yerel finans piyasası katılımcıları için hizmet sunma prosedürünün basitleştirdiğini ve yenilikçi

hizmetlerin oluşturulması, mevcut durumun iyileştirilmesi için uygun koşulların sağlanabileceğini ifade etmiştir (Stoiko, 2020).

İnternet, bankacılık ve alışveriş işlemlerinde yoğun olarak kullanılmasına rağmen, araştırmalar internetin güvenli olmadığını göstermektedir. İnternet, kimlik avı, kimlik sahtekârlığı, bilgisayar korsanlığı gibi tehditlere maruz kalmaktadır. Bankacılık ve finansal işlemlerdeki gelişmiş teknolojilerin kullanımı arttıkça, saldırganlar da gizli verilere erişmek için daha gelişmiş teknikler kullanmaktadır (Sheshasaayee ve Sumathy, 2017). Bu gibi durumların ele alındığı çalışmalara ek olarak Zadeh ve Barati, en güvenilir biyometrik yöntemlerden biri olarak üç boyutlu yüz tanıma ve bir yazılım içerisinde yer alan tek seferlik bir parola içeren bir sistem önermiştir (Zadeh ve Barati, 2019).

Ezrokh, Rus bankacılık sisteminde uzaktan kimlik doğrulama uygulamalarının sorunlarını çözebilmek için ilgili alandaki uluslararası deneyimin incelenmesi, Rus bankalar ve müşterileri arasındaki uzaktan kimlik doğrulama uygulamalarına karşı olan düşük motivasyonun temel nedenlerinin analiz edilmesi, bu sorunların formülize edilmesi ve yapılandırılması, devlet politikalarındaki sorunlu alanları incelemek, siber suç önleme faaliyetlerini incelemek, tespit ettikleri sorunların çözümlerine gerekçe sağlamak ve orta ve uzun vadede uzaktan kimlik tespiti yapılmasını sağlayan sistemin geliştirilmesi amacı ile dijitalleşmenin genel risklerini belirlemek üzerine çalışmıştır (Ezrokh, 2020). Shamah, bankaların kimlik hizmeti sağlayıcısı olarak hangi rollere sahip olduğunu açıklarken ulusal e-ID yapılarını tanıtan bir çalışma yapmıştır (Shamah, 2018). Keleş ve Demirel (2020), uzaktan müşteri kabulünde yüz tanıma ile Türkiye Cumhuriyeti Kimlik Kartı (TCKK) kimlik doğrulamasının kullanımı üzerine yaptıkları çalışmada yüz tanıma oranını iyileştirmek için renkli yüz görüntüsünün alınmasını sağlayan 'yakın alan iletişimi' (NFC) özelliğini incelemiştir. Toshtemirovich Mamadiyarov (2021), Özbekistan'daki bankacılık ve finans sisteminde uygulanan yeni teknolojilerin avantajlarını ele almıştır.

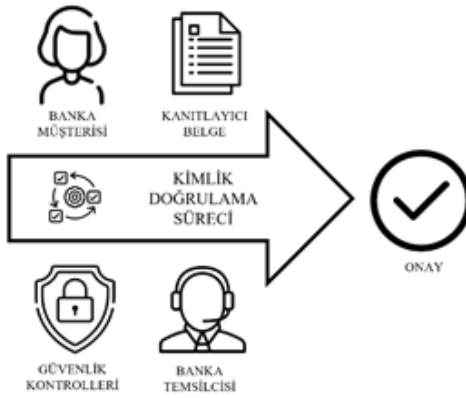
Öte yandan uzaktan müşteri edinimi, sürdürülebilirlik açısından da kıymetli bir yöntem olarak ele alınmıştır. Dağdır Çakan vd. (2022)'nin çalışmasında, vaka örneği olarak uzaktan müşteri kazanımları üzerinden yapılan hesaplamada, 733.111 adet müşteri için toplam 274 bin ağaç değerinde kâğıt tasarrufu yapıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca müşterilerin bankaya gitmesinin gerekmemesi ile yakıt tasarrufu ve banka işlem süreçlerinin kısılması ile de zaman tasarrufu sağlanabilmektedir.

Bankacılıkta Kullanılan Uzaktan Kimlik Tespiti Yöntemleri

Bankacılık sektörü, sıkı regülasyona tabi olan bir sektördür ve sürekli olarak

yeni yaklaşımlar ve teknolojilerin hızla benimsenmesiyle regülasyon faaliyetleri ön planda olmaya devam etmektedir (Balkan, 2021). Elektronik tanımlama yöntemlerinin etkinliği, kamu ve özel sektörde sunulan hizmetlerde tek ve güvenilir bir kimlik doğrulama yöntemi kullanılmasını amaçlamaktadır. Bu sayede kullanıcılar, farklı hizmetlere erişmek için farklı kimlik doğrulama yöntemleri kullanmak yerine, tek bir yöntemle tüm hizmetlere erişebilirler. Bu, kullanıcıların deneyimini kolaylaştırırken, hizmet sağlayıcılar açısından da daha verimli bir işlem süreci sağlar ve güvenliği artırır (Teemu, 2010). Uzaktan kimlik doğrulama kabiliyeti, elektronik işlemlerin olasılığını artırır ve ayrıca işlemde yer alan tarafların kimliklerinin geçerliliğini temin eder (ENISA, 2021). Uzaktan kimlik doğrulama süreci aşamaları Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1. Uzaktan Kimlik Doğrulama Süreçleri

Kaynak: ENISA, 2021. (Yazar tarafından uyarlanmıştır.)

Uzaktan kimlik tespiti yöntemleri 6 başlık altında ele alınmaktadır. Bunlar: operatör ile yerinde kimlik tespiti, operatör ile video destekli operatör ile kimlik tespiti, uzaktan otomatik kimlik tespiti, elektronik tanımlama araçları ile kimlik tespiti, sertifika tabanlı kimlik tespiti ve kombine yöntemlerdir (ENISA, 2021).

Operatör ile yerinde kimlik tespiti: Operatör ile yerinde kimlik tespiti, operatörün talep ettiği belgelerin banka müşterisi tarafından ibraz edilmesi ve bu belgelerin yüz yüze doğrulama süreci ile onaylanmasını içerir. **Video destekli operatör ile kimlik tespiti:** Bu yöntemde banka temsilcileri/ operatörler, başvuru sahipleri/banka müşterileri ile çeşitli talimatlara dayalı olarak bir kimlik belirleme süreci yürütürler. Bu süreçte delillerin toplanması, akıllı mobil cihazlar aracılığı ile yapılır. **Uzaktan otomatik kimlik tespiti:** Bu yöntemde gerçek zamanlı etkileşim olmaksızın yazılım sistemleri tarafından otomatik olarak bir

kimlik tespiti yapılmaktadır. Elektronik tanımlama araçları ile kimlik tespiti: Bu yöntemde kimlik doğrulama süreçleri elektronik tanımlama süreçlerine bağlı olarak iletilebilir. Sertifika tabanlı kimlik tespiti: Bu yöntemde elektronik imzalar gibi bir güvenilir sertifikaya sahip sistemler kullanılır ve kullanıcı bilgileri o sertifikadan çekilir. Ayrıca elektronik imzalar, günlerce sürebilen bir süreci tek bir oturuma sığdırarak zamandan ve enerjiden tasarruf sağlar (Dağdır Çakan vd., 2022). Kombine yöntemler: Uzaktan kimlik doğrulama yöntemleri, bir diğeri ile birlikte de kullanılabilir. Bu şekilde elde edilen çoklu kullanımlar kombine yöntemlere tabidir.

Uzaktan kimlik tespitinin yapılmasını sağlayan bu yöntemler, bankaların veri tabanlarında yer alan müşteri bilgilerinde bulunan yüz görüntüsü ve ses gibi biyometrik kişisel verilerin müşteri temsilcileri ve çeşitli yazılımlar aracılığı ile teyit edilerek uzaktan yürütülen ve banka müşterilerinin finansal hizmet almalarını sağlayan sistemlerden oluşmaktadır. Bu sistem içerisinde farklı teknolojilerin kullanımı mevcuttur. Bu teknolojiler aşağıdaki gibidir:

Parmak İzi Teknolojisi: Parmak izi teknolojisi, cep telefonlarının güvenliğini artırmak için kullanılabilen ve aynı zamanda cep telefonu kullanıcılarına son derece kolaylaştıran bir teknolojidir (Gaovd., 2014). Bu teknoloji kullanıcılarını parmak izlerinden tespit etmektedir. **El Kimliği Teknolojisi:** Bu teknoloji, avuç içi damarlarının benzersiz bir haritasını çıkarabilir ve kızılötesi sinyallerin kişinin hemoglobinin emilme biçimine göre kullanıcılarını tanımlayabilir (Zadeh ve Barati, 2019). **İris Tarayıcı:** İris desenleri kişiye özel ve kopyalanması neredeyse imkânsız olduğundan iris kimlik doğrulama teknolojisi, elektronik cihazları güvende tutmanın ve bilgileri gizli tutmanın en güvenli yollarından biridir. Ancak belirtmek gerekir ki parlak ışık altında veya kullanıcıların güneş gözlüğü takmaları gibi durumlarda tarayıcının performansı zayıflayabilmektedir (Zadeh ve Barati, 2019). **Yüz Tanıma Teknolojisi:** Bu teknoloji (Face ID) tasarlanırken şapkalı, eşarplı, gözlüklü, kontakt lensler ve birçok farklı güneş gözlüğü ile uyumlu hale getirilmiştir. Dahası iç mekânlarda, dış mekânlarda ve hatta karanlık ortamlarda bile kullanılabilir şekilde tasarlanmıştır (Apple, 2023). **Biyometrik Kimlik Doğrulama:** Biyometrik kimlik doğrulama veya kısaca biyometri, bir bireyin yüz, parmak izi, el geometrisi, iris, tuş vuruşu, imza, ses vb. gibi geleneksel kimlik doğrulama yöntemlerine göre birçok avantaj sunar. Biyometrik özellikler unutulamaz veya kaybedilemez, bu nedenle şifreler gibi unutulma veya kaybolma riski yoktur. Biyometrik özelliklerin kopyalanması, paylaşılması ve dağıtılması zordur, bu nedenle şifrelerin ortaya çıkmasına benzer riskler taşımamaktadır. Kimliği doğrulanan kişinin, kimlik doğrulama sırasında hazır bulunması gerektiği için, dolandırıcılık yapan kullanıcılar şifreleri

paylaştıklarını inkâr edemez. Ancak biyometri oluşturmak daha zor olabilir. Bu durum ise daha fazla zaman, para, deneyim ve erişim ayrıcalıkları gerektirir. Ayrıca, bir kullanıcının biyometrik özellikleri kullanarak dijital içeriğe eriştiğini reddetmesi pek olası değildir (Jain vd., 2006).

Bankacılıkta kullanılan uzaktan kimlik tespiti yöntemleri, ülkelerin kendi yasa ve kanunlarına dayalı olarak farklılık göstermektedir. Bu bağlamda bir sonraki bölümde dünyadaki örnekler ve Türkiye'deki durum ele alınmıştır.

i) Dünyada Bankacılıkta Kullanılan Uzaktan Kimlik Tespiti Yöntemleri

Dünya çapında bankacılıkta kullanılan uzaktan kimlik tespiti yöntemleri, kullanıcıların kimliklerini doğrulamayı ve güvenli bir şekilde finansal işlemlerini gerçekleştirmeyi amaçlayan teknolojilerdir. Bu teknolojiler ülkelere ve bölgelere göre değişiklik göstermektedir.

Dünyadaki en büyük biyometrik şablon deposu olan Hindistan Benzersiz Kimlik Kurumu (UIDAI), 2009'dan bu yana 1 milyardan fazla müşteriye ait biyometrik veriyi toplamıştır (Banerjee, 2015). Ayrıca Hindistan'da benimsenen Aadhaar tabanlı kimlik doğrulama sistemi, sosyal yardım gibi hizmetlerden faydalanmayı kolaylaştırdığı için yaygın olarak kullanılmaktadır. Günde ortalama 70 milyon işlem yapılmaktadır (Teknomers, 2023). Ancak bu uygulamalar biyometrik verilerin yanında parmak izi uygulamasının dâhil olduğu bir denetleme mekanizmasına sahiptir. Bazı çevrim içi bankalar, kişisel kimlik doğrulaması için sağlam ve güvenli bir biyometrik teknoloji mekanizması kullanarak sistemlerini korumak için ekstra önlemler almaktadır (Jama vd., 2019).

Rusya'da Merkez Bankasının inisiyatifi ile ülkenin finans ve kredi sisteminin etkinliğini ve tüketici memnuniyet düzeyini artırmak amacı ile bankaların müşterilerin uzaktan biyometrik kimlik tanımlaması yapmalarını sağlayan bir kurum kurulmuştur (Ezrokh, 2020).

İsveç'te bankacılık hizmetlerini görüntülü kimlik onayı ile gerçekleştiren bir platform geliştirilmiştir. Bu sisteme göre müşteri dijital kimliğini BankID uygulaması aracılığıyla kullanır. Dijital kimlik kartı bu uygulamada görüntülenir ve kullanıcıdan onay istenir. Dijital kimlik kartının görüntüledikleri müşterinin görüntüsü, ismi, kimlik bilgileri, güvenlik ayrıntıları, dijital kimlik kartını doğrulayan bir mobil karekodur. Son aşamada bankalar ya da konu olan şirketler müşterinin uygulamasında yer alan kodu tarayarak onay alır. İsveç'te görsel doğrulamada kullanılan güvenlik ayrıntıları şu şekildedir: Müşteri,

görüntüsü oluştuktan sonra ekrandaki bir düğmeye basmaya yönlendirilir. Bu aşamada düğmenin bulunduğu yerdeki görüntü bulanıklaşır ve bir ses duyulur. Doğrulayıcı, kullandığı yazılımlar ile sahte bir hareketsiz görüntü kullanılıp kullanılmadığını denetler (Bankid, 2023). İsveç, Norveç, Finlandiya ve Danimarka'da elektronik kimlik belirleme sistemlerinin kullanımında iyi örnekler bulunmaktadır. Örneğin burada bankacılık çözümleri bölgeye hâkimdir ve milyonlarca kullanıcının erişimine açıktır (Sova vd., 2021).

Avusturya Finansal Piyasa Otoritesi (FMA), görüntülü kimlik tespiti yapma prosedürünü Ocak 2017'de kabul etmiştir. Buna göre müşteri kendi görüntüsünün yanında, kimliğinin ön ve arka yüzüne ait çözünürlüğü yüksek bir görseli iletmekle yükümlüdür (FMA, 2017). İsviçre Finansal Piyasa Denetleme Otoritesi (FINMA), bankalara bireysel olarak yapılan müşteri ziyaretlerinin yerini tutacak bir çevrim içi sistemi ilk kez 2016'da tanıtmıştır. Buna göre bir telekonferans köprüsü aracılığı ile banka çalışanları ve banka müşterileri arasında iletişim sağlanmaktadır. Banka müşterilerinden talep edilen, banka temsilcileri tarafından yöneltilen çeşitli soruları yanıtlamaları, kimlik belgelerini ve diğer belgeleri sunmalarınıdır (FINMA, 2016).

Güney Kore'de kullanılan sistem, müşterilerin hâlihazırda bir hesap sahibi olmaları koşulu ile görüntülü kimlik onayı işlemlerine izin vermektedir. Ayrıca diğer ülkelerden farklı olarak kullandıkları blok zinciri teknolojisi ile çalınan kişisel verilerin kullanımını önleyebilmektedir (Etnews, 2018). Çin'deki Kamu Güvenliği Bakanlığı, yüz tanıma teknolojisini ülkedeki diğer sistemlere entegre ederek akıllı telefonlar ile kimlik doğrulamasının önünü açmıştır (Khan, 2018). Pakistan, herhangi bir banka şubesini ziyaret etmeye gerek kalmaksızın müşteri kabulü sağlayan ve %100 yüz biyometrisi kullanan bir sistemden faydalanmaktadır (Ullah, 2022).

Endonezya menşeli bir banka olan Mayapada, OneConnect ile yapmış olduğu ortaklıkta banka müşterilerinin kimliklerinin gerçekliklerinin doğrulanmasında yapay zekâ ve güçlendirilmiş elektronik müşteri tanı teknolojisi kullanacaktır. Ayrıca sahte saldırıların önlenmesinde yüz canlılığı algılama teknolojisi uygulanmaktadır (OneConnect, 2021).

Özbekistan'da uzaktan bankacılık hizmetlerinin kullanımı yaygın değildir. Çünkü banka müşterilerinin finansal okuryazarlığı düşüktür. Ayrıca ülke genelinde internet hız ve kalitesinin düşüklüğü de bu durumda etkilidir (Mamadiyarov, 2020). Ayrıca nüfus ve bankacılık hizmetlerinin uzaktan organizasyonunda birçok problemle karşılaşıldığından bankaların tüm hizmetleri müşterilere iletilmemiştir (Mamadiyarov, 2021).

Bu bilgiler ışığında ülkelere göre bankacılıkta kullanılan uzaktan kimlik tespisi yöntemleri, Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1. Ülkelere göre bankacılıkta kullanılan uzaktan kimlik tespisi yöntemleri

Uzaktan kimlik tespisi yöntemleri	Ülkeler
Video destekli operatör ile kimlik tespiti	Almanya, Avustralya, Belçika, Bulgaristan, Endonezya, Fransa, Hindistan, İsviçre, İtalya, Güney Kore, Lüksemburg, Pakistan, Polonya, Portekiz, Türkiye, Yunanistan
Uzaktan otomatik kimlik tespiti	Bulgaristan, Estonya, Yunanistan, Norveç
Kombine yöntemler ile kimlik tespiti	Fransa, İspanya
Diğer	Avusturya, Finlandiya, Letonya, Litvanya, Hollanda, Romanya, İsveç, Birleşik Krallık

Kaynak: Yazar tarafından derlenmiştir.

ii) Türkiye’de Bankacılıkta Kullanılan Uzaktan Kimlik Tespiti Yöntemleri

Türkiye’deki bankalarda kullanılan uzaktan kimlik tespitinin geçmişi uzaktan yapılan sözleşmelerin önünü açan kanuna dayanmaktadır. 26.06.2020 tarihli ve 31167 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan 7247 sayılı Kanun’un 10. maddesinde belirtildiği üzere, “Sözleşme, yazılı olarak veya elektronik ortamda kurulur. Elektronik ortamda kurulacak sözleşmelerde, başvuru sahibinin kimliğinin doğrulanmasına imkân verecek şekilde, Kurum tarafından belirlenecek yöntemler kullanılır ve bunlara ilişkin usul ve esaslar Kurum tarafından belirlenir.” (RG, 26.06.2020-31167). Bu madde ile sözleşmelerde elektronik ortamda yapılan kimlik doğrulamasının kullanılmasının önü açılmıştır. Sonrasında 24.02.2021 tarihli ve 31405 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan 3580 sayılı Cumhurbaşkanı Kararı Madde 5’te belirtilen ve yönetmeliğe eklenecek olan 6/A maddesinde gerçek kişilerde uzaktan kimlik tespitinde müşteriler ile yüz yüze gelmeksizin kimlik doğrulanmasına imkân verilen uzaktan kimlik tespiti yöntemlerinin kullanılabilmesi belirtilmiştir (RG, 24.02.2021-31405 (Mükerrer)). Bu karar ile ise, banka temsilcileri ve müşteriler arasında yüz yüze gelmeksizin bir iletişim kurulabileceği ve bu şekilde kimlik doğrulaması yapılabileceği açığa çıkmıştır.

Bu düzenlemeler doğrultusunda 01.04.2021 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanan “Bankalar Tarafından Kullanılan Uzaktan Kimlik Doğrulama Yöntemleri ve Elektronik Ortamda Sözleşme Kurma Yönetmeliği” ile BDDK kendisine kanun ile verilen düzenleme yapma yetkisini kullanarak bankaların uzaktan müşteri

edinme ve sözleşme kurmasına imkân sağlamıştır. BDDK bu Yönetmelik ile uzaktan müşteri edinmenin şekli ve teknik kısımlarına da yer vermiştir. Böylece bankaların uzun zamandır beklediği müşteri kimlik tespitini uzaktan yapabileme konusundaki bir eşik, yenilikçi bir sistem kullanılarak aşılmıştır. Bankalar bu düzenlemeyle müşteri temsilcisi ile kişinin, fiziksel olarak aynı ortamda bulunmasına gerek olmadan, çevrim içi olarak görüntülü görüşmesi ve birbiriyle iletişim kurarak müşteri edinebilme imkânına kavuşmuş ilave olarak bu görüşmenin devamında sözleşme kurabilme imkânını da edinebilmiştir. Türkiye’de bankacılıkta kullanılan uzaktan kimlik tespiti öncelikle gerçek kişiler, gerçek kişi ticari işletmeler için başlamış ve 25 Mayıs 2023 tarih ve 32201 sayılı Resmî Gazete’de Bankalarca Kullanılacak Uzaktan Kimlik Tespiti Yöntemlerine ve Elektronik Ortamda Sözleşme İlişkinin Kurulmasına İlişkin Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik ile de ticaret siciline kayıtlı tüzel kişileri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir.

Söz konusu düzenleme uyarınca uzaktan müşteri edinim sürecin kişi tarafından başlatılması, bilgi teknolojileri tarafından uygulanan kontroller ile devam ettirilmesi ve müşteri temsilcisi tarafından yapılacak onaylama ve ek kontroller ile tamamlanması şeklinde tasarlanmıştır. Edinim süreci özetle aşağıdaki gibidir.

- Önceden doldurulmuş bir elektronik form aracılığıyla, uzaktan kimlik tespiti sürecinin işletildiği banka uygulaması üzerinden kişinin başvurusu alınır, bu başvuru işlemi görüntülü görüşme öncesinde gerçekleştirilir.
- Suistimal olasılığını azaltmak için, uzaktan kimlik tespiti işlemleri için belirli bir müşteri temsilcisine atanacak kişilerin tahmin edilebilir durumları önlemek amacıyla uygun mekanizmalar sağlanır.
- Görüntülü görüşme öncesinde müşteri temsilcisi tarafından sorulacak asgari sorular belirlenir ve bu soruların sırası ve türü değişebilir.
- Görüntülü görüşme aşaması, uzaktan kimlik tespiti sürecinde gerçek zamanlı ve kesintisiz olarak yapılır. Müşteri temsilcisi ile kişi arasındaki görsel ve işitsel iletişim yeterli düzeyde gizlilik ve bütünlük sağlar. Bu amaçla, görüşme uçtan uca güvenli iletişimle gerçekleştirilir.
- Uzaktan kimlik tespiti sürecinde, kişiye yalnızca kimlik tespiti işlemi için geçerli olan merkezi olarak üretilmiş SMS OTP (Tek Kullanımlık Şifre) iletilir. Kişi, iletilen SMS OTP’yi çevrim içi olarak uygulama arayüzü üzerinden geri gönderir.

Uzaktan kimlik tespiti sürecinde beyaz ışık altında görsel olarak ayırt edilebilen güvenlik öğelerine, fotoğraf ve imzaya sahip olan kimlik belgesi kullanılır. Bu kimlik belgesi şu an için yeni TC kimlik kartıdır. Bu kimlik belgesinin doğrulanması, bu sürecin en önemli risk yönetim sürecidir.

- Yakın Alan İletişimi (NFC Teknolojisi) Kullanılan Yöntem

Yakın alan iletişimi (NFC) kullanarak, kimlik belgesinin yongasındaki kimlik bilgilerinin doğrulanması, kimlik belgesi üzerindeki bilgilerle kişinin kimliğinin tespit edilmesini mümkün kılar. Söz konusu doğrulama;

- Kimlik belgesi, belgenin verildiği yetkili makam tarafından verilmiş olup, belgenin temassız yongasındaki bilgilerin değiştirilmediği şekilde kullanılır.
- Kimlik belgesinin temassız yongası üzerindeki anahtarların kopyalanarak oluşturulmadığı kontrol edilerek gerçekleştirilir.

Kimlik tespit aşamasına ek olarak uzaktan kimlik tespitinin görüntülü görüşme aşamasında kişinin canlılığını tespit edici yöntemler kullanılır. Her geçen gün yeni teknolojiler ile bu oran yükseltilecek sistem daha güvenli hale getirilmeye çalışılmaktadır (iBeta, 2023).

- Yakın Alan İletişimi (NFC Teknolojisi) Kullanılmayan Yöntem

Yakın alan iletişimi kullanılmayan yöntem güvenlik açısından daha zayıf bir koruma sağlamaktadır. NFC teknolojisinin sağladığı aktif ve pasif doğrulamadan muaf olduğu gibi yüz tanıma için kullanılan fotoğrafa kimlik yongasından elde edilen fotoğraf olmayıp kimlikte görsel olarak var olan fotoğraf ile yapılmaktadır. NFC teknolojisinin korumasının eksikliğini düzenleyici otorite, aşağıdaki ilave kontrollerle gidermeye çalışmıştır.

- Kimlik belgesindeki dört görsel güvenlik unsuru, şekil ve içerik açısından doğrulanır.
- Sadece görsel güvenlik unsurları doğrulandığında, bir banka kişinin kendi hesabından yapılan ilk finansal işlemi, müşterinin tanınmasıyla ilgili kuralların uygulandığı başka bir bankadaki kişiyle sürekli iş ilişkisi kurmadan önce zorunlu kılar.
- Kimlik belgesindeki fotoğrafın biyometrik karşılaştırması yapılır.

Yukarıda yapılan kontroller sonrası müşteri temsilcisi tarafından görüntülü görüşme aşamasında ilave kontroller yapılarak süreç tamamlanır.

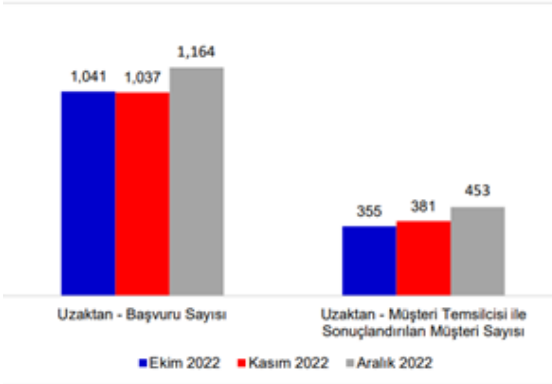
NFC teknolojisi kullanılmayan süreçlerde ilave kontroller konulsa da dahi NFC kullanılan süreçler daha güvenlidir. Uzaktan müşteri ediniminde temel alınan yeni TC kimlik kartının sağladığı bu teknik imkândan yararlanılmayan ancak bankaların müşteri teminine yardımcı olmak amacı ile oluşturulan NFC'siz sürecin dijital bankacılık hedeflemesinde zayıf bir alan olarak görülmektedir.

Yönetmelik, "Banka sahte yüz teknolojisine dair riskleri önlemeye yönelik

ilave tedbirler alır” hükmünü içermektedir. Ancak cari olarak ülkemizdeki hiçbir banka Deep Fake teknolojisinin yaratacağı tahrifata hazır değildir. Deep Fake teknolojisinin bazı kötü niyetli kişiler tarafından uzaktan müşteri edinim sürecinde ve video bankacılığı görüntülü görüşme aşamasında bankayı dolandırmak amaçlı olarak kullanılma ihtimali kuvvetle muhtemeldir. İşbu yüzden bankalar yapay zekânın video bankacılık sürecinde kullanarak Deep Fake’nin yaratacağı tahrifatı başka bir yapay zekâ ile tespit ederek kendilerini ve müşterilerini finansal ve reputasyonel risklere karşı korumaya şimdiden başlamalıdır.

Türkiye Bankalar Birliği (TBB)’nin Aralık 2022 dönemi itibarıyla 16 banka verisinden oluşan tablosuna aşağıda yer verilmiştir.

Tablo 2: Uzaktan Müşteri Edinimi (Bin Kişi)

Kaynak: (TBB, 2023)

Aralık 2022 itibarıyla uzaktan başvuru sayısı 1 milyon 164 bin olmuştur. Müşteri temsilcisi ile sonuçlandırılan uzaktan müşteri edinimi 453 bindir. Bankaların video bankacılık yolu ile yapılan başvurulan sadece %39’unun başarılı olduğu görülmektedir. Başarısız olunma sebepleri ise teknolojik nedenlere (akıllı cihazların işletim sisteminin süreci desteklememesi, teknolojik okuryazarlığın eksik olması, NFC’nin aktive edilip kullanılamaması vs.) dayanmaktadır. Tablo 2’de görüldüğü üzere, uzaktan kimlik tespiti yönteminin kabul gördüğü ve giderek daha fazla insanın bu yöntemi tercih ettiği görülmektedir.

Mayıs 2021’den Aralık 2022’e kadarki süreçte, uzaktan müşteri edinimi başvuruları genel olarak artan eğilimdedir (Tablo 3). Bu amaçla yapılan ve sonuçlanan başvuru adetlerinde ve kabul oranlarında artış gözlenmektedir. Mayıs 2021’de 278 bin olan başvurunun %25’i müşteri edinimi ile sonuçlanır

iken; Aralık 2022’de başvuru sayısı 1 milyon 164 bini geçmiş ve başvurunun müşteri edinime dönüşüm oranı da %39’a yükselmiştir.

Şekil 3: Bankaların Uzaktan Müşteri Edinimi (Bin Kişi)

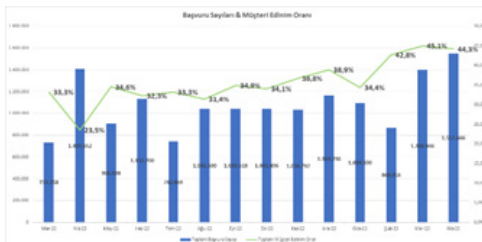
	Uzaktan - Başvuru Sayısı	Uzaktan - Müşteri Temsilcisi ile Sonuçlandırılan Müşteri Sayısı
Mayıs 2021	278,053	69,760
Haziran 2021	228,303	63,829
Temmuz 2021	234,948	61,092
Ağustos 2021	273,959	73,712
Eylül 2021	370,838	100,476
Ekim 2021	467,139	117,233
Kasım 2021	686,183	137,787
Aralık 2021	537,821	147,615
Ocak 2022	406,629	113,692
Şubat 2022	454,657	136,212
Mart 2022	733,258	244,015
Nisan 2022	1,409,652	331,771
Mayıs 2022	906,998	313,497
Haziran 2022	1,132,700	365,542
Temmuz 2022	742,869	247,234
Ağustos 2022	1,041,907	327,647
Eylül 2022	1,043,518	364,703
Ekim 2022	1,041,496	355,178
Kasım 2022	1,036,792	381,051
Aralık 2022	1,164,296	452,952

* Gerçek müşteri edinimleridir.

Kaynak: (TBB, 2021)

Gerek başvuru adetindeki artışın gerekse de müşteri edinimindeki oransal artışın sebeplerini; -uzaktan müşteri edinim sürecinin daha bilinir olmasına, teknolojik okuryazarlığın artmasına ve sisteme uyumlu akıllı cihazların artmasına bağlanabilir. Öyle ki Nisan 2023 itibarı ile başvuru adeti 1,5 milyonu aşmış ve toplam başvuruların müşteriye dönüşüm oranı %44’ü geçmiştir (Şekil 4).

Şekil 4: Uzaktan Bankacılık Başvuru ve Müşteri Edinimi İstatistikleri

Kaynak: (Türedi, 2023)

Bankacılıkta Kullanılan Uzaktan Kimlik Tespiti Yöntemlerinin Riskleri

Uzaktan müşteri edinim süreci dijital finansal sistemde sadece uzaktan müşteri edinimi amacı ile kullanılmamakta aynı zamanda elektronik bankacılık kanallarının kullanılması için gerekli olan iki faktörlü doğrulama unsurlarının belirlenmesi ve değiştirilmesi ile müşterilerin finansal ve finansal olmayan işlemlerinin gerçekleştirilmesinde de kullanılmaktadır. İşbu yüzden uzaktan kimlik tespit yönteminde görüntülü bankacılık kanalının taşıdığı riskleri bilmek ve suistimale kapalı bir görüntülü bankacılık hizmetinin müşterilerin erişimine sunmak dijital finansal sistemin daha güvenilir çalışmasını sağlayarak dijital bankacılığın gelişmesine katkı sağlayacaktır.

i) Operasyonel Riskler

Bankacılıkta kullanılan uzaktan kimlik tespiti yöntemleri, müşterilerin bankacılık işlemlerini kolaylaştırırken aynı zamanda operasyonel riskler de içerir. Bu riskler teknik ekipman eksikliği, hatalı işlemler, güvenlik zafiyetleri, yetersiz kontroller, müşteri reddi, insan hatası gibi riskleri içerir.

- Uzaktan kimlik doğrulama süreçlerinin karmaşıklığı, müşterilerin süreci anlamasını engeller ve süreci dolandırıcılığa açık hale getirir. Bu risk, müşteri kaybına da yol açabilir. Ayrıca bu süreçte kullanılan mobil uygulamanın kullanıcı dostu olması da önemlidir (Dağdır Çakan vd., 2022). Müşteri memnuniyetinin her koşulda sağlanması gereklidir. Ancak uzaktan kimlik tespiti süreçleri, banka müşterileri için zaman alıcı ve karmaşık süreçler içerebileceğinden onları sıkabilmektedir. Gereksiz kontrol noktaları süreci güvenli kılar iken kullanıcı dostu olmayan bir ortam yaratması nedeni ile de müşteri kaybının ana gerekçesi olabilmektedir.
- Uzaktan kimlik tespiti yöntemlerini müteakip işlemlerin yüz yüze gerçekleşmesi durumunda yüz yüze bir biçimde imza alınmasının gerekliliği, dijital dönüşüm süreci ve alınan kararların vizyonu ile çelişmektedir. Bu sebeple geleneksel bankalar için dezavantajlı koşullar oluşması riski meydana gelmektedir (Balkan, 2021).
- Uzaktan kimlik tespiti onayı bir müşteri temsilcisi aracılığı ile yapıldığında sürecin onaylama aşamasının bir insan inisiyatifinde yer alması sebebi ile bu denetim mekanizması bilinçli ya da bilinçsiz insan hatası riski içermektedir.
- Elektronik imzalar ile yapılan kimlik doğrulama süreçlerinde nitelikli elektronik imzaların mühür ve sertifikaları birbirinden farklı Nitelikli Güven Hizmet Sağlayıcısı (QRSP) tarafından düzenlendiğinde imzaların kullanımı mümkün olmaz. Bu sebeple sertifika yayıncılarının aynı olması gerekmektedir. Bu da süreçte aksamalara sebep olur (ENISA, 2021).
- Uzaktan kimlik belirleme süreçlerinde taraflar birbirleri ile yüz yüze görüşme

yapmadıklarından, tüketicinin tanınmasını sağlayabilecek yöntemler yeterince güvenli olmadığından sınırlıdır (Dağdır Çakan vd., 2022). İş ve meslek bilgisi ile gelirin kaynağı konusunda sadece beyan ile yetinilmekte ve doğrulanması mümkün olamamaktadır. Geleneksel bankacılık yerinde ziyaret güvencesinden mahrum bir yapıdır. İşbu hali ile suç gelirlerinin aklanması ve terörün finansmanının önlenmesi tedbirleri karşısında geleneksel bankacılığa göre daha zayıf bir ortam sunmaktadır.

- Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (KVKK), Türkiye'deki bankacılık sektöründe kişisel verilerin korunmasını ve işlenmesini düzenleyen önemli bir yasal düzenlemedir. Uzaktan kimlik tespiti yöntemleri, KVKK'nın etkisi altında olduğu için veri güvenilirliği, veri işleme amaçlarına uyum, veri saklama süresi, veri paylaşımı, müşteri bilinçlendirme, denetim ve hukuki uyum süreçleri olmak üzere birçok konuda riskler ortaya çıkabilir.
- Teknolojik okuryazarlığın düşük olması nedeni ile süreç tamamlanamamakta, kaynak israfına neden olunmaktadır.
- Kullanılan sistemler genellikle bankalar tarafından dışardan alınan hizmetler olduğundan bankalar dışı bağımlı durumdadır. Bu dışı bağımlılık ile hizmet sağlayan firmaların sayıca azlığı sürdürülebilirlik açısından bankaların önündeki en önemli operasyonel risk olarak durmaktadır.

ii) Teknik Riskler

Uzaktan kimlik tespiti yöntemleri, bankacılık ve diğer sektörlerde kimlik doğrulama süreçlerinin dijitalleştirilmesi ve kolaylaştırılması için kullanılan önemli araçlardır. Ancak, bu yöntemlerin kullanımıyla birlikte bazı teknik riskler ortaya çıkabilmektedir.

- Bilgisayar programları ile denetlenen kimlik bilgileri %100 doğruluğa sahip değildir. %0,1 ihtimalle de olsa hatalı çıkarım yapılması ihtimali mevcuttur. Örneğin Amazon'un yüz tanıma sisteminde bilgisayarlar, platforma yüklenen 25.000 suçlu fotoğrafı arasından 28 tanesinin mevcut kongre üyelerinden biri olduğu sonucuna varmıştır (Hollister, 2018).
- Kimlik doğrulaması yapılırken farklı ortamlar ve farklı ışıklar kullanılır. Yeterli ışığa sahip olmayan ortamlarda yapılan kimlik doğrulaması, eksik bilgilerin istismar edilebilmesi riskini taşımaktadır. Örneğin kimliklerin kimi özellikleri yalnızca UV ışığında görülebilir. Bu sebeple bazı verilerin işlenmesi konusu probleme yol açabilir.
- Süreçlerin yürütülmesinde kullanılan yazılımların kullanılabilirliği önemlidir. Yazılımların uygun biçimde test edilmesi, geliştiricilerin sunduğu garantiler vb. konularda yeterli şeffaflığın olmayışı, bankalar ve potansiyel müşteriler açısından proje güvenini azaltıcı etki sağlamaktadır (Ezrokh, 2020).

- Videolu görüşmelere dair kanıtların saklanması hususu da önem taşımaktadır. Bazı bankalar bu belgeleri dâhili olarak saklarken bazıları dâhili ve harici olmak üzere iki türlü depolama biçimi ile saklamışlardır (ENISA, 2021). Bu depolama yöntemlerinin de kendilerine ait riskler taşıdıkları bilinmektedir.

iii) Güvenlik Riskleri

Uzaktan kimlik tespiti yöntemlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte, güvenlik riskleri de artmaktadır. Bu yöntemlerde kullanılan dijital platformlar, kişisel ve hassas verilerin paylaşılmasını gerektirir. Mevcut kimlik doğrulama yöntemleri, kullanıcı odaklı olmadığından kullanıcıların güvenliğini tehlikeye atmaktadır (Jama vd., 2019).

- 15.03.2020 tarihli ve 31069 sayılı Resmî Gazete’de bu hassas veriler “Kimlik doğrulamada kullanılan veriler başta olmak üzere; müşteriye ait olan, çeşitli sebeplerle bankaca muhafaza edilen ve üçüncü kişilerce ele geçirilmesi halinde, bu kişilerin müşteri olan kişilerle ayırt edilebilme mekanizmalarının zarar göreceği ve dolandırıcılık ya da müşteriler adına sahte işlem yapılmasına imkân verebilecek nitelikteki veriler” olarak tanımlanmıştır (RG, 15.03.2020 -31069). Bu bağlamda uzaktan kimlik tespiti yöntemlerinin yaşatacağı herhangi bir sızma olayında kişilere ait hassas bilgilerin de çeşitli sahte işlemler için kullanılabilmesi riski açıktır.
- Bankalar tarafından oluşturulan biyometrik müşteri tanımlama veri tabanlarının siber güvenlikleri şüphelidir (Ezrokh, 2020). Mobil bankacılıkta meydana gelen yazılım güvenliği açıkları, kullanıcıların bilgisayar korsanları tarafından saldırıya uğrayabilecekleri ve varlıklarının çalınabileceği endişelerine yol açmaktadır (Zadeh ve Barati, 2019). Kuruluşlar, artan sayıda potansiyel saldırılara maruz kalmaktadır ve bu saldırılar arasında “Kimlik Avı, İstenmeyen Posta, Casus Yazılım ve Kötü Amaçlı Yazılımlar” gibi tehditler yer almaktadır (Jama vd., 2019).
- Uzaktan otomatik kimlik tespiti yöntemlerinde çeşitli yazılım saldırıları riski mevcuttur. Örneğin bir DeepFake (sahte görüntü çakıştırma) saldırısına karşı bankalar son derece zayıf durumdadır (Aydin vd., 2023).
- Biyometrik sahtekârlık ya da sahte parmak izi kullanılabilir (ENISA, 2021).
- Son olarak verilerin yer aldığı veri tabanlarına yetkisiz erişim riski, kullanıcıların ve bankaların güvenliklerine zarar verebilir.

iv) İtibar Riskleri

Uzaktan kimlik tespiti yöntemlerinin kullanımı, tüm süreçleriyle bankaların itibar riskleriyle karşılaşabileceği önemli bir alanı kapsamaktadır. Bankalar bazı riskler sebebi ile itibarlarını ciddi şekilde zedeleme potansiyeline sahiptir.

- Bir müşterinin kimliği yanlışlıkla doğrulanırsa veya bir güvenlik açığı nedeniyle müşteri verileri kaybolursa, müşterilerin güveni sarsılabilir ve bankanın itibarı zarar görebilir. Bu durum, müşteri kaybı, itibar kaybı ve hukuki sonuçlar gibi olumsuz etkilerle sonuçlanabilir.
- Sınırlı kaynağa sahip yerel bankaların dijital gelişmeleri yakalayamaması sebebi ile rekabet edebilme ihtimallerinin azalması riski söz konusudur.
- Sadece Dijital Bankacılık lisansı olan bankalar için bu husus, varlık-yokluk sorunu haline gelebilecektir. Dijital güvenliğini koruyamamış bir dijital bankanın sistemden çıkması günler içinde olabilecektir. Öyle ki sadece likidite riski ABD'nin 14. büyük bankası olan First Republic Bank, JP Morgan'a devredilmek zorunda kalmıştır.

v) Yasal Riskler

Uzaktan kimlik tespiti yöntemlerinin kullanımıyla birlikte, yasal riskler de dikkate alınması gereken önemli bir konudur.

- Bu süreçler, kişisel verilerin paylaşımını içerdiğinden verilerin yetkisiz kullanılması riski söz konusudur.
- Bazı ülkeler, bankaların kendi içlerinde geliştirmiş olduğu uzaktan kimlik tespiti yöntemlerinin kullanılması için gerekli yasal düzenlemelere sahip olmayabilir. Aynı zamanda bu kullanımlar çeşitli düzenlemeler ile sınırlandırılmış olabilir. Bu sebeple bankaların farklı yasal düzenlemelere uymak zorunda kaldığı ve uluslararası operasyonlarda dikkate alınması gereken bir risk ortaya çıkar.
- Uzaktan kimlik tespiti yapılırken kullanılan biyometrik belirleme işlemleri video kaydı ile saklanmamaktadır (Ezrokh, 2020). Bu durumda yaşanacak sahtekârlık girişimleri sonrasında meydana gelen dava süreçlerinde mahkeme için bir kanıt oluşturmak zorlaşmaktadır. Bu sebeple verilerin kaydedilmemesinin getirmiş olduğu bir risk söz konusudur.
- Teknolojik ilerlemeler ve uygulama deneyimleri göz önünde bulundurularak, uzaktan kimlik tespit süreci, güvenlik ihlallerinin tespit edilmesi veya gerçekleşmesi durumunda, ilgili mevzuatta değişiklik yapılması, bankanın potansiyel dolandırıcılık veya sahtecilik eylemlerinden haberdar olması, kullanılan uzaktan kimlik tespiti yönteminin zayıflıklarının ortaya çıkması gibi durumlarla ilgili olarak da gözden geçirilir ve güncellenir. Yeterli güvenlik önlemlerinin alınmaması veya yetersiz bulunması, idari yaptırım riski oluşturabilir.

vi) Finansal Riskler

Yenilikçi yaklaşımların beraberinde getirdiği finansal riskler de göz ardı edilemez.

- İlk yatırım maliyeti, bankacılık süreçlerinin dijitalleşmesi için önemli bir gider kaynağıdır. Süreçlerin yeni olması nedeni ile tecrübe alanının sektördeki yetersizliği birlikte çalışacağı harici firmaları seçiminde bankaları hataya yöneltebilecektir. Bu durum finansal risklere sebep olabilecektir.
- Kullanılacak yazılımın teknolojik altyapının gelişmişliğine bağlı olarak ortaya çıkan maliyet, bankalar için maddi risk yaratabilmektedir. Çoğunca kullanılan sistemler bankalar tarafından dışarıdan alınan outsource hizmetler olduğundan bankaların maliyet belirleyici yönü zayıf kalmaktadır.
- Uzaktan kimlik tespiti uygulamaları, bankalara aylık olarak bağlantı maliyeti çıkarmaktadır (Belov ve Zagumennov, 2019).
- Önceki bölümlerde de ele alınan dolandırıcılık, kimlik hırsızlığı ve diğer güvenlik tehditleri, bankaların ve müşterilerin finansal varlıklarını potansiyel olarak tehlikeye atabilir. Çünkü özellikle internet aracılığı ile gerçekleştirilen işlemler kötü niyetli taraflar için caziptir ve parasal kayıplara neden olabilecek saldırıları çeker (Jama vd., 2019).

Bankacılıkta kullanılan uzaktan kimlik tespiti yöntemlerine ilişkin risklerin sıralandığı özet bilgi, Tablo 2’de ifade edilmiştir.

Tablo 2. Özet bilgi tablosu

Riskler	Kaynak
Operasyonel Riskler	Balkan, 2021; ENISA, 2021; Dağdır Çakan vd., 2022
Teknik Riskler	Velioğlu vd., 2019; Hollister, 2018; Ezrokh, 2020; ENISA, 2021; Sova vd., 2021
Güvenlik Riskleri	Yang, 2010; Sheshasaayee ve Sumathy, 2017; Jama vd., 2019; Zadeh ve Barati, 2019; Ezrokh, 2020; ENISA, 2021
İtibar Riskleri	Ezrokh, 2020; ENISA, 2021; Sova vd., 2021
Yasal Riskler	Balkan, 2021; ENISA, 2021; Indriasari vd., 2022
Finansal Riskler	Belov ve Zagumennov, 2019; Jama vd., 2019; ENISA, 2021; Sova vd., 2021; Surane, 2021

Kaynak: (Yazar tarafından derlenmiştir.)

Risk Yönetimi Planları ve Çözüm Önerileri

Uzaktan kimlik tespiti yöntemlerine ilişkin riskler 6 başlık altında incelenmiş olsa da literatüre göre bu risklerin en çok ele alınan güvenlik riskleri olmuştur. Bu bölümde güvenlik riskleri başta olmak üzere bazı çözüm önerileri sunulmaktadır. Bankalar ve banka temsilcilerinin perspektifinden bakıldığında, sorumlulara

önemli görevler düşmektedir. Araştırma verilerine göre uzaktan müşteri kabulü prosedürlerinin sağlanması için gerekli olan akıllı telefon ve çipli kimlik gereksinimleri herkesçe karşılanamamaktadır. Bu durumda herkesin erişimini kolaylaştırmak adına erişilemeyen potansiyel müşteriler için bir yönetim planı yapılması gerekmektedir. Ayrıca elektronik tanımlama hizmeti sağlayıcılarının alması gereken bir dizi önlem vardır. Bunlar: kişisel verileri korumak ve kayıp, imha, sızıntı risklerine karşı güvenlik sağlamak için teknik önlemlerin alınmasıdır (Sova vd., 2021). ENISA'nın yapmış olduğu bankacılık araştırmasına dâhil olan bir bankanın müşteri kimliği tanımlamasında bir insan operatörü olmasına rağmen süreçteki risk analizleri teknoloji altyapılı onay mekanizmalarınca yapılmaktadır (ENISA, 2021).

Banka yazılımlarının süreç içerisinde aldığı rol büyüktür. Süreçlerde yaşanan gecikmelerin önlenmesi için iyileştirilmesi gerekmektedir. Böylece zamandan tasarruf sağlanır. Dijital kimlik şemalarının benimsenmesi ile banka müşterileri çevrim içi hizmetler ile ilgili yaşadıkları deneyimde ciddi ve olumlu sonuçlar sağlar ve bu dönüşüm bankalara ve finansal kurumlara değişim için öncü olma fırsatı verir (Sova vd., 2021). Ek olarak, yazılımlarda çeşitli iyileştirmeler yapılabilir (Jama vd., 2019). Uzaktan kimlik tespiti için doğrulama alanları artırılabilir. Optik okuyucu ile edinilen bilgilerin algoritmik çözümlemesi yapılarak kullanılan kimliğin sahte olma ihtimali azaltılabilir. Barkodların doğrulukları kimlik doğrulama süreçlerine dâhil edilebilir.

Bankaların uzaktan kimlik tespitinin müşteri edinim dışında finansal ve finansal olmayan işlemlerin gerçekleştirilmesinde de kullanıldığı için müşteri edinimde kullanılmayan ancak edinim sonrası müşteri tarafından belirlenen unsurları finansal ve finansal olmayan işlemlerde kimlik tespitinde ek unsur olarak kullanılması uzaktan işlemleri daha güvenli hale getirecektir.

Bir sistemdeki güvenlik açığının istismar edilmesi; bir varlığın gizliliğinin, bütünlüğünün ve kullanılabilirliğinin kaybı dâhil olmak üzere çeşitli sonuçlara neden olabilir. Bankacılık veri merkezleri gibi büyük müşteri verisi depolayan kuruluşlar için, siber fiziksel saldırıları azaltmak için kesin önlemler almak önemlidir. Bu önlemler, güvenlik unsurlarının kolayca ayarlanmasını sağlamalıdır (Jama vd., 2019). Zadeh ve Barati, günümüzde parmak izi biyometrik sensörünün yaygın olarak kullanılmasına ve sensörün kullanımından memnun olunmaması rağmen, yüz tanıma biyometrik sensörlerinin daha düşük hata oranı, daha yüksek güvenlik seviyesi ve daha düşük saldırı riski sunması nedeniyle tercih edilmesi gerektiğini önermiştir (Zadeh ve Barati, 2019). Yüz eşleştirme algoritması, derin sinir ağlarındaki en son gelişmeleri kullanarak, en yüksek

güvence düzeyiyle eşleştirme performansını sağlamakta yardımcı olabilir. Bazı bankalar, müşteri kimlik doğrulamasında ekstra bir güvenlik katmanı sağlamak için “Güvenli Anahtar” sistemini kullanmaktadır. Bu sistem, kullanıcı adı ve PIN numarası yerine, kullanıcının oturum açmak için kişisel bir “Güvenli Anahtar” cihazına sahip olmasını gerektirir. Bu sayede internet bankacılığı dolandırıcılığına karşı daha fazla koruma sağlanır (Jama vd., 2019). Mesaj Kimlik Doğrulama Kodları (MAC’ler), veri bütünlüğünü ve kaynağın orijinalliğini sağlamak için kullanılan kriptografik hash fonksiyonlarıdır. Oturum anahtarlarına dayanan bu algoritmalar, verilerin kasıtlı veya kazara değiştirilmesini kontrol etmek için kullanılır (Jama vd., 2019). Velioglu vd. (2019), internetle aktarılan verilerin güvenli iletimi için hesaba dayalı adresleme (hashing) yöntemini önermiştir. Bu şekilde veriler okunamayacak ve tahmin edilemeyecek şekilde sıfırlanmaktadır (Velioglu vd., 2019). Uzaktan kimlik doğrulama yöntemleri, kombineli olarak kullanılarak bazı güvenlik risklerinin yönetilmesine katkı sağlayabilir. Örneğin, güvenlik için otomatik süreçler bir insan operatör desteği aracılığı ile güçlendirilebilir (ENISA, 2021). BDDK tarafından yapılan uzaktan müşteri edinim süreci de son aşamada bir insan müdahalesi ile sonlanmaktadır. Sürecin tamamen dijital olması desteklenmemiştir.

Uzaktan bankacılık uygulamalarında kullanılan en yaygın sistem “Tek Seferlik Şifre” (one time password) uygulamasıdır. Bu uygulamada kullanıcıların sistemde kayıtlı olan cep telefonlarına bir şifre gönderilir. Ancak bu sistem, çeşitli saldırılara karşı savunmasızdır. SMS ile gönderilen OTP ya da doğrulama kodunun, aynı mobil cihazda yüklü diğer uygulamalar tarafından okunmayacağı ve bu uygulamalar tarafından üçüncü bir tarafa iletilmeyeceği garanti edilemez. Ayrıca, mobil cihaz üzerindeki “SMS Mesajlaşma Uygulaması” bankanın kontrolünde olmadığı için müşteriye SMS ile gönderilen OTP ya da doğrulama kodunun bütünlüğü veya güvenilirliği konusunda yeterli güvence sağlanamayabilir. Bu nedenle, SMS OTP’nin yönlendirme riskini ortadan kaldırmak için SIM OTP gibi çözüm yöntemleri kullanılabilir (HMB, 2021). SIM OTP ile iletilen mesaj SIM kartın tetiklenmesi ile kullanıcıya gittiği için telefon işletim sistemine gönderilmeden ekranda belirir ve başka bir numaraya yönlendirilemez. Bu durumda SIM kart kopyalama veya numara yönlendirme yoluyla yapılan dolandırıcılık olayını sıfıra indirir. Sheshasaayee ve Sumathy (2017) de bu sorunu önleyebilmek için hafif bir kriptografi ile tek seferlik şifrenin bulunduğu metni gizleyerek sistemi daha güvenli hale getirmeyi hedeflemiştir.

Biyometri, insan vücudu bilgilerini ölçen ve analiz eden bir teknolojidir. Bu bilgiler arasında DNA, parmak izleri, retinalar ve irisler, ses kalıpları, yüz kalıpları ve el ölçümleri gibi veriler bulunur. Bu verilerin analizi, kullanıcının kimliğini

doğrulamak için kullanılır. Biyometrik kimlik doğrulama, kurumsal düzeyde, kamu güvenliği ve elektronik cihaz uygulamalarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Biyometrik kullanımı, güvenlik açısından kolaylık sağlamıştır (Jama vd., 2019). Kimlik hırsızlığı riskini azaltmak için, biyometrik veriler genellikle kullanıcıdan alındıktan hemen sonra şifrelenir. Veri tabanında depolanan eşleşme noktaları, sayısal değere dönüştüren bir algoritma kullanılarak işlenir. Daha sonra değer, taranan biyometrik bilgilerle karşılaştırılır ve değer onaylanıp onaylanmadığı doğrulanır. Bu işlem, biyometrik kimlik doğrulamanın güvenliğini sağlamak için gereklidir (Yang, 2010). Ayrıca görüntülü görüşme yönteminde kullanıcılardan bazı ek kanıtlar talep edilebilir. Örneğin operatör, SMS ile gönderilen bir kodu talep ederek kontrol sağlayabilir (ENISA, 2021). Ülkemiz uygulaması da bu yönde olup SMS OTP doğrulaması müşteri edinim sürecinde kullanılmaktadır.

Paydaşların uzaktan kimlik doğrulama çözümlerinin yeterli güvenilirliğe sahip olduğuna ikna edilmesi gereken durumlarda, daha fazla verinin daha uzun süre saklanması gerekebilir (ENISA, 2021). Bu noktada alınması gereken önlem, depolama olanaklarının değerlendirilmesidir. Ek olarak uzaktan yapılan kimlik tespitlerinde kişisel kimlik verilerinin yalnızca veri işleme amacı ile kullanıldığına emin olunmalıdır (Sova vd., 2021). Literatür göstermektedir ki, belli bir uzaktan kimlik doğrulaması yöntemini kullanırken onun zayıflığını kapatan bir diğer yöntemden de destek alınabilir. Böylece oluşturulan kombine yöntem ile güvenlik riskleri azaltılabilir.

İnternet/mobil bankacılığında gerçekleştirilen tüm işlemlerin cazip bir hedef olması nedeniyle, parasal kayıpları önlemek veya kabul edilebilir bir düzeyde güvence altına almak için gerekli tedbirler alınmalıdır (Jama vd., 2019). Banka operatörleri, sistemlerindeki güvenlik açıklarını belirlemek için kullandıkları kimlik doğrulama yöntemiyle ilgili bir boşluk (gap) analizi yapmalıdır. Bilinen unsurların sosyal mühendislik yolu ile kolayca elde edilebilir olması, SMS OTP'nin yukarıda belirttiğimiz zafiyeti nedeni ile biyometrik veriler internet ve mobil bankacılıkta güvenlik sağlayıcı unsur olarak devreye alınmalı ve bankalar tarafından geliştirilmelidir.

Bankalar, KVKK'nin getirdiği risklere karşı etkin bir şekilde korunmak için çeşitli önlemler alabilir. Veri güvenliği için güçlü şifreleme yöntemleri, güvenlik duvarları ve sıkı erişim kontrolü gibi teknolojik önlemler alınmalıdır. Veri işleme amaçlarına uyumlu erişim yetkileri sağlanmalıdır. Yetkisiz erişimler engellenmeli, erişimlerin log kayıtları ile takibi sağlanmalıdır. Müşteri bilinçlendirme ve onay süreçleri önemlidir, bu nedenle müşterilere veri işleme faaliyetleri hakkında şeffaf ve anlaşılır bilgiler sağlanmalıdır. Denetimler düzenli olarak yapılmalı ve

veri ihlâl durumlarında derhâl bildirim yapılmalıdır. Bankaların KVKK'ye uyumlu politikalar ve prosedürler geliştirmesi, personel eğitimleri düzenlemesi ve hukuki danışmanlık alması önemlidir. Kişisel verilerin işlenmesini içeren kimlik doğrulama sürecinde, ilgili hukuki süreçlere dikkat edilmesi gerekmektedir. Bu veriler, kişileri, grupları veya toplulukları etkileyebilecek içeriklere sahip olabilir, bu nedenle bankacılık şirketleri her senaryo için risk planlaması yapmalıdır. Ayrıca uluslararası veri transferi de dâhil çeşitli verilerin alınması, korunması ve işlenmesi ile ilgili Kişisel Verilerin Korunması Kanunu ve bu kanuna ilişkin maddeler düzenlenmelidir. Bankacılık sektörü başta olmak üzere müşteri gizliliğinin önemsenmesi gerektiği ve hassas verilerin korunması gerektiği çeşitli sektörlerde bu husustaki düzenlemelerin daha ayrıntılı ve açık bir şekilde ifade edilmesi gerekmektedir.

Literatür taramasında görülmektedir ki, bankalar, müşteri tanımlamasında farklı yöntem ve araçlar kullanmaktadır. Bu noktada Metaverse gibi sanal ekosistemler, bankacılık işletmeleri için bir fırsat olabileceğinden firmalar tarafından değerlendirilmelidir (Indriasari vd., 2022).

Öte yandan yeni bir finansal anlayışın ve blok zincir teknolojisine dayalı uygulamaların gelişmesi, geleneksel bankaları ve şubelerini kullanmayan yapılarla rekabet etmek için bankaların strateji geliştirmelerini zorunlu kılar. Bu durumda, düzenlemelerin önemi daha da artar (Balkan, 2021).

Bulgular ve Sonuç

Dünyada bankacılığın konvansiyonel bankacılıktan dijital bankacılığa doğru yol aldığı bu geçiş sürecinde ise hibrit bankacılık modeli ile bankacılığın devam edeceği anlaşılmaktadır. Bu dönüşümü hem teknolojik gelişmeler hem kullanıcıların bankacılık beklentisinin dijitalle evrilmesi hem de dijital bankacılığın maliyet tasarrufu özendirilmektedir. Türkiye'de de değişim bu yönde olup mevzuat altyapısı hazırlanmış Dijital Bankaların Faaliyet Esasları ile Servis Modeli Bankacılığı Hakkında Yönetmelik ile dijital bankacılığın önü açılmıştır. Hâlihazırda 1 mevduat ve 3 katılım bankası dijital bankacılık lisansını almıştır.

Şubesiz bankacılığın iyi tasarlanması oldukça önemlidir. Bu sistemin kullanıcı dostu bir yapı olmasının yanında güvenli dijital bir banka yapısının kurulması da bir o kadar önemlidir. Şubesiz bankacılık modellerinin kart kopyalama, sosyal mühendislik, dolandırıcılık yazılımları ile yarattığı mağduriyetler ortadadır. BDDK'nin Bilgi Sistemleri ve Elektronik Bankacılık Yönetmeliği'nin kimlik doğrulama ve işlem güvenliği tedbirleri, riski azaltsa da mağduriyetleri giderememiştir. Bunun önemli sebeplerinden birisi de Yönetmeliğin önerdiği iki faktörlü doğrulama modelinde

bankaların biyometrik veri doğrulama seçeneğini uygulamaya koymakta gecikmeleridir. Bilinen unsurların sosyal mühendislik yolu ile kolayca elde edilebilir olması, SMS ile gönderilen doğrulama kodunun, aynı mobil cihaz üzerinde yüklü diğer uygulamalar tarafından okunabilmesi ve bu uygulamalar tarafından üçüncü bir tarafa yönlendirilebilmesi, SIM Kartın kopyalanabilmesi, mobil cihaz üzerindeki SMS mesajlaşma uygulamasının bankanın kendi kontrolünde olan bir mobil uygulama niteliğinde de bulunmaması nedeni ile 2 faktörlü doğrulamanın önemli sacayağı olan müşteriye SMS ile gösterilecek doğrulama kodunun bütünlüğü ya da güvenilirliği şüphelidir ki pratikte oluşan dolandırıcılık vakaları da bu şüpheyi doğrulamaktadır.

Yukarıda ifade olunan riskin bertaraf edilebilmesi için bizim önerimiz BDDK'nin Bilgi Sistemleri ve Elektronik Bankacılık Yönetmeliği ile Bankalarca Kullanılacak Uzaktan Kimlik Tespiti Yöntemlerine ve Elektronik Ortamda Sözleşme İlişkisinin Kurulmasına İlişkin Yönetmelik ile altını çizdiği biyometrik verilerin uzaktan kimlik tespitinde hem müşteri edinim aşamasında hem de finansal ve finansal olmayan işlemlerde kullanılmasıdır. İnternet ve mobil bankacılığında işlemi yapan kişinin gerçekten hesap sahibi müşteri olup olmadığının tespiti için login aşamasında 2 faktörlü doğrulamalara ek olarak aşağıdaki ilave doğrulamaların sağlanmasıdır.

- Uzaktan Kimlik Tespiti Yöntemlerine İlişkin Yönetmelik'te ifade olunan 'yakın alan iletişimi'nin kimlik kartına uygulanarak kimliğin doğrulanması,
- Doğrulan kimlikten alınan resim ile yüz doğrulamasının sağlanması ve
- Müşterinin canlılık testine tabi tutulması

Bu güçlü doğrulama en azından müşterinin büyük bir kısmı Türk vatandaşları olan bankalarca uygulanması sosyal mühendislik, SIM kart kopyalama, SMS yönlendirme gibi vakalara son verecektir.

Yukarıda ifade edildiği üzere Bankalarca Kullanılacak Uzaktan Kimlik Tespiti Yöntemlerine ve Elektronik Ortamda Sözleşme İlişkisinin Kurulmasına İlişkin Yönetmelik (UKTY) müşteri ediniminde 'yakın alan iletişimi'nin başarısız olması durumunda müşteri edinimini optik okuma ve ilk finansal işlemin müşteriye ait başka bir bankadan yapılması ile mümkün hale getirmiştir. Ancak biz bu uygulamanın kimlik kartlarının bünyesinde bulunan güvenlik unsurlarını atlaması, yüz tanımanın kimlikteki optik okuyucu ile edinilen resim (dolandırıcı kendi resmini yapılaştırabilir) ile özçekim ile çekilen fotoğrafın karşılaştırması nedeni ile güvence sağlamaması nedeni ile terk edilmesi gerektiği düşüncesindeyiz.

Uzaktan kimlik tespitinin en önemli adımlarından birisi de canlılık testidir. Bankalardan risk emniyeti açısından canlılık testi ve benzer şekilde sürecin önemli sacayağı olan yüz tanıma oranlarını kabul edilebilir bir güvenlik oranına çekmesi beklenmelidir. İşbu açıdan uzaktan kimlik tespit sürecinde işlem doğruluk yüzdesini artırmak bakımından bankalar, süreçlerini sürekli test etmeli sonuçlara göre kullanılan teknolojiyi geliştirmeli, değiştirmeli ya da eşik değerlerini artırmalıdır.

Elektronik Bankacılık Hizmetlerinde Ve Elektronik Ortamda Sözleşme İlişkisinin Kurulmasında Kimlik Doğrulama ve İşlem Güvenliği İçin Sağlanması Gereken Kriterler Hakkında Taslak Genelge (2022/2) uyarınca, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumunun gözetimi ve denetimi altında olan diğer kuruluşlara ve DBY kapsamındaki arayüz sağlayıcılara başvurarak bankalar, Kurum gözetimi ve denetimi altındaki diğer kuruluşlar ve arayüz sağlayıcılarına ürün ve hizmet sunabilmek için kurumdan izin almakla yükümlüdür. Taslağın bu hali ile yayımlanmasını olumlu buluyoruz. Önerilen, BDDK'nin lisanslama sunarken firmaların kimlik doğrulamada kullandıkları teknolojilerin ve algoritmaları analiz ederek her bir firma için asgari eşik değerler belirlemesi ve uygulanmasını zorunlu tutmasıdır. Mesela, A firmasının algoritma zenginliğine göre yüz tanıma eşik değerini %70 belirler iken diğer bir firma için %90 belirlemesidir. Firmalar teknolojilerini ve yazılımlarını geliştirdikçe BDDK'den eşik değerlerini yükseltmelerini isteyebileceklerdir.

Uzaktan müşteri edinimlerinde karşılaşılabilecek diğer bir risk Deep Fake (DF)'tir. DF olarak bilinen yapay zekâ teknolojisi kullanılarak sahte görüntü ve ayırt edilmesi çok güç ses benzerlikleri yaratılmaktadır. DF teknolojisi, bir kişinin yüzünü ve sesini başka bir kişinin yüzüne ve sesine yerleştirmeyi başarabilmekte olup ayırt edilmesi zor bir benzerlikle bunu sunabilmektedir. Uzaktan müşteri ediniminin son evresi, müşteri temsilcisi tarafından müşterinin görüntülü karşılanması bazı ilave doğrulamalar ile sürecin tamamlanmasıdır. Ancak DF teknolojisi müşteri temsilcisini atlabilecek becerilere sahiptir. İşbu yüzden bankalar, DF riskinin farkına varıp uzaktan kimlik tespitinde görüntülü görüşme ile işlemi sonlandırdığı uygulamalarına yapay zekâ dedektörleri kurarak DF'nin başka bir yapay zekâ ile yakalanmasını sağlayıp bu riskin oluşmasını önlemelidir.

Türk bankacılık sisteminde uzaktan kimlik tespiti yöntemlerinin kullanılması şüphesiz doğru bir adımdır. Bu teknolojik adımlar ile daha çok kişinin finansal sistem ile tanışması ve daha ucuz hizmet alması sağlanabilir. Ancak bu sistemlerin gerçek potansiyellerine ulaşılabilmesi için işleyişteki tüm risk kalemlerinin detaylı bir analizi gerekmektedir. Bankalar bu sürecin sebep

olacağı güvenlik açıkları ya da müşteri kayıpları gibi riskleri önceden fark edip önüne geçemezse sektörde devamlılıklarını riske atacaktırlar. Denetleyici kurumlar da bu riski görüp özellikle dijital zafiyetleri tespit edecek birikime sahip istihdamı sağlamalı, bu alandaki bilgi birikimini artırmalıdır. Ek olarak banka kullanıcılarının dijital ortamdaki okuryazarlığın artırılması ile bankacılık sektörünün teknolojik gelişmelere ayak uydurması sağlanmalıdır. Bu amaçla bankalar:

- Bankacılık sistemlerinin dijitalleşme özellikli altyapısı en yeni teknolojiye uygun olarak güncellenmelidir.
- Bankacılık sektöründeki iş esnekliği sağlanmalı,
- Başta uzaktan bankacılık hizmetleri olmak üzere tüm hizmetler için gerekli personelin yetiştirilmesi sağlanmalı,
- Dijital yeni ürün ve hizmetler geliştirilmeli,
- Kullanıcı dostu sistemler ve ürünler geliştirilirken güvenlik riski ihmal edilmemelidir. Amaç, dijital bankacılık ürünleri sunan banka olmak değil dijital güvenli banka olmaktır.
- Konvansiyonel risk yönetimine teknolojik risk yönetimini eklenmelidir.

Uzaktan kimlik tespiti yöntemlerine ilişkin risklerin analiz edildiği bu çalışma, güvenlik risklerinin en önemli konu olduğunu ortaya koymaktadır. Bankalar ve banka temsilcileri, uzaktan müşteri kabulü süreçlerinde önemli sorumluluklar üstlenmektedir. Ancak, akıllı telefon ve çipli kimlik gibi gereksinimlerin karşılanamaması, erişilemeyen potansiyel müşteriler için bir yönetim planının oluşturulmasını gerektirmektedir. Elektronik tanımlama hizmeti sağlayıcıları, kişisel verilerin korunması ve güvenlik sağlanması için teknik önlemler almalıdır. Banka yazılımlarının iyileştirilmesi ve güçlendirilmesi, süreçlerdeki gecikmelerin önlenmesine yardımcı olacaktır.

Bu çalışmanın ana kazanımı, son teknoloji dijital bankacılık teknolojisi trendlerinden biri olan uzaktan kimlik tespiti yöntemlerine ilişkin riskleri tespit ederek dijital bankacılık mimarisi ve akıllı dijital bankacılık uygulamalarına katkıda bulunmak, riskli noktaları belirlemek ve risk azaltıcı tedbirlere katkı sağlamaktır. Uzaktan kimlik tespiti yöntemlerinin kullanım alanlarına ilave güvenlik seviyeleri önerilerek daha güvenli bir dijital bankacılık oluşumuna katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

Alomaliye (2023). Uzaktan ve Şubeden Müşteri Edinimi İstatistikleri. <https://www.alomaliye.com/2023/04/11/uzaktan-ve-subeden-musteri-edinimi-istatistikleri-mart-2023/>. Son erişim tarihi, 15.11.2023.

Arjun R vd. (2021). Developing banking intelligence in emerging markets: Systematic review and agenda. *Int. J. Inf. Manag.* Data Insights, vol. 1, no. 2, p. 100002, 2021.

Apple (2023). iPhone veya iPad Pro'nuzda Face ID'yi kullanma. Erişim: 16.05.2023. <https://support.apple.com/tr-tr/HT208109>. Son erişim tarihi, 15.11.2023.

Aydin M vd. (2023). A Fusion-Based Deep Neural Networks Approach for Face Liveness Detection. *International Conference on Innovations in Intelligent Systems and Applications (INISTA)*, 20-23 September 2023. 10.1109/INISTA59065.2023.10310519.

Balkan H (2021). Dijital (Şubesiz) Bankaların Regülasyonu. *Bankacılar Dergisi*, Sayı (Vol. 118). <https://orcid.org/0000-0001-8032-9866>.

Banerjee S (2015). From cash to digital transfers in India: The story so far. *Customer-Centricity for Financial Inclusion brief*. Washington, DC, World Bank, pp.1–4.

Bankid (2023). Digital ID card in BankID. Erişim: 25.04.2023. <https://www.bankid.com/en/foretag/digital-id-card>. Son erişim tarihi, 15.11.2023.

Belov A V ve Zagumennov P D (2019). Designing Algorithms for Evaluating the Effectiveness of Remote Banking Systems. *Journal of Accounting and Finance* (Vol. 19, Issue 9).

Beybur M (2021). Şubesiz Dijital Bankacılık ve Türk Bankacılık Sektörü İçin Öneriler. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 24/1 (2022) 286-303.

Chajkina E V vd. (2018). Innovative technologies as a factor of competition in the Russian banking market. *Nauchnyi vestnik: 7nansy, banki, investitsii*, no.4, pp.114–121.

CFO (2023). Türkiye Fintek Ekosistemi Durum Raporu. <https://www.cbfo.gov.tr/turkiye-fintek-ekosistemi-durum-raporu>. Son erişim tarihi, 20.06.2023.

Dağdır Çakan C vd. (2022). A New Approach in Banking Branchless (Digital) Banking and Customer Acquisition: Case Study of Kuveytturk Bank. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Year 2022, Volume: 7 Issue: 1, 177 - 192, 31.03.2022. <https://doi.org/10.29106/fesa.1059930>.

Digalaki E (2022). The impact of artificial intelligence in the banking sector & how AI is being used in 2022. <https://www.businessinsider.com/ai-in-banki-ng-report?r=US&IR=T>.

ENISA (The European Union Agency for Cybersecurity) (2021). Remote ID Proofing -Analysis of Methods to Carry Out Identity Proofing Remotely. Erişim: 12.05.2023. <https://www.enisa.europa.eu/publications/enisa-report-remote-id-proofing>

Etnews (2018). Woori Bank to Be the first South Korean Commercial Bank to Launch a PC Version of Bank Sign. Erişim: 25.04.2023. <http://english.etnews.com/20181008200002>.

Ezrokh Y S (2020). Problems of establishing the practice of remote identification of clients in the Russian banking system (economic aspects). *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta. Ekonomika*. 36 (2), 266–286. <https://doi.org/10.21638/spbu05.2020.205>.

Fares O H vd. (2022). Utilization of artificial intelligence in the banking sector: a systematic literature review. *Journal of Financial Services Marketing*. <https://doi.org/10.1057/s41264-022-00176-7>.

FINMA (Swiss Financial Market Supervisory Authority) (2016). Circular 2016/7 Video and Online Identification: Due diligence requirements for client onboarding via digital channels. <https://www.finma.ch/en/~media/finma/dokumente/rundschreiben-archiv/2016/rs-16-07/finma-rs-2016-07.pdf?la=en>. Son erişim tarihi, 25.04.2023.

FMA (Regulation of the Financial Market Authority) (2017). Online Identification Regulation. <https://www.fma.gv.at/download.php?d=2665>. Son erişim tarihi, 25.04.2023.

Gao M vd. (2014). Fingerprint sensors in mobile devices. Paper presented at the 2014 9th IEEE Conference on Industrial Electronics and Applications.

Gorgani G (2016). The effect of e-banking on bank customers' deposits. *International Journal of Humanities and Cultural Studies (IJHCS)*. ISSN 2356-5926, 1(1), 2231-2246.

HMB (Türkiye Cumhuriyeti Hazine ve Maliye Bakanlığı) (2021). *Ekonomi Reformları*. <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2021/03/Ekonomik-Reformlar-Kitapçigi.pdf>. Son erişim tarihi, 20.05.2023.

Hollister S (2018). Amazon facial recognition mistakenly confused 28 Congressmen with known criminals. <https://www.cnet.com/news/privacy/amazon-facial-recognition-thinks-28-congressmen-look-like-known-criminals-at-default-settings/>.

iBeta (2023). ISO 30107-3 Presentation Attack Detection Test Methodology And Confirmation Letters. <https://www.ibeta.com/iso-30107-3-presentation-attack-detection-confirmation-letters/>. Son erişim tarihi, 20.08.2023.

Indriasari E vd. (2019). Digital Banking Transformation: Application of Artificial Intelligence and Big Data Analytics for Leveraging Customer Experience in the Indonesia Banking Sector," in *Proceedings - 2019 8th International Congress on Advanced Applied Informatics, IIAI-AAI 2019*, 2019, pp. 863–868.

Indriasari E vd. (2022). Intelligent Digital Banking Technology and Architecture: A Systematic Literature Review. *International Journal of Interactive Mobile Technologies*, 16(19), 98–117. <https://doi.org/10.3991/ijim.v16i19.30993>.

Jain A K vd. (2006). Biometrics: a tool for information security. *IEEE transactions on informaion forensics and security*, 1(2), 125-143.

Jama A Y vd. (2019). Cyber physical security protection in online authentication mechanisms for banking systems. *Advances in Intelligent Systems and Computing*, 857, 1021–1031. https://doi.org/10.1007/978-3-030-01177-2_74.

Juniper Research. (2020). Digital Banking Users to Reach 2 Billion This Year, Representing Nearly 40% of Global Adult Population. www.juniperresearch.com/press/digital-banking-users-to-reach-2-billion. Son erişim tarihi, 29.04.2023.

Keleş M K ve Demirel Ş (2020). Republic of Turkey Identity Card (TCKK): Banking Use Case in Authentication & Customer Onboarding. *ACM International Conference Proceeding Series*, 35–40. <https://doi.org/10.1145/3397125.3397126>

Kemp S (2021). Digital 2021: The Latest Insights Into the State of Digital. Erişim: 13.05.2023. <https://wearesocial.com/uk/blog/2021/01/digital-2021-the-latest-insights-into-the-state-of-digital/>.

Khan A (2018). National Identity Card: Opportunities and Threats. *Journal of Asian Research*, vol.2, no.2, pp.77–85.

Koenig-Lewis N vd. (2010). Predicting young consumers' take up of Mobile Banking Services. *International Journal of Bank Marketing*, 28(5), 410–432. <https://doi.org/10.1108/02652321011064917>.

Korobov Y (2017). Global Banking: Transformation, Innovation & Competition. Paper presented, in Proceedings of the SHS Web of Conferences. *Innovative Economic Symposium 2017*, 19 October 2017, (IES2017), Czech Republic, 39, 01012.

Kozlova N P ve Ustinova E V (2019). Digitization of the banking sector: trends and cases of development of the Russian market. *Ekonomika. Biznes. Banki*, no.1, pp.18–34.

Mamadiyarov Z (2020). Prospects For The Development Of Remote Banking Services In The Context Of Bank Transformation. *The American Journal of Applied Sciences*, 02(07), 108–118. <https://doi.org/10.37547/tajas/Volume02Issue07-18>

Mamadiyarov Z (2021). Analysis of factors affecting remote banking services in the process of bank transformation in Uzbekistan. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*, 1(36), 14–26. <https://doi.org/10.18371/fcaptop.v1i36.227607>

NTV (2022). 10 kişiden 8'i çipli kimlik karta geçti. <https://www.ntv.com.tr/turkiye/10-kisiden-8i-ciqli-kimlik-karta-gecti,7VG7ZGeJYE0at0-HsHZMRQ>. Son erişim tarihi, 13.05.2023.

NVİ (Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü). TC Kimlik Kartı (Online Access). <https://www.nvi.gov.tr/tc-kimlik-karti>. Son erişim tarihi, 20.05.2023.

OneConnect (2021). OneConnect Announces Partnership with Indonesia-based Bank Mayapada, to Enable Digital Onboarding through a Comprehensive Suite of Innovative Solutions. <https://www.prnewswire.com/news-releases/oneconnect-announces-partnership-with-indonesia-based-bank-mayapada-to-enable-digital-onboarding-through-a-comprehensive-suite-of-innovative-solutions-301417400.html>. Son erişim tarihi, 20.08.2023.

RG (Resmî Gazete) (2020). Bankaların Bilgi Sistemleri ve Elektronik Bankacılık Hizmetleri Hakkında Yönetmelik (2020, 15 Mart). *Resmî Gazete* (Sayı: 31069). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/03/20200315-10.htm>

RG (Resmî Gazete) (2020). Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun (2020, 18 Haziran). *Resmî Gazete* (Sayı: 31167). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/06/20200626-1.htm>

RG (Resmî Gazete) (2021). Suç Gelirlerinin Aklanmasının ve Terörün Finansmanının Önlenmesine Dair Tedbirler Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik (2021, 24 Şubat). *Resmî Gazete* (Sayı: 31405). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/02/20210224M2-3.pdf>

RG (Resmî Gazete) (2021). Bankalarca Kullanılacak Uzaktan Kimlik Tespiti Yöntemlerine ve Elektronik Ortamda Sözleşme İlişkisinin Kurulmasına İlişkin Yönetmelik (2021, 1 Nisan). *Resmî Gazete* (Sayı: 31441). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/04/20210401-7.htm>.

RG (Resmî Gazete) (2021). Mali Suçları Araştırma Kurulu Genel Tebliği (2021, 30 Nisan). *Resmî Gazete* (Sayı: 31470). Erişim adresi: <https://resmigazete.gov.tr/30.04.2021>.

RG (Resmî Gazete) (2021). Dijital Bankaların Faaliyet Esasları ile Servis Modeli Bankacılığı Hakkında Yönetmelik (2021, 29 Aralık). *Resmî Gazete* (Sayı: 31704). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/12/20211229-6.htm>.

Sardana V ve Singhania S (2018). Digital technology in the realm of banking: A review of literature. *International Journal of Research in Finance and Management*, 1(2): 28-32. <https://www.allfinancejournal.com/article/view/12/1-2-8>.

SBB (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı) (2019). On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023). https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Planı-2019-2023.pdf. Son erişim tarihi, 20.06.2023.

Shamah J (2018). The role of financial institutions in delivering identity-as-a-service for governments, *Web Fraud Prevention and Online Authentication Market Guide 2017/2018*, Thursday 8 March 2018.

Sheshasaayee A ve Sumathy D. (2017). A Framework to Enhance Security for OTP SMS in E-Banking Environment Using Cryptography and Text Steganography. *Proceedings of the International Conference on Data Engineering and Communication Technology, Advances in Intelligent Systems and Computing*, 469.

Sova O vd. (2021). Development of remote identification the enterprises by digital technologies. *SHS Web of Conferences*, 120, 02004. <https://doi.org/10.1051/shsconf/202112002004>

Stoiko O (2020). The problems of economy, 2(44), 356-364.

Surane J (2021). Developers Are the New Bankers': Wells Fargo Analysts Predict Wave of Job Cut. Erişim: 13.05.2023. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-09-28/developers-are-the-new-bankers-mayo-predicts-wave-of-job-cuts>

TBB (Türkiye Bankalar Birliği) (2021). Uzaktan ve Şubeden Müşteri Edinimi İstatistikleri. Türkiye Bankalar Birliği: https://www.tbb.org.tr/tr/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/Uzaktan_ve_Subeden_Musteri_Edinimi_Istatistikleri/6154. Son erişim tarihi, 29.08.2023.

TBB (Türkiye Bankalar Birliği) (2023). Uzaktan ve Şubeden Müşteri Edinimi İstatistikleri. Türkiye Bankalar Birliği: <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59>. Son erişim tarihi, 29.08.2023.

Teemu R (2010). Electronic identity in Finland: ID cards vs. bank IDs, *IDIS* (2010) 3:175–194, DOI 10.1007/s12394-010-0049-8

Teknomers (2023). UIDAI, sağlam parmak izi tabanlı Aadhaar kimlik doğrulaması için yeni güvenlik mekanizmasını kullanıma sunuyor. <https://teknomers.com/2023/02/28/uidai-saglam-parmak-izi-tabanli-aadhaar-kimlik-dogrulamasini-kullanima-sunuyor/>. Son erişim tarihi, 25.04.2023.

Toshtemirovich Mamadiyarov Z (2021). Risk Management In the Remote Provision of Banking Services In The Conditions of Digital Transformation of Banks. *ACM International Conference Proceeding Series*, 311–317. <https://doi.org/10.1145/3508072.3508119>.

Türedi D C (2023). Uzaktan Bankacılık Başvuru ve Müşteri Edinimi İstatistikleri. *Fibabanka*.

Ullah M (2022). Khushhali Microfinance Bank begins digital account onboarding. <https://dnd.com.pk/khushhali-microfinance-bank-begins-digital-account-onboarding/261469>.

Velioğlu S vd. (2019). A New Approach to Cryptographic Hashing: Color Hidden Hash Algorithm. *Proceeding of 2019 International Conference on Digitalization (ICD)*.

Wassan Abdullah A (2020). Digital payment and banking adoption research in Gulf countries: A systematic literature review, *Int. J. Inf. Manage.*, 2020.

Yang JC (2010). Biometrics verification techniques combining with digital signature for multimodalbiometrics payment system. In: *2010 International Conference on Management ofe-Commerce and e-Government*.

Zadeh M J ve Barati H (2019). Security improvement in mobile baking using hybrid authentication. *ACM International Conference Proceeding Series*, 198–201. <https://doi.org/10.1145/3369114.3369151>.

Bahri Savcı: AP İktidarı Karşısında Bir Demokratik/ Toplumcu Siyasal Sistem Savunucusu

Yaşar Özkandaş, Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi

ORCID: 0000-0003-2705-7026

E-Posta: yozkandas@gmail.com

Özet

Bahri Savcı, Türkiye'nin siyasal düşün yaşamına çok önemli katkılarda bulunan entelektüellerdendir. 1936 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesini bitirmiştir. 1942'de aynı fakültede asistanlığa başlamıştır. 1954 yılında profesör olan Savcı, 1961 Anayasası'nı hazırlayan komisyonda da üyelik yapmıştır. 1961 Anayasası'nın öngördüğü çoğulcu ve demokratik bir siyasal yaşamın bütün boyutlarıyla gerçekleşebilmesi için sosyoekonomik koşulların sol bir çizgide emekçi kesimler lehine değiştirilmesini savunmuştur. Anayasanın sola ve hatta sosyalizme açık bir nitelikte olduğu iddiasıyla böylesi bir değişimi anayasal bir gereklilik olarak değerlendirmiştir. 1961 Anayasası gibi Kemalizm ile sol arasında da bir ünsiyet kurarak Mustafa Kemal devrimciliğinin sosyalist anlayışta ekonomik ve toplumsal bir dönüşüme onay verdiğini savunmuştur. 1960'lı yıllara kadar siyasal ve iktisadi sistemin dışında tutulduğunu öne sürdüğü ekonomik güce sahip bulunmayan kesimlerin siyasi ve ekonomik iktidar üzerinde egemen hale gelmelerini Anayasanın ve Kemalizmin doğal ve nihai sonucu olarak değerlendirmiştir. 10 Ekim 1965 Genel Seçimleriyle tek başına iktidar olan Adalet Partisi'nin (AP) milli irade kavramını yanlış bir yorumlamayla bütün toplumsal kesimlerin adına hareket ettiğini söyleyerek Anayasanın çoğulcu ve demokratik niteliğine karşı bir tutum içinde olduğunu öne sürmüştür. AP'nin toplumun bütün kesimlerini temsil ettiği iddiasına rağmen uyguladığı ekonomik politik ile bunun tam aksi yönde hareket ettiğini savunmuştur. Ekonomik kalkınma söylemiyle bir yandan feodal niteliği ağır basan geri kalmış bölgelerdeki toprak sahibi kesimleri diğer yandan da ekonomik açıdan dışa bağımlı büyük sermaye sahiplerini gözeterek Anayasanın halk yığınlarını sosyoekonomik açıdan daha ileriye götürmeyi ön gören niteliğiyle de açıkça çeliştiğini ifade etmiştir. Böylelikle Demirel Hükümeti'nin yoksulluk içindeki kesimleri iktisaden sistemin dışında bıraktığı gibi siyaseten de bir özne haline gelmelerini engellediğini vurgulamıştır. Bu noktada konuya daha geniş bir zaman aralığından bakarak AP ile Tek Parti idaresi ve Adnan Menderes Hükümetleri arasında tarihsel süreklilik vurgusu da yapmıştır. 60'lı yılların sonlarına doğru gelişen toplumsal dalgalanmaya dikkat çekerek düşük gelirli kesimlerin egemen olacağı siyasi ve sosyoekonomik bir yapının kaçınılmaz ve önlenemez olduğunu belirtmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anayasa, Demokrasi, Kemalizm, Sosyalizm, Parlamento.

Bahri Savci: An Advocate of Democratic/ Socialist Political System During the Rule of Justice Party

Abstract

Bahri Savci is one of the intellectuals who has made very important contributions to Turkey's political thought. He graduated from Ankara University, Faculty of Political Sciences, in 1936 and began working as an assistant at the same faculty in 1942. In 1954, he became a professor in and was a member of the commission that drafted the 1961 Constitution. To achieve the pluralistic and democratic political life envisaged by the 1961 Constitution to be realized in all dimensions, he advocated changing the socio-economic conditions in favor of the working class in a leftist line. He considered such a change as a constitutional requirement, claiming that the constitution had a quality that was open to the left and even to socialism. Like the 1961 Constitution, he established a connection between Kemalism and the left and argued that Mustafa Kemal's revolutionism approved an economic and social transformation in the socialist understanding. He considered the dominance of those who did not have economic power, whom he claimed to be excluded from the political and economic system until the 1960s, over political and economic power as the natural and ultimate result of the Constitution and Kemalism. He argued that the Justice Party (JP), which came to power alone with the General Elections of October 10, 1965, claiming that it acted on behalf of all social segments with a wrong interpretation of the concept of national will, assumed an attitude against the pluralistic and democratic nature of the Constitution. He argued that despite the claim that the AP represents all segments of society, it behaved in the opposite direction with the economic policy it implemented. He stated that with the discourse of economic development, it clearly contradicted the nature of the Constitution that foresaw to develop people socio-economically by favoring the landowners in underdeveloped regions which were predominantly feudal, on one hand, and large capital owners who were economically foreign-dependent, on the other hand. Thus, he emphasized that the Demirel Government prevented the segments of the society in poverty from becoming a subject politically as well as leaving them out of the system economically. By drawing attention to the social upheaval of the late 1960s, he stated that a political and socioeconomic structure in which low-income segments of the society would be dominant was inevitable.

Keywords: Constitution, Democracy, Kemalism, Socialism, Parliament.

Giriş

Demokrat Parti'nin (DP) 1950'li yılların ikinci yarısından itibaren girmiş olduğu otoriter yönetim denemesi 27 Mayıs 1960 askeri darbesiyle sonuçlanmıştır. Darbenin ilk aylarındaki belirsizlik ortamında Milli Birlik Komitesi (MBK) üyeleri askeri yönetimin kısa sürede sonlandırılıp ülke idaresinin sivillere devredilmesi konusunda bir anlaşmazlık içine girmiştir. Ancak MBK içindeki radikal kanadın tasfiyesinden hemen sonra ılımlı kanat hızla yetkilerini sivillere devretmeyi kendisine erek edinmiştir. Yeni bir anayasa ve seçim yasası hazırlaması için Kurucu Meclis kurulmasını kararlaştırmıştır. Burada sivil kamuoyunun geniş ölçüde temsil edilmesine önem verilmiştir (Eroğul, 1997: 135-138).

Türkiye'nin karşı karşıya bulunduğu bütün sorunların yeni bir anayasa ile üstesinden gelineceğine inanan farklı toplum kesimlerinin istekleri Kurucu Meclis komisyonuna kadar yansımış ve ortaya 1924 Anayasası'na nazaran oldukça uzun bir anayasa tasarısı ortaya çıkmıştır. DP hükümetinin siyasetine bir tepki olarak şekillenen ve bu siyasetin tekrarına izin vermek istemeyen tasarı metni, özgürlükçü ve demokratik bir sistemin, sosyal güçlerin gelişiminden daha çok anayasal kurumlar ve kurallar vasıtasıyla ayakta kalabileceğine yönelik bir inanca sahip olmuştur (Soysal, 1987: 30). Söz konusu tasarı 9 Temmuz 1961 tarihinde halk oyuna sunulmuş ve %83 oranında katılımın sağlandığı referandumda %39 hayır oyuna karşılık %60,4 evet oyu ile kabul edilmiştir.

Kurucu Meclis'in 1961 Anayasası'nı hazırladığı süreç içinde siyasi partilere tekrar faaliyete geçme izni verilmiştir. Bu karar doğrultusunda mevcudiyetini koruyan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP)'nin yanısıra 1961 yılının şubat ayında Adalet Partisi (AP), Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Türkiye İşçi Partisi (TİP) gibi partiler de kurulmuştur. 15 Ekim 1961 tarihinde yapılan genel seçimlerde DP'nin mirasçısı olarak kabul edilen AP ve YTP, geçerli oyların yarısına yakınına alarak 27 Mayıs 1960 askeri darbesiyle ünsiyet içinde olan kesimlerde şaşkınlık yaratmıştır. Ancak bu gelişmeye mukabil Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk koalisyon hükümeti İsmet İnönü'nün başbakanlığında CHP- AP ortaklığıyla kurulmuştur. Fakat CHP- AP koalisyonu uzun ömürlü olmamıştır. İnönü ikinci koalisyon hükümetini 25 Haziran 1962 tarihinde YTP ve bağımsız milletvekilleriyle oluşturmuştur. Söz konusu koalisyonun da kısa süre içinde dağılması üzerine İnönü, bağımsız milletvekilleriyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü karma hükümetini kurmuştur. Bu hükümeti Suat Hayri Ürgüplü'nün başbakanlığında kurulan koalisyon hükümeti izlemiş ve 10 Ekim 1965 tarihinde gerçekleşen genel seçimlerinden sonra Süleyman Demirel'in başbakanlığında AP'nin tek başına iktidarı başlamıştır.

İsmet İnönü'nün başbakanlığında kurulan koalisyon hükümetleri, DP iktidarı tarafından uygulanan iktisat siyasetinin Türkiye'yi karşı karşıya bıraktığı problemleri çözmek için öngörülen sosyoekonomik reformları uygulamada yetersiz kalmış ve radikal bir reform olasılığından günden güne uzaklaşmıştır. Ardından gelen Demirel hükümetleri de ekonomide belirli bir gelişmeye rağmen hem sosyal adalet, gelir dağılımı ve planlı kalkınma gibi olguları göz ardı etmiş hem de toplumsal dinamizmin önünü kesmek için 1961 Anayasası ile elde edilen demokratik kazanımları geriye götürecek adımlar atmaktan çekinmemiştir. Demokrasinin yerleşmesini zora sokan bu durum karşısında Türkiye'nin temel meseleleri üzerine düşünen, büyük ve köklü çözümler bekleyen aydınlar AP iktidarına yönelik eleştirel bir tutum içinde olmuştur.

Aslında AP iktidarına karşı gelişen aydın muhalefetini DP döneminden başlatmak mümkündür. Başka bir ifadeyle Batılı anlamda güçlü toplumsal sınıfların olmaması nedeniyle Türkiye tarihi üzerinde yeri oldukça önemli olan aydınlar DP/AP çizgisine karşı yürütülen politik mücadelenin de en etkili kesimlerinden biri olmuştur (Belge, 1987: 128). DP iktidarına karşı gelişen aydın muhalefeti sesini Forum dergisi ile duyurmuştur. Siyasal Bilgiler Fakültesi (SBF) öğretim üyelerinden hukukçu Profesör Turhan Feyzioğlu ile iktisat doçenti Aydın Yalçın'ın öncülüğünde çıkan Forum dergisi anti-komünizm ve anti-sovyetizm çizgisiyle seviyeli bir tartışma ortamı yaratmıştır. Münci Kapanı, Cahit Talas, Erdal İnönü, İlhan Arsel, Şerif Mardin ve Muammer Aksoy gibi aydınların yazar kadrosunu oluşturduğu dergi Batılı standartlarda demokratik bir siyasal sistemin kurulabilmesi için üniversite özerkliği, çift meclis, anayasa mahkemesi ve sosyoekonomik politikalarda planlama yoluna başvurulmasını savunmuştur. Söz konusu bu talepler 1961 Anayasası ile hayat bulmuştur. Ancak dönemin aydınları istenilen sonuca ulaşamadığını görerek yeni bir çözüm arayışına yönelmiştir. 1960'lı yılların düşünce dünyasına damgasını vuran Yön dergisi bu arayışın bir neticesidir. Çıkış manifestosunu Türkiye'nin önde gelen bütün aydınlarının imzaladığı Yön (Küçük, 1987: 141) Kemalizm ile sosyalizm arasında bir özdeşlik yaratarak Türkiye'nin iktisadi ve sosyal yapısını değiştirecek radikal bir kalkınma stratejisini inançla savunmuştur (Atılgan, 2018: 22-23).

Türk siyasal hayatına damgasını vurmuş olan DP/AP çizgisine karşı gelişen aydın muhalefetinin en önemli portrelerinden birisi olan Bahri Savcı, 1914 yılında Balıkesir'in Sındırgı ilçesinde dünyaya gelmiş, ilkokul öğrenimine Yunan işgali altındaki Gönen'de başlamış ve ilkokulu Edremit'te bitirmiştir. 1933 yılında İstanbul Lisesi'nden mezun olmuştur. Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni 1936 yılında bitiren Savcı, bir süre çeşitli okullarda tarih ve coğrafya öğretmenliği yaptıktan ve İzmir defterdarlığında çalıştıktan sonra Ankara Üniversitesi

Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde açılan sınavı kazanarak 1942 yılında asistanlığa başlamıştır. Burada önce doçent 1954 yılında da anayasa profesörlüğüne yükselen Savcı, SBF'nin bünyesinde İnsan Hakları Merkezi'nin kurulmasını sağlamıştır. Akademik faaliyetlerinin yanısıra 1950'li yılların en önde gelen düşün dergilerinden biri olan Forum'un çıkarılması ve yayımlanmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Türkiye'de demokratik ve çağdaş bir siyasal sistemin kurulmasını savunan çok sayıda yazısı Forum'un nüshalarında yer almıştır. 1961 yılında Anayasa Komisyonu üyeliği görevinde de bulunan Savcı, Türkiye'nin en demokratik anayasası olan 1961 Anayasası'nın mimarlarından olmuştur (Alkan, 1995: 5-13). 20 Aralık 1961 tarihinde yayın hayatına başlayan Yön dergisinin çıkış manifestosunu ilk anda imzalayan 164 isim arasında yer almıştır (Özdemir, 1986: 304). Sadun Aren ve Enver Ziya Karal ile Yön'ün 7. Sayısındaki açık oturumda Türkiye'nin kurtuluşunun sosyalizmde olduğunu açıklamıştır. 21 Ekim 1969 yılında yayın hayatına başlayan Devrim dergisinde de yazıları yayımlanan Savcı, (Atılğan, 2018: 256) 12 Mart'ın hedefindeki aydınlardan biri olmuştur. Bir süre tutuklu kalmıştır. Aynı 12 Eylül 1980 askeri darbesinin de hedefinde olan Savcı 1983'te Ankara Üniversitesi Basın Yayın Meslek Okulu'nda öğretim görevlisiyken emekliliğine dört ay kala Ankara Sıkıyönetim Mahkemesi tarafından görevine son verilmiştir. 15 Mayıs 1984'e geldiğinde ise olağan bir hale bir an önce geçilmesi için İlhan Selçuk, Aziz Nesin, Muammer Aksoy, Uğur Mumcu ve Mahmut Tali Öngören ile Aydınlar Dilekçesi 'ni hazırlamıştır ve 1385 aydın bu dilekçeye imza atmıştır (Cumhuriyet, 25 Ekim 2012).

“Bahri Savcı: AP İktidarına Karşı Demokratik / Toplumcu Bir Siyasal Sistem Savunucu” başlıklı çalışma Türkiye'nin siyasal ve anayasal tarihinde çok önemli bir yeri olan Bahri Savcı'nın AP iktidarının başlangıcından 12 Mart 1971 Muhtırası ile düşürülmesine uzanan sürece dair gözlemlerini Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan yazıları ekseninde incelemeyi amaçlamıştır.

Birinci Demirel Hükümeti Türkiye'si ve Bahri Savcı

10 Ekim 1965 genel seçimleri sonunda AP, YTP ve CMKP gibi sağ ve orta arenada siyaset yapmaya çalışan partileri kendi yararına eritmiştir. Meclis'te 240 milletvekilliği kazanmıştır. Bu seçimle birlikte koalisyon dönemi sona ermiş ve AP'nin yeni bir hükümet kurma yolu açılmıştır. DP ve Menderes iktidarından beş yıl sonra bir defa daha liberal ve gelenekçi kesimler Meclis'e egemen olmuştur. (Gevgilili, 1987: 326). Meclis, 22 Ekim 1965 tarihinde yeni dönem çalışmalarına başlarken, AP İstanbul Milletvekili Ferruh Bozbeyli Meclis Başkanlığı'na seçilmiştir. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel tarafından yeni hükümeti kurmakla görevlendirilen Süleyman Demirel, önce kabinesini açıklamış ve 3 Kasım günü de kabinesinin programını Meclis'e sunmuştur. Kabine 172 aleyhte, 10 çekimser oya karşı 252 oyla güvenoyu almıştır (Ahmad, 2000: 375-377).

Türkiye'nin aktüel siyasi hayatını yakından izleyen ve 1961 Anayasasını hazırlayan komisyonda da görev alan Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyasal İlimler Profesörü Bahri Savcı, iktidarın bir defa daha DP çizgisinde siyaset yapan bir partiye devredilmesini değerlendirirken ilk anda Süleyman Demirel tarafından okunan hükümet programına dikkat çekmiştir. Programın reformcu bir bakış açısıyla değil muhafazakâr bir yaklaşımla şekillendiğini belirtmiş ve AP iktidarının, Türkiye'nin temel sorunlarını çözmekten uzak tutucu bir yönetim anlayışını resmedeceğini savunmuştur. Programda sergilenen “siyasal sistem ve siyasal düzen davasını tartışma sınırı dışında tutmak gerekir” şeklindeki bir yaklaşımın “demokratik rejimi” geliştirmeye dönük bütün tartışmaları ve çabaları durduracağını iddia etmiştir. Türkiye'deki sistemin demokrasi açısından kemale ermediğini düşünen Savcı, iktidar tarafından ortaya konulan bu tavrın mevcut olan siyasal düzeni demokrasi açısından ileriye değil geriye götüreceğini savunmuştur (Savcı, 1965a: 2).

Bahri Savcı, hükümet programının daha dikkatli analiz edildiği zaman siyasi özgürlüklerin ve sosyal hakların geleceği açısından olumlu bir değerlendirme yapmanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Bu noktada 1960'lı yılların başat bir eğilimi olan ve Kemalist aydınlarca benimsenen toplumun değişiminin maddi ölçütleri olduğu düşüncesinden (Kayalı, 2002: 182) hareket etmiştir. 1961 Anayasasının teorik olarak çoğunluğun baskısını önleyecek demokratik bir yönetim anlayışına imkân vermesine mukabil anayasanın uygulanmasını mümkün kılacak ve onu daha demokratik bir istikamette geliştirecek “ekonomsal” reformlara ihtiyaç olduğunu belirterek bu hususun hükümet programında Atatürk'ten sonra gelen bütün hükümetlerde olduğu gibi es geçildiğini öne sürmüştür (Savcı, 1965a: 2).

Savcı, hükümet programına yönelik bu eleştirisinden sonra siyasal sistemin daha demokratik ve toplumcu bir eksende gelişebilmesi için 1961 Anayasası ile kurulan yönetsel mekanizmayla uyumlu bir dizi sosyoekonomik reform düşüncesinin acilen gündeme getirilmesini savunur. Döneme hâkim bir görüşe de öncülük ederek siyasal sistemi bunalıma sürükleyecek en temel sorunu Türkiye'nin sınıfsal yapısını geliştirecek ekonomik bir sisteme sahip olmaması olarak saptar. Bu somut problemi çözebilmek için “feodalite, toprak ağalığı ve ticaret ağalı gibi” ilkel bir tarımsal hayat biçiminin bütün olumsuzluklarını içinde barındıran sosyoekonomik yapının endüstrileşmiş bir yapıya dönüştürülmesini ısrarla savunur (Savcı, 1966a: 2).

10 Ekim 1965 tarihinde gerçekleşen genel seçimlerde AP'nin çoğunluğu elde etmesinin yanında sol ideoloji etkin bir öge olarak öne çıkmaya başlarken

ciddi bir sosyalist muhalefet ortaya koyması beklenen TİP de Meclis'te yerini almıştır. Savcı, yükselen sol dalgayı Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik yapısını yeni baştan biçimlendirebilecek reformlar açısından bir umut işareti olarak görmüştür. Ona göre, Meclis'in arz ettiği tablo "mesut iktidarlar getirmese de" farklı partilere dağılmış olan "halkçı ve Atatürkçü" kuvvetlerin parlamento dışındaki potansiyelle birleşebileceğini ve bu sayede feodaliteyi temsil eden ziraat ve ticaret unsurlarını ortadan kaldırarak iktisaden güçsüz kesimlerin bilinçlenmesinin yolunu açacaktır. Ekonomik gücün küçük bir azınlığın elinden alınarak topluma mal edilmesiyle birlikte siyasal rejim "köylü -çiftçi- esnaftan kurulan halk temeline" dayalı "Atatürk demokrasisine" evrilecektir (Savcı, 1965b: 2).

Demirel'in başbakanlığında kurulan hükümet üst düzey bürokratları kapsayan geniş çaplı bir yönetim değişikliğiyle göreve başlamıştır. 1966 yılının ocak ayında ise küçük partilerin Meclis'e girmesini olanaklı kılan milli bakiye sistemini yürürlükten kaldırmak ve nispi temsili sonlandırmak amacıyla Seçim Kanunu'nun değiştirilmesi ve eski DP'lileri de kapsayan geniş kapsamlı bir af kanununun çıkarılması konusunu gündeme getirmiştir (Ahmad, 2010: 300). Şubat ayı başlarında ise Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in tedavi amacıyla ABD'ye gönderilmesi ve bir süre sonra da görevine dönemeyeceğinin kesinleşmesi üzerine cumhurbaşkanlığına kimin seçileceği sorusu gündemin belli başlı konusu haline gelmiştir. Bu çerçevede yapılan bir düzenleme neticesinde Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay askerlikten ayrılarak önce kontenjan senatörü yapılmış sonra da Türkiye'nin beşinci Cumhurbaşkanı seçilmiştir (Arcayürek, 2010: 199-202).

Bahri Savcı söz konusu süreç içinde Seçim Kanunu'nda yapılması düşünülen değişiklik ve Cumhurbaşkanlığı seçimi olmak üzere iki konuya odaklanmıştır. Demirel hükümetinin Seçim Kanunu'nda küçük partilerin parlamentoda temsil edilmesini önleyecek bir düzenlemeye gitmesinin siyaset dünyasında çok ciddi bir "meşruiyetsizlik ufku açacağını" vurgulayan Savcı için Başbakan Süleyman Demirel, rejimi yeniden "tek hâkim görüş ile onun karşısında pek zayıf bir muhalefetten ibaret bir basitliğe sokarak, tasavvur ettiği mutlakiyeti kurmak" istemektedir. Seçim sistemini küçük partiler aleyhine değiştirmeyi öngören tasarının geri çekilmesine rağmen daha ileri bir tarihte yeniden gündeme getirilerek "demokratik sosyalizmi" savunan siyasal akımlarının önü kesilmek istenecektir. Söz konusu tasarının yasalaşması durumunda, yani muhalefetin sesinin kısılması halinde iktidar olmanın yolları anti- demokratik yöntemlerle aranacaktır (Savcı, 1966b: 2).

Savcı, Cumhurbaşkanlığı seçimi konusuyla ilgili yaşanan tartışmalarda söz

konusu makamı anayasanın siyasi ve sosyoekonomik temellerini aşındırmaya yönelecek teşebbüsleri önleyici bir dinamik olarak ele almıştır. Demirel hükümetini “durdurucu-tutucu-statükocu bir felsefe ile dolu dizgin parti mutlaklığına doğru giden” bir iktidar olarak değerlendirmiş ve devlet başkanlığının “hürriyetçi-laik ve halkçı güçleri” temsil eden bir misyona sahip olması gerektiğinin altını çizmiştir. Siyasal iktidarın Meclis’te sağladığı sayısal üstünlükle “liberal-gelenekçi ve mukaddesatçı zümre”lerin çıkarlarını gözetken kararları karşısında bürokrasiyi ve gelişen işçi sınıfını gözetken bir tutum takınması gerektiğini beyan etmiştir (Savcı, 1966c: 2). Cevdet Sunay’ın Cumhurbaşkanlığına ise dönemin aydın hareketinin genel bir yaklaşımı da olan ordunun ilerici bir işleve sahip olduğu düşüncesinden hareketle olumlu karşılamıştır. Askerin “bilim uygarlığına ulaşma yolunda” gerçekleşen reformların öncüsü olduğunu belirtmiş ve Sunay’ın da içinden geldiği kurumun geleneklerine bağlı kalarak hem parlamentoyu ve hükümeti anayasanın demokratik çerçevesinin sınırları içinde tutacağını hem de “Mustafa Kemal’in cumhuriyetini ekonomik ve sosyal kalkınmalı bir Cumhuriyet” yapmaya yönelik adımlar atmaktan çekinmeyeceğini yazmıştır (Savcı, 1966d: 2).

Cumhurbaşkanlığı görevine Sunay’ın seçilmesini anayasanın öngördüğü siyasi ve sosyoekonomik demokrasinin geleceği adına bir umut olarak değerlendiren Savcı, bu savında yanılmıştır. Çünkü hükümetin Cevdet Sunay’ın cumhurbaşkanlığına seçilmesine ön ayak olması AP iktidarına silahlı kuvvetlerle bir şekilde bir bütünleşme imkânı sağlamıştır. Sunay, iktidar ile ordu arasında simgesel nitelikte bir bağlantı kurmuştur. Cumhurbaşkanı Sunay’ın Milli Güvenlik Kurulu’na başkanlık etmesi silahlı güçler ile iktidar arasında düzenleyici bir işlev görmüştür. Hem Sunay’ın Çankaya’ya çıkmasıyla hem de solun 1960’lı yılların ikinci yarısından itibaren etkisinin giderek artmasıyla birlikte ordunun yüksek komuta kademesi İnönü’den uzaklaşarak Demirel ile yakınlaşmaya başlamıştır. Aynı süreç içinde gerçekleşen Senato üçte bir yenileme seçimlerinde AP’nin %60’a yakın oy almasıyla da birlikte önündeki başlıca engellerin ortadan kalkmaya başladığını gören Demirel, burjuvazinin de onaylayacağı politik ve sosyoekonomik programını daha rahat uygulamaya başlamıştır (Gevgilili, 1987: 334-336). Bu bağlamda bir yandan Türkiye burjuvazisini memnun edecek sanayiye dayalı bir ekonomik büyümeyi kendine hedef seçerken diğer yandan sol ve orta sol muhalefete karşı daha otoriter bir siyaset izlemeye başlamıştır (Çavdar, 1987: 2092-2093).

Bahri Savcı, hükümetin sol muhalefete karşı baskıyı arttırdığı süreçte ülkenin “artan bir yoğunluk ile siyasi buhrana” sürüklendiğini iddia etmiştir (Savcı, 1966e: 2). İktidarın milli irade kavramını anayasanın da özünü oluşturan çoğulcu

değil çoğunlukçu bir yaklaşımla yorumlamasını meselenin temel nedeni olarak görmüştür. Özellikle Senato üçte bir yenileme seçimlerinden sonra Demirel ve çalışma arkadaşlarının “AP eşittir Türk milletinin kendisi” noktasına gelerek siyasi gücü hiçbir sınırlamaya tabi olmadan kullanmaya yöneldiğini öne sürmüştür. Ancak iktidarın toplumun bir kesimini değil bütünü temsil etme iddiasına mukabil sosyoekonomik politikalarını toplumun çok geniş bir bölümünü oluşturan yoksul kesimlerin çıkarlarını göz ardı ederek “serbest meslek erbaplarının, sanayicilerin, büyük toprak sahiplerinin” lehine şekillendirdiğini belirtmiştir (Savcı, 1966f: 2). Adalet Partisi’nin hem mutlak iktidar arayışıyla hem de iktisadi bakımdan zayıf olan kesimleri gözetmeyen ekonomi politikasıyla “kişi değeri, özgürlüğü, kişisel ve toplumsal eşitsizlikler, eşitlikler gibi çağdaş siyasal ve etik değerler üzerine dayanarak halk ihtiyacını ve halk mutluluğunu arayan” anayasanın temel prensipleriyle ciddi bir çatışmaya girerek “siyasal buhrana” neden olduğunu vurgulamıştır (Savcı, 1966e: 2).

1960’lı yıllar Türk siyasi hayatı bir açıdan dönüm noktasıdır. Bu tarihlerden itibaren siyaset dünyasında iki yönelim belirginleşmiştir. Bunlardan birincisi ekonomik açıdan ithal ikamesine dayalı bir sanayileşmeyi öngören liberal çizgi ile siyasi açıdan milliyetçi- muhafazakâr eğilimleri temsil eden sağ akımlardır. İkincisi ise 1961 Anayasasının sağladığı kazanımlarla birlikte önemli bir kitle desteğini elde etmiş olan sol hareketlerdir. Bahri Savcı’ya göre siyaset dünyasında yaşanan bunalımın ya da krizin özü burada düğümlenmiştir. Türkiye’de siyasi iktidarı elinde bulunduran güç merkezi mukaddesatçı bir söylem çerçevesinde “kurulabildiği yerde burjuva sınıflarının, kurulamadığı yerlerde de tarihin içinden süzülüp gelmekte olan feodalite kategorilerinin” çıkarlarını önceleyen iktisadi ve sosyal değişime kapalı “anti- sosyalleşmeci” bir siyasete odaklanmıştır. İktidarın izlediği bu politika karşısında “sosyalleşmeci akım” olarak tanımlanabilecek siyasetin sol yelpazesi yalnızca burjuvazinin çıkarlarını önceleyen sosyal ve iktisadi yapıyı “bütün çalışan sınıflar yararına düzelterek” reform talebiyle öne çıkmıştır. Bu iki akımın yaşadığı keskin çatışma Türkiye’yi ciddi bir rejim bunalımıyla karşı karşıya bırakmıştır (Savcı, 1966g: 2). Bunalım ikliminden çıkılabilmesi ve parlamenter sistemin feodal kalıntıların etki alanına girmeden aslına uygun bir şekilde varlığını koruyabilmesi için köktenci reformları hayat verebilecek “sosyalleşmeci akım” a iktidar yolunun açılması gerektiğinin altını çizmiştir (Savcı, 1966ğ: 2).

Demirel hükümeti 1966 yılında olduğu gibi 1967 yılında da Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ve Genelkurmay Başkanı Cemal Tural ile anlayış birliği içinde olmuştur (Cizre, 2014: 74). Genelkurmay Başkanı Tural orduya bir emirname yayımlayarak komünizme karşı mücadelenin daha etkin bir şekilde sürdürülmesini istemiş

ve bu talep hem Sunay hem de Demirel tarafından desteklenmiştir (Ahmad, 2010: 253). 27 Mayıs 1960'tan hemen sonra başlayan sivil aydın kadronun orduya muhalefeti (Kayalı, 2009: 72) askerinin AP ile aynı zeminde buluşmasıyla birlikte daha da kemiklemiştir. Savcı bu noktada önemli bir portre olarak öne çıkmaktadır. Yaşanan gelişmeyi sivil demokrasinin ve parlamentonun üstünlüğüne ters düşen bir durum olarak değerlendirmiş ve eleştiri oklarını Demirel hükümetinin yanısıra Tural'a da yöneltmiştir. Yayımlanan emirnamenin siyasal ve sosyal yapıyı "sağ otoriteryanizme "açtığı ve bu sebeple ordunun tarihten gelen çağdaş değerleri benimseyen ve geliştiren ilerici niteliğiyle çelişkiye düştüğünü yazmıştır. Anayasada tanınan insan hakları muhtevallik özgürlükleri rejimi tehlikeye düşürücü ilkeler olarak değerlendiren yaklaşımın ordunun siyasal iktidarın kaynağını ulusa aktaran geleneğiyle tezat teşkil ettiğini öne sürmüştür (Savcı, 1967a: 2). AP iktidarı ile Cumhurbaşkanlığı'nın yanısıra CHP'nin de emirnameyi destekleyen bir tutum içine girmesini daha düşündürücü bir gelişme olarak değerlendiren Savcı, diktatoryal bir yönetime zemin hazırlandığını belirtmekten çekinmemiştir (Savcı, 1967b: 2).

Bahri Savcı yukarıda da belirtilmeye çalışıldığı gibi yayımlanan emirnameyi 1961 Anayasanın getirmiş olduğu insan haklarını temel alan geniş özgürlükleri ve çeşitli kurumlar vasıtasıyla korumaya alarak kurduğu demokratik zemini aşındırmaya yönelik bir hamle olarak görmüştür. Cumhurbaşkanı Sunay'ın bu dramatik gidişata şiddetle itiraz ederek dur demesi gerektiğini belirtmiş ve talep ettiği bu tepkiyi anayasal bir görev olarak değerlendirmiştir. Ancak "hürriyet bekçiliğinde kendisine umutla" bakılan Sunay'ın tarafsızlık prensibini göz ardı ederek Demirel ile paralel gitme istidadı sergilediğini öne sürmüştür. İktidarın sol akımlarla mücadele gerekçesiyle din eğitime ağırlık vermesine ve dinsel bir dünya görüşünü gerek siyasal sistem içinde gerekse de toplumsal yapıda daha merkezi bir yere yerleştirmesine kayıtsız kaldığını belirtmiş ve "demokratik Türk toplumu gerçeklerine" aykırı bir gidişat içinde olduğunu vurgulamıştır. Cumhurbaşkanı'nın "laik toplum yapısı ve ilişkiler örgüsü" yerine dini ve geleneksel değerlerin ağırlık kazandığı siyasal ve toplumsal bir sistem inşasına sessiz kalmasına yönelik saptamasını bir vehimden daha çok gelişmelerin mantıksal çıkarımı olarak görmüştür (Savcı, 1967c: 2).

Gerçekten de Savcı'nın, temel hak ve özgürlüklere ayrı bir önem atfeden ve çoğulcu bir demokrasi anlayışıyla hazırlanan 1961 Anayasası'nın geleceği hakkında taşıdığı endişe yersiz değildir. Demirel'in gelişmekte olan sol akımlara karşı mücadele amacıyla hem Sunay hem de Tural ile sağlamış olduğu uzlaşılı hükümetinin konumu daha da güçlenmiştir. Bu doğrultuda anayasanın getirdiği temel hak ve özgürlükleri kısıtlamayı ve siyasal iktidarın gücünü

artırmayı öngören “Temel Hak ve Hürriyetler Kanunu” adını taşıyan yeni yasal düzenlemeleri meclis gündemine daha rahat bir şekilde getirmiştir (Kongar, 2016: 167).

Savcı, hükümet tarafından gündeme getirilen “Temel Hak ve Hürriyetleri Koruma Kanunu Tasarısı”nın burjuvalaşma ve kapitalistleşme eğiliminde olan kesimlerin çıkarlarını korumayı ve ilkel tarımsal ekonominin yarattığı sosyal yapının devamlılığını sağlamayı amaçladığını belirtmiştir. Demirel hükümetinin ısrarla çıkarmak istediği “Temel Hak ve Hürriyetleri Koruma Kanunu” ile siyasal, ekonomik ve sosyal gelişmeyi gerçekleştirmeye yönelmiş eylemleri durdurmayı amaçladığını yazmıştır. Anayasanın “insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesini” sağlamak için temel hak ve hürriyetleri sürekli geliştirmeyi öngören ilerici niteliğiyle çeliştiğini iddia etmiştir. Adalet Bakanının tasarı hakkında konuşurken sarf etmiş olduğu “Anayasalar ayrıca idare edilenlere karşı da korunur. İdare edilenler de Anayasa düzenini bertaraf etmeyi hedef tutan faaliyetlerde bulunabilirler. Bunlara karşı da Anayasanın korunması zorunludur” sözleri üzerine 1919 Alman Weimar Anayasası’nın ihlalini örnek göstererek anayasa ihlalinin “anayasanın tanıdığı hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılması suretiyle” de yapılabileceğini ifade etmiştir (Savcı, 1967ç: 2).

Bahri Savcı, siyasal iktidarın anayasal hürriyetleri askıya almasının gerekçesini anayasayı sol akımlara karşı muhafaza etmek olarak izah etmesini çok gerçekçi bulmamıştır. AP yönetiminin Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinden itibaren sürgit devam eden gelişme sonunda ortaya çıkmış “bazı imtiyazlı sınıfların ve zümrelerin” çıkarlarını koruma kaygısı taşıdığını ve bu amacını meşrulaştırmak için de “aşırı akımlara” karşı anayasanın korunması meselesini gündeme getirdiğini ifade etmiştir. Herşeyden önce anayasanın “miras-teşebbüs- çok partili – dönemli genel seçim – siyasal hürriyetler- laiklik” gibi değerlerinin sınırlandırılmasının suç olmakla birlikte sol akımların bu temel prensipleri değiştirmek gibi bir amacının olmadığını vurgulamıştır. Siyasal iktidarın sınıf eksenli tartışmaları “milletin bölünmesine varacak faaliyetler” şeklinde yorumlamasını ve sınıf mücadelesini zümrelere “kendi durumlarını geliştirme konusunda” çok geniş haklar tanıyan anayasanın ihlal edilmesi olarak yorumlamasını demokrasinin özünden sapma istidadı olarak değerlendirmiştir (Savcı, 1967d: 2).

1961 Anayasası’nın sosyalizme açık olduğuna yönelik bu yorum dönemin aydın gruplarının önemli bir kesimi tarafından benimsenmiştir. Sol akımlar, anayasadan aldıkları hızla ve gelişen sendikalar vasıtasıyla sosyoekonomik problemlere radikal çözüm önerileri getirmeye başlamışlardır. Bu gelişme

üzerine Demirel hükümeti kendini sosyalist olarak niteleyen gruplara karşı daha reaksiyoner bir siyaset izlemeye başlamıştır. 1968 Senato Seçimleri yaklaşırken hükümetin en önemli gündem maddelerinden biri parlamentoda anayasayı değiştirebilecek çoğunluğa ulaşmak ve TİP gibi küçük partileri parlamento dışı bırakmak olmuştur. Bu kapsamda Meclis'e milli bakiye usulünü değiştiren bir yasa önerisi getirmiştir. Seçim bölgelerinde belirli bir ağırlıkta oy alamayan küçük partilerin ciddi anlamda zarar gördüğü yeni yasa CHP ve TİP milletvekillerinin şiddetli muhalefetine rağmen 20 Mart 1968 tarihinde kabul edilmiştir (Tekeli, 1987: 1804).

Bahri Savcı, Seçim Kanunu'nun değiştirilmesini dönemin siyasal gelişmeleri içinde en olumsuz sonucu verecek adımlardan biri olarak değerlendirmiştir. Demirel hükümetinin sürekli gündemde tuttuğu söz konusu değişiklik ile en başta TİP olmak üzere toplum nezdinde sosyal adalet taleplerini öne çıkarmak için mücadele eden güç merkezlerini dağıtmayı amaçladığını belirtmiştir. Yeni seçim sistemiyle iktisadi gücün küçük bir azınlığın elinden alınarak topluma mal edilmesini savunan kesimlerin siyaset dışı bırakıldığını vurgulamıştır. Başta işçi sınıfı olmak üzere, köylü, esnaf ve memura ulaşmanın yolunu arayan "halkçı partilerin" parlamenter demokrasinin dışına itilmesiyle sosyoekonomik hak ve özgürlükleri geliştirecek bir dinamizmin kesildiğini belirtmiştir (Savcı, 1967e).

Demirel Hükümeti'nin milli bakiye usulünü değiştiren yasa önerisi hukukçular arasında da ciddi tartışmalar yaratmıştır. Profesör Sulhi Dönmezer ve İsmet Giritli milli bakiye sisteminin "seçim bölgesinin bütünlüğünü bozduğunu" beyan etmişlerdir. Bunun yanında Profesör Hüseyin Nail Kubalı mevcut seçim sisteminin "istikrarlı hükümeti önleyerek iktidarların iş yapmasına engel" olduğunu ifade ederek yeni seçim yasasının savunmuştur. Savcı ise, bu yorumlar karşısında iktidarların meclis çoğunluğuna sahip olmasına mukabil "modernleşmeçi devrimciliğin gereklerine" uygun politikalar üretmediğini belirterek statüko yanlısı zümrelerin sosyal ve ekonomik egemenliğini koruduklarını ifade etmiştir. Türk parlamentosuna egemen olan statükocu anlayışın değişebilmesi için "yoksul halk tabakalarıyla" bütünleşerek hükümetleri emekçi kesim lehine kararlar almaya yöneltecek siyasal güç merkezlerinin parlamentoda yer almasının elzem olduğunu iddia ederek seçim sistemindeki değişikliğin ortaya çıkaracağı olumsuzluğa dikkatleri çekmeye çalışmıştır (Savcı, 1968a).

Bahri Savcı Cumhurbaşkanı Sunay'ın Seçim Kanunu'nda yapılan değişikliği "üzerinde bir an bile düşünmeden" onaylaması üzerine anayasanın değişime açık sosyal bir yapının tesis edilmesine dair arzusunu ve gerçek anlamda çok partili politik bir temsil sisteminin kurulmasına yönelik iradesini ortadan kaldırdığını

yazmıştır. Sosyoekonomik problemlere radikal çözüm önerileri sunarak parlamenter sistemin özüne uygun bir şekilde işlemlerini sağlayacak “ilerici ve devrimci güçleri” siyaset dışı bırakarak demokrasiyi “tutuk ve duruk bir sağa mahkûm” ettiğini belirtmiştir. Savcı için anayasadan sonra demokratik rejimin en büyük teminatı olan milli bakiye usulünün kaldırılmasıyla topluma egemen olan sermaye birikimcisinin; büyük toprak sahiplerinin, modern, bilimsel ve hümanist değerlerden uzak kapalı kültürün devamını savunan zümrelerin siyasi panoramadaki egemenliğini perçinlemiştir. Demokrasi adına umutları azaltan bu gidişat “Atatürk radikalizmciliğinin laik ve bağımsız milliyetçiliğini “tamamiyle yok edecek bir güce sahip olmamakla birlikte toplumsal ve ekonomik açıdan ciddi bir düzen değişikliğini savunan “aydın devrimciler elitini” zorlayacak bir süreci başlatmıştır (Savcı, 1968b).

Siyasetin Seçim Kanunu’nda yapılan değişikliğe odaklandığı günlerde yeni bir seçim dönemine de girilmiştir. 1967 yılında yapılması gereken yerel seçimlerin senato üçte bir yenileme ve milletvekiliği seçimleriyle birlikte 2 Haziran 1968 tarihinde yapılması kararlaştırılmıştır (Tunçay, 1987: 1985). Savcı seçimlerde alınacak sonuçların AP’nin lehine gelişirken halkçı bir damarı siyasi arenada daha belirgin hale getireceğini savunmuştur. Seçimlerin sonunda sol siyasetin önemli bir başarı elde etmesine yönelik umudunu ise Sol Kemalist bir perspektifle yazıya dökmüştür. Buna göre burjuva siyasal uygarlığını meydana getiren üretim biçimindeki büyük değişim safhasını yaşayamayan son iki yüz yıllık reformcu çizgi üst yapı kurumlarını değiştirmekle yetinmiştir. Siyasal modernleşme halkla bütünleşmeden “çok dar bir zümreyle” sınırlı kalmıştır. Mustafa Kemal siyasal sisteme “halkın kendisini de katma” sistemi “halkın kendisinden ibaret duruma getirme, halkın kendisinin bir fonksiyonu durumuna sokmayı” hedeflemiştir. Mustafa Kemal’in “halktan yana bir düzen, tüm bir halkın katılması ile siyasetin tüm halklaştırılması” arayışına 60’lı yılların ortalarından itibaren daha önce hiç olmadığı kadar yaklaşmıştır. CHP’nin “ortanın solu temalı” halkla bütünleşme çabası ve ona göre daha atak olan TİP’in parlamentoda yer alması umut verici gelişmeler olarak öne çıkmıştır. Her iki parti de politik çizgisini “halk kitlelerinin sınıfsal durumlarına göre” şekillendirmiştir. Senato kısmi ve milletvekili ara seçimlerinde de bu sol politikalar dizgesi gelişmesini sürdürecektir. Seçimlerin sonunda statükocu – muhafazakâr bir yaklaşımın egemen olmasının kaçınılmaz olmakla birlikte “halk kategorilerinin sınıfsal durumları”nı dikkate alarak politikalar üreten sol gelenek siyaseti daha fazla etkileyecek bir noktaya gelirken “biçimsel bir demokrasiden sosyal bir demokrasiye” gidişat hızlanacaktır (Savcı, 1968c).

Senato kısmi ve milletvekili ara seçimleri ile yerel seçimlerin sonunda

seçimlerinin farklı yöntemlerle bir arada yapılmış olmasının etkisiyle her siyasi parti seçimin galibinin kendisi olduğunu açıklamıştır. AP, oylarını 1965 genel seçimlerine göre biraz düşürmüş olsa da 5 milletvekilliği ve 38 senatörlük almıştır. CHP 13 senatörlük kazanırken TİP 1 senatörünü korumuştur. Millet Partisi (MP) ve Güven Partisi (GP) birer senatörlük kazanmışlardır. Genel olarak sonuçlara bakıldığında AP'li senatörlerin sayısı 97'den 101'e çıkmıştır. CHP'nin senatör sayısı 30'dan 34'e yükselmiştir. Mecliste sahip olduğu milletvekili sayısı aynı kalmıştır. TİP mevcut durumunu korumuştur (Toker, 1993: 116). Seçim sonuçlarına göre sol ciddi anlamda bir mağlubiyet yaşamamakla birlikte Savcı'nın iddialarına mukabil önemli bir başarı da elde edememiştir. Sol, sosyoekonomik yapıyı emekçi kitleler lehine köktenci reformlarla dönüştürme konusunda çok fazla umut verememiştir.

12 Mart 1971 Muhtırasına Giden Süreç

1968 yılı dünya tarihi açısından önemli bir yıl olmuştur. Batı Avrupa'nın siyasal düzeninde ses getirecek öğrenci hareketleri başlamıştır. Devrimci ancak komünist olmayan öğrenci hareketleri Batı Almanya'da ortaya çıkmış ve Fransa'da en üst noktaya ulaşmıştır. Aynı yıl içinde Doğu Avrupa'da da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Çekoslovakya'da gençler ve aydınlar, Sovyetlere karşı sosyalizmi daha demokratik bir zemine taşıma çabası içine girmiştir (Belge, 1997: 171). Avrupa'nın hem doğusunda hem de batısında yaşanan gelişmeler Türkiye'deki siyasal yaşamı da derinden etkilemiştir. Öğrenci hareketlerinin Türkiye'deki yansıması çok daha radikal olmuştur. AP iktidarının son yılları Ankara ve İstanbul gibi büyük kent merkezlerinde karşıt görüşlü grupların şiddetli çatışmalarına tanık olmuştur. Üniversiteler grev ve boykot tarzında geniş kitlesel eylemlerin ana merkezi haline dönüşmüştür (Landau, 1978: 53-54). Örneğin 13 Haziran 1968'de İstanbul, Ankara ve İzmir'deki fakültelerde boykot yapılmış ve Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi işgal edilmiştir. Bakanlar Kurulu olağanüstü toplanırken Başbakan Süleyman Demirel, 'eskiden isyan sayılanların artık toplum hadisesi addedildiğini' söyleyerek gelişmeleri normalleştirme çabası içinde olmuştur (Atılğan, 2015: 615).

Bahri Savcı, Başbakan Demirel'in bu açıklamasından hareketle Cumhuriyet gazetesindeki köşesinde öğrenci olaylarının niteliği üzerine bir değerlendirmede bulunmuştur. Hükümetin izlediği politikalar ile öğrenci eylemlerinde öne çıkan taleplerin ters yönde geliştiğini vurgulamıştır. Bu saptamaya göre Batı Avrupa'da burjuva temeli üzerine yükselen demokratik sistem "yeni özgürlükler dileği ile karşılaştığında faşizme dönme istidadı gösterdiği" için öğrenciler sistem üzerinde köklü bir reform talebiyle öne çıkmışlardır. Yöneticileri daha demokratik kararlar almaya ve yasalar çıkarmaya zorlamak adına "gösterilerde, boykotlarda,

işgallerde” bulunmuşlardır. Türkiye’deki üniversite gençliği de mevcut “nizamı” koruma adına hareket ettiğini söyleyen siyasal iktidarın karşısına başta eğitim sistem olmak üzere birçok alanda köklü reform talebiyle gelmiştir. Öğrenciler, Demirel hükümetinin korumak istediği siyasal ve sosyoekonomik yapının “bütün sınıfların kişisel ekonomik ve sosyal özgürlük haklarını “savunmanın yerine “pek dar bir sosyal sınıfın” çıkarlarını öncelikle objektifliğini kaybettiğini vurgulamıştır. İktidar ise “gayri meşruluklar” üzerine kurulu bu nizamda “sosyal tabiatı huzura kavuşturacak “değişimler yapmak yerine antidemokratik bir biçimde hareket ederek şiddet olaylarının da artmasına neden olmuştur (Savcı, 1968ç).

Savcı’ya göre Başbakan Demirel üniversite öğrencilerinin değişim taleplerine karşı çıkarken anayasanın sınırları içinde hareket ettiğini düşünmektedir. Anayasanın “özgür girişime dayalı bir sosyal bünye düzeni” kurduğunu ve iktidarın bu düzeni koruduğunu düşünmektedir. Anayasası’nın özünü oluşturan “sosyal- kültürel-ekonomik – siyasal ilişkileri halkçı güçler yönetmelidir” felsefesine aykırı bir tutum içinde olduğunu göz ardı etmektedir. Anayasanın “halka dönük olmaya yönelmiş” bir siyasal yapı kurulması yaklaşımına taban tabana zıt bir şekilde başta işçiler ve köylüler olmak üzere düşük gelirli meslek sahiplerini siyasal sistemin dışında tutmaya çalışmaktadır (Savcı, 1968d). Savcı’nın düşüncesinde Başbakan Demirel kadar Cumhurbaşkanı Sunay da gelişmelerden sorumludur. Çünkü Sunay da bu “durgun düzene” karşı duyarsız kalmış ve hatta iktidardan yana tavır almıştır. Oysaki anayasa “devlet başkanlığını nötralize ederek” güçlü bir parlamenter sistem kurmaya yönelirken aynı zamanda devlet başkanlığına iktisaden güçsüz kesimlere “kendi siyasal iktidARLARINI kurma yollarını açacak olan devrimlerin” öncülüğünü yapma görevini de vermiştir. Sunay hem “siyasal hukukun emrettiği tarafsızlığını” korumak hem de “Türkiye’nin özel toplumsal şartlarının emrettiği devrim bekciliği” görevini yerine getirmek zorunda olmasına rağmen bu yörüngeden sapma istidadı göstermiştir. Cumhuriyetin “çağdaş hürriyetçi, milliyetçi, laik topluma yönelik devrim” çizgisinin dışına çıkarak “sosyal prestijini” kaybetmiştir (Savcı, 1968e).

Üniversitelerin ve gençlik oluşumlarının dalgalandığı bir dönemde kendilerini sol ve sosyalist olarak tanımlayan gruplar en başta iktidar stratejisi olmak üzere birçok konuda farklı temalar ekseninde bölünmüştür (Özdemir, 2008: 260). Savcı, siyasetin sol kanadının kendi içinde tutarlı ve bir örnek olmamasını sol ideolojinin kendine “özgünlüğüne” atfetmiştir. Onun düşüncesinde, sol fikriyat ütopyacı bir çizgiden başlayıp tarihi maddeci bir süreçten geçip realist ve demokratik bir niteliğe ulaşmasına kadar “büyük bir çeşitlemeler şeridinden” geçmiştir. Bu sebeple sol ideolojiyi benimseyen aydın grupları “son derece

kompleks yayılmalar ve dağılımlar” ile karşı karşıya kalmıştır. Mülkiyetin bütünüyle kaldırılması ve üretim araçlarının tamamıyla toplumsallaştırılması mı yoksa ekonominin yalnızca bazı alanlarının mı toplumsal denetim altında tutulması; sosyalist yönetimin merkezîyetçi diktatoryal bir uygulamalar bütünü mü benimsemesi ya da daha demokratik bir idare anlayışıyla mı hareket etmesi; milliyetçi bir yaklaşımın mı hayata geçirilmesi yoksa enternasyonalist bir çizginin mi kabul edilmesi gibi tartışmalar ekseninde her ülkede farklı sol düşünceler ortaya çıkmıştır. Türk solunun kaderi farklı olmamıştır. Türkiye’de solu benimseyen güçler de sosyoekonomik yapıyı çok farklı şekillerde yorumlayarak ciddi anlamda bölünmüştür. Eğer bu bölünmüşlük bir kenara bırakılarak solun özgürlükçü ve rasyonalist temelde halkın, “siyasi bir elitin vasıllığı olmadan” sosyoekonomik yapıyı değiştirme mücadelesi olduğu düşüncesinde uzlaşılmaz ise demokratik sistem ciddi bir yıkımla karşılaşacaktır (Savcı, 1968f).

Savcı için solun içinde bulunduğu bu bölünmüşlük haline ek olarak hükümetin izlemiş olduğu siyasi ve sosyoekonomik politikalarında demokrasinin geleceğini tehlikeye atmaktadır. Savcı aslında yaklaşan 12 Mart 1971’i haber vermektedir. Onun bu süreçte tarihte yaşanmış gelişmelerin ışığında yapmış olduğu değerlendirmelere göre Jön Türk kuşağı “yeni sınıflar doğurma vetiresi yerine geleneksel arkaik sosyal yapıya sarılarak” sosyoekonomik yapıya inmeyen yenileşme süreciyle imparatorluğu emperyalizme açmıştır. Mustafa Kemal Atatürk halife – sultan kavramı çerçevesinde şekillenen bir idari düzeni bırakarak siyasi ve hukuki yapıda Batı toplumlarıyla uyumlu yeni bir devletin temellerini atmış olmasına rağmen ardından gelen CHP elitizmi de toplumun sosyoekonomik yapısını değiştirememiştir. DP iktidarı da “sosyal adalet ilkesine sığmayan geleneksel üretim ve dağıtım sistemi”ni korumuştur. Türk toplumu ve ekonomisi “rasyonalize” edilmemiştir. AP de kendinden önceki yönetimler gibi “yapı statikliğini kanun emri ile korumaya” yönelmiştir. Bu kısır döngüden çıkamadığı takdirde var olan demokratik kazanımlar da “batış çizgisine doğru hızla kaymaya” devam edecektir (Savcı, 1969a).

Bütün bu tartışmaların ortasında milletvekili genel seçimleri 12 Ekim 1969 tarihinde gerçekleşmiştir. Seçim sonuçlarına göre AP, milletvekilliği sayısını arttırarak parlamentoda mutlak egemenliğini kurmuştur. CHP’nin ortanın solu olarak tanımladığı siyasal çizgisi oldukça yetersiz bir düzeyde kalırken diğer bir sol muhalefet TİP’in milletvekilliği sayısı ikiye inmiştir. Seçim sonunda ortaya çıkan bu tablo üzerine sol ideolojiyi benimseyen gruplar arasında “parlamento dışı muhalefet” kavramı yaygınlaşmaya başlamıştır. Geniş halk kitleleriyle bütünleşemeyen gruplar kendi programlarına iktidar yolu açabilmek için daha köktenci yöntemlere yönelmeye başlamışlardır (Çavdar, 2013: 159).

Bahri Savcı seçim sonuçlarına dair düşüncelerini ifade ederken seçimlerin siyasi, toplumsal ve ekonomik açıdan önemli değişimler yaratamayacağını savunmuş ve rejim tartışmasına dahil olmuştur. Demokratik ve hukuka bağlı bir devlet yönetiminin temellerini atarak geliştirmeyi öngören 1961 Anayasası'nın yörüngesinden bütünüyle çıkıldığını belirtmiştir. Anayasanın ekonomide adaletin sağlanması ve sömürünün durdurulması amacıyla halkın sosyal kuvvetler halinde örgütlenmesine imkân sağlayan niteliği (Savcı, 1969b) ortadan kaldırdığı için hiçbir siyasi partinin mevcut rejimin sınırları içinde sosyoekonomik problemleri çözemeyeceğini vurgulamıştır. AP'nin seçimlerden başarıyla çıkmasına rağmen Türkiye'yi yönetebilme yetisini her gün biraz daha kaybedeceğini öne sürmüştür (Savcı, 1969c).

Savcı, TİP ile sosyalizm dışında solu temsil etme iddiasıyla öne çıkan CHP'ye yönelik değerlendirmelerinde de rejim tartışmasına devam etmiştir. Öncelikle AP ile CHP arasında bir özdeşlik yaratmıştır. Her iki partinin de anayasasının "siyasal değişimin gerçek kuvvetini sağlamak üzere siyasanın halklaşması devrimine" geçiş yolunu (Savcı, 1970a) kapattığını öne sürmüştür. Her geçen gün AP ile CHP'nin birbirine daha çok benzemeye başladığını savunmuştur. CHP'nin "alt yapı devrimine, sınıfsal ilişkilere ve kapitalizm hevesliliği üretim biçimlerinin dışındaki üretim yollarına geçişin gereğini yapmadıkça" ortanın solu söylemini ne kadar benimserse benimsesin "sağın bir kanadını" temsil etmekten ileriye gidemeyeceğini yazmıştır (Savcı, 1969c). CHP'nin çizdiği bu olumsuz tabloya ek olarak TİP'in milletvekilliği genel seçimlerinde başarısız olmasıyla ve parti içinde uzlaşması çok zor iki eğilimin ortaya çıkmasıyla birlikte yürürlükte olan parlamenter sistemin sınırları içinde geniş halk kesimlerinin çıkarlarını gözetecek iktisadi bir değişimin mümkün olmadığını vurgulamıştır (Savcı, 1969ç).

Ancak Bahri Savcı çizmiş olduğu bu olumsuz manzaraya rağmen aydınlara özgü bir yaklaşımla beklentilerinden uzaklaşmamakta ve bir çaresizlik söylemi ortaya koymamaktadır. Siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan muhafazacı siyasal aktörlerin seçmen üzerinde kurduğu egemenliği kırılması ve halk yığınlarındaki siyasal potansiyele nüfuz edilerek (Savcı, 1969ç) altyapı devrimciliği temelinde sosyoekonomik yapının dönüştürülmesi düşüncesini ısrarla gündemde tutmaktadır (Savcı, 1969d). Ülkenin siyasal, toplumsal ve ekonomik yapısını demokratik ekseninde geliştirilmesinde mutlak suretle halk yığınlarına dayanılmasına yönelik bu vurgu 1960'ların Türkiye gerçeğinden esinlenmektedir. En başta öğrenciler ve işçiler olmak üzere farklı toplumsal kesimler siyaset sahnesindeki ağırlıklarını arttırmışlardır. Toplumsal protesto hareketlerinde üniversite öğrencileri öne çıkmıştır. Başta Siyasal Bilgiler Fakültesi (SBF) ve Orta

Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ)'de olmak üzere Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı (TMGT) ve Türkiye Milli Talebe Federasyonu (TMTF) gibi öğrenci derneklerinin yanında farklı isimler altında birçok dernek daha kurulmuştur. Bunların içinde en etkilisi SBF öğrencilerinin kurduğu Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF) olmuştur. Öğrenci derneklerinin yanısıra sendikal hareketler de varlıklarını etkin olarak hissettirmişlerdir. TÜRK-İŞ'ten ayrılan sendikacıların kurmuş olduğu Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) işçi hareketinin sendikalaşma sürecinde doruk noktası olmuştur. Siyasal iktidar üzerinde söz sahibi olmak için küçümsenmeyecek bir mücadele yürütmüştür. Ankara, İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlerde etkin grev ve protesto eylemleri düzenlemiştir. Aynı dönemde Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) de memurların siyasal alanda etkinleşmesine ve sosyal hareketlerin gelişmesine önemli katkı sağlamıştır (Demirel, 2023: 169-188).

Savcı, ekonominin ve toplumun karakteristiğinde meydana gelen bu büyük değişimden hareketle bir taraftan siyasi, iktisadi ve sosyokültürel alanlarda geriye gidişin bariz göstergelerine odaklanırken diğer taraftan da Türkiye'de sol ideolojinin iktidarını sağlayacak bir dinamizmin varlığına dikkat çekmiştir. Alacakaranlık bir dönem anlatsı ortaya koymuştur. Buna göre bir yandan sol Kemalist aydın kuşağının benimsediği emperyalizm teorisi doğrultusunda ülkenin "19 Mayıs vaziyet-i umumiyesi" içine sürüklendiğini, siyasal düzlemde de emperyalizme bağımlı bir noktaya geldiğini, ekonomik anlayış ve uygulamalarda Batı kapitalizminin egemenliği kabul edildiğini belirtirken (Savcı, 1970b) diğer taraftan kendini gündün güne daha fazla hissettiren toplumsal hareketlenmenin "ekonomin gerçek sahibi ve denetçisi, ancak gerçek üretim güçleridir" düşüncesinden beslenerek ileri bir toplum yapısının son evresini kuracağını samimiyetle savunmuştur (Savcı, 1970ç).

Savcı'nın bu umut dolu yaklaşımına mukabil Türkiye 1970 yılıyla birlikte askeri bir rejime doğru hızla sürüklenmeye başlamıştır. Türk Silahlı Kuvvetlerinin yüksek komuta kademesi, işçi hareketlerinin yarattığı tedirginlik, siyasal şiddet eylemlerinin artması, 1970 devalüasyonu ve bununla gelen hayat pahalılığına yönelik toplumsal tepki gibi farklı nedenler askeri bir yönetim kurulması için yeterli görmüştür. 12 Mart 1971'de Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç ve Kara, Hava ve Deniz Kuvvetleri komutanlarının imzasını taşıyan bir muhtıra Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ile Meclis ve Senato Başkanlarına verilmiştir. İktidarını daha fazla sürdürmenin mümkün olmadığını göre Başbakan Süleyman Demirel istifa etmiştir (Turan, 2019: 237-240).

Türkiye'deki sol hareketin bir bölümü orduyu ilerici adımlar atmaya

yönlendirebilmek kaygısıyla 12 Mart 1971'e olumlu yaklaşmıştır. Bahri Savcı da 12 Mart'ın hemen ertesinde benzer bir yanılısama içinde olmuştur. Muhtıradan birkaç gün sonra kaleme aldığı köşe yazısında Türkiye'nin "yeni bir devrim doğrultusu içine" girdiğini ifade etmiştir. 12 Mart müdahalesinin çerçevesini çizen metne imza atan komuta kademesinin süreç içinde "sol üzerindeki, onun aşırılığı üzerindeki spekülasyon sonucu öğrenci ve üretici güçler üzerine" baskı kurma ihtimali olmakla birlikte "gençlik ve üretici güçler" birlikteliğinin "silahlı kuvvetlerin kolektif yönetim biçimini" devrim çizgisinde geliştirmelerinin daha bir imkân dahilinde olduğunu savunmuştur. 12 Mart'ın "israflı burjuvalık çıkarlarının gönderilmesi, üretici güçler merceği üzerinde bir halk ekonomisi kurulması" yolunu açabileceğine dair ümidini korumuştur (Savcı, 1971a). 1960'lı yılların sonlarına damgasını vuran öğrenci hareketlerinin büyük çoğunluğunun temel sloganlarından biri olan "Ordu- Gençlik El Ele, Milli Cephede" (Kayalı, 2009: 180) söyleminin iyimserliğiyle yapmış olduğunu saptamasını I. Erim Hükümetinin gündeme gelmesiyle birlikte revize etmiştir. 12 Mart 1971 Muhtırasının "Atatürk- 1961 Anayasası doğrultusunda" gelişeceğine dair bir beklentiye girmiş olmasına (Savcı, 1971b) mukabil yeni dönemin de "Türkiye'yi büyük burjuvalaşma yoluyla modernize etme"ye devam edeceğini ifade ederek Türkiye dinamiğinin özü olan ve Mustafa Kemal'in memleketin gerçek sahibi olarak gördüğü "saiy erbabının" bir defa daha siyasal sistemin dışında bırakıldığını vurgulamıştır (Savcı, 1971c).

Sonuç

Adı Mülkiye ile özdeşleşen öğretim üyelerinden Bahri Savcı, Türkiye'nin en önemli anayasacılarından, insan hakları savunucularından ve düşünürlerindedir. Türkiye'nin siyasal ve toplumsal yapısını tartışan metinleriyle öne çıkmıştır. 1960'lı yıllar hem Kemalizmin hem de sosyalizmin entelektüel hayatı derinden etkilediği yıllar olmuştur. Kemalizmi sosyalizmle yan yana getiren yorumlar ağırlık kazanmıştır. Bahri Savcı da bu düşünsel doğrultuyla örtüşen metinler kaleme almıştır. Türkiye'nin temel meselesini iktisadi yapının bir taraftan kırsal kökenli geleneksel çevrelerin diğer taraftan da Batı sistemine bağımlı sanayici kesimin kısılcacında kalması olarak saptamıştır. Ekonomik gelişmişliğin siyasal sistemi etkilediği düşüncesinden hareketle Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden izler taşıyan bu sosyoekonomik yapı nedeniyle demokratik ve toplumcu bir siyasal sistemin kurulamadığını belirtmiştir. Türkiye ekonomisinin iktisaden çok sınırlı kaynaklara sahip olan kesimler lehine devrimci bir dönüşüm sürecine girmesi gerektiğini ve bu sayede geniş bir toplumsal tabanı temsil eden emekçi kesimlerin de siyasal hayatta ağırlık kazanacakları demokratik bir rejimin bütün boyutlarıyla ortaya çıkacağı düşüncesini savunmuştur. Bir yandan bu dönüşümü 1961 Anayasası ile kurulan yeni siyasal rejimin daha demokratik

bir niteliğe ulaşmasının ön koşulu olarak görmüş diğer yandan da siyasi ve sosyoekonomik yapıyı sola açacak bu dönüşümü Mustafa Kemal devrimciliğinin bir gereği olarak yorumlamıştır. Tek Parti idaresiyle başlayıp Menderes hükümetleriyle devam eden siyasal çizginin yerleşik sosyoekonomik yapıyı dönüştürücü bir hamlesi olmadığını düşündüğü gibi köktenci reform çabalarını da akamete uğrattığını savunmuştur. AP iktidarının da aynı muhafazakâr tutumu sergilediğini öne sürmüştür. Türkiye'deki toplumsal hareketliliğin 1960'lı yılların sonuna doğru büyük bir ivme kazanmasından hareketle radikal bir sosyoekonomik düzen değişikliğini gerçekleştirecek güçlerin demokratik bir mücadeleyle iktidar yolunu açabileceğini sıklıkla gündeme getirmiştir. Bu yönüyle askeri bir darbeye Sol Kemalist iktidarın yollarını arayan eğilimlerle arasına bariz bir mesafe koymakla birlikte 12 Mart 1971'i yanlış bir değerlendirmeye ilk anda devrimci bir reaksiyon olarak yorumlamaktan da kendini alamamıştır.

Kaynakça

Ahmad F ve Ahmad B.T (2020). *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.

Ahmad F (2010). *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*. İstanbul: Hil Yayınları.

Atılğan G (2008). *Yön – Devrim Hareketi, Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar*. İstanbul: Yordam Kitap.

Atılğan G (2015). Sanayi Kapitalizminin Şafağında. İçinde: G Atılğan, C Saraçoğlu, A Uslu (der). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, İstanbul: Yordam Yayınları, 521-663.

Bahri Savcı Bibliyografyası ya da Cumhuriyet- Demokrasiye- İnsan Haklarına -Laik Hukuk Devletine Adanmış Bir Yaşam (1995), M.Ö . Alkan (der). Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları.

Belge M (1997). Sol, İçinde : C. İ. Schick, A Tonak (der). *Geçiş Sürecinde Türkiye*, İstanbul: Belge Yayınları, 243-287.

Belge M (1987). Tarihi Gelişim Süreci İçinde Aydınlar. İçinde: *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 122-130.

Cizre Ü (2014). *AP-Ordu İlişkileri Bir İkilemin Anatomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Çavdar T (1987). Adalet Partisi. İçinde: *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul: İletişim Yayınları, 2089-2104.

Çavdar T (2013). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*. Ankara: İmge Kitabevi.

Eroğul C (1997). Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971, İçinde: C. İ. Schick, A Tonak (der). *Geçiş Sürecinde Türkiye*, İstanbul: Belge Yayınları, 173-243.

- Demirel T (2023). *12 Mart ve 12 Eylül'ün Anatomisi 1960-1980 Dönemi Türkiye'sinde Siyaset*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Gevgilili A (1987). *Yükseliş ve Düşüş*. Ankara: Bağlam Yayınları.
- Kayalı K (2009). *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs- 12 Mart*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kongar E (2016). *21. Yüzyılda Türkiye 2000'Lİ Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Küçük Y (1987). Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri, içinde: *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 138-144.
- Landau J M (1978). *Türkiye'de aşırı akımlar 1960 Sonrası Sosyal ve Siyasal Çekişmeler*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Özdemir H (1986). *Yön Hareketi, Kalkınmada Bir Strateji Arayışı*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Özdemir H (2010). Siyasal Tarih 1960-1980. İçinde: S Akşin (der). *Çağdaş Türkiye 1908-1980*. İstanbul: Cem Yayınları, 227-297.
- Soysal M ve Sağlam F (1987). Türkiye'de Anayasalar. İçinde: *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 18-54.
- Savcı B (1965a). Hükümet Programı. *Cumhuriyet*, 9 Kasım, 2.
- Savcı B (1965b). Bilinçlenme Başlayacak. *Cumhuriyet*, 16 Kasım, 2.
- Savcı B (1966a). Reform Zorunlu. *Cumhuriyet*, 19 Ocak, 2.
- Savcı B (1966b). Seçim Kanununa Dikkat. *Cumhuriyet*, 22 Ocak,2.
- Savcı B (1966c). Günümüzde Devlet Başkanlığı. *Cumhuriyet*, 20 Şubat,2.
- Savcı B (1966d). Sunay Üzerine Gerçekler. *Cumhuriyet*, 12 Nisan, 2.
- Savcı B (1966e). Rejim Buhranı Üzerine. *Cumhuriyet*, 20 Haziran, 2.
- Savcı B (1966f). Halkın Hükümeti. *Cumhuriyet*, 14 Temmuz, 2.
- Savcı B (1966g). Türkiye'deki Akımlar. *Cumhuriyet*, 9 Ekim, 2.
- Savcı B (1966ğ). Cumhuriyeti Yeniden Değerlendirme Zorunu. *Cumhuriyet*, 29 Ekim, 2.
- Savcı B (1966h). Osmanlı-Türk Reformlarının (Islahat Hareketlerinin) Bir Batı Demokrasisi Doğurma Çabası. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 20(01), 108-124.
- Savcı B (1967a). Demokrasiye Veda Çizgisi. *Cumhuriyet*, 31 Ocak, 2.
- Savcı B (1967b). Diktatoryaya Dayanak. *Cumhuriyet*, 15 Şubat, 2.
- Savcı B (1967c). Başkan Politikası- İktidar Politikası. *Cumhuriyet*, 7 Mart, 2.
- Savcı B (1967ç).Bu Tasarı Formüle Edilemez. *Cumhuriyet*, 13 Nisan, 2.
- Savcı B (1967d). Devletin değil, rejimin şekli değişiyor. *Cumhuriyet*, 21 Nisan, 2.
- Özkandaş Y (2024). Bahri Savcı: AP İktidarı Karşısında Bir Demokratik /Toplumcu Siyasal Sistem Savunucusu. *Mülkiye Dergisi*, 48(1), 279-300.

- Savcı B (1967e). Siyasal Tasfiye. *Cumhuriyet*, 11 Eylül, 2.
- Savcı B (1968a). Seçim Sistemi Altındaki Gerçek. *Cumhuriyet*, 12 Şubat, 2.
- Savcı B (1968b). Sağa mahkûm bir demokrasi ve çıkmazı. *Cumhuriyet*, 3 Nisan, 2.
- Savcı B (1968c). Gerici Siyasetçiliğe Rağmen. *Cumhuriyet*, 30 Mayıs, 2.
- Savcı B (1968ç). Nizam Üzerine. *Cumhuriyet*, 20 Temmuz, 2.
- Savcı B (1968d). Bu Düzen Savunulamaz. *Cumhuriyet*, 15 Temmuz, 2.
- Savcı B (1968e). Tarafsızlık ve Devrim Bekçiliği. *Cumhuriyet*, 5 Ekim, 2.
- Savcı B (1968f). Sol, Kaderi ve Çıkar Yolu. *Cumhuriyet*, 6 Aralık, 2.
- Savcı B (1969a). Aynı Batış Çizgisi. *Cumhuriyet*, 1 Şubat, 2.
- Savcı B (1969b). Devrimciliğe Saldırı. *Cumhuriyet*, 12 Temmuz, 2.
- Savcı B (1969c). Tarih Tasfiye Edecektir Elbet. *Cumhuriyet*, 11 Ekim, 2.
- Savcı B (1969ç). Seçim Yorumları. *Cumhuriyet*, 30 Ekim, 2.
- Savcı B (1969d). Tarihin Koşulları İçinde Devrimci Oluşma. *Cumhuriyet*, 9 Aralık, 2.
- Savcı B (1970a). Anayasacılık Oportünizmi. *Cumhuriyet*, 13 Nisan, 2.
- Savcı B (1970b). Mazlum Milletimizin Direnci, 19 Mayıs. *Cumhuriyet*, 13 Mayıs, 2.
- Savcı B (1970c). Yitik Cumhuriyet. *Cumhuriyet*, 29 Ekim, 2.
- Savcı B (1970ç). Tarih Ödetecektir. *Cumhuriyet*, 25 Kasım, 2.
- Savcı B (1971b). Program Yapılırken .*Cumhuriyet*, 31 Mart, 2.
- Savcı B (1971c). Parlamento Dışı İktidar, Parlamento İçi Destek. *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1971, 2.
- Tekeli Ş (1987).Cumhuriyet Döneminde Seçimler, İçinde: *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul: İletişim Yayınları, 1798-1824.
- Toker M (1993). *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları İsmet Paşa'nın Son Yılları 1965-1973*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tunçay, Mete, (1987). Siyasal Hayat/Siyasal Gelişimin Evreleri. İçinde: *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul: İletişim Yayınları, 1967-1990.

Kuramdan Pratiğe Duygu Düzenleme Kitap İncelemesi¹

Ali Eren Demir, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalı

ORCID: 0000-0003-3812-3519

E-Posta: demiralieren14@gmail.com

“Kuramdan Pratiğe Duygu Düzenleme” kitabını Ayşe Altan Atalay, Burcu Kaya Kızılöz, Dilek Santaş Atalar derlemiştir ve kitabın konusu duygu düzenleme süreçleridir. Duygu düzenleme, günlük yaşamın ayrılmaz bir parçasıdır ve bireylerin yaşadığı duyguların farklı yönlerini değiştirmek için kullandıkları bilişsel ve davranışsal stratejilerin toplamıdır. Bu süreç, insanların duygusal deneyimlerini kontrol etmelerine ve yönlendirmelerine yardımcı olmaktadır. Kitap, duygu düzenleme konusunu ele alırken, bu alandaki teorik yaklaşımların ve çalışmaların gelişimini gözler önüne seriyor. Gross ve John’un 2003 yılında ortaya attığı ilk model, duygu düzenleme konusunda önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bu model, duyguların nasıl düzenlendiği ve yönlendirildiği konusunda temel bir çerçeve sunmaktadır. Duygu düzenlemeye dair kuramsal yaklaşımlar ve görgül araştırmalar, duygusal deneyimleri anlamaya yardımcı olmaktadır. Kitap, duygu düzenleme konusunu geniş bir perspektiften ele alarak okuyuculara bu önemli beceriler hakkında derinlemesine bilgi sunmayı amaçlamaktadır. Duygu düzenleme, insanların duygusal zekâlarını geliştirmelerine ve duygusal deneyimlerini daha etkili bir şekilde yönlendirmelerine yardımcı olabilir. Bu kitap, bu konuda sağlam bir temel oluşturmak için hizmet edebilir.

Türkiye’de duygu üzerine artan ilgi, bu alandaki çalışmaların gelişmesine katkıda bulunmuş ve çeşitli araştırmacılar tarafından bu konudaki literatüre katkı sağlanmıştır. Ancak kısa bir süre öncesine kadar, duygu düzenleme alanındaki kuramsal yaklaşımlar ve görgül araştırmaları içeren Türkçe kaynakların eksikliği dikkat çekmektedir. Kitabının hazırlanmasındaki temel amaç, bu alanda eksikliği gidermek ve duygu düzenlemeye dair güncel teorik yaklaşımları ve görgül araştırmaları içeren bir Türkçe kaynağın okuyuculara sunulması olarak tanımlanmaktadır. “Kuramdan Pratiğe Duygu Düzenleme” kitabı, duygular alanındaki eksikliği giderme çabasıyla önemli bir adım atmıştır. Bu değerlendirmede sosyolojik bağlamlar da göz önünde bulundurulmuştur. Örneğin, kitap duygu düzenlemenin sosyal ve kültürel bağlamını daha derinlemesine anlama fırsatı sunmakta ve bu, psikolojik bir bağlamın yanı sıra sosyolojik bir noktayı vurgulamaktadır. Bireylerin duygu düzenleme

stratejilerini anlama, sosyal etkileşimde ve kültürel dinamikler içinde duyguların nasıl şekillendiğini kavramamıza yardımcı olabilir. Kitap, duygu düzenlemenin günlük yaşamdan klinik uygulamalara kadar geniş bir yelpazede nasıl kullanılabileceği konusunda detaylı bir bakış sunarak, sosyoloji öğrencileri için değerli bir kaynak olma potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda, kitabın psikolojik yönünü değerlendirmekten ziyade, bir sosyoloji öğrencisinin perspektifinden yapılan bir değerlendirme olarak okunabilir. Bu kitap, duygu alanında Türkçe literatürün zenginleşmesine katkıda bulunacak önemli bir kaynaktır. “Kuramdan Pratiğe Duygu Düzenleme” kitabı, duygu düzenlemenin farklı boyutlarını ve günlük yaşamın çeşitli alanlarındaki etkilerini inceleyen bir kaynak olarak tasarlanmıştır. Kitap beş farklı bölüme ayrılmıştır: kuramsal, sosyal, bilişsel, gelişimsel ve klinik alanlar. Özellikle kitabın sosyal alanı Türkiye’de gittikçe artan duygu sosyolojisi alanı için önemli bir metin olarak görülebilir. Klinik, bilişsel ve gelişimsel alanlar üzerine olan metinler ise duyguların anlaşılması için önemli olsa da alana dair bir ön bilgi istemektedir.

Kuramsal bölüm, iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci kısımda, duygu düzenlemeye dair temel kavramlar tanıtılırken, duygu düzenleme araştırmalarının başlangıcından itibaren öne sürülen kuramsal yaklaşımlar tartışılmaktadır. Ayrıca, kitabın ilerleyen bölümlerinde sıkça kullanılacak olan süreç modeline ayrıntılı bir şekilde yer verilmektedir. Kuramsal bölümün ikinci kısmı ise duygu düzenleme araştırmalarında kullanılan yöntemlere odaklanılmaktadır. Bu bölümde öz-bildirim, deneysel, fizyolojik yöntemler ve deneyim örnekleme gibi çeşitli araştırma yöntemleri incelenmektedir. Ayrıca, bu yöntemlerin hangi alanlarda kullanılabileceği ve hangi tür verileri toplamak için uygun olduğu ele alınmaktadır. Bu bölümle birlikte, okuyuculara hem duygu düzenlemenin teorik temelleri hem de bu temellerin nasıl araştırıldığı hakkında kapsamlı bir bilgi sunulmaktadır.

“Kuramdan Pratiğe Duygu Düzenleme” kitabının sosyal boyuta odaklı ikinci bölümü, duygu düzenlemenin sosyal ilişkilerle olan ilişkisini ele alır. Kitabın en ilgi çekici metinlerinin burada yer aldığı söylenebilir. Bu bölüm, iki ana başlıktan oluşur. İlk kısımda, erken çocukluk döneminde kurulan bağlanma ilişkilerinin ve bu ilişkilerdeki kişilerarası farklılıkların, oksitosinerjik sistem üzerinden duygu düzenlemeyi nasıl etkilediği deneysel araştırmalar ışığında incelenmektedir. Bu bağlamda, farklı modeller kullanılarak duygu düzenleme süreçleri ve kişilerarası ilişkiler arasındaki ilişkiler araştırılmaktadır. İlgili bölümün ikinci kısmında ise kişilerarası ilişkilere odaklanılmaktadır. Bu bölümde, son dönemde öne sürülen kuramsal yaklaşımlar ve kişilerarası ilişkilerin duygu düzenleme stratejileri için nasıl bir kaynak olduğuna dair görgül araştırmalar detaylı bir

şekilde ele alınmaktadır. Bu, duygu düzenlemenin sosyal ilişkilere entegre bir beceri olduğunu ve insanların bu ilişkilerdeki deneyimlerini düzenleme stratejileri aracılığıyla nasıl etkilediğini anlamaya yardımcı olmaktadır. Son bölümde ise kişinin içinde yetiştiği kültürün ve bu kültürün özelliklerinin duygu düzenleme stratejilerinin şekillenmesindeki rolü ele alınmaktadır. Kültürün duygu düzenleme tarzlarını nasıl etkilediği ve duygu düzenleme alanında kültürel farklılıkların nasıl bir rol oynadığı bu kısımda incelenmektedir. Yazar bununla, duygu düzenlemenin sadece bireysel bir beceri olmadığını, aynı zamanda kültürel faktörlerin de önemli bir etkisi olduğunu göstermektedir. Bu bölüm, okuyuculara duygu düzenlemenin sosyal ve kültürel bağlamını daha derinlemesine anlama fırsatı sunmaktadır.

Kitabın üçüncü bölümü, duygu düzenleme stratejileri ile bilişsel süreçler arasındaki yakın ilişkiyi ele almaktadır. Bölüm, duygu düzenleme ve bilişsel süreçler arasındaki ilişkiyi açıklamak ve anlamak için kullanılan kuramsal yaklaşımları ve yakın dönemde yapılmış araştırmaları içermektedir. Üç alt başlıktan oluşan üçüncü bölümün ilk başlığında, duygu düzenleme kapasitesi ile bilişsel süreçler arasındaki ilişkiye odaklanılmaktadır. Bu başlıkta, dikkat odağını çevresel koşullara göre bir uyarandan diğer uyarana kaydırma, odaklanma ve iş belleği gibi bilişsel süreçlerin duygu düzenleme kapasitesine nasıl katkı sağladığı ele alınmaktadır. Bilişsel süreçlerin duygu düzenleme stratejileri üzerindeki etkisi ve bu etkilerin nasıl verimli bir şekilde kullanılabileceği bu bölümde incelenmektedir. İkinci başlıkta, bellek ve duygu düzenleme arasındaki ilişkiye odaklanılmaktadır. Burada, otobiyografik belleğin duygu düzenleme alanında nasıl kullanılabileceği ve belleğin duygusal deneyimlerin yönlendirilmesine nasıl katkı sağladığı ele alınmaktadır. Belleğin duygu düzenleme stratejileri üzerindeki rolü ve bu stratejilerin kullanımı hakkında daha fazla anlayış sunmaktadır. Otoetnografik metodoloji dayanan araştırmalar için bir başvuru kaynağı olarak düşünülebilir. Son başlıkta, pozitiflik etkisine odaklanılır. Pozitiflik etkisi, insanların yaşlandıkça hem fiziksel hem de bilişsel işlevlerde kayıp yaşamalarına rağmen olumlu duygu deneyimlerinde artış gösterdikleri bir fenomeni tanımlar. Yaşlı bireylerin duygu düzenleme stratejilerini nasıl kullandığı ve pozitiflik etkisinin duygu düzenlemeye nasıl etki ettiği bu bölümde ele alınmaktadır.

Kitabın dördüncü bölümü, duygu düzenlemeyi gelişimsel bir bakış açısıyla ele almaktadır. Bu bölüm, bebeklikten itibaren farklı gelişimsel dönemlerde duygu düzenleme süreçlerinde ortaya çıkan fizyolojik, bilişsel, davranışsal ve sosyal değişimlere odaklanmaktadır. Özellikle birincil bakım sağlayan ebeveynlerin, çocukların duygu düzenleme becerilerinin gelişiminde nasıl bir rol oynadıkları

konusu, farklı kuramsal yaklaşımlar ve görgül bulgular ışığında incelenir. Gelişimsel bakış açısıyla duygu düzenleme konusu, çocukların duygusal gelişimini ve duygu düzenleme becerilerini nasıl kazandıklarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Ebeveynlerin ve diğer önemli yetişkinlerin, çocukların duygu düzenleme süreçlerine katkısı, bu kısımda detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Ayrıca, son yıllarda yapılan araştırmaların duygu düzenlemenin dinamik ve çok yönlü yapısındaki zamanla etkileşimlere odaklandığını görülmektedir. Bu, birincil bakım sağlayan ebeveynlerin rolünün zaman içinde nasıl yenilikçi ve kapsayıcı modeller çerçevesinde ele alındığını göstermektedir. Günümüzde, ebeveynin ve çocuğun bireysel özelliklerinin yanı sıra ebeveyn-çocuk etkileşimlerinin de bu süreçte önemli olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle çocukların mizaç özelliklerinin ebeveynleri ile etkileşimlerinde belirleyici bir rol oynadığı ve bu nedenle gelişim psikolojisi araştırmalarında önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Ayrıca, bu bölümde, çocukluk döneminde büyük ölçekte maruz kalınan olumsuz çocukluk yaşantılarının etkisi üzerine de durulmaktadır. Bu yaşantıların, çocukluktan yetişkinliğe kadar bireylerin duyguları tanıma ve olumsuz duygularla baş etme biçimlerini nasıl etkilediği ve dolayısıyla bireylerin psikolojik ve fizyolojik iyi olma durumları üzerindeki etkileri bu kısımda ele alınmaktadır. Bu bölüm, duygu düzenlemenin gelişimsel boyutunu anlamamıza ve çocukların duygusal gelişimlerini desteklemeye yönelik önemli bir perspektif sunmaktadır. Aynı zamanda, çocukların duygu düzenleme becerilerinin nasıl şekillendiğini ve bu becerilerin yaşam boyu etkilerini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Kitabın beşinci bölümü, duygu düzenlemenin uygulamalı alanlarla ilişkisine odaklanmıştır. Bu bölümde, duygu düzenleme bir transdiagnostik risk faktörü olarak ele alınır ve duygu düzenleme süreçlerinde yaşanan aksaklıkların ve belirli duygu düzenleme örüntülerinin, özellikle anksiyete ve depresyon gibi psikolojik bozuklukların ortaya çıkışı ve sürdürülmesine nasıl katkı sağladığına dair bir değerlendirme sunulmaktadır. Son iki kısım, iki farklı terapötik müdahale yöntemini ele alır ve duygu düzenleme süreçlerinin bu müdahalelerdeki rolünü inceler. Bu kısımlar, duygu düzenlemeyi psikoterapinin önemli bir bileşeni olarak ele alır ve duygu düzenleme becerilerinin iyileştirilmesinin kişinin psikolojik sağlığı üzerindeki olumlu etkilerini tartışmaktadır. Terapötik müdahalelerde, duygu düzenlemeye odaklanmak, bireylerin duygusal deneyimlerini daha sağlıklı bir şekilde yönlendirmelerine yardımcı olabilir. Kitabın bu son kısmı, duygu düzenlemenin klinik ve terapötik bağlamlarda nasıl uygulanabileceği hakkında değerli bilgiler sunar. Bu bölüm, duygu düzenlemenin günlük yaşamdan klinik uygulamalara kadar geniş bir yelpazede nasıl kullanılabileceğini anlatıp ve okuyuculara bu önemli becerileri nasıl geliştirebileceklerine dair rehberlik etmektedir.

“Kuramdan Pratiğe Duygu Dzenleme” kitabı, duygu dzenlemenin çok ynlü ve çok katmanlı bir konu olduğunu gsteren zengin bir kaynaktır. Kitap, duygu dzenlemeyi birçok farklı perspektiften ele alarak okuyuculara derinlemesine bir anlayış sunmaktadır. Kitabın en gülü yönlerinden biri, duygu dzenlemenin kuramsal, sosyal, bilişsel, gelişimsel ve klinik boyutlarını ele alarak konunun kapsamını genişletmesidir. Ayrıca, kitap güncel araştırmaları ve teorik yaklaşımları incelemesi sayesinde duygu dzenlemeyi çok ynlü bir şekilde ele almaktadır. Duygu dzenlemenin sosyal ilişkilerle, bilişsel süreçlerle ve gelişimsel süreçlerle olan yakın ilişkisini vurgulaması, okuyuculara bu konunun kompleksliğini ve önemini daha iyi anlatır. Ayrıca, terapötik müdahalelerde duygu dzenlemeye odaklanmanın psikoterapinin etkililiğini arttırabileceğini vurgulamaktadır. Ancak, kitabın eleştirel bir yönü olarak, bazı okuyucular için bu kadar çok farklı konunun bir arada sunulmasının zorlu olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle, okuyucuların ilgi alanlarına ve ihtiyaçlarına göre belirli bölümlere odaklanmaları gerekebilir. Sonuç olarak, “Kuramdan Pratiğe Duygu Dzenleme” kitabı, duygu dzenleme konusunda derinlemesine bir anlayış kazanmak isteyenler için zengin bir kaynaktır.

Sonnotlar

1) Atalay, A. A., Kızılöz, B. K. ve Atalay, D. S. (2023). Kuramdan Pratiğe Duygu Dzenleme. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyederigi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (Committee on Publishing Ethics) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgi dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler) i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık : XXXXXXXXXXXX (İlk harfi büyük ve koyu)

İkinci Düzey Altbaşlık : XXXXXXXXXXXX (İlk harfi büyük ve italik)

Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) XXXXXXXXXXXX (i, ii, iii, vb. ile başlar)

Dördüncü Düzey Altbaşlık : - XXXXXXXXXXXX (Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo 1, Tablo 2, Şekil 1, Şekil 2, Ek 1, Ek 2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Kaynakçada yazar(ar)ın kendi çalışmalarına referans verilmişse, yazar(lar)ın adı yerine yalnızca “Yazar” ifadesi yazılmalı ve yıl belirtilmeli, yazar(lar)ın çalışmalarına dair başka hiçbir bilgi (makale başlığı, kitap adı, vb.) yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin ‘Özellikler’ seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının ‘Dosya’ bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (“ ”), vurgulama için ise tek tırnak (‘ ’) kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/ sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasına “ve” konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra “vd.” yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto’da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için “;” işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck’ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgül konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından “aktaran” ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa’nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10’u ETA’yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayınlın adı (İtalik), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (The Economist, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılarını kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında “paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir” (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarikh yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). 1968: The Year That Rocked The World. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). Komünist Manifesto. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). Türk Dış Politikası. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl. Çev. T U Bilge ve E Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), Bilim ve İktidar, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), Türk Dış Politikası, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansıması. Doğu Batı Düşünce Dergisi, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. Theory, Culture and Society, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. Mülkiye Dergisi, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. Radikal, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. Radikal, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

xi) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xii) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.

